

Алмасбек ӘБСАДЫҚОВ

Л 2017

4616к

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ

және тарихи аңыздар

Алмасбек ӘБСАДЫҚОВ

**ҚАЗАҚ
ХАНДЫҒЫ
және
ТАРИХИ АҢЫЗДАР**

АУҒАНЫМ

Баспа үйі

Алматы, 2017

ӘОЖ 94(574)
КБЖ 63.3 (5 Қаз)
Ә 14

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
«Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату,
қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және
мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу,
басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді*

Ә14 ӘБСАДЫҚОВ А.
ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЖӘНЕ ТАРИХИ АҢЫЗДАР: зерттеу
мақалалар./ Алмасбек Әбсадықов. – Алматы: «Айғаным»
баспа үйі, 2017. – 342 бет

ISBN 978-601-03-0448-2

XV–XIX ғасырлар белесі – қазақ халқының жеке ұлт болып қалыптасып, тәуелсіз Қазақ хандығы мемлекетін құрған дәуірі. Тарихшы-ғалым Алмасбек Әбсадықовтың «Қазақ хандығы және тарихи аңыздар» атты зерттеу кітабына осы кезеңдегі тарихи оқиғалар мен ел билеген жандардың, билердің қазақ жерінің біртұтастығын сақтаудағы өлшеусіз қызметінің, батырлардың ерен ерліктерінің тарихи жыр-аңыздарда қалай көрініс тапқаны өзек болған. Аңыздар дерегіне деген жұрттың қызығушылығын, рухани құндылықтарды пайымдау маңызды мәселеге айналып келе жатқан бүгінгі заманымызда да арта түспесе, кемірек емес.

ӘОЖ 94(574)
КБЖ 63.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-03-0448-2

© Әбсадықов А., 2017
© «Айғаным» баспа үйі, 2017

АНДАТПА

(Кіріспе орнына)

Мемлекеттілікке тән құрылымдық белгілері VI ғасырдағы Түркі қағанатынан бастау алатын Қазақ хандығының XV ғасырдың орта тұсындағы уақыт бедерінде жаңа мемлекет болып құрылуы – Жошы (орыс деректерінде Алтын Орда, моңғол империясының танымында – Ұлық ұлыс) мен Шағатай ұлыстарындағы саяси-экономикалық дағдарыстың, тақ пен билік тартысының салдарынан туындаған тарихи оқиға. XIII ғасырда қаһарлы Шыңғыс қаһан құрған алып қағанаттың батыстағы бөлігі – Алтын Орданың ыдырауы ру-тайпалар бірлестігіне негізделген көшпелі мемлекеттік құрылымда орын алған саяси-экономикалық, әлеуметтік дағдарыстың салдарынан туындаған объективті тарихи үрдіс (процесс) болғандығы тарихшылардың зерттеу еңбектерінде жан-жақты талданған.

Күйрей құлаған Алтын Орда мен ыдырай бастаған Шағатай ұлыстарының қонысынан күркірей бой көтерген Қазақ Ордасы үшін сол кезеңдердегі ең маңызды мәселе – жаңа құрылған мемлекеттің ішкі бірлігін нығайту, экономикалық күш-қуатын арттыру, елдің жаңа қонысын сыртқы жаудан қорғау еді. Азат өмірді, еркіндікті ардақ тұтатын далалық мәдениеттің, жауынгершілік рухтың, көшпелі түркілік руханияттың бірден-бір мұрагері ретінде қалыптасқан Қазақ хандығы ғасырлар қойнауынан жалғасы жеткен бабалар мұратын жаңа мазмұнмен байытып, жаңғырта дамытуға мәжбүр болды.

Жаңа мемлекеттің тың бағытында еркіндік пен тәуелсіздікті басты мұрат еткен қазақылық салтты, қайсарлық

пен батырлықты, жаугершілікті, «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған» бірлікті, «бір енеден туғандай» татулықты үгіттейтін жекелеген шығармашылық иелерінің туындылары, халықтық шығармалар, ежелгі мифтік сарындарды заманауи сазына бөлеген жыр-аңыздар, шешендік сөздер басты орын алды. Мұнымен қатар шығыстық дәстүрдегі қолжазба кітаптар мен тарихи-шежірелік шығармалар дүниеге келді. Әрине, саяси-экономикалық негізгі көшпелі тұрмысқа бағытталған Қазақ ордасының мәдени тыныс-тіршілігінде фольклорлық шығармалардың, хандық идеологияны сақтаушы мен қорғаушысы – жыраулардың, далалық демократияның жаршылары би-шешендердің орны ерекше болды. Сонымен қатар Қазақ хандығының мемлекеттік негізін қалаған, оны ұрыс майданы мен саясат сахнасында я қарудың, я дипломатияның күшімен қорғаған хан-сұлтандар, би-батырлардың ерлік істері, қажырлы қайраты, атқарған істері елдің жадында, тарихтың хатында сақталып жетті. Ел жадында берік сақталғандары аңыз әңгімелерде айтылып, тарихи жырларда жатталып, көркемдік өрнекпен өрілсе, хатқа түскендері сана соқпақтарында, зерде сөресінде өз орнын тауып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып жетті.

Жазба дерек көздері тапшы Қазақ хандығының зерттеушілер үшін халықтың өз аузымен айтылған тарихының маңызы зор. Зерттеушілер назарына маңызды дерек көзі ретінде ілінген аңыздар қазақ фольклорлық мұраларының қатарында тарихи-деректілік тұрғысынан ерекше маңызға ие. Сондықтан ел тарихынан хабар-дерек беретін аңыздар қызығушы жұртшылықтың назарын өзіне ерте аудартып, ауызша жеткен мәдени мұраның алғашқыларының қатарында жазбаға ілінді. Аңыздар дерегіне деген елдің қызығушылығы рухани құндылықтарды пайымдау маңызды мәселеге айналып келе жатқан бүгінгі заманымызда да арта түспесе, кеміген емес.

Тарихи деректік, ақпараттық мәлімет тұрғысынан қызықты аңыздардың көркем шығармашылық қазанында қайнап, сан ұрпақтың жан-дүниесінен, рухани таным

сүзгісінен өтіп шыққан тағылымы да аса маңызды. Онда халықтың сан ғасырлар бойында жинаған рухани мұрасы, ұлттық дүниетанымы, саяси көзқарастары, тарихи оқиғалар мен тұлғаларға берген бағасы қатар сақталып жеткен. Сол себепті тарихи аңыздарды халықтың рухани келбетінің бір айнасы деп санауға толық негіз бар.

Тарихи аңыздарды тұтас фольклорлық жанрлар жүйесінде талдау, көркемдік мән-мағынасы мен қоғам тарапынан үлкен сұранысқа ие тағылымын мақсатты түрде жүйелі, кешенді қарастыру және оны ұлттық сананың, естің жады ретіндегі дерек көзіндегі танымдылығын көрсету – мәселенің өзектілігі мен маңыздылығын айқындайтын басты сипаттарының бірі.

Бірінші бөлім. ПАЙЫМ

I тарау. ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТҮРКІЛІК ТАРИХИ-ШЕЖІРЕЛІК ТУЫНДЫЛАР ПӘМ ҚАЗАҚ АҢЫЗДАРЫ

Қазақ хандығы туралы алғашқы мәліметтер хатталған тарихи еңбектер – орта ғасырларда түркі кеңістігінде жазбаға түскен тарихи-шежірелік (нарративтік) шығармалар. Біздер шартты түрде «тарихи-шежірелік шығармалар» деп атап жүрген туындыларды әлемдік ғылыми терминде «нарративтік шығармалар» деп атайды. «Нарратив» сөзінің ағылшын және француз тіліндегі ұғымы «оқырманға немесе тыңдарманға өзара іштей байланысы бар оқиғаларды сөз және образдар арқылы баяндау» дегенге саяды. Алғашқыда тарихнама ғылымында қолданылған аталмыш атау кейінірек постмодернизм философиясында өткен оқиғаны тарихи заңдылықтың нәтижесі деп қарамай, оны баяндау мен интерпретациялау өрісінде қарастыратын ұғымды білдіретін терминге айналады. Нарративтік туындыларды зерделеу дегенде, алдымен оны тарихи шығармалар тұрғысынан зерттеу қолға алынатыны түсінікті құбылыс. Сонымен қатар оны әдеби туынды ретінде зерделеу назардан тыс қалмауы тиіс. Біздің зерттеу нысанамыздағы түркілік нарративтік шығармалар қазақ халқының тарихын зерделеуде, әдеби мұрасы мен рухани қазынасын тануда мәні зор. Бұлар, негізінен, парсы немесе кезінде түркі халықтарының әдеби тіл үлгісі ретінде қалыптасқан шағатай тілінде жазылған жазба мұралар.

Түркілік тарихи-шежірелік туындылар, біріншіден,

Қазақ хандығында, әсіресе, XV–XVI ғасырлар арасында болған хандықтың құрылуы мен қалыптасуы кезеңінде орын алған оқиғаларды баяндайтын жазба дерек көзі ретінде ерекше маңызға ие. Екіншіден, елдің, ру-тайпалардың, билеуші хандардың тарихын жазудағы түркілік дәстүрдің қазақ арасындағы өрісі мен өрнегін, жалғасын пайымдауға көмектеседі. Үшіншіден, нарративтік шығармалардың тарихи деректерді автордың хатқа түсіру уақытының ерекшелігі мен технологиясы (кімнен, қалай жазып алғаны) және оның қазақ шежірешілеріне, халық арасына (фольклорда) тараған үлгерінің интерпретациясы зерттеуші қауымға қызғылықты. Төртіншіден, нарративтік туындыларда кездесетін түркілік сарындардың қазақтың тарихи аңыздарында да қайталанып отыратындығы зерттеушілердің назарын аударуы тиіс. Тарихи-шежірелік туындылардың аталмыш таным-белгілері оны Қазақ хандығына қатысты тарихи аңыздарды зерттеу барысында кең пайдалануға болады деп есептейміз.

Қазақ ордасы мен оның билеушілері туралы жазба деректер XVI ғасырда жазылған Бабырдың «Бабырнамасы», М.Х. Дулатидың «Тарих-и Рашидиі», XVII ғасырдың ішінде хатқа түскен Өтеміс қажының «Шыңғыс-намесі», Қадырғали Жалайыридың «Жами ат-тауарихы», Хиуа ханы Әбілғазының «Түрік шежіресі» сынды тарихи-мемуарлық, тарихи-шежірелік еңбектерге тіркелген. Шығыстық шежіре жазу дәстүрі үлгісінде жазылған аталмыш туындыларда авторлар өзге жазба тарихи туындылардың дерегіне сүйенумен қатар ел арасындағы ежелден аңыздалып жүрген шежірелерді, оқиғаларды баяндауға ұмтылған. Ортағасырлық түркілік нарративті туындыларды жазылған тілі мен кезеңдік сипатына қарай екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа XVI ғасырдың алғашқы жартысында парсы тілінде жазбаға түскен З.Бабырдың «Бабырнамасы» мен М.Х.Дулатидың «Тарихи-и Рашиди» атты еңбектерді, екінші топқа XVII ғасырда түркілік шағатай тілінде хатқа түскен Қ. Жалайыридың «Жами ат-тауарихы», Өтеміс қажының «Шыңғыс

намесі», Әбілғазы баһадүрдің «Түрік шежіресі» атты туындыларды атауға болады.

Нарративтік туындылардың хатқа түсу кезеңдері де, жазылу мақсаты да әртүрлі. Айталық, «Бабырнама-ның», «Түрік шежіресінің» авторлары әулет тарихын, өздері куә болған оқиғалар мен тарихи жағдайларды баяндаса, М.Х.Дулати Моғолстан хандарының тарихын жазуға ұмтылады. Ал бірсыпыра авторлар өздері қызмет еткен хан тұқымының шежіресін, атқарған істерін арнайы тапсырмамен хатқа түсірген.

Орта ғасырларда парсы тілінде жазылған жазба деректердің тарихи хронологиялық тұрғыдан қарағанда алғы шепте тұратын еңбек – «Бабырнама». Мұнда автор, әйгілі Ақсақ Темірдің ұрпағы З.Бабыр, өзбек ханы Мұхаммед Шайбаниден ата-бабаларының иелігінде болған Мауреннахарды қорғау жолында өз басынан өткен оқиғаларды тізбектей отырып сол өлкеде өткен оқиғаларды, тағдыр тәлкегімен ауып барған Ауғанстан, Үндістанда орын алған тарихи жағдайды баяндайды. Сол баяндаулардың желісінде қазақтың атақты хандарының бірі Қасым туралы және қазақ аңыздары «Үш жүздің алғашқы ханы» деп танитын Алаша туралы деректер де беріледі. Бұл орайда, «Бабырнама» қазақ хандығының жеке ел болып қалыптасуына көп еңбек сіңірген Қасым туралы: «*Жұрттың айтуына қарағанда* (қалыңдатқан – біз. Бұдан кейінде осылай болады.), қазақ хандары мен сұлтандарының бірде-бірі бұл халықты дәл осы Қасым хан сияқты бағындыра алмаса керек»[1, 26 б.], – десе, Алаша хан туралы: «...Ханның (Моғолстан ханы Жүністің – А.Ә.) жоғарыда айтылған үш ұлынан үлкен, бірақ үш қызынан кіші ұлы Сұлтан Махмұд хан еді. Оны Самарқан мен оның төңірегіндегі жұртшылық «Ханике хан» деп атады. Сұлтан Махмұт ханнан кішісі Сұлтан Ахмет еді, ол жұртқа «Алаша хан» деген есіммен мәшһүр болды. Оның Алаша хан аталуының себебі: қалмақтар мен моғолдар кісі өлтірген адамды «алаш» деп атайдымыс. Сұлтан Ахмет хан болса қалмақтарды талай рет жеңіп, көп адамды қырғынға ұшыратқан, сондықтан да

ол «Алаш» аталып, келе-келе Алаша есіміне айналған» [1, 256.], – деген деректі жазып алады.

«Бабырнамадағы» Қасым мен Алаша хан туралы мәліметтердің ауызша деректерден алынғаны автордың «жұрттың айтуынша», «атайды-мыс» деген тіркестерді қолдануынан-ақ анық байқалады. Өйткені 3.Бабыр өз еңбегін жазған жылдары (1550 ж.) Қасым хан мен жұрт арасына «Алаша хан» деген лақаппен танылған Моғолстан хандарының бірі Сұлтан Ахмет дүниеден озып, ал автордың өзі Мұхаммед Шайбанидің тегеуіріне шыдамай, туған жерінен ығысып кетіп, Кашмирде (Үндістанда) хандық құрған кезеңі еді. Сол себепті ол Қазақ хандары туралы деректерді өзіне таныс тарихи еңбектер немесе жұрттың аузында айтылып жүрген аңыздық баяндаулар арқылы жазып қалдырған.

3.Бабыр Сұлтан Ахметпен жүздескен бірнеше кездесулерін де тілге тиек етеді. Автордың сипаттауынша, ол – әділетті, адал адам: кіші хан ретінде Моғолстанның үлкен ханы Сұлтан Махмұдқа әрдайым ізет көрсетіп отырған. Автор оның сыртқы келбеті мен жаугершілік қабілетіне де сипаттама береді: «Кіші хан ғажап, шымыр денелі, өктем, батыл адам. Өзге қарудан гөрі қылышты артық санайтын: «Айбалта, семсер, шоқпар, найзаларың бір-ақ жерді жаралайды, ал қылыш бір сермегенде-ақ бастан қара табанға дейін қақ жарып түсірмей ме!?» дейтін. Ол үшкіл қанжарын тастамайтын, белдігіне тағып немесе қолына ұстап жүретін. Сырт аймақта өскендіктен бе, қырдың адамының мінезі сезіліп, сөзі дөрекілеу көрініп тұратын» [1, 112 б.]. Бұған қоса «Бабырнамада» Сұлтан Ахмед кіші хан ретінде үлкен хан, туған ағасы Сұлтан Махмұдқа әрдайым құрмет танытып отырғандығы, сән-салтанатқа, байлыққа мән бермейтіндігі де бірнеше рет айтылады. Сұлтан Ахмет хан туралы Бабыр тарапынан берілген баға қазақ халқының тарихи жадында «Қасым ханның қасқа жолы» деген даңқпен сақталған қазақ ханы Жәнібекұлы Қасым туралы М.Х. Дулати еңбегіндегі жазба деректер мен сипаттаулардан да оқи аламыз.

3. Бабырдың Сұлтан Ахмет туралы дерегінен, бірін-

шіден, біз Алаша ханның далалық өлкені билеген кіші хан екенін, екіншіден оның батырлық есімі (немесе лақабы – Алаша) қалмақтармен жүргізген жеңісті ұрыстарының негізінде қойылғанын көреміз.

Түркі жұртында билеуші хандардың немесе батырлардың лақап есім алуы – жиі көрінетін құбылыс. Лақап есім бірде жаңа лауазымға сай берілсе, бірде ел үшін жасаған ерлік, батырлық істері негізінде тағылады. Сұлтан Ахметке «Алаша» лақабы қалмақтармен жүргізген ерлік істеріне қарай берілгендігі Бабыр дерегі арқылы айқын байқалады. Олай болса, Моғолстанның далалық өлкелеріндегі тайпаларды билеген, қалмақтармен жиі соғысқан Сұлтан Ахметтің «Алаш» атты лақап есімге ие болуының сырын түркілердің көне танымынан, ежелгі сана соқпақтарынан іздеген дұрыс бағыт болары анық.

Бұл тұста «Алаш» атауының мағынасын тек қазақ арасында емес, өзге халықтар, дәлірек айтқанда, З.Бабыр сілтеп отырған қалмақ арасынан іздеуге түрткі болған тұлға ХХ ғасырдың басында құрылған «Алаш» партиясының көсемі Ә.Бөкейхан еді. Ол Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» туралы «Қазақ» газетінде жариялаған мақаласында «алаш» сөзі қалмақ тілінде «кісі өлтіргіш» деген ұғым білдіреді деген пікірге күмән келтіріп, оның мағынасын ашу үшін газет оқырмандарына сауал тастайды [3, 333 б.]. Оның сауалына «Қазақ» газетінің №15 санында Бөкей ордасынан Х. Досмұхамедов жауап беріп, қалмақтарда «алашы» деген сөз «өлтіргіш, аямаушы, жауынгер» дегенді білдіретінін және олар бұны жақтырмаған кезде айтады деп хабарлайды [4, 9 б.].

Х.Досмұхамедов жауабынан Алаш лақабының қалмақ тіліндегі бір мағынасы «жауынгер» дегенге саятынын бағамдауға болады. Олай болса, Сұлтан Ахметке таңылған бұл лақап оның батырлық, жаугершілік ерлік ісіне қарай қойылған. Жаугершілік пен ерлік істеріне қарай батырлық лақапқа ие болған атақты түркі-моңғолдық билеушілерді былай қойғанда, қазақ хандары мен батырларының арасынан да көп

кездеседі. Мысалы, Еңсегей бойлы ер Есім, Салқам Жәңгір, Қаракерей Қабанбай т.б.

Бабырдың тарихи-мемуарлық туындысынан Қазақ хандығының тарихын айқындауға жәрдем ететін құнды бір дерек – Ташкент өңіріне қатысты мәлімет. Ташкент XVIII ғасырдың соңғы ширегіне дейін Қазақ хандарының билігінде болғандығы тарихтан белгілі. Тіпті, ол қала белгілі бір тарихи кезеңде қазақ хандары орда тіккен астана болып та табылды. Міне, осы көріністің тарихи астарының, негізін 3.Бабырдың Ташкент қаласына қатысты жазбаларынан аңғара аламыз. Оның айтуынша, Әмір Темірдің ұрпағы Омар Шейх мырза өзінің қайын атасы Моғолстан билеушісі Жүніс ханға Ташкент аймағының билігін береді: «Омар Шейх мырза Жүніс ханды соңғы шақырғанында, оған Ташкент аймағын берді. ...Сол кезден бастап тоғыз жүз сегізінші жылға дейін Ташкент пен Шаһрух Шағатай ұрпағының қол астында болды. Сол кезде (XV ғ. соңы – А.Ә.) Моғолстанның хандық билігі Жүніс ханның үлкен баласы, менің нағашы ағам Сұлтан Махмұт ханның қолында еді» [1, 18 б.].

Ташкент қаласын қазақ хандарының иелігі деп санаған меншіктік құқықтың сыры осы деректің астарында жатыр. Себебі Өзбек ұлысынан бөлінген Қазақ хансұлтандары Моғолстаннан пана тауып, оның саяси одағы ретінде көп уақыт сыртқы жауларға қарсы бірге күреседі. Моғолстан хандарынан тақ билігінің бағы ауып, ұлыс ыдыраған уақытта Қазақ хандығы сол орданың саяси мұрагері ретінде Моғолстан иелігіндегі болған өлкелерге өз билігін жүргізуге ұмтылған. Осылайша, далалық өлке мен отырықшы аймақтың шекарасына орналасқан Ташкент Қазақ Ордасы үшін ғасырлар бойы геосаяси тұрғыдан үлкен стратегиялық маңызға ие өлке ретінде танылып келді.

3. Бабырдың ғұмырнамалық мазмұндағы тарихи еңбегі ел аузындағы аңыздар арқылы қазақ тарихын жазуға ұмтылған А. Левшин, Ш. Уәлиханов, А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердіұлы сынды алғашқы зерттеушілердің назарын өзіне ерекше аудартады. Мы-

салы, А. Левшин «Бабырнамаға» сүйене отырып Қасым ханды жұрт «Арыстан хан» деген лақап есіммен атаған десе, қазақ тарихына қатысты сөз қозғаған Абай мен Шәкәрім «Алаша хан» лақабымен танылған Моғолстан ханы Сұлтан Ахметті қазақ аңыздарындағы Алашамен шендестіріп, оны Үш жүздің басын қосқан қазақтың алғашқы ханы деп таниды және жалпыұлттық сипаттағы «Алаш» ұранының шығу себебін де аталмыш билеушінің есімімен байланыстырады. Айталық, ұлы ақын Абай өзінің «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» деген қарасөзінде «Бабырнаманың» авторына және кітаптың деректік сипатына ерекше мән береді. Ол былай дейді: «Әмір-Темір нәсілінен Құмар-Шейх баласы белгілі Бабыр патшаның шешесімен туысқан екі бауыры болған. Үлкені Ташкентте хан болып, кішісі қазақты билеген. Бұлар Шағатай нәсілінен Жүніс ханның балалары болған. Сол өз уақытында аттанысқа жарарлық қазақтан үш жүз әскер шығарып, үш жүз басыға билетіпті. Әр жүздің халқы өз ынтымағымен бір туысқанға есеп болыпты. Қазақтың «Үш жүздің баласы» дейтұғыны сол Ахмет хан қалмақты көп шауыпты, көп қырыпты. Қалмақ рақымсыздығына қарай «мынау бір алашы болды ғой» депті, «жан алушы болды» дегеннің орнына. Сондықтан ол кісі Алаша хан атаныпты, «Бабырнамада» солай жазылған. Сонан соң сол хан: «бұл атты қалмақ қорыққаннан қойды ғой, енді сіздер шапқан уақытта «алашы-алашы» деп ұран-сүрен салыңыз» деп бұйырып, бұларға айқай салғанда, көп жанның айқайымен «Алаш-Алаш» деп кетіпті. Сондықтан «Алаш болғанда, Алаша хан болғанда, қалмаққа не қылмап едік» деп, алаш ұранды қазақ атануының себебі сол екен» [5, 405 б.]

Ақын Абайдың Алаша хан туралы дерегіне өте жақын пікірді қазақ тарихына аңыз, шежіре және жазба деректері арқылы алғаш күрделі зерттеу жасаған Шәкәрім Құдайбердіұлы да келтіреді. Оның «Қазақ, қырғыз һәм хандар шежіресі» атты еңбегінде: «Әз – Жәнібек қазақты Қашқардағы Шағатай нәсіліне қаратқан соң, кешікпей сол кезде қазақты һәм көшпелі

басқа елдерді Жүніс ханның Ахмет деген баласы билеп, оның ағасы Жәнеке шын аты – Махмұд деген, Ташкентте үлкен хан болыпты. Сонда Ахмет хан қазақтың әскерге жараулысын үшке бөліп, *Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз* деп қалмақты шаба берген соң, қалмақтар Ахмет ханды «Алашы» қойыпты. Мағынасы, «жан алғыш» дегені, оны естіп, Ахмет хан: «қалмақ бұл атты қорыққан соң қойды, енді қалмақты шапқанда «алашылап» шабындар», – деген соң, қазақтар «алашы» деп шауып, сол қазаққа ұран болыпты» [6, 23 б.] деген мәлімет бар.

Қос оқымыстының Сұлтан Ахметтің қалмақты көп қырғаны себепті Алаша хан атанып, содан ол қазаққа ұран болып қалыпты деп баяндауының нобайы қазаққа туысқан қырғыз халқының не себепті «қырғыз» атануы туралы аңыз мазмұнына жақын. Абай Құнанбаев «қырғыз» атауында да «дұшпанды қырушы» деген мағына бар деп жазады. Мұны ақын былай түсіндіреді: «Қырғызға «қырғыз» деп ұйғыр хандарының бірі ат қойса керек. Олардың атты әскерінің алдымен жүретұғыны солар болып, [сондықтан] «қырғыз» атапты. «Өлтірт, жоғалт», яғни «дұшпанды қырушы» дегеннен қойылыпты» [5, 403 б.].

Қос оқымысты ақынның қазақ хандығының құрылу тарихына зерттеуші зердесін салып қалам тартқан пайымдарынан халық аңыздары дерегінен нақты тарихи мәлімет іздегенін байқауға болады және мұндай ізденістердің нәтижесі дәлме-дәл фактіге дәп келмейтіндігін ағартады. Қазақ зерттеушілерінің пайымы мен Бабырдың Сұлтан Ахмет туралы дерек жазба деректері арасында біршама айырмашылықтар бар. Қазақ аңыздарын тарихи жазбамен шендестірген Абай мен Шәкәрімнің «Бабырнамадағы» тарихи деректерді қазақ тарихына қарай бұрып, тәпсірлеген (интерпретациялаған). Бұл талпыныста мынадай олқылықтар мен ауытқулар орын алған:

1. Моғолстанның далалық өлкесідегі көшпелі тайпаларды билеген кіші хан Сұлтан Ахметті қазақ аңыздарындағы Алаша хан деп таниды. Тарихи шындықта ол кезеңде қазақ жұртын Керей мен

Жәнібек хандардың балалары Бұрындық пен Қасым хандар билеген. Бұл орайда, Абай мен Шәкәрім Сұлтан Ахметке қалмақтар таңған лақап есімнің қыр-сыры мен Алаша атты аңыздық кейіпкердің аражігін ажыратпаған;

2. Қос ақын Сұлтан Ахмет тұсында Үш жүз (Ұлы, Орта, Кіші) қазақтың құрылғандығын баяндайды. Тарихи шындықта Қазақ ордасының Үш жүзге бөлінуі – кейінгі ғасырларда орын алған тарихи оқиға. Тарихшылардың пайымдауынша, қазақтың әкімшілік билік жүйесінің Үш жүзге бөлінуі Тәуке ханның тұсында жүзеге асырылған әкімшілік-саяси реформа;
3. Шежірелік баяндауда: “Сұлтан Ахмет қазаққа жауға шабарда Алаш ұранын салуды өнеге етіп, содан халық алаш ұранды қазақ атаныпты-мыс”. Ал, шын мәнінде, Сұлтан Ахмет – қазақ тайпаларын емес, моғолдардардың көшпелі тайпаларын билеген кіші хан.

Әрине, қазақ тарихын тануға талпынған алғашқы зерттеулерде мұндай кемшіліктердің орын алатыны түсінікті. Сондықтан Абай мен Шәкәрім зерттеулерін зерделеген уақытта мұны үнемі назарда ұстап отыру шарт.

Қазақ хандығының тарих сахнасында толымды жазба деректер арқылы тұңғыш көрінуі және оның алғашқы билеушілері туралы деректер 3. Бабырға шеше жағынан туыс бөле, аталары Моғолстан хандарына ықпалды қызмет еткен Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» атты тарихи еңбегінде баяндалады.

3.Бабыр мен М.Х. Дулати – бір-бірімен туысқан, бөле кісілер. Бірі – жоғарыда аталғандай, атақты Ақсақ Темірдің, екіншісі – Моғолстан хандарына ықпалды тайпа болған Дулаттың Болатшы атты деген әмірінің ұрпағы. Бұл тұста мынадай мәселені айта кеткен орынды. Ақсақ Темір және оның ұрпақтары Моғолстан билеушілерін Шыңғыс ханның Шағатайдан тарайтын балаларының арасынан тағайындауға ерекше ықпал етіп отырса [2, 64 б.], М.Х.Дулатидың бергі Болатшы,

арғы атасы Хұдайдад та өз замандарында Моғолстан хандарын сайлауға ерекше ықпал еткен тұлғалар.

М.Х.Дулати тарапынан Моғолстан ханы Рашидидің құрметіне жазылған бұл еңбектің кіріспе бөлімінде автор ислам дінінде тарих ғылымының ерекше орны барлығын және өткен оқиғалардың тарихы қисса, хикаялар, аңыз-әңгімелер арқылы жазылатынын тілгетіек ете келе, түрік халықтарының тарихын жазуда аңыз әңгімелердің маңызы зор екенін және аталмыш туындыны жазуда автор өзіне дейін өмір сүрген Мауереннахр тарихшылары Мирхонд, Хондамир Харави еңбектерін, туған бөлесі Бабырдың «Бабырнамасын» пайдаланғанын атап өтеді [2, 40; 193 б.].

М.Х. Дулатидің тарих-мемуарлық естелігіне Қазақ хандарының Шайбан Әбілқайырдан бөлініп шыққан атақты оқиғасы, Алаша, Қасым хандар жайындағы мәліметтер ауызша деректер көзі негізінде жеткен. Жалпы, «Тарих-и Рашиди», автордың айтуынша, «көне көз қарттарынан естігенін» және өзге де «ауызша жеткен аңыз әңгімелер» мен өзі «сенім артқан кісілерден естіген әңгімелері» [2, 44; 55; 160 б.] арқылы жазғылған туынды.

«Тарих-и Рашиди» – қазақ хандары Керей мен Жәнібектің Шайбан Әбілқайырдан бөлініп шығып, жеке хандық құрған оқиғасын баяндаған бірден-бір еңбек. М.Х. Дулати аталмыш оқиғаны кітаптың әр тұсында бірнеше рет тоқталады. Автордың бір оқиғаға бірнеше рет тоқталуы – деректердің түрлі жолмен жиналғандығының белгісі. Олардың басым көпшілігі М.Х. Дулатиге ауызша жеткен жеткен мәліметтер. Тарих жазбаларға және ауызша жеткен мәліметтерге сүйенген автор Қазақ хандығының құрылу оқиғасын былайша баяндайды: «Әбілқайыр хан Дешті Қыпшаққа түгелдей билігін орнатқан кезде Жошы әулетінен шыққан кейбір тіміскішіл сұлтандар одан келер пәленің иісін сезіп қалып, оны орнынан тайдырмақ болды. Керей хан, Жәнібек сұлтан сияқты кейбір сұлтандар мен басқалар аз ғана топпен Әбілқайыр ханнан қашып, Моғолстанға келді. Сол уақытта Моғолстан хандығын билеу кезегі

Есенбұға ханға жеткен еді. Есенбұға оларды құрметтеп, оларға Моғолстанның бір шетін бөліп берді. Олар осы жерде қауіпсіз жайлы қоныс тапты. Сөйтіп тыныш өмір сүріп жатты. Әбілқайыр хан дүние салғаннан кейін өзбектердің ұлысында алауыздық пайда болды. Әркім мүмкіндіктеріне қарай қауіпсіз һәм дұрыс өмір сүру үшін Керей мен Жәнібек ханды паналады, олар осылай күшін нығайтты. Басында өстіп елден қашып, олардан бөлініп жырылып қалып, *біраз уақыт тарығып әрі сергелдеңде болғандықтан оларды «қазақ» деп атады. Бұл лақап ат қазақтарға осылай таңылды* [2, 305–306 б.].

М.Дулатидың осы бір маңызы зор дерегінен мынадай пайымдарды түйіндеуге болады:

1. Қазақ хандары Керей мен Жәнібек “Дешті-Қыпшақтан құдіретті һәм қаһарлы билеуші” Әбілқайырдың тұсында орын алған саяси бұлғақ кезінде бөлініп, Моғолстанға қашады;
2. Қалмақтардың шабуылына үнемі ұшырап жүрген Моғолстан ханы Есенбұға оларға қоныс беріп, саяси қолдау көрсетеді;
3. Елден сыртқа қашып, тарығып, сергелдеңге түскеннен кейін, қашқан жұртты басқарған билеушілерге (халыққа емес) “қазақ” деген лақап берілген.

Тарихшы М.Х. Дулати Жәнібек ханның баласы Қасым хан туралы біршама құнды деректер қалдырған және оның оған деген құрметі ерекше байқалады. Ол Қасым хан туралы: «...Алайда Қасым хан Дешті Қыпшақты түгелдей өзіне қаратып алғаны соншалықты, Жошы ханнан кейін ешкім де ол сияқты мұндай билікке қол жеткізген емес. Мысалы, әскерінің саны мың-мыңнан (миллион) асатын еді. Ақырында 924 (1518) жылы қайтыс болды [2, 306].

Қасымға автордың құрметі атақ-дәрежесі, абыройы хан тағында отырған немере ағасы Бұрындықтан асып тұрса да, онымен таққа таласпай, Моғолстан шекарасына кетіп қалғанын [2, 307 б.] баяндайтын жолдардан байқалады. Бұған қоса, еңбекте Моғолстан

ханы Сұлтан Саидтың Қасым ханның қабылдауында болған оқиғасы суреттеледі. М. Х. Дулати Моғолстан ханы Саидқа қазақ ханы Қасымның айтқан мына бір сөздерін келтіреді: «Біз – дала халқымыз, бұл жерде қымбат бұйымдар мен тағамдар жоқ. Ең қымбат байлығымыз – жылқы және ең дәмді тағамымыз – оның еті әрі ең сүйкімді сусынымыз – оның қымызы мен одан дайындалатын тағамдар. Біздің өлкемізде бау-бақша мен зәулім үйлер жоқ. Серуендейтін жеріміз – малдың жайлауы, сонда барып бәріміз бірге бой жазып, сайран салып, жылқыларды қызықтаймыз» [2, 9 б.].

Қасым ханның Сұлтан Саидке айтқан сөзінде далалық өлкеде көшпелі тұрмыс кешкен қазақтың дүниетанымы суреттелген. Көшпелі тұрмысты ардақтау, еркіндікті аңсау – қазақ аңыздарындағы басты сарындардың бірі. Қазақ жыр-аңыздарында отырықшы өлкеден, қалалық жерден далалық өлкеге қарай қоныс аудару, көшу сияқты мұрат-мүдделер жиі көрініс тауып отырады. Мұндай сарынды Асан Қайғының Жиделібайсын қонысын іздеуі, отырықшы өлкенің билеушісінің баласы Алаша ханның далалық өлкеде жеке өмір сүріп, Үш жүзді құруы туралы мазмұндардан көруге болады.

Тарихшының еңбегінде Моғолстанның Кіші ханы [1, 112 б.] Сұлтан Ахметке «Алаша хан» лақабының қалай берілгені туралы да тарихи баян келтіріледі. Бұл дерек оның өзі көп сүйеніп жазған «Бабырнамада» берілген мәліметке жақындығымен және ол өзге де кітаптарда жазылғандығын ескертуімен, сондай-ақ лақап есімнің қандай жұрттың арасында айтылатынын анықтап көрсетуімен маңызды. Автор былай дейді: «...Моғолстанда оған (Сұлтан Ахметке) ешкім қарсы тұра алған жоқ. *Бірнеше рет қалмақтарға жеңісті жорық жасап*, олардың көбісіне ажал тапқызды. Екі рет Исан Тайшымен соғысып, екеуінде де жеңіске жетті. Бұдан былай қалмақтар одан сескеніп, онымен есептесетін болды. Олар оны «Алашы хан» деп атады. Ал моғолша «алашы» – «*өлтіруші*», *яғни кісі өлтіруші хан*» деген сөз. Ханды осы лақап атпен атай бастады. Қазіргі кезде моғолдар оны Сұлтан Ахмет хан десе,

басқа тайпалар оны «Алаша хан» дейді. Мирхонд пен Хондамир Харави тарихында және басқа кітаптарда да «Алаша хан» деп жазылған [2, 144 б.].

Мұнда Бабырдың дерегінен өзгеше мынадай мәліметтер бар: біріншіден, «Алашы» сөзінің «кісі өлтіргіш» дегенді білдіретін мағынасы тек қалмақтарға ғана емес, көшпелі моғол тайпаларына да ортақ. Екіншіден, Сұлтан Ахметтің «Алаша» атты батырлық лақабы автордың кітабы жазылған уақытта толық мұсылманданып, отырықшылдыққа көшкен моғолдарға емес, «басқа тайпалар», яғни көшпелі тайпаларға белгілі болған. Өйткені автордың түсінігінде, «моғолдар» – Тұрфан мен Қашқар сынды отырықшы өлкені мекендейтін, діні мұсылман түркі тектес тұрғындар [2, 170 б.]. Ал оның «басқа тайпалар» деп отырғаны – отырықшы өлкеде тұруды жақтырмайтын, көшпелі тұрмыс кешкен моғол тайпалары. Олай болса, Сұлтан Ахмет «Алаша хан» деген лақапқа көшпелі тұрмыс кешкен тайпалардың арасында ие болған. Моғолстан территориясында көшпелі тұрмыс кешкен халықтардың бірі – қазақ ру-тайпалары. Демек, Моғолстанның Кіші ханы, тарихи тұлға Сұлтан Ахмет-Алаша хан мен қазақ аңыздардағы Үш жүздің алғашқы ханы Алашаның бір тұлға болып шендестірілуінде көшпелі тұрмыстың сарыны мен көне дүниетаным астауынан сусындаған ортақ таным бар екені айқын.

Орта ғасырда жазылған жазба деректердің бірі – билеуші Шайбанилер ұрпағына қызмет еткен Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» атты тарихи шежіресі. Шайбан ұрпағы Еш сұлтанның тапсырмасымен жазылған [7, 10 б.] Өтеміс қажының шежірелік кітабына Алтын Орда хандары – Берке, Өзбек, Әз-Жәнібек, Бердібек, Тоқтамыс, Орыс хан туралы көптеген аңыз әңгімелер енген және ол әңгімелерді автор «аңыздарды жақсы білетін кез келген адамдарға барып, тәпіштеп сұрап және ақиқатты айқындап, ақыл таразысына салып, қолайлысын есте сақтап, қолайсызын қалдырып» [7, Өтеміс, 155 б.] отырып жазған.

“Шыңғыс-намеде” Қазақ хандығының негізін қалаған

хандар туралы аңыз деректері кездеспейді. Дегенмен де, шежіреде Қазақ хандарының арғы атасы Орыс ханның Тоқтамыспен жүргізген ұрыс-қақтығыстары, сондай-ақ XV–XVI ғасырларда Сырдария өзенінің бойындағы қоныстар үшін Қазақ хандығымен соғысқан Шайбанилер ұрпақтары туралы аңыздар тіркелген. Әсіресе, Жошы хан өлгеннен кейін Шайбани ұрпақтарына Шыңғыс хан тарапынан берілген құқық пен құрмет туралы баяндайтын аңыз мазмұндық тұрғыдан қызықты. Аңыз бойынша, Жошы өлгенде оның артында бірінші әйелінен туған Ежен және Сайын атты екі ұл, өзге әйелдерінен туған он жеті ұл қалады. Бәйбішенің балалары Ежен мен Сайын әкенің тағына бірін-бірі ұсынып, таққа отырудан бас тартады. Ақыры олар бұл мәселені шешу үшін атасы Шыңғысқа барып сол кісінің шешіміне бас ұрмақ болады. Сөйтіп бір шешеден туған екі ұл және өзге аналардан туған он жеті ұл Ұлы ханға барады. Бұлар келгенде, Шыңғыс үш орда тіктіреді: алтын босағалы ақ орданы Сайынға, күміс босағалы көк орданы Еженге, болат босағалы боз орданы Шайбанға салады [7, 158 б.].

Жошының өзге әйелдерінен (тоқалдарынан – А.Ә.) туған 17 ұлдың ішінде Шайбанға Шыңғыс хан тарапынан боз орда тігіліп, құрмет көрсетілуі оның кейінгі ұрпақтарының өзге туыстары арасында мақтанатын себептердің бірін тудырады. «Қысқасы, – деп жазады Өтеміс қажы, – Шайбан хан оғландары Тоқтамыс хан, Темір Құтлы және Орыс хан оғландарының алдында үш жай бойынша былай деп мақтанады: «Біз сендерден артықпыз. Біріншісі бұл – орда. Олар: «Атамыз Жошы ханның өлімінен кейін біздің әкелеріміз ұлы бабамыз Шыңғыс ханға барғанда, ол Ежен мен Сайыннан соң біздің әкеміз Шайбан ханға да орда қойып берді: ал сендердің әкелеріңе жабулы арба да қойып бермеді» [7, 182 б.].

Бұл аңыздардың біз зерттеп отырған мәселеге жанама қатысы бар. Себебі Жошы ұлысындағы Шайбан Әбілқайыр ханнан бөлініп, Қазақ хандығының туын тіккен Керей мен Жәнібек – Жошының тоқалдан

туған Тоқай-Темір деген баласының Орыс ханнан тарайтын тұқым. Олардың және одан кейін қазақ арасында билік құрған хан-сұлтандардың басты саяси қарсыластары Жошының Шайбан атты баласынан тарайтын ұрпақтар еді. Олай болса, «Шыңғыс-намеге» түскен аңызда шайбанилер (көшпелі өзбектер) мен Орыс хан ұрпақтарының (қазақ хандары) арасындағы үлкен билік (Жошыдан қалған тақ үшін) үшін жүргізілген саяси күрес еншілік құқық шеңберінде түсіндірілетін көрініс ретінде суреттелетінін аңғарамыз. Ал енші құқығы бұзылғандықтан, туғандардың арасында реніш туып, ағайындардың араздасып, елден бөлек кеткен оқиғаларды баяндайтын мазмұндар Қазақ хандығы тұсындағы оқиғаларды баяндайтын аңыздарда жиі кездеседі.

«Шыңғыс-намеде» қазақ арасында айтылатын кейбір аңыздардың ілкі нұсқаларының алғашқы үлгілері қандай сипатта орын алғанын көруге болады. Мұның бір мысалы шежіредегі Бердібек хан туралы аңыздан байқалады. Түркілік шежірелік деректерде Бердібек ханның тұсындағы оқиғалар «Нар мойыны кесілген Бердібек хан» деген тіркес сақталған еді. Мұның мәнісі: Жошының бәйбішесінен туған Бердібек хан өз балаларын таққа таласады деп өлтіре берген. Сондықтан ол өлгеннен кейін Жошыдан тікелей тараған «нар ұрпақтың» (ханның бәйбішесінен туған ұрпақтың) жалғасы үзіліп, тақ билігі Жошының өзге әйелдерінен (тоқалынан) туған балаларына көшеді. Өтеміш қажы тіркеген аңызда ханды мұндай әрекетке итермелеген кісінің аты аталады және ел арасында сақталған белгілі тіркестің тұрпайылау нұсқасы жазбаға түскен. Оның айтуынша, хан тұқымында өші бар Қаңлы Толыбай деген аталықтың ақылымен Бердібек өзінің туыстары мен балаларын «таққа таласады» деген үреймен өлтіре береді. Сондықтан оны «Керкін-Көтән хан» деп атап кетеді. Ол өлгеннен кейін Сайын хан ұрпағынан таққа отыратын тұқым қалмайды [7, 182 б.].

Осы тұста бір назар аударып айта кететін мәселе бар. Ұрпақсыз қалған Бердібек хан оқиғасы қазақ аңыз-

дарының бірінде өз жалғасын табады. Бұл аңызды XIX ғасырда А.Янушкевич Құнанбай қажының айтуымен жазып алады. Онда Бердібектің некесіз жақындап, көңілдес болған әйелінің бірінен ұлы қалады. Ол әкесі өлген уақытта өте жас болып, ел басқарған беделді бір бидің тәрбиесінде болады. Бала өсе келе биді өлтіріп, хан тұқымы ретінде өзі елді басқармақ болады. Халық бұл шешімге қарсы болып, одан Бердібек ханның баласы екенін дәлелдейтін денесіндегі үш белгіні көрсетуді талап етеді. Ол өз денесіндегі бір белгіні көрсетеді. Халық бұл дәлелге разы болып, оны хан сайлайды. Содан қазақ хан-сұлтандары тарайды [8, 167 б.].

Қазақ аңызы шежірелік әңгімелерден мазмұны жағынан қарапайымдылығымен, халықтық сипатымен ерекшеленеді. біріншіден, халық Бердібек ханның тұқымын үзбейді, ол тоқалдан туған бала арқылы жалғасады. Екіншіден, хан ұрпағына қара сүйек өкілі-бикісі қамқорлық жасайды. Үшіншіден, хан баласы өзінің ерекше тегін, асыл тұқымнан екендігін дәлелдейді. Ал мұндай сюжеттік құрылым көптеген түркі-моғолдық аңыздарға ортақ. Демек, қазақ тарихи аңыздарының көбік шашқан ортақ қазаны – көне түркілік мұралар.

«Шыңғыс-намеде» Бердібектің әкесі Өзбекұлы Жәнібек туралы аңыздық дерек те бар. Шежіре Жәнібек ханды «әділдігі мен дарқандылығы елге мәлім болды, Дешті Қыпшақ уалаятында ақ жолдан таймайтын, адал да қуатты, теңдесі жоқ патша болып, атасының бүкіл мемлекетіне әмір жүргізді» [7, 180б.] деп мадақтайды. Өтеміс қажы Жәнібектің есіміне «әзірет» (әз) лақабын қосып айтады. Қазақ арасында да әділдігімен аты шыққан, ноғайлы мен қазақты билеген Әз-Жәнібек хан туралы аңыздар мол ұшырасады және ол тұлға Қазақ Ордасының негізін қалаған билеушілердің бірі Жәнібек хан деп саналады.

Аталмыш мысалдар Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» шежіресіне түскен көне аңыздардың қазақтың тарихи аңыздармен ішкі мазмұндық тұрғыдан байланыс бар екеніндігін көрсетеді.

Қазақ хандығының билеушілері хақында құнды деректер қалдырған тарихи еңбектің бірі – Қадырғали Жалайыридың «Жами ат-тауарих» атты шежіресі. «Жами ат-тауарих» – қазақ тарихы мен рухани мәдениетіндегі орны бөлек шығарма. Бұл еңбектің бағасын арттырып тұрған ерекше қыры – шығарма авторының қазақ арасынан шыққандығында еді. Мұны алғаш рет Ш. Уәлиханов ерекше ықыласпен атап өтіп [9, 157 б.], шежірені қазақ халқының өткен өмірінің тарихы түскен бірден-бір құнды жазба дерек деп атап өтеді [10, 216 б.].

Қадырғали Жалайыри еңбегінің басты мақсаты – өзі қызмет еткен Ораз-Мұхаммед ханның шежіресін жазу болды. Сондықтан «Жами ат-тауарихта» ата-тегі Шыңғыс ханнан бастау алатын Қазақ хан-сұлтандарының XVI ғасырдың соңына дейінгі шежіресі көрініс тапқан. Әсіресе, қазақ хандарының атасы Ұрұс (Орыс) ханнан бастап Ораз-Мұхаммедке дейінгі Шыңғыс әулеті ұрпақтарының шежірелік деректері кең жазылған. Шежіреші Қ.Жалайыри мұндай күрделі әрі жауапты істі өзіне дейінгі Рашид-ад-диннің «Джами ат-тауарих» еңбегіне, түркі халықтарының далалық ауызша тарихының деректеріне, фольклорлық материалдарға сүйене отырып жүзеге асырған. Шын мәнісінде, Қ.Жалайыридың еңбегі Рашид-ад-диннің көшірмесі емес, шығыстық дәстүрдегі өзіне дейінгі автордың еңбегін пайдалана отырып жаңа туынды жазу үлгілерінің бір көрінісі. Әдеби туындылардағы мұндай шығармашылықты *шығыстық назира дәстүрі* деп атайды.

«Жами ат-тауарихта» түркілердің шығу тегі, Оғыз қаһан, Шыңғыс хан мен оның әулеті туралы шежірелік баяндар жазылған. Мұны ол Рашид-ад-диннің «Джами ат-тауарихынан» қысқарта алып, өңдеп, толықтырып пайдаланған. Онда түркілердің мифтік түсініктері, әлемдік фольклорда жиі кездесетін тұрақты сюжеттер, түркі-моңғол халықтарының әдет-ғұрпының көріністері суреттеледі. Мысалы, бала бір жасқа келмейінше ат қойылмайтын ғұрып, батырлық ерлік немесе жаңа

бір лауазымға көтерілгенде лақап есім алу, ата-ананың жұртына кіші (кенже) ұлдың ие болуы сынды дәстүрлер белгілі бір оқиғалармен байланыстырылып, сабақтастырылып баяндалады.

Қ.Жалайыридің шығармасында орын алған түркілік фольклордың жарқын көрінісі ретінде атақты Едіге жырының үзінділерін атап өтуге болады. Мұнда Едігенің шежірелік тегін араб еліндегі мұсылман әулие-әнбиелеріне барып тірелетін әсірелеу мен Тоқтамыс хан арасында жүрген күрестің сарынын айқындайтын үзінділер бар.

«Жами ат-тауарихта» қазақ хандары Керей, Жәнібек, Бұрындық, Қасым, Шығайлар туралы, жоғарыда атап өткеніміздей, қазақ хандарының түп аталары жайында жылнамалық деректер тіркелген. Мысалы, Орыс (Ұрұс) хан туралы арнайы дастан бар. Онда Ұрұс хан Өзбекұлы Жәнібек хан өлгеннен соң елді билеген қият Исатайдың ұлы Шарқатылыны өлтіріп, барлық ұлысты өзіне қаратады. Бұл жерде Ұрұс хан Шыңғыс хан негізін қалаған империяның заңында бұлжымастай белгіленген тақ мұрагерлерінің – Шыңғыс ұрпақтарының мүддесін қорғаған, ұлы қаһаннан қалған өсиетті орындаушы, заңдылықты қалпына келтіруші тұлға болғанын байқаймыз.

Ұрұс хан өлген соң оның орнына Құйыршық отырады. Шежіреші: «Бұл Құйыршық сұлтанды атасынан соң патша етіп, таққа отырғызды. Сондықтан ол Құйыршық хан атанды». Құйыршықтан кейін таққа оның ұлы Барақ хан отырады. Барақ хан Едігеден соң елді билеген оның баласы Мансұр биді өлтіреді. Барақпен өштескен Едіге балалары Қазі пен Наурыз Барақ ханды Сарайшыққа жақын жердегі Қас Наурыз өңірінде опат етеді. [11, 114–118 б.].

Қазақ хандарының ата-бабаларының қандай іс атқарғанын шежіре баяны бойынша толық жазып отыруымыздың өзіндік себебі бар. Ол себеп – Қазақ хандығының іргесін бекітушілердің бірі Қасым ханның Еділ-Жайық бойындағы қоныстар үшін Едіге бидің балаларымен жүргізген соғысының астарын ашып көр-

сету. Қасым хан ата кегін қайтару мақсатында Еділ-Жайық бойындағы Жошының қонысына номиналды (қуыршақ) хандар арқылы билік жүргізген Едіге би ұрпақтарымен күрес жүргізді. Өйткені оның аталары Ұрұс хан да, Барақ хан да нағыз Шыңғыстық билікті жүргізуге ұмтылған хан тұқымдары болатын және сол жолда өмірлерін құрбан еткен билеушілер еді. Қасым да сол жолды жалғастырады. Жылнамашы Қасым хан туралы «Біраз жылдар бойы атасы басқарған ұлысында патшалық құрды және өз тұсында әр тараптағы уалаяттарды бағындырды. Оның хикаясы әр жерде айтылады, сондықтан мәлім, мәшһүр болды. Ақырында Сарайшықта дүние салды» [11, 121 б.], – деп жазады.

Орта ғасырда түркі тектес халықтардың арасына жазба әдеби тіл үлгісі болған қалыптасқан шағатай тілінде жазылған «Жами ат-тауарихтағы» хикая сөзінің ауызекі тілдегі мағынасы «әңгіме, аңыз» дегенге саяды. Олай болса, Қасым хан туралы аңыз әңгімелер өз кезінде көп болған, бірақ уақыт өте келе олар ұмытылған, жойылған. Сол мол аңыздық деректердің орнына халық арасында айбарлы ханның саяси қызметіне берілген «Қасым ханның қасқа жолы» деген мәтел сөз ғана қалған. Мұнда Қасым ханның Еділ-Жайық бойындағы атамекен қоныстар үшін жүргізген жорықтары мен күресі, Жошы әулетінің хан ордасы болып саналатын Сарайшықты Қазақ хандығының орталығы етпек болған абыройлы істерінің халықтың берген бағасы көрініс тапқаны анық. Осы орайда Абайдың «Қазақта мақал болып қалған «жылан жылы жылыс болды, жылқы жылы ұрыс болды, қой жылы зеңгер тоғыс болды» дегені, «Самарқанның сар жолы, Бұланайдың тар жолы» дегені – бәрі Шыңғыстың сапарын көрсеткен сөз» [5, 404 б.], – деп айтқаны еске түседі. Демек, ғасырлар қойнауынан аңыздық баяндаулар арқылы ұрпақтан-ұрпаққа өтіп, қорытынды, байламды, бағалы тіркеске айналған «Қасым ханның қасқа жолы» деген мәтел сөз – Қасымның әділетті жорығы, күрес жолы. Оның бағыты – Еділ-Жайық бойындағы атақоныс. Халықтың саяси танымында Қасым хан – қазақтарды

атақонысына орнықтыруға күш салған хан, яғни кейінгі ұрпаққа «қасқа жол» көрсеткен тұлға.

Жылнамашы Жалайыри қазақтың алғашқы хандарының бірі Жәнібек туралы мәліметтер қалдырған. Автор Жәнібектің ұлысты билегенін айта келе, ол ел арасына «Кіші Жәнібек» деп танылғанын жазады [11, 114 б.]. Ал қазақ аңыздарында ол Әз-Жәнібек хан деп танылады. Әз-Жәнібектің есімі Асан Қайғы, Жиренше шешен аңыз кейіпкерлерімен байланыстырылып айтылады. Асан Қайғы мен Жәнібек арасында орысқа қала салу үшін жер бердің деген өкпе-реніш туындап, ел қамын ойлаған Асан Қайғы Жиделі Байсынға жұртын көшіріп алып кеткен жан болса, Жиренше – тапқырлығымен ханды жеңіп отыратын тұлға. Біздіңше, бұл тұста жыр-аңыздар XIV ғасырда өмір сүрген, көптеген тарихи-шежірелік еңбектерде құрметпен аталатын, аңыздық тұлғаға айналған Алтын Орданың ханы Өзбекұлы Жәнібек пен XV ғасырдың ортасында қазақ хандығының негізін қалаған Барақұлы Жәнібекті бір тұлға ретінде шендестірген. Өзбекұлы Жәнібектің әділдігі мен шынайы мұсылмандығы кезінде Алтын Орданың құрамында болған түркі тектес халықтардың арасында ерекше аңыздалып, ол «әз» деген құрметке ие болады. Демек, аңыздарда мезгіл мен уақыт кеңістігі шексіз. Сондықтан онда кейінгі заманның адамы бұрынғы заманға өтіп, кейде, керісінше, бұрынғы заманның адамы бергі кезеңге өтіп суреттеле береді.

«Жами ат-тауарихта» исі қазаққа қастерлі Алаш ұғымы да кездеседі. Автор Ұрұс ханның сол қолы (майсара) Алаш мыңы болғандығын, олардың арасында үлкені тарақ таңбалы жалайыр екендігін және ол тайпадан Шыңғыс заманынан бері бектік мәртебе үзілмей келе жатқандығын жазады. «Майсара, – дейді Қ.Жалайыри, – Алаш мыңы болды, ол үш сан еді. ...Алаш мыңы арасында үлкені тарақ тамғалы жалайыр болды. Шыңғыс хан заманынан бері бір мәртебеден Тебре бекке тиді. Одан Шайх-Софы бекке тиді, одан Итбаға бекке тиді, одан Қараш бекке тиді. Алаш

мыңының ағасы болып келген осылар. Олар Өзбекия арасында да мәлім-мәшһүр» [11, 126 б.].

Қ.Жалайыридың дерегінен қазақтың Ұлы жүз құрамындағы Жалайырды, Орта жүз құрамындағы Тарақтыны, Кіші жүз құрамындағы Табынды (кейде Таманы) өз араларында «ноқта ағасы» деп сыйлайтын рулық дәстүрінің астарын бағамдауға болады. Тарақтаңбалы аталмыш тайпалар Шыңғыс хан заманынан үлкен құрметке ие болып, «Алаштың ағасы» болғандықтан қазақ арасында дәріптеліп, халық шежіресінде осындай ерекше саяси мәртебеге ие болған деп бағамдауға болады.

Шыңғыс хан ұрпақтары мен өзінің жекебасынан кешкен оқиғалар туралы тарихи-шежірелік еңбек жазған тұлғаның бірі – Хиуа ханы Әбілғазы. Қазақ хандары Есім мен Тұрсын саяси пана тауып, екі жылдай уақыт тұрған Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі» атты еңбегі – түркі-моңғол халықтарына қатысты аңыз-әңгімелердің мол сақталғанымен құнды.

«Түрік шежіресі» – Шыңғыс ханның ата-бабасы мен ұрпақтары, туыстарының туған-өлген жылдары, жақсылы-жаман істері туралы және өз аталары мен жекебасынан өткен оқиғаларды жазған еңбек. Сондықтан мұны шығыс дәстүрінде жазылған тарихи-шежірелік әрі мемуарлық туынды деп атауға болады. Автордың өзі де – Шыңғыс хан ұрпағы және ол даңқты ата-бабасының шежіресін жазу үшін өзіне дейінгі көптеген тарихи еңбектермен танысып, ондағы деректерді өз шежіресіне пайдаланған. Оның айтуынша, ол Шыңғыс хан туралы жазылған 18 еңбекпен таныс болған [12, 7 б.]. Сондықтан оның шығармасына Оғыз қаһан, Шыңғыс хан туралы шығыс елдерінде кең тараған шежірелік баяндар, аңыз әңгімелер атап айтқанда, олардың дүниеге келуі, жетімдік көруі, лақап есім алу оқиғалары түркілер арасында ертеден айтылып келе жатқандығы және оның бірсыпырасы мифтік, аңыздық сипатқа ие.

Шежіреде қаңлы, қыпшақ, ұйғыр сынды ру-тайпалар атауының шығу сыр-себебін түсіндіретін халықтық этимология тұрғысынан түсіндіретін аңыздар бар.

Мысалы, Қаңлы тайпасының атауы сол рудан шыққан шебер кісінің жорықта түскен олжаны тиеп алар арбаны ойлап тауып, ол жүргенде «қаңқ-қаңқ» деген дыбыс шығарып «қаңлы» атанады. Қазақ арасында «Қаңлыдан ұл туса, ормандағы ағаш сыңсиды» немесе «Хансыз ел болмайды, Қаңлысыз хан болмайды» деген мақал-мәтел сөздер Қаңлы тайпасының аталмыш аңыздарда суреттелетін қадір-қасиетіне байланысты туындаған. Осыған жақын көрініс қыпшақ тайпасының атауының пайда болуына қатысты аңызда айтылады. Онда Оғыз ханның ерлікпен қаза тапқан жауынгерінің баласы «іші қуыс ағаш» ішінде дүниеге келгендіктен «қыпшақ» атанады. Аталмыш атаудың түбірі қазақ тілінде де «ағаш» ұғымында сақталған. Мысалы, айран пісетін ыдысты «күбі» десе, ағаштан жасалып, шанағы қуыс болып келетіне музыкалық аспапты «қобыз» (құбыз) дейді. Сонымен қатар қыпшақ руының бір атасы «құба қыпшақ» деп те аталып, далалық өлкеде өсетін ағашты қазақтар «құба тал» деп атайды.

«Түрік шежіресі» кейбір көне түркі сөздерінің түпкі мағынасын анықтауға жәрдем етеді. Мысалы, Әбілғазыда бүгінгі таңда күйеуі қайтқан әйелге қатысты айтылатын «жесір» сөзі шежірелік туындыда «тұтқын» деген мағынада жиі қолданылады.

Әбілғазы баһадүр Қазақ хандары мен сол кезеңде өмір сүрген тарихи тұлғалар туралы да деректер жазады. Шежіреде елден ығысқан Хиуа ханы қазақ даласына қашып, сол тұста хандықты билеп отырған хандарымен болған қарым-қатынасының бір эпизоды суреттеледі. Онда ол қазақ хандары Тұрсын мен Есімнен пана табады. Бұл оқиғаны ол былайша суреттейді: «...Шәріпмұхаммед Бұхараға кетті, мен қазақ ішіне кеттім. Түркістанда Есім хан қасында үш ай тұрдым. Ол уақытта қазақтың ханы Тұрсын хан еді, ол Ташкентте тұратын еді, Түркістанға келді. Есім хан оны көре барды, мені есік алдына қойып, өзі барып Тұрсын ханға көрініс қылып, қайтып келіп, менің қолымнан жетектеп алып барды. Тұрсын ханға: «Бұл – Йадғар хан ұлы Әбілғазы, еш уақыт бізге бұл жамағаттан кісі келіп

қонақ болған жоқ еді, бізден барғандар көп болар, бұл Сіздің қызметіңізде болғаны жақсы», – деді. Тұрсын хан : «Жақсы, сенің айтқаның болсын», – деп, өзімен бірге Ташкентке алып кетті. Ташкентте Тұрсын хан қасында екі жыл тұрдым. Екі жылдан соң Есім хан Тұрсын ханды өлтірді. Есім ханға: «Сіз екі ханнан пайда тие ме деп келіп едім, Сіздің бұл ісіңіз мұндай болды, енді рұқсат болса, Имамқұлы хан қасына кетейін», – дедім. «Жақсы айтасың, солай қыл» – деді [12, 189 б.].

Әбілғазының естелік сипаттағы жазбасынан «кіші хан» Есімнің «үлкен хан» Тұрсынға бағынышты болғанын, сондықтан кіші лауазымдағы тұлғаның билік әдебін сақтап, лауазымы жоғары кісіге сәлем бергенін көреміз. Олай болса, аталмыш тарихи дерек біздерге мынадай пайымдар жасауға мүмкіндік береді:

1. Қазақты сол тұста екі хан билеген. Бірі үлкен хан – Тұрсын, екіншісі – кіші хан Есім;
2. Үлкен хан Ташкентте билік құрған болса, кіші ханның ордасы – Түркістан.

Бұл тұста Қазақ Ордасында Моғолстан мемлекетіндегідей «үлкен хан», «кіші хан» лауазымдарының болғанын және Есім хан Тұрсыннан үлкен хандықты тартып алып, бір билеушіге бағынатын билік құруға ұмтылғандығын байқаймыз.

Орта ғасырларда жазылған тарихи-шежірелік жазба деректерін шола келе түйіндейтін қорытындымыз мынадай: шығыстық тарихи еңбектерге түскен түркі-моңғол халықтарының аңыз әңгімелерін біздер қазақ аңыздарының ілкі бастауы деп танимыз және оларды аңыз жанрының тарихилығы мен генезисін анықтауда, типологиялық бірлігін саралауда өзіндік мәні бар мұра деп тануға әбден болады.

II тарау. ҚАЗАҚ АҢЫЗДАРЫН ЖИНАУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ: ОТАРЛЫҚ КЕЗЕҢ, КЕҢЕСТІК ЖӘМ ТӘУЕЛСІЗДІК ДӘУІРІ

Қазақ тарихи аңыздарын тарихи және филологиялық тұрғыдан зерттеу мақсатында жазбаға түсіру, жинау жұмыстарының нысаналы, мақсатты түрде қолға алынған уақыты Қазақ даласының Ресей империясының отарына айналған кезеңнен басталғаны белгілі. Бұл кезеңнің мерзімдік өлшемін, шартты түрде, XVIII ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі аралық деп белгілеуге болады. Аталмыш кезеңде тарихи аңыздар Ресей империясының ортарлау саясатының мұраты мен мақсатына қызмет еткен әскери шенеуніктер, саудагерлер, саяхатшылардың, қазақ тарихын білуге құмартқан оқымысты, ғалымдарының, қазақтың өз арасынан шыққан білімді, ғалым кісілердің еңбектеріне хатталды. Аталмыш бағыттағы жұмыстардың басым көпшілігі, сол заманындағы қоғам мен ғылымының сұранысына қарай, аңыздардың тарихи-деректік маңызына аса терең назар аударған еді. Бұл дәуірді шартты түрде қазақ аңыздарын жинау жұмыстарының алғашқы кезең деп бағалауға болады.

Екіншісі – XX ғасырдың басы мен сол ғасырдың 30-жылдары аралығындағы кезең. Алаш зиялылары бастаған ағартушылық құбылыс терең орнығып, 20-жылдары кеңес үкіметінің тұсында ұлттық республикаларда пайда болған алғашқы жоғары оқу орындарына оқулық дайындау істері қарқын алады. Осы қазақ фольклорын зерттеу ісі қолға алынып, сол

науқанның аумағында қазақ аңыздарының тарихи-лық сипаты мен жанрлық белгілеріне талдау жасала бастады.

Үшінші кезең – Ұлы Отан соғысы жылдарынан кейінгі кеңестік дәуір. Аталмыш кезең – қазақ тарихи аңыздарының жанрлық ерекшеліктері, тарихи негіздері, поэтикалық сыр-сипаты арнайы ғылыми зерттеулердің нысанына айналып, жүйеленіп зерттелген дәуір. Үкіметтің жүйелі қолдауына сүйенген қазақ фольклористикасы кеңестік жүйедегі фольклортану ғылымының құрамдас бөлігі ретінде дамып, өркендеді. Қазақ фольклоршы ғалымдары шетел фольклористикасы мен кеңестік жүйедегі одақтас республика ғалымдарының озық методологиясын, ғылыми жетістіктерін пайдалана алды. Өкінішке қарай, кеңестік замандағы таптық идеология тарихи мәні бар мұраларды зерттеуде сыңар жақтық көзқарастар шеңберінде қарастыруға да орын берді.

Төртінші кезеңді бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның дербес ел болған жаңа тарихында қазақ аңыздарына қатысты соны зерттеулерді кеңес кезеңінде жинақталған бай ғылыми әдістемелік тұжырымдамаларға сүйенген, бірақ сол дәуірдегі жалаң идеологиялық құрсаудан босаған зерттеулердің көші түзелген белес деп тануға болады.

Қазақ хандығы тұсында орын алған тарихи оқиғаларды мазмұндайтын аңыздарды зерттеу нысанына айналдырып, оны жазбаға түсіру жұмыстарының басым көпшілігі ХІХ ғасырда, қазақ даласы толығымен патшалық Ресей бодандығына түскен кезеңде қолға алына бастады. Осы ғасырда Ресей империясының отарлық аймақтарын зерттейтін Орыс географиялық қоғамы құрылып, оның мүшелігіне орыстың белгілі ғалымдары, әкімшілік шенеуліктері, қазақ оқығандары, қазақ даласын зерттеуге атсалысқан саяхатшылар қабылданады. Олардың қатарында қазақ арасынан шыққан Ш.Уәлиханов сынды ғалымдар да бар еді. Орыс географиялық қоғамының қазақ фольклорын, этнографиясына қатысты жинаған материалдарының маңызы зор болды.

Алайда орыс географиялық қоғамы құрылғанға дейін де бірен-саран аңыз үлгілері XVIII ғасырдың II жартысынан бастап қағазға түсе бастады. Қазақ аңыздарын жазбаға тіркеу істерінің басында отарлау саясатының мақсат-мүддесімен қазақ даласына әскери қызметпен келген орыс офицерлері тұрды. Әскери оқу орындарында ғылымның түрлі саласынан білім алған олар қазақ даласының географиялық жағдайы, пайдалы қазбалары және халықтың тарихы мен этнографиясы жайлы деректер жинап, баспа бетінен жариялай бастайды. Осындай жұмыстарды атқарған тұлғаның бірі – Н.П. Рычков. Ол 1771 жылы қазақ даласы арқылы Ұлы Жоңғарияға қарай жөңкіле көшкен Еділ қалмақтарын кері қайтару үшін арнайы жасақталған орыс әскери отрядының құрамында болып, сол сапардың күнделігін жазбаға түсіреді. Оның жазбасына түскен аңызда Қазақ Ордасы Қырым хандығынан өкпелеп сыртқа кеткен хан тұқымдары мен өз жұртынан бөлініп кеткен бір топ жұрттың бірігуінен құрылған деп баяндалады [13, 65 б.].

Н.П. Рычков тіркеген нұсқаның басты құндылығы – жазбаға тіркелген уақыты тұрғысынан көнелігі. Фольклористикада шығарма жазбаға тіркелген уақытына қарай қаншалықты көне болса, оның бағасы соншалық құнды және маңыздылығы ерекше екені белгілі. Себебі көне нұсқа аңызда баяндалатын оқиғаның шындығына уақыт мөлшері бойынша біршама жақын болғандықтан, анахронизмдердің (қоспалардың) қатары жұқа әрі көркемдігі жұтаң болады.

Қазақтардың шығу тегі туралы аңызды тіркеген орыс офицерлерінің бірі – әскери инженер, капитан И.Г.Андреев. Қазақ даласында әскери және шығармашылық қызмет атқарған зерттеуші 1785 жылы «Описание Средней Орды киргиз-кайсаков» атты тарихи-этнографиялық еңбегін жазады. Онда ол қазақ ордасының құрылуын баяндайтын аңызды, сондай-ақ мазмұнында қазақ тарихына қатысты деректік сипаттар бар Шыңғыс хан, Тоқтамыс, Жәнібек, Есім хандар туралы халық аңыздарының нұсқаларын жа-

риялайды. Зерттеуші аңыздық ақпаратты пайдалана отырып қазақтарды Түркістаннан бөлінген жұрт деп хабарлайды.

XVIII ғасырдың II жартысында Қазақстанның географиялық орналасу тұрғысынан әр түрлі өлкеде (батыс пен солтүстік) тіркелген Н.Рычков пен И.Андреевтердің қаламына ілінген аңыздардың деректік сипаты бізге мынадай тұжырымды зерделеуге жетелейді: тарихи аңыздарда локальдық сипат, яғни оның мазмұнында белгілі бір өлкеге қатысты ақпарат пен деректер беру басым болады және сол өлкенің тұрғылықты тұрғындарының тарихынан хабар береді. Мысалы, Н.П.Рычковтың қазақ даласы арқылы өткен әскери маңызы аса зор сапары, негізінен, Кіші жүз рулары жайлайтын өлкеде өткен және оның отрядына көмекке келген қазақтар Кіші жүз ханы Нұралының кісілері болды. Олай болса, капитан Н.П. Рычковқа қазақ аңызын баяндаған информаторлар – Кіші жүз қазақтары. Демек, XVIII ғасырдағы Кіші жүз қазақтары өздерін Қырым өлкесінен шыққанбыз деп санаған. Бұл тұста Алшын деген атаға бірігетін Кіші жүз құрамындағы көптеген рулардың Ноғайлы Ордасының құрамында болғанын ескерсек, аталмыш аңыздың тарихи негізі барынша айқын екенін аңғаруға болады. Мұны сол Ноғайлы кезеңінен жеткен өзге фольклорлық мұралар да айғақтайды. Онда Қырым – Еділдің арғы бетіндегі айрықша мәнге ие батыстық өлке, ал Қырымды билеген Қондыгер сынды аңыздық кейіпкер қазақ жұртының тарихи танымында әлемдегі атақты билеушілердің қатарынан орын алған. Бұған қоса, қазақтың эпостық жырларының басты қаһармандары да Ноғайлыдан шыққан болса, атақты Сыпыра, Асан Қайғы, Қазтуған, Шалкиіз сынды жыраулар да – Ноғай Ордасының даңқты тұлағалары. Қазақ-ноғай арасында «Қырымның қырық батыры» атты циклді эпостық жыр сақталып жеткен.

Ал И.Г.Андреев нұсқасы, негізінен, Орта жүз қазақтары жайлайтын өңірден жазылынып алынған. Олай болса, Сарыарқаны жайлаған Орта жүз қазақтары

өздерінің ежелгі тұрағы ретінде Түркістан өлкесін таныған. Сондықтан болар олар бұл дүниеден қайтқан атақты адамдарының мүрдесін Түркістан қаласындағы мұсылман әулиесі Қожа Ахмет Яссауидің мазарына апарып жерлеп отырған. Бұған мысал ретінде Қаздауысты Қазыбек, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек сынды би-батырлардың Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи мешітіне жерлеуін атауға болады. Демек, халықтың саяси танымында Түркістан өлкесі елдің ежелгі қонысы ретінде саналып, қазақ руларының алғаш орда тіккен аймағы деп танылған. Қырым мен Түркістан өлкесіне қатысты халықтың саяси танымы өзге де фольклорлық мұралардың өн бойында үздіксіз өріліп отырады.

Қазақ Ордасының құрылуы туралы аңыздардың бір топтама нұсқалары А. Левшиннің 1832 жылы жарық көрген «Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей» атты тарихи-этнографиялық еңбегінде жарияланады. А. Левшин еңбегінің «Об источниках для истории киргиз-кайсаков» атты екінші тарауында қазақ ордасының шығу тарихын баяндайтын жеті аңыздық нұсқа беріледі. Ол аңыздардың ішінде авторға таныс болған капитан Н. Рычковтың және капитан И.Г.Андреевтің, П.С.Палластың нұсқалары да, сондай-ақ сол уақыттарда мерзімді баспасөз бетінде жарияланған өзге де аңыз нұсқалары бар.

Қазақ халқының тарихы туралы жазба немесе өзге де айғақтардың жоқтығын тілге тиек еткен зерттеуші өткен тарихты ел аузынан жазып алынған аңыздардан іздейді. А.Левшин халық тарихынан хабар-дерек беретін аңыздардың алуан түрлі болып келетіндігін және оның басым көпшілігін дерек көзі ретінде алу ақылға сыймайтынын да ескертеді, сонымен қатар аталмыш себептерді желеу етіп аңыздарды тарихи дерек көзі ретінде пайдаланудан мүлдем бас тартудың орынсыздығын да жазады [14, 145 б.].

Қазақ тарихын зерттеуде аңыздарды пайдаланудың қажеттілігін дәл аңғарған зерттеуші өзіне дейін жарияланған және өз тарапынан жазып алған аңыздардың

тарихи деректілігіне басты назар аударып, қазақтың шығу тегіне қатысты 7 түрлі аңызды топтастырады. А.Левшин топтастырған жеті аңызда қазақтың шығу тегі бірде Евфрат өзенінің маңында өмір сүрген түрік халықтарынан, бірде ноғайлардан, ендігі бір кезекте Түркістаннан шыққан болып келеді және елді билеген хандардың қатарында Алаша, Жәнібек, Орыс, Есім, Дайырқожа сынды есімдер аталады [14, 145–148 б.].

Зерттеуші тіркеген аңыздардың ішінде Алаша мен Орыс хан есіміне қатысты айтылатын мазмұн қызықты. Біріншісінде хандықтың негізін қалаған – Алаша атты кісі. Ол Бұқара хандығына шабуыл жасайды. Бірақ тұтқынға түсіп, Түркістан өңіріне қоныстанады. Алаша өзіне ерген жұртты үшке бөліп, содан үш жүз тарайды. Кейін Алашаның жұрты Түркістаннан бөлініп, Ор өзенінің маңына көшіп келіп, моңғол тектес халықтарды ығыстырып, орнығады. Екіншісінде Орыс хан Жайық. Елек, Ор өзендерінің бойын жайлаған Ноғайлының Өлеңті ханынан бөлініп шығып жеке ұлыс құрады. Кейін оны өзінің үш ұлының арасына бөліп береді. Орыс ханның лақап есімі – Ақнияз [14, 146–147 б.].

Бұл мазмұнның біздерді қызықтыратын себебі мынада: біріншіден, қазақ аңыздары Алаша ханды қазақтың алғашқы ханы деп таниды және осы есіммен елге танылған тарихи тұлға да бар. Екіншіден, халықтың алғашқы қонысы ретінде бірде Түркістан, енді бірде Ноғай ордасының аталуы – өзге аңыздық нұсқаларда кездесетін мазмұн. Үшіншіден, қазақ хандарының арғы атасы болып табылатын Орыс ханның «Ақнияз» деген лақап есіммен аталуы.

Халық аңыздарында ХҮ ғасырларда қазақты алғаш билеген даңқты хан Әз Жәнібектен бастап ел басқарған хан-сұлтандардың лақап есімдері бар. Ал оның ар жағындағы билеушілерге қатысты мұндай ақпарат халық мұраларында кездеспейді. Бұл көрініс өз кезегінде елдің өткен тарихына көңіл бөлетін фольклортанушыларға мынадай тұжырымдар түйіндеуге жетелейді:

1. Аңыздар да өзге ауыз әдебиеті үлгілері сынды фольклорлану сатысынан өтеді: осы сатыдан

өткен үлгілер ғана мұра ретінде сақталып ғасырлар көшінен ауысып жетеді;

2. Аңыздар өзегінде сақталған алғашқы ақпараттар кейінгі дәуірдің тегеуіріні салдарынан ақпарат кеңістігінен ығысады.

А. Левшин еңбегінде авторға белгілі болған аңыздар мазмұны батыс және шығыс, қытай жазба деректерімен қаншалықты үйлесетіндігі талданады. Тарихи-этнографиялық сипаттағы аталмыш еңбек Қазақ Ордасының тарихын баяндайтын бірнеше тарихи аңыздарды алғаш рет бір зерттеуге топтастыра отырып, ондағы деректерді тарихи жазбалармен салыстыра зерттеу талпынысымен аса құнды әрі маңызды. Кітаптың бұл бағыттағы құндылығын кезіндегі зге замандас зерттеушілердің еңбектерінде аталып өтті. Айталық, Орынбор өлкесінің туралы зерттеу жұмыстарын жүргізген Л.Мейер 1865 жылы Санкт-Петербургте жариялаған «Киргизская степь Оренбургского ведомства» еңбегінің «Исторический очерк» атты бөлімінде А.Левшин есімін үлкен ілтипатпен атаса [15, 3 б.], шығыстанушы Шоқан Уәлиханов оны «Қазақ тарихының Геродоты» [16, 164 б.] деп құрметтеді.

Қазақ даласының тарихы туралы арнайы очерк жазған Л.Мейер өз тарапынан да халық аңыздарына көп көңіл бөледі. Ол кез келген қазақтың өз шежіресін оп-оңай таратып бере алатынын тілге тиек етеді. Зерттеуші былай дейді: «Ничего нет легче, как составить родословную киргизского народа или даже нескольких их – стоит только расспросить несколько киргизов и записать их пердания» [15, 2 б.].

Л.Мейер – азат, еркін деген мағына беретін «қазақ» сөзінің эитмологиясы осы есімге ие халықтың дүниетанымымын және қазақ халқының шығу тегін баяндайтын аңыздар мазмұнымен үндес келетінін атап өткен зерттеуші. Сонымен қатар ол: «Қазақты «қырғыз» деп атау – шетелдіктердің әсері» – деп, орыс зерттеушілерінің арасында алғаш рет батыл түрде жазады.

Қазақтың көне тарихына қатысты аңыздардың

бір парасы қазақ даласын аралаған тегі поляк, орыс тұтқыны А. Янушкевичтің күнделігінде орын алған. Қазақтың белгілі тұлғалары Құнанбай, Барақ сұлтан, Орынбай ақындарды көзімен көріп, олардың аузынан қазақ билеушілері мен халықтың шығу тегін баяндайтын аңыздарды жинаған саяхатшы XIX ғасырдың белгілі тұлғалары Құнанбай мен Барақтар сұлтандардан қазақтардың шыққан тегі туралы, Шыңғыс хан, Едіге батыр жайлы аңыздарды жазып алады. «Табиғатынан ақылды, есте сақтау қабілеті мен шешендік сөздегі таланты таңғалдырарлық», «далалық заң-ережелерді өте жақсы білетін» [8, 89 б.] Құнанбай мен «кең табиғат терең ақыл мен қайратты мінез берген, ер-жүрек батырлыққа ие дала Геркулесі» [8, 87 б.] Барақ сұлтандардың А. Янушкевичке баяндаған аңыздары – жазбаға тіркелген уақытының дәлдігімен және айтушының авторы көрсетілуімен ерекшеленетін фольклорлық мұра.

Ел аузындағы аңыздарды хатқа тіркеп, оны дерек көзі ретінде қарастырған зерттеушілер қатарына 1883–1888 жылдары Сырдария облысының әскери генерал губернаторы қызметін атқарған Н.И. Гродековті де жатқызуға болады. Оның қазақ пен қырғыздың тұрмыстық заң-жоралғысын зерттеген «Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области» деп аталатын еңбегінің бастау арнасы қазақтың шығу тегі, «қазақ» атауының этимологиясы, қазақтың алғашқы ханы Алаша мен Алаш ұраны, үш жүздің пайда болуы туралы аңыздарды тіркеуден басталады. Н. И. Гродеков тіркеген аңыздарда қазақтар өздерін өзбек тайпаларынан шығаратынын, қазақ ханы Алаш бойдақ жігіттермен өзбек тайпаларының шекарасын күзетіп жүріп 300 үйлік долыларды (сыған немесе қаңғыбас жұрт) өздеріне қаратып, әйелдеріне күйеулерін өлтіртіп, оларға өздері үйленеді. Алашадан кейін одан туған үш бала Байшора, Жаншора, Қарашора үш ордалы елді басқарады [17, 1–3 б.].

Қазақтардың өздерін өзбектен шығаруы ел арасынан жазылынып алынған өзге шежірелерден де

көрініс тапқан. «Өзбек – өз ағам, сарт – садағам» деген сияқты мәтел сөздер осындай шежірелік деректерден түзелгендігі сөзсіз. Бұл жерде бір нәрсенің басын ашып өту керек. Аңыздар мен шежірелердің баяны отырықшы өзбектерге емес, бұрынғы көшпелі өзбектерге қатысты болып отыр. Қазақ хандығын құрған ру-тайпалар кезінде Шайбан Әбілқайыр құрған «Көшпелі өзбектер» мемлекетінің құрамында болған еді. Қазақ хандығы да көп жылдарға дейін өзбек-қазақ деп қатар аталып келген. Тіпті, Шығай ханның ұрпағы Оразмұхаммедке қызмет еткен Қадырғали Жалайыри XVI ғасырдың соңында жазылған «Жами ат-тауарих» атты еңбегінде қазақ хандары Жәнібек, Қасымдар туралы айтқан тұстарында олардың атақ-даңқы «Өзбекияға мәшһүр» еді деген тіркестерді қосып отырған.

Этнографиялық сипатта жазылған аталмыш еңбекте автор қазақтардың құқықтың әдет-ғұрыптары туралы Семей статистикалық комиетінің мүшесі П.Е.Маковецкийдің деген автордың 1886 жылы Омбыдан шыққан еңбегіне сүйене отырып [18, II], Әз-Тәуке ханның тұсында Күлтөбеде қабылданған «Жеті Жарғы» заң жоралғысы 7 бидің қатысуымен қабылданғанын және ол «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» деген көне жосықтарды қайта жаңартылған үлгісі деп жазады. Бұл орайда ол өз тарапынан Қасым мен Есім хандар қалдырған заң-жоралғылар туралы Сырдария өңірінде тұратын би-сұлтан кісілерден сұрау жүргізеді. Бірақ сұрау жүргізген информаторлар аталмыш мәтел сөздердің Қасым мен Есім хандарға қатысты ғана айтылатынын білмейтіндігін, бұрын ол «қазақтың қасқа жолы» деп аталғандығын, енді бірде Көктөбеден өтетін бір жолдың атауы деп хабарлағанын баяндайды. Демек, «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» сынды тарихи мәні бар мәтел сөздер қазақтың бірыңғай заң-жоралғысын қатысты мәліметтерді жеткізетін дерек деп тануға болмайды. Аталмыш мәселе біздің тарапымыздан алдыңғы тараулардың бірінде арнайы талданады.

Н. Гродеков сілтеме жасаған П.Е. Маковецкийдің еңбегіне келетін болсақ, бұл зерттеу Батыс Сібір губернаторының қазақтардың құқықтық заңдарын жинау туралы арнайы тапсырмасымен жазылған. Мұнда біздер назар аударатын мәселе – П.Маковецкийдің жинаған материалдарының географиясы және Әз-Тәуке қабылдаған «Жеті Жарғыға» автордың берген түініктемесі. Кітаптың алғы сөзінде жинаққа арқау болған материалдар Қарқаралы, Павлодар, Семей уездерінен жиналғанын, оның ішінде, қазақтың көне ғұрыптарының жақсы сақталған өлкесі ретінде Қарқаралының аталғаны және көне ғұрыптардың басым көпшілігі Әз-Тәуке хан тұсында орныққаны айтылады.

Зерттеушінің ақпары біздерді мынадай ойға жетелейді: қазақтың көне ғұрыптары туралы деректердің Қарқаралы өлкесінде жақсы сақталуы аталмыш өлкеде Әз-Тәукенің «Жеті жарғысын» жасауға қатысқан Қаздауысты Қазбек бидің шыққан тайпасы – Қаракесек руы жайлағандықтан деп болжауға болады. «Жеті Жарғыны» жасауға тікелей атсалысқан, ұзақ өмір сүріп, дүниеден өткен Қаракесек Қазбек би, сөз жоқ, Әз-Тәуке заңдарын сақтаушы және орындаушы болғаны сөзсіз. Бұл – бір.

Екіншіден, Жарғыны жасауға 7 бидің қатысқаны туралы деректің Арқа қазақтарының арасында да сақталуы – ақпарат кеңістігінің бір тұтастығын көрсетеді.

Үшіншіден, «Жеті Жарғы» заң жоралғы үлгілерінің жазбаға түспегеніндігі. Бұл орайда автор былай деп жазады: «Эти обычай не были записаны, но составители облекли их в форму кратких изречений и пословицы, в значительной части сохранившихся до сих пор между киргизами и пользующихся всеобщим уважением. Многие из них помещены в текст» [18, II].

Қазақ хандығы тұсында орын алған оқиғалар мен тарихи тұлғалар туралы аңыздар XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақтың өз арасынан шыққан ағартушы демократ ақын-жазушыларының қаламына да ілігеді. Ресей патшалығынан қазақ балалары үшін арнайы мектеп аштыртып, онда өзі ұстаз болған, сол

мектепке арнап оқу құралын жазған көрнекті ағартушы Ү.Алтынсарин ел арасынан аңыз әңгімелерді құмарта жинап, оларды өзінің «Қазақ хрестоматиясы» оқулығына «Сәтемір», «Жәнібек батыр», «Жиренше шешен» сынды тарихи тұлғалар туралы бірнеше аңыздарды енгізеді [19, 46 б.].

Қазақ аңыздарының зерттелу жылнамасында ерекше орын алатын ғылыми мұра – атақты шығыстанушы ғалым Ш.Уәлихановтың жазбалары. Қазақ фольклористикасының ғылыми бастау көшінде көрнекті өзіндік орны бар ғалымның жазбаларында қазақ тарихи аңыздарының үлгілері хронологиялық тәртіппен жинақталып, оның жанрлық ерекшеліктері мен белгілеріне сипаттама беру жұмыстары алғаш рет қолға алынады. Ғалым «тарихи аңыздар» деген терминді қарасөзбен айтылатын халық әңгімелеріне алғаш рет қолданып, «XVIII ғасырдағы батырлар туралы тарихи аңыздар» атты топтама құрастырады.

Ш.Уәлиханов аңыздардың тарихилығы мәселесіне ерекше көңіл бөледі. Ол халық аңыздарының ішінде қарапайым баянымен және асыра әсірелеу жоқтығымен ерекшеленетін тарихи аңыздардың мағлұматы жазба деректерден алшақ кетпейтінін ескерте келе, бұл құбылысты өлең-жырды, ән-күйлерді ерекше сүйіп жырлаған халық ақындарының асқан дарындылығымен де байланыстырады [9, 157 б.]. Осылайша ол қазақ тарихи аңыздардың көркемдік ерекшелігіне назар аударған. Оның тарихи аңыздарды «с огромным запасом исторических преданий поэтического свойства» деп тануы тарихи аңыздардың мазмұнында поэтикалық әсірелеудің орын алғанын аңғара білгендігін көрсетеді. Ғалым аңыздардың тарихилығымен қатар оның филологиялық сипаттына да терең назар аударып отырған. Мысалы, ол қазақ арасына кең тараған Алаша хан туралы аңыздың тарихи негіздерін талдай келе, аңызға «халық тарихының сауыты» деп бағалаған қария кісілерге жақсы таныс, халықтық эпикалық дәстүр негізінде дүниеге келген туынды деген баға береді [9, 158–159 б.].

Шығыстанушы Ш.Уәлиханов қазақ аңыздарының мазмұнында түркі халықтарының тарихынан өткен бірнеше дәуірдің орын алғанын да көрсетеді. Әсіресе, ол тарихта Алтын Орда мемлекеті ыдырағаннан кейін пайда болған Ноғайлы Ордасы тұсында туған жыр-аңыздардың түркі тектес халықтар арасына кең тарағанына басты назар аударған. Ғалым Ноғайлы кезеңінде туған аңыздардың тарихилық жағынан көңіл аударарлық қызықты екенін, сонымен бірге филологиялық жағынан да маңызы бар екенін [20, 349 б.], халық аңыздарында жалаң тарихи оқиға ғана суреттелмей, онда тұтас дәуір шындығы және халықтың «рухы мен ұғымдары, әдет-ғұрпы, өмір салты» [21, 116 б.] баяндалатынын жазады.

Зерттеуші қазақ аңыздарында тұтастану құбылысының көрінісін анықтайды. Ноғайлы тұсында дүниеге келген аңыздардағы басты кейіпкерлер Асан Қайғы, Жиренше шешендер Әз-Жәнібек ханның маңайына топтастырылған болса, XVIII ғасырдағы аңыздарда жоңғар шапқыншылығына қарсы күрескен би-батырлардың Абылай хан жанына жиналатынын байқаған. Әз атасына қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізген Ш. Уәлихановты XVIII ғасырдағы өмір сүрген батырлар туралы аңыздардың басым көпшілігінің мазмұны атақты хан есімімен байланысты айтылатындығы қызықтырып, өзі жиыстырған «XVIII ғасырдың батырлары туралы аңыздар» атты топтамаға атақты ханның тұсында өмір сүрген халық батырларының ерліктері, жырау-шешендердің өнегелі істері туралы аңыздар іріктеліп берілген. Жинақтағы он төрт аңыздың он екісі Абылай ханға қатысты айтылды.

Қазақтың тарихи аңызына қатысты мұраларды жинау және зерделеу жұмыстарында Шоқанның досы Г.Н.Потаниннің өзіндік қолтаңбасы бар. Ол Ш. Уәлиханов сияқты, тарихи оқиғалар мен тұлғалар туралы айтылатын аңыздарды өзге ертегі, әпсана (легенда) жанрларынан бөліп алып, оны «предания» [22, Потанин Казак, 47–71 с.] деп атаған.

Г. Потанин Алаша хан, Асан Қайғы, Сабалақ (Абылай)

туралы тарихи аңыздарды жазбаға түсіреді. Соның ішінде Алаша хан туралы аңыздардың бірнеше нұсқасы тіркелген. Онда хан баласы Алаша бірде қарапайым кісінің (кемпірдің) қолында, енді бірде Қырым ханының елінен қуылып, ноғайлы Орманбет елінде хандық құрған, келесі бір тұста ханның тоқалынан туғандықтан елден жазықсыз қуылған жан болып суреттеледі. Атақты зерттеушінің жазбаларына түскен Алаша хан туралы аңыздардың түпнегізінде (генезисінде) көне мифке тірелетін фольклорлық сарындар орын алғаны байқалады.

Қазақ тарихи аңыздарын жинау және оған түсінік беру жұмыстарына сүбелі үлес қосқан қазақ ақыны, фольклоршы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Мәшһүр Жүсіптің мол мұрасында қазақ хандары Қасым, Есім, Хақназар, Тәуекел, Тәуке, Абылай, Кенесары туралы, Төле, Қаздауысты Қазыбек, Тайкелтір, Жанайдар сынды билер, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Олжабай, Тұрсынбай т.б батырлар туралы тарихи аңыздардың мол қоры сақталған. «Тарих» деген ұғымды «шежіре» деген ұғыммен тұтас бірлікте қарастырған Мәшһүр Жүсіп Үш жүз қазақтың және оның құрамына кіретін рулардың шежірелік аңыздарын молынан жинайды. Аңыз немесе шежірені айтушының кім екендігін немесе оның кімнен естігенін дерек көзіне салып жинаған оқымысты ақын Мәшһүр Жүсіп өзінің қолына іліккен аңыздар мен шежірелерге шығыс жазбаларынан алған мәліметтерді де қосып отырған.

Қазақ аңыздарын жазбаға түсіріп, соның негізінде қазақ тарихына қатысты сөз қозғаған ағартушының бірі – Абай Құнанбаев. Қай нәрсені қозғамасын оған сын көзімен қарайтын ұлы ақын халық аңыздарындағы қазақтың түбін арабтан, пайғамбардың ұрпағынан шығаратын қисынсыз шежірелік деректерді сынап өтеді. Ондай шежірлердің қазақ арасында таралу себебін қазақ халқының ғылым мен білімнен тысқары қалып, «ата-бабаларын ақсақалдың айтуымен, ауыз хабарынан білгеніне қанағат қылып жүргендіктен»,

сол жұртқа «ислам діні бұрынғы ата-бабаларын ұмыттырып, діндестерді жақын көрсеткендіктен» [5, 401 б.] деп анықтап та береді.

Қазақ тарихына қатысты ортағасырлық жазба деректерден хабардар болған Абай Үш жүз қазақтың құрылуын Алаша ханның есімімен байланыстырады. Оның Алаша хан туралы дерегі 3. Бабырдың «Бабырнама» атты тарихи-ғұмырнамалық еңбегін алынған еді. Ақын «Бабырнамадағы» Алаша хан жайлы баянды негізге ала отырып Үш жүз қазақ ордасын құрған кісіні Моғолстан ханы Жүністің ұлы Ахмет деп біледі [5, 405 б.]. Бұл тұста ол аңыздық деректерді құрғақ қабылдай бермей, оны тарихи жазба деректермен салыстыра зерттеуге талпыныс жасағанын байқаймыз.

Абайдың қазақ тарихын жазудағы талпынысы мен үлгісі оның ақын інісі Шәкәрім шығармаларында жалғасын табады. 1911 жылы Орынборда Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» атты еңбегі жарық көреді. Онда қазақ тарихындағы көрнекті тұлғалар мен белгілі оқиғалар туралы бірнеше тарихи аңыздар тіркелген. Ақын өз еңбегіне қазақ аңыздарын түгел пайдалануды мақсат етпеген. Ол өзі танысқан араб-парсы, түркі жазбалары мен орыс тіліндегі еңбектердің ішіндегі қазаққа қатысты деректерді ел ішінде айтылатын «ескі сөздердің» (аңыз әңгімелерге – А.Ә.) мәліметіне тура келгенін теріп, сұрыптап алады. Шәкәрім бұл мақсатын: «Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан бері сол туралы естіген, білгенімді жазып алып және әр түрлі жұрттың шежіре кітабын оқыдым....Сол кітаптардағы сөздерді түгел жаза алмасам да, керектісін теріп алып, соған тура келген қазақтың ескі сөздерін қосып, бір шежіре жазамын» [6, 6 – 7 б.], – деп кітаптың кіріспе бөлімінде анықтай жазады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы қазақ тарихына қатысты халықтық деректердің барлығы бірдей шындықты бермейтіндігін аңғарады. Сондықтан ол: «Әз-Жәнібек ханнан бері қарай біздің қазақ аталары туралы шындықты өтірікті айтылған сөздер бар, соның ішінде анық дегенін

һәм дұрыс шежіре хабарына тура келгендерін шежіре кітаптардың сөзіне қосып жазамын» [6, 21 б.], – деп, қазақтың өткен тарихына қатысты аңыздарды іріктеп, сұрыптап алуға ұмтылады.

Қазақтың тарихи аңыздарына ерекше көңіл аударған оқымыстылардың бірі – Құрбанғали Халид. Мұсылмандық кең білімі бар ол «Тауарих хамса» атты тарихи-этнографиялық еңбек қалдырған Қ. Халид өз туындысын қазақ арасында ауызекі әңгіме мен және жазба деректерді салыстыра отырып жазады [23, 50 б.].

Қ. Халид қазақ аңыздарындағы кейбір мазмұндарды өзіне таныс тарихи еңбектердегі жазба деректер арқылы жөндеуге ұмтылады. Мұсылмандық білімі терең оқымысты тарапынан «Алаш, алаш болғанда, Алаша хан болғанда» деп келетін ескі жыр жолы мұсылмандық шежіредегі Алынша есіміне байланыстырылады немесе «Орманбет би өлген күн, Он сан ноғай бүлген күн» деп келетін жыр жолындағы (XVI ғасырдың соңында дүниеден өткен) ноғайлының биі Орманбетті XV ғасырдың алғашқы ширегінде Алтын Ордадағы бұлғақ кезінде елден бөлініп кетіп, Қазан хандығының негізін қалаған Ұлық-Мұхаммед ханмен байланыстырады [23, 55; 75 б.].

Қ.Халидтың халық аңыздары мен жазба деректерді байланыстыра отырып қазақ тарихын жазбақ болған әрекеті XX ғасырдың бас кезіндегі зерттеуші оқымыстылардың басым көпшілігіне тән құбылыс. Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Қ. Халид сынды төл тарихшылар аңыздардың фольклорлық сипатынан гөрі оның тарихи дерек көзі ретіндегі танымдық қырына көп назар аударды. Бұл олардың халықтың тарихты білуге деген құлшынысын ояту мақсатынан туындаған ұстанымы мен мақсатына байланысты туындаған әрекет екені сөзсіз.

Қазақ аңыздарының бірсыпырасы XIX ғасырдың соңғы ширегінде шыға бастап, «әдебиет пен өнерге, аңыз бен жырға, тарихи шежірелерге байланысты орасан көп материалдар жариялап, елдің санасын ояту бағытында үлкен еңбек сіңірген» [24, 58 б.] «Дала

уалаятының газеті» мен «халық ауыз әдебиетін жинаушылардың еңбегін бағалау, оларды халыққа таныстыру» мен «ел аузындағы ұлттық мұраны жинаудың жүйелі жолға қойылуы, шыққан жинақтарды насихаттап, пікір айту» бағыттарында қызмет етуге ұмтылған «Қазақ» газеттерінде де жарияланады. Соңғы басылыммен ХХ ғасырдың басындағы «Алаш ағартушылығының» [25, 34 б.] шығармашылық ізденістері тығыз байланыста болады. Аңыздарды ұлттың тарихынан хабар беретін дерек көзі және онда халықтың рухани дүниетанымының көрінісі сақталған мұра ретінде тану Алаш ағартушыларының басты ұстанымы болды.

ХІХ ғасырдың соңында қазақ эпосына қатысты жарияланған «Женщина по киргизской былине «Кобланды» деген мақаласы қазақ фольклор ғылымында зор табыс ретінде бағаланған [26, 147 б.] Алаш қозғалысының көсемі Ә. Бөкейхан «Қазақ» газетінің бетінде «Қарақыпшақ Қобыланды батыр» жырына, Шәкәрімнің жоғарыда аталған тарихи-шежірелік еңбегіне сын пікірлер береді. Қазақ фольклорын «халықтың көне тарихы мен тұрмыс-тіршілігінің, діни нананымының ізі бар» [27, Бөкейхан, 319 б.] шығармашылық мұра ретінде таныған Ә. Бөкейхан одан нақты тарихи айғақ пен оқиғаларды іздеу берекеті мардымсыз әрекет деп түсінеді. Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» атты кітабының шығуына орай жазған мақаласында ол фольклорлық шығарманың халық тарихын тануда қандай орны бар екеніне сипаттама береді. «Тарихтың сарын жолы, – дейді Ә. Бөкейхан, – екіге бөлінеді: бір бөлек тарихтың пайдаланғаны соғыс істері. Біздің қазақ білетін тарих осы. Шәкәрім шежіресінің де малданғаны осы жол. Тарихтың екінші түрлісінің (мұны орыс тілінде история культуры дейді) пайдаланғаны – жұрттың болмыс-салты, рухани мәдениетінің дәрежесі. Бұлардың бәрі сол жұрттың сол замандағы тіккен үйінен, киген киімінен, ұстаған аспаптарынан, сөздерінен білінеді. Анық тарих – осы екіншісі» [28, 174 б.].

Алаш көсемінің «біздің қазақ білетін тарих осы» дегенін – қазақ тарихын зерттеушілердің ел арасындағы аңыз әңгімелердегі баяндалатын мазмұннан белгілі бір оқиғаларды іздеу көрінісіне айтылған сын деп қарауға әбден болады. Ал оның фольклорлық шығармашылықты халықтың мәдениет тарихы тұрғысынан қарастыруды ұсынуы – сол тұстағы ғылым деңгейі үшін тың тұжырым болатын. Кейін 1924 жылы кеңес үкіметінің тұсында өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі Ә. Бөкейханды «Халық әдебиетінің хәлі һәм қалай жию жолын қарастыру» деп аталатын мәжіліске төраға етіп белгілеуі [29, 35 б.] оның қазақ тарихы мен тұрмысы, әдеби және рухани мұрасы жайындағы кең, терең біліміне деген баға мен құрметтің белгісі еді.

Ә.Бөкейханның халық шығармашылығына қатысты негізгі тұжырымдамасына жақын пікірде болған серігінің бірі – А. Байтұрсынұлы. Ол 1926 жылы шыққан «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінің бір бөлігін фольклорға арнайды. Ағартушы ғалым аталмыш еңбегінде ол аңыз деген терминді арнайы қолданып, оған түсінік бермесе де, халық әдебиетінде ертеде өткен тұлғалар туралы айтылатын қарасөз үлгісіндегі әңгімелердің бар екендігін «Ертегі жыр» деген терминге берген анықтамасында тілге тиек етеді. Бұл тұрғыда ғалым былай дейді: «Ертегі жыр» деп бұрынғы өткен батырлар турасында шығарған өлеңдерді, әңгімелерді айтады. Батырлар әңгімесі өтірік-шыны аралас қойыртпақ әңгіме болады. Шын жағы – бұрын батырлар болуы, батырлар заманында соғыс болуы, батырлар халық үшін қайрат қылуы, жұртын қоруы. Өтірік жағы – олардың атына, тұтынған затына өздеріне бітпеген қасиеттерді таңу, болмаған күштерді, болмаған істерді телу» [30, 236 б.]. А. Байтұрсыновтың бұл пікірінде фольклордың ертегі, тарихи өлең, аңыз жанрларының белгілері жіктелмей, ол бір жанрға берілген анықтамаға жинақталғаны байқалады.

Батырлар туралы әңгімелерде шындық пен қиялдың қатар жүретінін еске салған А.Байтұрсынов ол

мұраның халықтың рухани мәдениетін тануға жол ашатынын жазады. «Батырлар турасындағы әңгіме, деп жазады ол, – халықтың жаны, рухы турасындағы әңгіме. Батырлары қандай болса, халықтың рух жағы да сондай болады» [30, 236 б.]. Бұл таным, жоғарыда біз сөз еткен, Ә.Бөкейханның фольклорлық шығармаға қатысты тұжырымдамасына аса жақын әрі үндес екендігі байқалады.

Халық аңыздарында халықтың өткен тарихы, тыныстіршілігі мен жан дүниесінің айнасы бейнеленетіндігін көрсеткен зиялылардың бірі – М.Дулатов. «Қай жұрттың болса да жаны – әдебиет. Жансыз тән жасамақ емес. Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа, бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ» [31, 250 б.] деп қазақ баспасөзі беттерінде ұлт мұраты үшін дабыл қаққан ол қазақтардың шығу ататегі, Үш жүз қазақ ордасының құрылуы, «қазақ» атауының қалай орныққаны туралы аңыздық деректерге сүйенген мақалалар жариялайды.

XX ғасырдың басына дейін Ресей тарапы қазақтарды «қырғыз-қазақ» деп атап келді. Қосақталған аттан құтылудың жолы – қазақ пен қырғыздың екі бөлек ұлт екенін дәлелдеп, оны ғылыми танымға енгізу еді. Алаш зиялылары осы мұратты орындау мақсатында ұлт атауын «айқайлап» көрсететін «Қазақ» деген газет ашып, екі халықтың бөлек ұлт екенін ұғындыру үшін зерттеу мақалалар жазады. М. Дулатов осы жанашыр іске өз қаламының ұшымен көмек көрсетуге ұмтылып, 1923 жылы «Шолпан» журналында «Қазақ, қырғыздың аты, тегі туралы» деген мақала жазады. Мақалада автор «қазақ», «қырғыз», «алаш» атуларында жауабын күтіп тұрған жұмбақтар бар екендігін еске салады. Сол жұмақты шешу жолында «тарихи әдебиеттен болсын, халық аузында ертеден сақталып келген қисынды сөздерден болсын» [31, 308 б.] ой қосып, кем-кетікті толтыруға шақырады. Қайраткердің пікіріндегі «халық аузында ертеден сақталып келген қисынды сөздерден болсын» деген жолдар ұлт тарихын толықтыруда

фольклорлық шығарманың тарихилық белгісін пайдалану қажеттігін меңзеген ой екені анық.

Алаш зиялылары аңыздардың ұлт тарихы мен рухани дүниесіндегі орнын анықтаумен ғана шұғылданған жоқ, сонымен қатар оны сол кезеңде жаңа ашылып жатқан оқу орындарына арналған оқулықтарға халық ауыз әдебиетінің жанрлық түрі ретінде енгізуге де ұмтылды. Осы мақсатта жазылған Х. Досмұхамедовтың «Қазақ халық әдебиеті» лекциялық курсында аңыз жанрына сипаттама беріліп, оның халық шығармашылығының бір саласы ретіндегі орны сарапталады. Қазақ аңыздарының саны жағынан аса мол, мазмұнының алуантүрлілігін баяндай келіп, мұның «түрлі тарихта аты белгілі кісілерге, жекелеген құрылыс, қала, қорымдарға және т.б., әлдебір ру, ата не тұтас тайпа немесе қайсыбір уақиғаларға байланысты» [32, 26 б.] дүниеге келетінін айтады. Х.Досмұхамедұлы Шыңғыс хан, Жошы хан, Жәнібек хан, Жиренше, Асан Қайғы, Қазтуған сынды тарихи тұлғалар туралы аңыздардан қазақтың ғана емес, өзге де түркі тілдес халықтардың тарихын тануға «демесін» [32, 26 б.] бола алады деп көрсетеді.

1920–1930 жылдары жаңа құрылып жатқан Қазақ Кеңес автономиясында білім ошақтары бой көтеріп, қазақ мектептері мен жоғары оқу орындары ашыла бастайды. Сол оқу орындарына қажетті оқулық дайындау ісіне қазақтың көрнекті ғалымдары А.Байтұрсынов, М. Әуезов, С. Сейфуллиндер қызу кіріседі.

Қазақ аңыздарының жанрлық белгілері мен оның көркемдік ерекшеліктері туралы келелі пікір айтқан ғалымның бірі – М. Әуезов. Оның 1939 жылы Л. Соболевпен бірге жазған «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» атты еңбегінде аңыздарды халық шығармашылығының ертегіден бөлек ерекше саласы ретінде белгілеп, оған «тарихта болған адамдар жайында айтылған, халық шығарған көркем әңгімелерді» [33, 24 б.] жатқызады.

Мәшһүр ғалым аңызда әңгіме етілетін кісінің шын

ісі мен мінезінің суреттелуі шындыққа сай келетінің, бірақ уақыт өте келе оған түрлі қоспалар қосылатының, сонымен қатар аңыз жанрында белгілі бір оқиға немесе белгілі бір адам жайындағы шағын-шағын новеллалардан тұратын циклдену құбылысының жүретіндігін атап өтеді [33, 25 б.].

Аңыз жанрына 1941 жылы Қ. Жұмалиев пен Ә. Марғұлан жазған «Қазақ әдебиеті» оқулығында сипаттама беріледі. Авторлар аңызға орыс фольклористикасындағы «легенда» терминін қолданып, оған «белгілі бір заманның данышпан ақыл иесі адамдарының айтқан үлгі сөздері», «ерлердің, батырлардың ерлік істері», сондай-ақ «бір кездегі халық басына туған ауыр күндерді, бұған байланысты халықтың мұң-қайғысын, ел қамын жеген ерлердің ерлік күрестері» туралы баяндайтын халықтық шығармаларды жатқызады. Аңыздардың қарасөз немесе жыр, домбыра мен қобызда ойналатын күй түрінде де кездесетінін және «халық өмірінде болған шындықты айтатын тарихи маңызы бар шығарма» деген баға береді [34, 51 б.].

Аңыздардың халықтық сипаты мен тарихилығына қатысты ғылыми тұжырымдарды белгілі фольклортанушы М. Ғабдуллин өзінің қазақ халық әдебиетіне арналған оқулығында сөз етеді. Ғалым аңызға «оқиғасын реалистік болмыста, шындық өмірден алып ауызша шығарған қазақ халқының көркем шығармаларының елеулі бір саласы», оның алғашқы үлгілері «халық үшін қызмет еткен және тарихта болған адамдардың ісін, өмірін әңгімелеу негізінде туған» [35, 141 б.] деп баға береді. Ғалым тарихи шындыққа, нақтылы деректерге негізделіп туған аңыздардың уақыт өте келе «әр түрлі қоғамдық жағдайларға, халық тілегіне сәйкес өзгеріп, жаңара беретінін», оларға «оған бергі заманның өмір шындығынан туған жаңа оқиғалар, көзқарастар қосылатынын» [35, 141 б.] да атап көрсетеді. Ғалым аңыздағы айтылатын оқиғалардың уақыт желісі мен ғасырлар керуенінде үнемі жаңарып, жаңғырып отыратын дәл аңғарған.

Қазақ аңыздары туралы зерттеу жүргізген ғалым-

дардың бірі – Ә. Қоңыратбаев. Қазақ тарихи аңыздарының шығу тегі көне замандарға – сақ, хұн, үйсін, Тұран, Түрік қағанаты, оғыз-қыпшақ, ноғайлы дәуірлеріне бойлайтынын жазған ғалым қазақ фольклортануында алғашқылардың бірі болып аңыз жанрын ішкі мазмұнына, тақырыбына қарай бөлуге талпыныс жасайды. Аңыздарда халық прозасының өзге де жанрларына қатысты мазмұн мен белгілердің қатар жүретінін байқаған Ә. Қоңыратбаев сол кездегі қазақ фольклоры ғылымының деңгейіне сай танымды қолданып, аңыздарды ішкі мазмұны жағынан екі топқа – мифологиялық және тарихи аңыздар деп бөледі. «Аңыз, ертегі, жылнама, шежіре қай елде болса да бар. Оларда тарихи оқиға, жеке герой, жүйрік ат, алғыр құс, жер-су, ай мен күн, жұлдыздар жайында айтылады. Осы сипаттарына қарай оларды *мифтік* және *тарихи аңыздар* деп бөлеміз» [36, 73 б.], – дейді ғалым.

Аңыздарды халық прозасының өзге түрлерімен қосақтап қарастырған Ә. Қоңыратбаевтың зердетанымынан миф пен аңыз, хикая, хикаяттарды халық прозасының жеке жанрлары ретінде бөліп қараймайтынын байқаймыз. Халық прозасын ішкі жанрларға бөлмей, тұтас қарастыру ғылыми таным орыс фольклористикасында ХХ ғасырдың 30-жылдарында орын алған бағыт болатын. Бұл методология аңыздық проза материалдарын кең қамту мүмкіншілігімен маңызды еді [37, 128–129 б.].

Қазақ аңыздарының бір саласы ретінде саналатын шешендік сөздерді, дәлірек айтқанда, ХVIII ғасырда өмір сүрген Сырым батыр айтқан сөздерді фольклоршы Б. Адамбаев арнайы зерттеді. Сырымға қатысты аңыз деректердің тарихи шындықтан алыс кетпейтіндігін байқаған зерттеуші: «Сырым сөздерінің бір ерекшелігі – батылдығымен бірге нақтылы фактіге құрылатындығын» [38, 85 б.], бірақ «көптеген шешендік сөздердің негізі, түбірі Сырымнан тарағанымен, ауыздан-ауызға, атадан балаға ауыса жүріп өңделіп, өзгеріп, бүкіл халыққа ортақ мұраға айналып кеткен» [38, 98б.], – деп көрсетеді.

Кейінгі зерттеулерінің бірінде Б. Адамбаев қазақ тарихи аңыздарына арнайы тоқталады. Оның бұл нысандағы еңбегі «Тарихи аңыз-әңгімелер» деген тақырыппен «Қазақ фольклорының типологиясы» атты ұжымдық жинақта жарияланады. Тарихи аңыздарды жеке бөліп алып зерттеген бұл еңбегінде автор халық ауыз әдебиетінде аңыз-әңгімелердің орны ерекше екендігін тілге тиек ете отырып, аңыздар ел басынан өткен тарихи оқиғалар мен ел басқарған адамдар жайлы, сонымен қатар айнала қоршаған табиғат құбылыстары жайындағы мәліметтер мен ұғымдарды жеткізіп, тыңдаушының білімі мен танымын кеңейтетінін айрықша атап өтеді.

Б. Адамбаев аңыздарда белгілі бір оқиғалар туралы дерек, ақпар беретін сипатпен бірге «алдыңғы буынның кейінгі буынға айтар ақыл-ойлары, аманат-өсиеттері» сақталғандықтан, олардың «ғибраттық, эстетикалық мәні де зор» деген байлам жасайды [38, 79 б.]. Бұл пікірдің маңызы терең. Аңыздарда белгілі бір тарихи оқиғалар мен тұлғалар жайы баян болуымен қатар, онда сан ұрпақтың сынынан өткен, тәжірибеде сыналған түрлі ғибраттық мазмұн мен эстетикалық талғам да орын алады. Оны жалаң тарихи айғақтың баяны ғана емес, халықтың түрлі саладағы білімі мен танымы жинақталатын көркем шығарма деп бағалау да қажет.

Зерттеуші тарихи аңыздарда циклдену құбылысы жүретінін де байқаған. Бұл тұрғыда ол: «Қазақ аңыз-әңгімелерінің көбісі тарихи адамдардың, белгілі қоғам, өнер қайраткерлерінің айналасына топталған» [48, 82 б.], – деп жазады. Ғалым қазақ арасына аттары кең тараған Қорқыт, Аяз би, Қожанасыр, Майқы би, Асан Қайғы, Алдар көсе сынды кейіпкерлер туралы аңыздардың тарихи негіздеріне, көркемдік белгілеріне талдаулар жасайды. Қорқыт, Аяз би туралы аңыздар қазақтың көне түркілік дәуіріндегі кезеңінен хабар берсе, Майқы би XII–XIII ғасырлардағы тарихынан, ал Асан Қайғы, Жиренше шешен, Алдар Көсе туралы әңгімелер XIV–XVI ғасырлардағы қазақ халқының басынан

өткен тарихи оқиғалардан мәліметтер бере алады деп есептейді. Ғалымның пікірінше, XII–XIII ғасырда өмір сүрген Майқы би – Шыңғыс шапқыншылығынан кейін тоз-тоз болған елді Үш жүз етіп қайта құрушы тарихи тұлға, ал Асан Қайғы – Шыңғыс пен Ақсақ Темір шапқыншылығынан кейін тарап кеткен қазақ руларының ежелгі атамекеніне бастап келген қария кемеңгер [48, 106 б.]. Өкінішке қарай, XII–XIII ғасырларда, Шыңғыс заманында өмір сүрген Майқы бидің XV ғасырда пайда болған Қазақ хандығын құрушы қайраткер ретінде көрінуіндегі фольклорлық көркемдік шарттылықтың негізін ашып талдамайды. Бірақ ол аңыздың халық болашағын ойлаған кемеңгер кісіні аңсайтынын және ол бейнеде Қазақ Ордасының құрылуына қатысты оқиғалардың жаңғырығы орын алғанын дұрыс көрсете біледі.

Қазақ аңыздарының жанрлық сипатына арнайы тоқталып, оның қазақ ауыз әдебиетінің өзге жанрларынан ерекшелейтін поэтикасын талдаған еңбек – белгілі фольклортанушы С. Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы» атты ғылыми еңбегі. Бұл еңбекте аңыздың негізгі жанрлық белгілері талданып, оның халық прозасының әпсана, хикаят сынды түрлерінен бірнеше айырмашылығы атап көрсетіледі. «Ертегі тобына жатпайтын өзге жанрлардан аңыздың басты айырмашылығы – оның айқын түрде тарихи шындыққа бағытталатындығы. Басқаша айтқанда, аңыз тек тарихи ғана болады» [40, 125 б.], – дейді ғалым. Әйтсе де ғалым аңыздың тарихилығы күшті болғанымен, ондағы баяндалатын оқиға ауызша тарағандықтан және болған оқиғадан кеп уақыт өтіп кеткендіктен, сондай-ақ аңызға көркемдік элементтердің қосылуына байланысты шындық көмескіленіп, мезгілі шатастырылып, оның түрлі нұсқалары пайда болатынын, аңыздарда халық прозасының өзге жанрларына қарағанда танымдық, мағлұматтық сипаттар басым екендігін айрықша атайды [40, 123–124 б.].

Аңыздарды іштей *тарихи* және *топонимикалық* деп екіге бөлген ғалым қазақ тарихи аңыздарының хро-

нологиялық кезеңдерін «бейнелейтін оқиғаларына, кейіпкерлеріне, жалпы тақырыбы мен мазмұнына» қарай 6 топқа бөледі. Аталмыш алты топ кіретін аңыздарды талдай келе, ғалым мынадай ой түйеді: аңыздарда әр дәуірдің оқиғасы, шындығы болады, бірақ ол уақыт өткен сайын көмескіленіп, ұмытылады немесе кейінгі дәуірде болған оқиғамен жаңартылады. Аңыз баяндалып отырған оқиғадан алыстаған сайын оған көркемдік элементтер қосыла түсіп, аңыз әпсанаға немесе ертегі поэтикасына ауыса бастайды [41, 133 б.]. Ғалым белгілеген топтар арасында қазақ хандығы тұсындағы оқиғалар мен тұлғалар туралы аңыздардың мерзімдік кеңесітігі XV–XII ғасырлар бедерінде белгіленген [41, 132–133].

Тарихи аңыздардың жанрлық ерекшеліктері мен түрлерін, поэтикалық құбылысын зерттеуде орыс фольклористикасы өкілдерінің күрделі еңбектерінің маңызы зор. Олардың тарапынан орыс халқының тарихи аңыздарының жанрлық белгілерін, тұрақты мотивтер мен сюжеттерін, негізгі образдарын зерттеген В. Соколованың «Русские исторические предания» [51], Н. Криничнаяның орыс тарихи аңыздарының генезисі мен құрылымын арнайы зерттеген «Русская народная историческая проза (вопросы генезиса и структуры)» [52] атты монографиялық еңбектері, С. Азбелевтің «Отношение предания, легенды и сказки к действительности (с точки зрения разграничения жанров)» [44], В. Аникиннің «Художественное творчество в жанрах сказочной прозы» [45] деген зерттеулері тарихи аңыздардың тарихилығын, генезисін, поэтикасын тануға үлес қосқаны сөзсіз.

Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап қазақ тарихи аңыздарын зерттеу жұмыстары ерекше қарқын ала бастайды. Тарихи аңыздардың бір саласы – күй аңыздарын белгілі фольклоршы А. Сейдімбеков арнайы зерттейді. Зерттеуші күй аңыздарында қосарланып айтылатын аңыз-әңгімесі тарихи оқиғалардың шындығымен үндесіп жататынын атап өтеді [46, 27 б.].

Қазақ хандығы кезеңінде өмір сүрген тарихи тұлға-

лар туралы аңыздар жеке зерттеу нысанасы ретінде ғылыми ізденістердің назарына да ілінген. Туған жерді шет жұрттан қорғау, халыққа азаттық пен тәуелсіздік алып беру жолында қызмет атқарған Абылай хан [47], Қабанбай батырлар туралы аңыздар [48], ел болашағы үшін атқарған қызметі Қазақ хандығының негізін қалаушы тұлғалардың есімімен байланыстырылып аңыздалатын Асан Қайғы туралы [49] арнайы ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Түйіндей келгенде, зерттеу жұмысының алға қойған басты мақсаты – Қазақ хандығы тұсындағы тарихи оқиғалар мен тұлғалар туралы аңыздарды жүйелей, кешенді түрде қарастырып, аңыздардың тарихилығы мен көркемдік белгілерін ашу. Аңыздардың фольклорлық жанрлар жүйесіндегі рөлі мен маңызын талдау, зерделеу.

Екінші бөлім. ЗЕРДЕ

I тарау. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ: ТАРИХИ ОҚИҒА, ТҰЛҒА ЖӘНЕ АҢЫЗДАР

Фольклордың тарихи шындықпен қарым-қатынасы — фольклористика ғылымының келелі мәселелерінің бірі. Бұл мәселенің ғылыми зердедегі танымы өте күрделі және сан қырлы: «фольклор мен тарих», «тарихи шындық пен фольклор» деген мәселелер фольклористиканың тууы мен қалыптасуы, дамуы барысында үнемі ілесіп, арнайы зерттеу нысанасы болып келеді. Кеңестік дәуірдің 40–50-жылдары фольклорлық шығармалардан «таза тарих» жасаушылар мектебі болғаны да белгілі. Мұндай ғылыми талпыныстың себебі де негізсіз емес еді, өйткені фольклор, бір жағынан, филологиялық, екінші жағынан, тарихи да мәні бар мұра.

Қос ғылымының тоғысында тұрған фольклор тарихи оқиғалар мен өмір шындығына тікелей де, жанама да қатысы бар әрі белгілі бір уақытта өмір сүрген тарихи қайраткерлер туралы әңгімелейді, халықтың тарихқа қатысын, көзқарасын, маңызды оқиғалар мен көрнекті тұлғалардың қызметіне берген бағасын көрсетеді. Бірақ фольклорлық шығарма тарихи оқиғалар мен тұлғаларды едәуір өзгертіп суреттейді және және фольклорлық түрлі жанрлардың шындыққа қатынасы әрқилы. Айталық, эпос пен ертегі немесе тарихи жырлар мен аңыздар тарихи оқиғаны әртүрлі деңгейде бейнелейді. Егер ертегіде тарихи шындықтың бейнеленуі өте сирек және көмескі көрінсе, қаһармандық жыр мен тарихи эпоста шындық айқынырақ болады. Ал оның есесіне,

аңыздарда болған оқиғаның ізі әлдеқайда басым жатады, тіпті, кей жағдайларда тарихи аңыздардың сюжеті тарихи құжаттардың мазмұнымен үндес келеді. Сол себепті аңыздарды қажетті деңгейде тарихтың бір көзі, яки болмаса тарихи құжат деп қарастыру да бар.

Аңыздар – қай халықтың да болмасын елеулі оқиғалар мен айтулы тұлғалар жайында, белгілі бір мекенжайдың атауы жайында айтатын ауызекі тарихы. Онда халықтың түрлі тарихи даму кезеңдері мен әр тұста орын алған оқиғалардан алған түйіні, шығарған қорытындысы, көрнекті тұлғалардың іс-әрекетіне берілген бағалары сақталып жеткен. Ол фольклордың жеке жанры ретінде қоғам дамуының белгілі бір тарихи шындығы мен өмірде орын алған тарихи фактілердің негізінде қалыптасады. «Предания можно определить, как созданный устно, имеющий эпический прозаический рассказ, основное содержание которого составляет описание реальных или вполне возможных фактов» [44, 11–12 с.], – деп жазды көрнекті кеңестік орыс зерттеушісі С. Азбелев. Аталмыш пікірге жақын ойды фольклортанушы Б. Путилов та айтқан. Оның танымында, аңыз – тарихи фактінің алғашқы қорытылған түйіндемесі [50, 103 б.].

Аңыздардың тарихи шындықтың негізінде дүниеге келіп, болған оқиғаға біршама жақын болатын жанрлық ерекшелігі оны өзге фольклорлық шығармалардан оқшауландырады. Басқаша айтқанда, оның тарихилығы күшті. «Аңыздар, – дейді орыс тарихи аңыздарын арнайы зерттеген ғалым В. Соколова, – халықтың өткені мен бүгінін ой таразысына салып қорытынды шығаруға деген сұранысына жауап берген және ол ерекше тарихилығымен айшықталады» [42, 9 б.].

Тарихи шындыққа, болған оқиғаға негізделген аңыздардың осы басты жанрлық ерекшелігін ескере отырып, фольклортану ғылымында оны «тарихи аңыздар» деп атау қалыптасқан.

Фольклордың өзге жанрына, әсіресе, ертегілік проза, қаһармандық эпостарға қарағанда аңыздарда ақылға сыймайтын әсірелеу мен алыс қияға тартатын қиял-

дар болмайды. Дей тұрсақ та, ол жанрда әсірелеу мен қиялдың орны мүлдем мардымсыз дап айтуға болмайды. Алғашқыда қоғамның сұранысы мен қызығушылығына толық жауап берген шындық кейінгі ұрпақтың «дүниеге көзқарасына, таптық мүддесіне» [40, 124б.] орай өзгеріп, оқиғаның мазмұны, олардың іс-әрекеттері «басқаша бағаланып, өзгеше сипатталуы мүмкін» [40, 124 б.]. Мұның өзі аңыздардың мазмұнына ретроспективтілік, яғни кейінге көз салу, өткеннен тағылым алу, таным тую сипаттарын орнықтырған. «В преданиях всегда рассказывается о прошлом – сравнительно недавнем или очень отдаленном, это «дела минувших дней». Отсюда ссылки на стариков, дедов и прадедов как одна из основных особенностей жанра преданий», – деп жазады В. Соколова [51, 43 б.].

Халықтың ауызша айтылған тарихына бағаланатын аңыздарды таза тарих деп қарауға және баяндалатын оқиғалар сол алғашқы тараған тұсынан еш өзгеріске ұшырамай, шындық қаз-қалпында қалған деп үзілді-кесілді тануға болмайды, екінші сөзбен айтқанда, аңыздық деректердің барлығын ақиқат деп қабылдауға болмайды. Аңызға түскен қандай да болмасын белгілі бір тарихи факті уақыт өте келе өзгеріп, қалыптасқан тарихи жағдай мен сол тұста өмір сүрген ұрпақтың көзқарасына орай сұрыпталып, өңделеді. Ескі түсініктерді жаңа ұғымдар, танымдар, түсініктер ауыстырады. «Аңыз жанры да, – деп жазады профессор С.Қасқабасов, – бүкіл фольклор сияқты, анахронизмнен құралақан емес. Біріншіден, ауызша тарағандықтан, екіншіден, әңгімеленген оқиғадан көп уақыт өтіп кеткендіктен, үшіншіден, әңгімеге көркемдік элементтері әсер еткендіктен аңызда баяндалатын оқиға көмескі тартады, әңгіменің варианттары пайда болады, тіпті оқиғаның мезгілі шатыстырылады» [40, 124 б.].

Келтірілген ғылыми пайымдарды түйіндер болсақ, аңыздарды тарихи оқиғалардың тура баяны емес, халық тарапынан сұрыпталған, сан ұрпақтың сүзгісінен өтіп екшеленген ауызша дерек көзі деп бағалау –

фольклористикада әбден орныққан пікір. Фольклорлық шығармаға тән халықтық эстетика, танымдық сипаты бел алып отыратын аңыздарда қайсыбір болмасын тарихи оқиғалардың баяны, сол оқиға қатысушы тұлғалардың бейнесі, іс-әрекеті кейінгі ұрпақтың көзқарасы мен біліміне орай, қалауына, арман-аңсарына қарай дүркін-дүркін жаңғырып, өзгеріп отырады. Бұл көрініс мемлекеттіліктің тарихында ерекше кезең болып саналатын Қазақ хандығы тұсында орын алған оқиғаларға байланысты дүниеге келген аңыздарға да тікелей қатысы бар.

Қазақ хандығы тұсындағы тарихи оқиғалар мен тұлғалар туралы аңыздардың ұлт санасы мен рухани таңымындағы орны ерекше. Аталмыш ғасырларда қазақ халқы жеке ұлт болып қалыптасып, тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүрді. XV ғасырдың орта шенінде Өзбек ұлысында орын алған саяси тартыстың салдарынан Керей мен Жәнібек хандардың басшылығымен бөлек кетіп, жеке ел болған Қазақ хандығы ішкі саяси тартысты, сондай-ақ сыртқы күштердің әсерінен туындаған түрлі қиын-қыстау, аласапыран замандарды бастан кешірді. XVIII ғасырдың соңына қарай, Абылай қайтыс болғаннан кейін, Орта және Ұлы жүз аумағында орын алған саяси дағдарыстың әсері Қазақ хандығының ыдырауына алып келді [52, 80 б.].

Қазақ хандығының тарихи дәуірі ел санасына ерекше із қалдырып, сол кезеңде болған оқиғалар мен өмір сүрген тұлғалар жайындағы әңгімелер, мағлұматтар халық аңыздарының негізгі мазмұнына арқау болды. Ол аңыздарда тәуелсіз хандықтың басынан кешкен тарихи шындығы әр түрлі деңгейде көрініс тапты. Көне нұсқаларда тарихи шындықтың ізі көмескіленіп, оның есесіне, танымдық, ғибраттық мазмұн басым болса, кейінгі XVII–XVIII ғасырлардағы оқиғалар мен қайраткерлер туралы аңыздарда айқындылық пен шынайылық басым.

АЛАШ – АЛАШ БОЛҒАНДА,

АЛАША ХАН БОЛҒАНДА. Хандықтың құрылу оқиғаларына байланысты дүниеге келген циклді аңыз-

дардың көне үлгілері XVIII ғасырдың II жартысынан бастап жазбаға түсіп, XX ғасырдың басына дейін түрлі басылым беттерінде жарияланып келді. Танымдық, ғибраттық сипаты басым бұл аңыздар шоғырында тарихи оқиғалардың жалпы нобайы ғана сақталып, олардың мазмұнына мынадай фольклорлық тұрақты сарындар пайдаланылған:

1. Ханның кіші әйелінен (тоқалынан) туған балалардың немесе баласының (Алаша) түрлі себептермен жазықсыз қудалануы немесе өз ағайындарынан әділетсіздік тартып өкпелеп бөлек кетуі.
2. Хан баласының (балаларының) жанына өз жұртына өкпелеп кеткен немесе түрлі себептермен өз елдерінен көшкен жігіттердің (кісілердің) қосылуы.
3. Қазақ билерінің (Майқы, Қотан) хан баласына қамқорлық жасауы, хан болуына жәрдемдесуі және би балалары-Үйсін, Болат, Алшындар басқарған үш жүз жігіттің Алашаны хан сайлауы.

Аталмыш мазмұндарда тарихи шындықтың ізі бар және онда түркі халықтарына аса танымал Алаша, Майқы би сынды тұлғалардың, сондай-ақ қазақ шежірелерінде Үш жүз қазақтың арғы аталарына саналатын Үйсін, Болат, Алшын сынды аңыз кейіпкерлерінің есімдері де аталады. Бұлар аңыздың тарихилығын, шынайылығын күшейте түскен. Бірақ халық аңыздары шындық оқиғалар мен тарихи тұлғалардың бейнесін, олардың қызметін фольклорлық тұрақты сарындар арқылы баяндайды, түрлендіреді. Бұл, әсіресе, хан баласының (кейде балаларының) отбасының немесе өз ағайындарының көрсеткен әділетсіздік салдарынан жазықсыз қудаланып, сыртқа кетуіне байланысты сюжетте анық көрінеді.

Рас, тарихи шындықта Қазақ хандығының негізін өз жұртынан сыртқа бөлек кеткен Жошының Тоқай-Темір атты ұрпағынан тарайтын хан тұқымдары Керей мен Жәнібектер қалаған болатын. Жошы мен Шағатай ұлыстарының шекаралық өлкесінде болған сол бір тарихи оқиғаның жаңғырығы көп нұсқалы аңыздар мазмұнында орын алған. Мұндай мазмұндағы

аңыздарды екі топқа бөліп қарастыруға болады. Бірінші топқа түрлі зерттеушілер тарапынан ел ішінен қазқалпында жазып алынған халық аңыздарын жатқызуға болады. Ал екіншісіне қазақ арасынан шыққан оқымысты тұлғалардың тарихи шежірелік еңбектеріне (индивидтік туындыға) тіркелген аңыздық деректерді топтастыруға болады.

Алдымен халық аңыздарының мазмұнына тоқталамыз. Ел ішінен жазылып алынып, жазбаға тіркелген аңыздардың баяны Қазақ хандығының құрылуы мен қалыптасуы тұсында тарихи шындықта орын алған оқиғадан мүлдем бөлек. Біріншіден, Қазақ хандығының негізін қалаған тарихи тұлғалардың – Керей мен Жәнібек, олардың балалары Бұрындық пен Қасым хандардың есімдері аталмайды. Екіншіден, елден кеткен хан тұқымдарының шыққан жұрты әртүрлі. Үшіншіден, хан баласының (тұқымының) елден кетуіне мәжбүр болған себептері де сан қилы. Мысалы, 1771 жылы Еділден Жоңғарияға қарай қаша көшкен қалмақтардың соңынан қуған орыс офицері Н.П. Рычковтың күнделігіне тіркелген аңызда хан тұқымдарының жеке бөлініп шығу оқиғасы Қырымның Құндыгер атты ханы дүниеден өткен соң оның балалары арасында орын алған енші дауынан туындайды. Мұнда енші дауынан туындаған оқиға былайша баяндалады: «Қырымның Құндыгер деген бір ханы осы халықты талай жыл билеп-төстеп, дүниеден өткен. Өзінен кейін екі әйелі және тоқалынан туған жеті ұлы қалады. Бәйбішесінен де сонша ұлы болған, бірақ нақты нешеу екені беймәлім. Хан өлгеннен кейін енші бөліскен уақытта бәйбішеден туғандары кіші шешелерінен туғандарды сыбағадан қаққан. Бұған өкпелеген жетеуі, тиесілі еншілерін алмастан, ата-аналарының жұртынан қырға кетіп қалған» [13, 65 б.].

Н.Рычков жазбасына тіркелген аңызда бәйбішеден туған балалар тоқалдан туған бауырларына әділетсіздік танытып, енші бермей қойса, XIX ғасырда қазақ фольклорын жинаушы Г.Н. Потанин, Мәшһүр Жүсіп сынды тұлғалар жазып алған аңыз нұсқаларында

ханның бәйбішесі тоқалдан туған баланы қызғанып, оның елден сыртқа шығарылуына себепкер болады. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп қаламына іліккен аңызда Бұқара ханының баласы тоқалдан туғандықтан елден қуылады [53, 149–150 б.]. Тоқылдан туған баланың жазықсыз қудалануы туралы мазмұн көрнекті фольклорист Г.Потанин жазып алған нұсқада да орын алған. Онда ханға бала тауып бермеген бәйбішесі тоқалдан туған баланы қызғанып, баланы өлтіруін немесе сыртқа шығарып жіберуін талап етеді. Хан бәйбішесінің талабын орындап, баланы сандыққа салып, өзенге ағызып жібереді [54, 67–68 б.]. Ал Шоқан Уәлиханов жазбаға тіркеген келесі бір аңызда Тұран елінің ханы Абдолланың баласы алапес болып туады, Алаша бала болып дүниеге келген баланы хан әкесі қалыптасқан ежелгі дәстүрге байланысты елден қуады: «Давно, очень давно, был в Туране государь по имени Абдулла, а по другим сведениям, – Абдул Азисхан. У этого государя был прокаженный сын, названный потому Алача – пестрый. Отец его, исполняя древний обычай изгонять всех одержимых этой прилипчивой язвой, изгнал и сына своего [55, 158 б.]. Ендігі бір аңыз нұсқасында ала болып туған Алаша Бұқара немесе Тұран елінің билеушісінің отбасында емес, Қазан шаһары ханының баласы. Ол анадан ала туғандықтан құрбыларының мазағына ұшырап, соған намыстанып елден өзі кетіп қалады [56, 326.]

Сонымен, халық аңыздарында ел-жұртынан бөлек кеткен хан тұқымдары Қырымның Құныгер, Бұқараның Абдолла немесе Қызыл Арыстан, Қазан ханы сынды билеушілердің балалары және олардың (хан тұқымдарының) жазықсыздан елден қуылуының мынадай себептері бар:

1. Хан өлгеннен кейін бәйбішеден тараған балалардың тоқалдан туғандарға дұрыс енші бермей әділетсіздік көрсетуі.
2. Ханның тоқалынан ала туған баланы бәйбішесі қызғанып, оны елден қудыруы немесе ерекше белгі-нышанмен туған хан баласының (Алаша-

ның) елден қуылуы, кей тұста оның өзінің намыстанып кетіп қалуы.

3. Бәйбішенің тоқал баласын қызғануы салдарынан елден кетуі.

Ал енді қазақ арасынан шыққан тарихшылардың шежірелік еңбектеріне тіркелген аңыздық мазмұндар өзгеше. Мұнда тарихи шындыққа біршама жақын көріністер баяндалады. Айталық, Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» атты тарихи еңбегінде жарияланған аңызда өз ағайына өкпелеген хан тұқымдарының аттары аталып, оқиғаның өткен орны, мезгілі баяндалады [6, 22–23 б.]. Мұнда хан тұқымдарының елден бөліну себебі, қазақ тұрмысына аса жақын мазмұн орын алған. Біріншіден, қазақтың рулық бірлестігіндегі ірі тайпалардың есімі аталса, екіншіден, өкпе-реніштің басы – кісі өліміне байланысты туындаған құн дауы.

Халық аңыздары ішінен жазбаға түскен уақыты тұрғысынан ең көнеге жататын Н.Рычков нұсқасында хан тұқымдарының бөлуіне себеп болған оқиға – бәйбіше тұқымының тоқалдан туған балаларға дұрыс енші бермей, әділетсіздік көрсетуі. Бұл қазақтың әлеуметтік-тұрмыс салтының бір көрінісінен және Қазақ хандығын билеген Шыңғыс тұқымының билік жүйесінде орын алған шындығынан туындаған қиял, бірақ шындыққа саятын қиял. Қазақтың әлеуметтік-тұрмыстық салтында ата-ананың өз кіндігінен тараған балаларға енші беру, яғни әкенің дүние-мүлкін бөлу – ежелден келе жатқан дәстүр. Ол дәстүр бойынша, бір әкеден туған балаларға енші беріледі. Енші бөлуде тоқалдан көрі бәйбішеден туған балалардың құқығы жоғары болған. Бұл өз кезегінде отбасында орын алатын тұрмыстық кикілжіңдерге де әкелетін. Қазақтың ертедегі тұрмысында тоқалдан туғандардың құқығы ескеріле бермейтіндігін жеткізетін, әділетсіз іске өкпе-реніш туғанда айтылатын «Тоқалдан туыппыз ба?» деген мәтел сөз бар. Мәтелдік тіркестің тіл байлығына енуі еншіге қатысты тұрмыстық кикілжіңдер қазақ қоғамында жиі болып тұрғандығын көрсетеді.

Енші бөлу түркі-моңғол халықтарының саяси-құқықтық билік шеңберіне де енген болатын. Ерте заманнан белгілі болған құқықтық үлгіде билеуші хан өзіне бағынышты өлкелерді балаларының арасында бөліп беретін еді. Бұл көріністің нақты тарихи мысалына Шыңғыс хан тарихын тілге тиек етуге болады. Еуразияның басым бөлігін өзіне бағындырған атақты қаған өзі жаулап алған өлкелерді бәйбішесі Бөртеден туған төрт баласына бөліп береді. Шыңғыстың бұл төрт ұлдан бөлек өзге әйелдерінен туған балалары да болды. Бірақ тарихи шындық сол – қағанның өзге, яғни тоқалдан туған балалары әкеден қалған хандық билікке, басты мұраға ие бола алмады. Олар да ондай құқық болмады. Бір әке балаларын қай шешеден туғанына байланысты алалап, саяси құқықтан шектеу саясаты түбінде олардың арасында билік үшін талас-тартыс туғызып, тұрақсыздыққа бастайтын еді. Әсіресе, бұл мұсылман дінін қабылдаған ұлыстар мен өлкелерде айрықша байқалды. Себебі мұсылмандық танымда бір әкенің баласын алалап, бөлу жоқ болатын.

Бәйбіше мен тоқал балалары арасындағы үлкен билік үшін болған күрес Шыңғыс ханнан кейін жеке ұлыс ретінде бөлініп кеткен Жошы, Шағатай ұлыстарында (мұсылман дінін қабылдаған өңірде) орын алады. Айталық, Алтын Ордада Бердібек хан өлгеннен кейін үлкен таққа тоқалдан туған Шайбан ұрпағы билікке келсе, Шағатай ұлысындағы Моғолстанда Есенбұға хан өлген соң, тоқалдан туған Тоғылық Темір хан тағына отырады [2, 44–45 б.]. Әрине, бұл тұқымдардың үлкен таққа келуі жайма-шуақ, тыныш күйде болған жоқ, онда үлкен талас-тартыстар жүргені анық. Түркі шежірелік аңыздарындағы Шайбан ұрпақтарының Жошыдан қалған тақ мұрагерлігіне өз балаларын билікке таласады деген үреймен өлтірген Бердібектен («Нар мойны кесілген Бердібек») кейін келуі, Моғолстанда Тоғылық Темірдің билікке отыруы «исламның дұрыс жолын тапқандықтан» [2, 41 б.] деп келетін тарихи мәтелдер тақ үшін болған күрестердің салмағынан туындағаны сөсіз.

Әкеден қалған билікке бәйбіше мен тоқал балалары арасында болған күрестің аңыздағы көрінісі шығыстық жазба деректерге түскен Шыңғыс хан туралы аңыздардың бірінде орын алған. Онда Жошы хан өлгеннен кейін билік бөлісу бәйбішеден туған балалардың арасында ғана жүреді. Бірақ бәйбішеден туған Ежен мен Сайын деген балалары биліктен бас тартады. Олар мәселені түбегейлі шешу үшін олар Жошының өзге әйелдерінен (тоқалдарынан) туған бауырларымен бірге үлкен атасы Шыңғыс ханға барады. Хан Жошының бәйбішесінен туған балалардың арасына билік бөліп берумен қатар тоқалдан туған Шайбанға да енші береді. Шайбанға Шыңғыс тарапынан берілген құқық ол тұқымның тоқалдан туған өзге балалардан, айталық, қазақ хандары тараған Тоқай-Темір ұрпақтарынан артықшылығын білдіру мақсатында айтылатын мақтаныштың біріне негіз болады [7, 182 б.]. Аталмыш аңыздың Шыңғыс хан тұсында емес, одан әлдеқайда кейінгі кезеңде Шайбан ұрпақтарының Сайын тағына келгенінен уақытта туындаған жаңа саяси бағыттың ықпалымен дүниеге келгендігі айқын байқалады.

Қазақ аңыздарындағы тоқалдан туған баланың (балалардың) өкпелеп кету оқиғасы Дешті-Қыпшақтағы басты билікке ұмтылған шайбанилер мен Қазақ хандарының саяси талас-тартысының аңыздағы әлсіз сәулесі деп те бағалауға болады. Бірақ ол саяси тартыстың халық жадында көмескіленіп ұмытылғаны соншалық, қарсылас екі топтың арасынан тарихи тұлғалардың аты аталмайды және оқиғаны баяндау мүлдем қарапайым қалыпқа салынып, халықтың күнделікті тіршілігіне, өмір сүру салтына жақын әлеуметтік-тұрмыстық кикілжіңдер шеңберінде баяндалады.

Тоқалдан туған хан баласының елден қудалануының айқын суреттелуі Алаша хан туралы аңыздар циклінде орын алған. Мұнда тоқалдан туған баланы сыртқа жіберуге ханның бәйбішесі себепкер болады. Бәйбіше хан тағына ие болар баланың өзінен тумай, тоқалдан туғанына қызғаныш етеді. Қызғаныштың туындау себебі де түсінікті: Шыңғыс ханнан қалған

билік дәстүрінде ханның мұрагері – бәйбішеден туған балалар. Бәйбішеден бала болмаған жағдайда ол құқық ханның өзге әйелінен туған балаға ауысады. Соны түсінетін бәйбіше баланың «сауысқанның аласындай болып» туғанын елді бүлдіретін жаман ырымға балап, ханды өз баласын сыртқа жіберуге мәжбүрлейді. Хан бәйбішесінің тілін алып, баланы шешесімен бірге қырық жігіт қосып, елден асырып жібереді [53, 149–150 б.].

Түркі-моңғол халықтарының саяси тарихы хан тағының мұрагерлігін таңдауда бәйбішенің орны мен беделі ерекше болғанын байқатады. Хан ордасындағы бәйбіше билігінің артықшылығына тарихи деректерден бірнеше мысал келтіруге болады. Мысалы, Алтын Орданың атақты ханы Өзбектің бәйбішесі Тайдолының хан билігіне ықпалы өте зор болады. Тарихи жазбаларда Тайдолының католиктік Ватиканға, православиялық Русияға жазған хаттары мен жарлықтары сақталған [57, 197–198 б.]. Тайдолы бәйбіше Өзбек хан өлгеннен кейін баласы Жәнібектің, одан кейін немересі Бердібектің хан болуына тікелей араласады [57, 204–206 б.]. Тіпті, шайбанилердің шежіреші-тарихшысы Өтеміс қажының айтуынша, Тайдолы Бердібек хан билігі тұсында да тірі болады және хан өлгеннен кейін бос қалған Сайын (Жошы) тағына мұрагерді өзі таңдап, оны Жошының көп тоқал әйелдерінің бірінен туған Шайбанның ұрпағы Маңғытай ұлы Хызырға береді [7, 158–159 б.].

Моғолстан хандарының отбасында да бәйбішенің орны мен ықпалы ерекше болады. Бәйбіше ханның өзге әйелдеріне, яғни тоқалдарына билік пен әмір жүргізіп отырған. Бәйбіше үстемдігінің бір көрінісі «Тарих-и Рашидиде» баяндалады. Онда бәйбіше ханның жүкті тоқалын сырт жердегі мәртебелі әміршілердің біріне сыйға тартады. Хан өлген соң Дулат Болатшы әмір сырт жерде туған тоқал баласы Тоғылық Темірді іздестіріп тауып алып, оны елге әкеліп хан етіп сайлайды [2, 45 б.].

Келтірілген мысалдардан түйіндейтін ой мынадай: өз жұртына түрлі себептермен өкпелеп кеткен тоқал

туған балалардың немесе Алашаның жаңа хандық құруын баяндайтын аңыздар циклінде түркі халықтары билеушілерінің отбасында жүрген осындай мұрагерлік құқыққа жүргізілген талас-тартыстың, қайшылықтардың өте көмескі көріністері байқалады.

Хан баласының жазықсыздан жапа шегуіне негіз болған келесі бір себеп – оның жаман ырымға баланатын ерекше нышанмен тууы. Алапес болып туған оны әкесі қалыптасқан дәстүр бойынша елден қуып жібереді [9, 158 б.]. Демек, Алаша – нышанмен дүниеге келген бала. Ал әлдебір нышанмен дүниеге келген баланың тағдырынан халық тұрмысы мен тарихынан өзгертетін ерекше істерді күту – әлем халықтарына кең тараған наным-түсінік. Оның түп негізінде әлем тұтас космос, ал адам баласы сол тұтастықтың бір бөлшегі, сондықтан бұл дүние есігін ашқан адам өзге әлемнің жаңа жалғасы деген көне діни наным-сенімдерден бастау алатыны сөзсіз. Сол бір көне түсінік таптық қоғам орнаған уақытта атақты билеушілерді өзге әлемнің тылсым күштері арқылы бұл дүниеге ерекше миссиямен келген деп танитын ұғымға ауысады. Мұндай көне танымның ізі көптеген халықтардың, соның ішінде, түркі-моңғол халықтарының миф-аңыздарында кездеседі. Мысалы, Шыңғыс хан дүние есігін ерекше нышанмен ашып, бір қолын жұмып туады. Кіндік шеше болған әйел қолын ашып қарағанда, ұйыған қан көреді. Әйел көргенін баланың әкесіне айтады. Оның жанындағы отырған бір кісі «бұл бала дүниежүзіне патша болар, көп елдер мен уалаяттарды қаталдықпен өзіне бағындырар, бұл – соның нышаны», – дейді. Сол кісінің айтқаны келді» [12, 51 б.] деп баяндайды түркі аңыздары.

Қазақ аңыздарында Абылай ханның Қасым атты ұлы Шыңғыс дүниеге келгендей белгімен туады [58, 62 б.]. Көне миф қаһарманы, ажалмен алысқан Қорқыт та елдің үрейін ұшырған нышанмен дүниеге келеді. Бұл қаһармандар, әдетте, өздерінің өміріне нышан болып түскен тағдырды кешеді. Шыңғыс хан жарты әлемді өзіне бағындырған қаһарлы билеуші, Қасым қазақ арасында ержүрек, айбарлы хан болса,

Қорқыт өлімнен үрейленіп, дүниенің төрт бұрышын аралап, жер жаһанды кезеді.

Ерте замандарда қалыптасқан нышандық көне түсінік феодализм дәуірінде дүниеге келген шығармаларда өзгеріске ұшырайды. Ендігі тұста ол атақты билеушілердің таққа келуі жолындағы көрген қиыншылықтары мен қыспақтарын бейнелеуге, суреттеуге пайдаланылады. Тоқал шешеден ала туып елден қуылған Алашаның тағдыры – сондай көркем суреттің бір үзігі. Ел-жұртынан жазықсыз қуылған Алаша қазақ арасынан сый-құрмет тауып, көшпелі тұрмысты қалаған ержүрек батыр әрі әділетті хан болады. Демек, Алаша хан туралы аңыздарға халықтың тағдыры ерекше болып жаралған жандардан ел тұрмысын өзгертіп, жақсылық әкелуші идеалды билеушіні күткен арман-аңсары орын алған деп пайымдауға болады.

Аңыз нұсқаларында айрықша нышанмен дүниеге келген Алашаның қудалану себептері әртүрлі. Бірінде қудалау бәйбіше тарапынан болса, екінші бір тұста қоғамдық дәстүр-талабынан аса алмаған хан әрекетінен туындаған. Мұнда дамыған феодализм қоғамының шындығы орын алған. Классикалық феодализм жүйесінде жоғары билеуші ішінара болса да қоғамдық мүддемен санасуына тура келеді, қоғам талабына мойынсұнады. Бұл штрих қазақ аңызына шығыстық көркем шығармалар арқылы ауысқан. Феодалдықырым-қатынастар терең орнаған шығыс елдерінің әдеби шығармаларында билеушінің қоғам талабынан аса алмай, өзге де әлеуметтік топ орындайтын белгілі бір дәстүрлерді сақтап отыратыны жиі кездеседі. Мысалы, парсы ақыны Фирдоусидің шығыс елдеріне кең тараған атақты шығармасы «Шахнамада» шашы аппақ шал күйінде туған Залды әкесі елден қуып жібереді [59, 156–158 б.]. Қазақ хандығының құрылу оқиғасын баяндайтын аңыздарда шығыстық классикалық шығармаларда кездесетін сюжеттерге ұқсас сарындардың орын алуы – оның үнемі толықтырылып, өзгертіліп отыратындығының белгісі.

Жалпы, билік құрушы хан тұқымының түрлі себеп-

термен жас күндерінде әділетсіздік зардабын тартуы, сөйтіп елден немесе биліктен қуылуы – феодализм дәуірінде дүниеге келген көптеген әлемдік және түркі-моңғолдық фольклорлық шығармаларға тән. Айталық, көне жыр «Оғызнамеде» болашақ хан Оғыз мұсылман болып дүниеге келгендіктен, өз кәпір әкесі Қара ханнан қысымшылық көреді [12, 17–18 б.]. «Әкесіз туды» деген сылтаумен Шыңғысты өз бауырлары елден қуады. Шыңғыс аңшылықпен күн көреді. Ол сыртта жүрген уақытта елдің берекесі қашып, азып-тозады. Жұрт қудаланған Шыңғысты тауып әкеліп, хан етеді. Ол өте әділ патша болады [54, 65 б.]. XVIII ғасырдағы қазақтың атақты ханы Абылайды жас күнінде «ақсүйек ағайын-туғандары сыртқа қуғандықтан» [21, 111 с.] қырға – қазақ арасына келеді, ал оның арғы атасы Уәлибақы хандыққа өкпелеп, нағашы жұрты Үргенішке кетеді [6, 25 б.].

Атақты қаһармандар жайындағы әңгімелердегі жиі ұшырасатын аталмыш сюжеттерде феодализм дәуірінде орын алған монархиялық билік үшін болған саяси күрестер суреті сәулеленіп, онда халық өмірі мен тұрмысын өзгертіп, жақсылық әкелуші идеалды билеушіні армандаған халықтың аңсары бейнеленіп отырады.

Қазақ хандығының қалыптасу оқиғаларына қатысты аңыздық деректер фольклорлық сарындармен берілгенмен оның шынайылығын, тарихилығын айқындап тұрған штрихтар де бар. Бұған хан тұқымдары мен оның серіктерінің шыққан өлкелері туралы мәліметтерді жатқызуға болады. Аңыздарда елден қуылған хан баласының жұрты ретінде Шыңғыс иелігінде болған Қырым, Бұхара, Қазан сынды өлкелер мен қалалардың аты аталады. Хан тұқымы бірде Қырым ханы Құндыгердің, енді бірде Бұқара ханы Қызыл Арыстанның, тіпті, кейде Қазан шаһарын билеген ханның баласы болып суреттеледі. Кейбір аңызда хан баласының әкесі ретінде тарихи тұлға-Бұқара хандығының билеушісі Абдолланың аты аталады. Аталмыш өлкелер – қазақ ру-тайпаларының Алтын Орда кезеңі мен одан

бергі уақыттағы қоныс қылып, жайлаған және саяси-экономикалық байланыстар орнатқан мекен-жайлары. Тарихта болған хандықтар мен тарихи тұлғалардың есімінің аталуы аңызды айтушы мен тыңдаушының баяндалып отырған оқиғаның шын болғандығына деген сенімін күшейтеді. Бұл – аңыздың өзге фольклорлық жанрлардан өзгешелігін айқындайтын көркемдік ерекшеліктерінің бірі.

ҚАРА ҚЫПШАҚ ҚОБЫЛАНДЫДА НЕҢ БАР ЕДІ, ҚҰЛЫНЫМ?! Хандықтың құрылуы жайлы аңыздардың көне нұсқалары мен кейінгі замандарда, әсіресе XIX–XX ғасырларда қазақ арасынан шыққан оқымысты шежірешілердің шығармаларына арқау болған нұсқалары арасында үлкен мазмұндық және деректік айырмашылық бар. Көне нұсқаларда нақты тарихи шындықтың ізі солғын болса, кейінгі нұсқада, әсіресе қазақ оқымыстысы, тарихшы Шәкәрім Құдайбердіұлының жазбасына тіркелген аңызда тарихи оқиғаның шынайы өмірге жақын шындығы бар.

XVIII ғасырдың II жартысынан бастап жазбаға түсе бастаған қазақ аңыздарында хандықтың негізін салған Керей мен Жәнібектің есімі аталмай, олардың есімі XX ғасырдың басындағы Шәкәрімнің шежірелік еңбекке ғана тіркелуі – ойландыратын мәселе. Оның сырын – қазақ тарихы туралы шығыс, батыс, орыс деректемелеріне сүйене отырып еңбек жазған, оқымысты ақын Шәкәрімнің тарихи білімі мен оқымысты кісіге тән танымынан іздеген жөн. Қазақтың көне аңыздары мен «араб, парсы, түрік, орыс, Еуропа тілдеріндегі кітаптардан ұзақ жылдар бойы іздестірген» Шәкәрім тарапынан түзетулер мен өзгертулерге ұшырағаны сөзсіз.

Тарихи жазба деректермен «қаруланған» шежіреші Шәкәрім қазақ халқының жеке отау болып шыққан кезеңін Әз-Жәнібек ханның тұсымен байланыстырады. Ол қазақ хандығының құрылуын «Біздің Жошы ұлысындағы аталарымыз Жошы нәсілінен Өзбек хан мұсылман болғанда, барша Жошы ұлысы өзбек атанып, онан кейін Әз-Жәнібек ханға еріп, Ноғай ханнан

бөлінгенде қырғыз-қазақ атанған елміз», – дей келе, шежіреші ел арасында осы оқиғаны баяндаған өзге де ескі сөздердің (аңыз әңгімелер – А. Ә.) бар екендігін айтады. Бірақ ол ескі сөздердің барлығын дерлік қабылдамай, іріктеп, таңдап, шежіре кітаптардың дерегіне дәл келгендерін ғана алады. Бұған Шәкәрімнің өз сөзі дәлел: «Әз Жәнібек ханнан бері қарай біздің қазақ аталары туралы шынды-өтірікті айтылған сөздер бар, соның ішінде, анық дегенін һәм дұрыс шежіре хабарына тура келгендерін шежіре кітаптардың сөзіне қосып жазамын» [6, 21 б.].

Шәкәрімнің шежірешілік-жылнама дәстүрінде баяндап отырған аңыздық оқиғасында Керей мен Жәнібектің өздеріне қарасты руларды бөліп алып, жеке хандық құру тарихына қатысты деректерден ауытқушылық жоқ. Ондағы негізгі оқиға – қазақ хандары Керей мен Жәнібектің Шайбан Әбілқайырға өкпелеп, өзіне қарасты елді алып бөлек кетуі. Бірақ ақынның қаламына ілінген қазақ аңызының аталмыш тарихи оқиғаны суреттеуі мынадай қанық бояу мен баяндауларға ие:

1. Жәнібек пен Керейдің Әбілқайыр ханнан бөлінуіне себеп болған нақты оқиға – Арғын биі Дайырқожаны Қарақыпшақ Қобыландының өлтіруі. Дайырқожаның құнын даулаған оларға Әбілқайыр әділ шешім бермей, Жәнібек қазақтарды бөлек алып көшіп кетеді. Хан тұқымдарының бөлінуіне басты себебі – құн дауы.
2. Жәнібек ханның бөлек кетуі бауырлас ноғай-қазақ жұртын екіге бөледі.
3. Аңызда түркі тектес халықтардың батырлық эпосына ортақ кейіпкер Қарақыпшақ Қобыланды мен қазақ-моңғол шежіре, аңыздарында жиі кездесетін Қодан, Дайырқожалар сынды кейіпкерлердің аты аталады.
4. Қазақтың ғұрыптық фольклорының бір үлгісі – жоқтау беріледі.

Оқымысты тарихшының шежірелік дәстүр негізіндегі тарихи-аңыздық баяны хандық билігі (бір орталық-

қа бағынған билігі) ру-тайпалық бірлестікке негізделген көшпелі мемлекеттердің күшеюі мен ыдырауының қоғамдық заңдылығы тұрғысынан қарағанда шындыққа өте жақын. Орта Азиядағы көшпелі мемлекеттердің тарихын зерттеуші ғалымдар ру-тайпалық бірлестіктердің күшеюі мен ыдырауын адам саны мен материалдық ресурстары күшейген жекелеген тайпалардың жетекшілік роль алып, олардың хан билігіне ықпалының күшеюіне байланысты және тайпа көсемдерінің бір ханның маңына жиналу нәтижесінде жүзеге асатынын саяси құбылыс екенін жазады. Тайпа көсемдері хан билігіне елеулі ықпал етіп отырған. Көне түркілер тарихының білгірі Л. Гумилевтің жазуынша, ғұндар мемлекетінің құрылымында басты билікте шаньюй, яғни «ұлылардың ұлығы» деген лауазымда хан болғанымен, оның билігі ханды таққа отырғызған тең құқылы 24 рубасылардың билігімен шектеледі [60, 81–83 б.].

Ғұндардан кейін тарих сахнасына көтерілген көшпелі мемлекеттердің саяси жүйесінде, мемлекеттік құрылымында да рубасы билердің орны ерекше болып келген. Рубасы билердің хан жанына жиылуымен құрылатын көшпелі мемлекеттен сол билер өзіне қатысты руларды бөліп алып кете бастаса, онда ол хандықтан бақ тая бастайды. Мұны кезінде Қазақ хандары саяси пана іздеп барған Моғолстанның тарихынан байқауға болады. XV ғасырда Моғолстанның атақты билеушісі Уәйіс хан өлгеннен кейін ұлыстағы ру-тайпаларды басқаратын әмірлердің арасында алауыздық туып, моғол халқы екіге бөлінеді [2, 105; 22 б.]. Тіптең, «Моғолстанда қалған Есенбұғаның» қол астындағы моғол тайпалары арасында да хан билігін мойындамаған бірнеше рубасылары басқа ұлыстарға көшіп кетеді. [2, 105–109 б.].

Моғолстандағы хан жанындағы би-бектердің өздеріне қарасты ру-тайпаларды бөліп алып кетуі сынды берекесіздік әрекеттері Жошы ұлысына да тән еді. Бұл орда да хан ұрпақтарының арасында тынымсыз жүрген тақ таласы күресінде рубасы билердің (бектердің)

салмағы шешуші орын алды. Көшпелі тайпалардың рубасыларының ықпалы зор болғандығы соншалық, олар Жошы ұлысында Моңғол империясына Шыңғыс хан жосық етіп қалған хан сайлау дәстүрінде өзгертеді. Шыңғыс хан үлгі еткен дәстүр бойынша, үлкен ханды монғол ханзадалары жиналып, құрылтай өткізіп бекітетін еді, ал Алтын Орданы Жәнібек хан билеген уақытта бұл дәстүр бірыңғай билердің кеңесіне ауыстырылады [61 106 б.].

Алтын Ордада ханның билігіне көнбеген рубасылардың елден бөлініп, көшіп кету оқиғалары жиі көрініс алып тұрды. Мысалы, Жәнібек ханнан кейін билік құрған баласы Бердібек ханның билігі тұсында рубасылар мен түменбасылар өздеріне қарасты тайпаларды алып, Ордадан бөлініп кетеді. Түменбасы Қият Мамай оң қанатты алып, Қырымға кетсе, сол қанатты Қият Жыр-Құтлының баласы Теңіз-Бұға Сыр өзенінің бойына кетеді [7, 182 б.]. Бердібек ханнан кейін басталған «ұлы зобалаң» жылдары Алтын Орданың ішкі берекесіздігі әбден артады. Жекелеген рубасылары хан билігіне тәуелділіктен, бағыныштылықтан құтылуға ұмтылып, Жошы ұлысының шеткі аймақтарына көшіп, жеке отау тігуге тырысады [61, 63 б.]. Ірі рубасыларының осындай әрекеттерінің нәтижесінде кейін жеке хандық болған Қазан қаласы пайда болады.

Өзге өлкеге қарай қоныс аудару арқылы саяси тығырықтан шығу оқиғалары көшпелі қалмақ-жоңғар, Ноғай Ордаларының тарихында да орын алған. Орыс жазба деректеріне XVI ғасырдың ортасында Ноғай Ордасында болған бұлғақтың кезінде ру-тайпалардың Еділдің Қырым жақ бетіне, Бұхара мен Үргеніш жаққа қарай үдіре көшіп жатқаны тіркелген [62, 120 б.]. Көшкен руларды тоқтату үшін Ноғай биі Исмаил Ресей патшалығынан көмек сұрап, одан Еділ өзенінің бойындағы өткелдерге әскери қосын қоюды, бекініс салуды өтінеді [62, 280 б.].

XVII ғасырдың алғашқы ширегінде Ойрат ұлысында орын алған ішкі қайшылықтың салдарынан торғауыт руының көсемі Хо-Урлюк балаларымен және

өзіне жақын рубасыларымен бірге Еділ өзенінің бойына қарай көшіп, кейін сол өлкеге толық қоныстанады. Ал осы оқиғадан бір жарым ғасырдай өткен соң, яғни 1771 жылы Еділ бойындағы қалмақтар Орыс патшалығының қысымынан қашып, атамекені Жоңғарияға қарай көшкені тарихтан белгілі.

Жалпы, Шыңғыс құрған империя кеңістігінде ру-тайпалардың өзге өлкеге қоныс аудару өте жиі кездеседі. «Факты откочевок, – деп жазады К. Пищулина, – многочисленны. Но характер и последствия их различны. Откочевка были формой протеста против феодального гнета и внутривосполитических неурядиц, фактором классовый борьбы, когда откочевывало эксплуатируемое население из под власти феодала или главы феодального государства» [63, 247 б.].

Шайбан Әбілқайыр билеген көшпелі Өзбек ұлысының ыдырауына бірлестіктегі өзге Шыңғыс тұқымдарының билік үшін таласы мен оларды қолдаған жекелеген рубасы билердің сепаратистік әрекеттерінің әсер еткені сөзсіз. Саяси күш пен материалдық байлыққа, адам ресурсына ие билер тарапынан ондай қолдау болмаса, Керей мен Жәнібек Шайбан Әбілқайырдан бөлініп шығуға бата алмас еді. Демек, Арғын руының биі Дайырқожаның құнын даулаған хан Жәнібектің бас билеуші тарапынан әділ шешім таппағандықтан елін бөліп алып кетуі – сол кезеңдегі тарихи шындықтың болмысынан алшақ кетпеген. Оның үстіне құн дауы – қазақ қоғамында ауыр қылмысқа саналатын, ел ішінде үлкен дүрбелең тудыратын ірі даулардың бірі.

Шәкәрім нұсқасы нақты тарихи тұлғалар Шайбан Әбілқайыр, қазақ хандары Керей мен Жәнібектерді және XIV ғасырдан бастап жырлана бастаған [64, 60 б.], атақты «Едіге батыр» жырындағы тоғыз батырдың бірі, түркі тектес халықтарының эпостық қаһарманы, қазақтың «Қырымның қырық батыры» сынды циклді жырының кейіпкері Қобыланды батырды, халық шежірелерінде қазақтың түп атасына саналатын Қодан тайшы мен Арғын руының арғы атасы Дайырқожа сынды аңыздық кейіпкерлерді бір оқиғаның маңына жинаған. Бірақ

бұл жинақтау – сол тұстағы шежірелік және аңыздық деректермен құпталатын қисынды талпыныс. Себебі, біріншіден, аңыздардың баяны бойынша, Керей мен Жәнібек хандар қазақ руларын бөліп алып кеткендіктен туысқан бауыр ел-ноғай мен қазақ екіге бөлінеді. Осы оқиғаға байланысты туындаған «Ел айырылған» атты күй аңыз бар. Сол күйдің кіріспесі ретінде айтылатын тарихи жырларының бір үзiгiнде Қарақыпшақ Қобыланды екі елдің-қазақ пен ноғайдың айырылуына себеп болған кісі:

Ноғайлының ну елі,
Күңіренді, қайғырды.
Қарақыпшақ Қобыланды,
Қара орыннан айырды.
Ел қанаты қайырылды [65, 15 б.].

Екіншіден, аңызға қазақ шежірелік деректеріндегі «Бұрынғылардан айтылып жүрген бір сөз бар еді: қыпшақ бұзады, арғын түзейді. Қыпшақтың қарасы (Қарақыпшақ – А.Ә) ашуланшақ келеді» [66, 42 б.] деген қазақтың ескі сөзі дерегі не және Шайбан Әбілқайырдың Дешті-Қыпшақты билеген хан екендігіне сүйене отырып Шәкәрім эпос кейіпкері Қарақыпшақ Қобыландыны Керей мен Жәнібекке қатысты нақты тарихи оқиғаға қатыстырады. Басқаша айтсақ, ол халықтық қисынқиялы мен шежірелік деректердің қисынының «тігісін жатқызады».

Ал аңыздық нұсқадағы Қодан тайшы мен Дайырқожа – қазақ арасына түркілік эпос қаһарманы Қарақыпшақ Қобыланды сынды аса танымал кісі болмаса да, шежірелік аңыздарда аттары тұрақты аталып отыратын кейіпкерлер. Қазақ шежірелік аңыздарының бірінде Құтан (Қодан) – Арғын руының арғы атасы. Оны аңыздар сөзге ұста болған ақын кісі деп таниды. Ендігі бір тұста ол Үш жүз қазақтың құрылуына атсалысқан би [66, 62 б.], кей тұста ол Үш жүздің атасы [54, 67 б.]. Тіптен, кейбір шежірелер оны Байқотан деп атап, Майқы бидің ұрпағына тірейді. Әз-Жәнібек ханға уәзір болған

Байқотаннан тараған тоғыз ұлдан қазақтың Үш жүзі құрайды [23, 233 б.].

Қотанның ұлына саналатын Дайырқожаға келетін болсақ, ол А.И Левшиннің 1832 жылы жарияланған «Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей» атты еңбегіне тіркелген аңызда да бой көрсетеді. Онда ол – Алаша ханға еріп, Бұқараны шапқан Үш жүз қазақтың Орта жүзінің басшысы [14, 147 б.].

Қодан (Қотан, Құтан) атты кісінің қазақ шежірелеріне танымал болуы кездейсоқтық емес. Көне түркі-моңғолдық тарихи-шежірелік еңбектерде «Қотан» (Қоңқотан) деп аталатын ру аты және сол рудан тараған кісі есімдері туралы жазба деректер кездеседі. Тіпті, кейбір шежіреде, айталық, «Моңғолдың құпия шежіресінде» Қарақыпшақ Қобыландының қолынан баласы Дайырқожа өлгенде, Қодан тайшының қайғыланып, зар төгетін көрінісіне ұқсас оқиға сюжеті де кездеседі. Ол Шыңғыс хан тарихына байланысты айтылатын аңыздардың бірінде орын алған. Онда Шыңғыс ханның алдында баласын жоқтап, күштінің әлсізге көрсеткен зорлығына қайғырып, жоқтау жыр айтқан кісі бар. Жоқтау айтушының есімі – Менілік, руы – Қоңқотан. Ол – Шыңғыстың әкесі Есукейдің досы. Оны татарлардың қолынан уланған Есукей өлер алдында қайын жұртына тастап кеткен Темучинді алдыруға жұмсайды және оған артында қалып бара жатқан әйелі мен балаларын аманат етеді [67, 752 б.]. Менілік досының аманатын орындап, жетім қалған Есукей балаларына көп жақсылықтар жасайды. Тіпті, ол Шыңғысты Кереит ханының опасыз әрекетінен сақтандырып, оны өлімнен құтқарып та қалады.

Меніліктің есімі түркі шежірелеріне де түскен. «Менілік ечеке (қария дегенді білдіреді – А.Ә.), – деп жазады «Түрік шежіресі», – Шыңғыс ханның қызметінде болды. Оның анасын алғанда, Шыңғыс он үш жаста еді. Сол уақыттан өзі өлгенше соғыста да, жақсы күндерде де, жаман күндерде де оның қасынан ажырамай, оның қызметінде болды. Отырғанда да ханның оң жағында басқалардан жоғары отырар еді» [12, 41 б.].

Жас Шыңғысқа қамқор болып, кейін ол хан болғанда үлкен абыройға ие болған Менілік қарияның жеті ұлы болады. Сол жеті ұлдың бірі Теб-теңгір мен Шыңғыстың бауырлары арасында қақтығыс туады. Ол бірде Шыңғыстың інісі Қасырды соққыға жықса, бірде Отчығынды қорлайды. Қорлық көргендер хан ағасына шағым айтады. Хан Қоңқотандық қария Менілікті ордаға шақырады. Ол жеті ұлын ерітіп Шыңғыстың шақыруымен ордаға кірге уақытта, Отчығын өзін қорлаған Меніліктің баласы Теб-теңгірмен үй ішінде күресе жөнеледі. Шыңғыс қаған оларға: «Сыртқа шығып күресіңдер», – дейді. Керісушілер сыртқа шығып бара жатқанда Теб-теңгірдің малақайы от басына түсіп қалады. Менілік қария малақайды алып, қайғырып, дұға оқып, қойнына тығады. Отчығын Теб-теңгірді сыртқа алып шығып, күнібұрын өзі дайындап қойған үш палуанын жауып жібереді. Олар Теб-теңгірдің арқасын сындырып өлтіреді [67, 209–214 б.].

Сол уақытта Менілік әкей не болғанын сезіп, көзінің жасын төгіп былай дейді:

Жеті қат жер тулақтай
Кезде мен
Кездесіп дос болған ем.
Шалқар дария бұлақтай
Шақта мен
Сөйлесіп дос болған ем [68, 170 б.].

Олай болса, Қоңқотандық Менілік қария – өзі қамқорлық жасаған кісіден зорлық көріп, соған қайғырған жан. Осыған ұқсас көріністі Дайырқожа өлгенде Қодан тайшы да қайталайды. Оның «Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!?» деп жырлауы – зорлықтан шыққан зар. Баласынан айырылған Қоңқотандық Менілік әкей Шыңғысқа істеген жақсылығын айтып өкіне жыласа, Қодан тайшы Ноғайлы еліне көп қамқорлық жасағанын айтып күңіренеді:

Қарақыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным?
Сексен асып, таянғанда тоқсанға,
Тұралмастай үзілді ме жұлыным.

Адасқанын жолға салдық
Бұл ноғайлы елінің.
Аққан бұлақ, жанған шырақ
Жалғыз күнде құрыдың!
Қара қыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным!

Қоңқотан руынан шыққан Менілік әкейдің Шыңғыс ханға көрсеткен қамқорлығы мен Әбілқайырдың жанындағы Қодан тайшының Ноғайлы жұртына қамқоршы болған бейнесі және олардың бастарынан өткізген оқиғалары (балаларының қапылыста қаза туып, зорлықшыларға өзі қызмет жасаған әміршінің әділ жаза қолданбауы) бір-біріне жақын. Ортақ көріністің екі халықтың мұрасында сақталып жеткені кездейсоқтық емес. Бұл халықтар – бір жүйенің (Шыңғыстық билік), бір танымның (көшпенділік) шекпенінде болған жұрт. Сондықтан ел арасында «Қазақ пен қалмақ – ағайын халық»[69, 226 с.], – деген түсінік те қалыптасқан. Әрине, көне аңыздың барлық бөліктері жаңартылмаған, тек жалпы сүлдесі (фабуласы) жаңартылған.

«Моңғолдың құпия шежіресіндегі» Қоңқотан руына қатысты айтылатын оқиғалардың Шәкәрім келтіріп отырған аңызбен оқиғалық тұрғыдан ғана емес, кейіпкерлердің аттары арасында да жақындық, үндестік бар. Біріншіден, моңғолдың Қоңқотан («қоңқ», Әбілғазының жазуынша, моңғол тілінде үлкен дегенді білдіреді [12, 41 б.]) руының атауы мен қазақ шежірелері бірде «ер», бірде «бай» деп атайтын Қотан (Құтан, Қодан) есімдері, сондай-ақ Шыңғыс әскерінде мыңбасы болған Дайыр мен қазақ арасындағы Дайырқожаның есімдері бір-біріне өте жақын.

«Моңғолдың құпия шежіресінде» Дайыр атты мыңбасы – Шыңғыс ханнан мыңбасылық лауазымды алған 92 әскер басының бірі. Мыңбасы Дайырдың есімі қазақ хандарының жылнамашысы Қадырғали Жалайырыдың еңбегінде де аталады. Ол оны Менілік ечегенің ұрпағынан таратады. «Мыңар Дайр, шул қайм қоңкутан ерді. Шунуң жүмлә уруғы Мүңлік ичигенің үруғы білән» [70, 181 б.], – деп жазады шежіреші.

Қадырғали би Қосымұлының «Жылнамалар жинағын» шағатай тілінен қазақ тіліне аударушылар Мүңлік ичигенің (Менілік ечегенің – А.Ә.) руын қоңырат деп жазған [70, 65 б.]. Түпнұсқада «қоңқырат» деп беріледі [70, 175.б]. Түп нұсқада көшірушілер тарапынан қате кеткен. Себебі Қадырғали би өзінің жылнамасында Меңлік ечегеден тараған мыңбасыларды атаған кезінде оларды Қоңқутан (Қоңқотан) руынан шығарып отырады [70, 173 б.].

Қазақ аңыздарындағы Арғынның түп атасы Қодан (Құтан) «Моңғолдың құпия шежіресіндегі» Қоңқотан руының, ал оның баласы Дайырқожа мыңбасы Дайырдың прототипі болуы ғажап емес. Ал Дайырқожаның есіміндегі «қожа» сыңары – кейінгі замандағы мұсылман дінінің әсерінен қойылған қосымша атау.

Қодан тайшының түп бейнесі моңғолдың аңыз, шежірелеріне тірелетіндігін айқындайтын қосымша бір белгі – оның есіміне қосарланып отырған «тайшы» деген лақап. Бұл лақап – моңғол-қалмақ билеушілерінің қытай тіліндегі лауазымы. Оның түркілік мағынасы «жағымды дауы иесі» [12, , 47 б.] немесе «ұлы бахшы» [11, 66б.] дегенді білдіреді. «Бахшы» сөзі түрік тілдерінде жыршы, ақын деген мағына да қолданылатыны белгілі. Екінші сөзбен айтқанда, Қодан тайшы бейнесінде хан жанында кеңесші, ақылшы қызмет атқаратын жырау бейнесінің белгісі бар. Тіпті, оның әкесі Чирқа (қазақша «Шырқа» дегенге келеді – А.Ә.) да хан жанында отырып жоқтау немесе жұбату айтатын жырау кісі [67, 53 б.].

Қазақ тіліндегі ән, өлең-жыр айт деген мағына беретін «шырқа» дейтін етістік пен Шыңғысты жырмен жұбатқан Чирқа есімінің арасында мағыналық байланыс бар сынды. «Чирқа» жыраудың лақап есім болуы да мүмкін. Оған бұл лақап хан жанында жыр айтатын кісі болғандықтан таңылған сияқты. Демек, Шәкәрім жазып алған аңызда Қоданға «тайшы», яғни «жыршы» деген сөздің қосарланып, оның жоқтау жыр айтып жүргені негізсіз емес. Ол – ата-бабасынан бері хан жанында жыр толғайтын жырау кісі.

Бұл талдаулардан біздер Шыңғыс тарихында болған оқиғалар мен тарихи тұлғалар туралы аңыз, шежіре деректер Қазақ хандығы құрылып жатқан жаңа саяси оқиға тұсында қайта жаңғырғанын аңғарамыз. Аңыз жанрына, басқа фольклорлық жанрлар секілді, үнемі жаңғырып, толығып отыру тән. Көне дәуірден жетіп, қайта жаңғырған жаңа шежірелік аңызға қазақ қоғамының хал-ахуалына, оның сұранысы мен танымына қарай көптеген қосымшалар қосылып, Қазақ хандығы Шыңғыс қаған негізін салған көшпелі мемлекеттің бір пұшпағы деген саяси астарды да пайымдатады. «Исторический фольклор в собственном смысле этого слова, т. е. фольклор, связанный в своем содержании с политической жизнью страны и народа, с политическим прошлым и настоящим, принадлежит эпохе сформировавшегося классового общества. Другими словами, он возникает в раннефеодальном государстве» [71, 21 с.], – деп жазады көрнекті кеңес фольклоршысы Б. Путилов.

Қорыта келгенде, Шыңғыс заманындағы Қоңқотан, Дайыр есімдерінің Әбілқайыр хан тұсындағы Қазақ хандығының құрылу оқиғаларына қатысты шежірелік аңыздардың қайта жаңғыруына себеп болған тарихи-фольклорлық негіздері мынадай:

1. Әбілқайыр – құдіретті, қаһарлы биліктің символы. Ол Шыңғыс хан секілді құдіретті Көк Тәңірі ұғымымен пара-пар «қаған» лаузымының дәрежесіне дейін көтерілген тұлға. Әбілқайырдың хан тағына отырғаннан кейін, Шыңғыс секілді үлкен ханға лайық есім алады. Оның лақап есімі – Хан Бозұрық (Хани Бузург) [72, 54 б.].

2. Қоңқотан руынан шыққан Менілік ата-бабасынан бері хан жанында жыр толғаған, Шыңғыс ханға көп жақсылық жасаған жырау, қария кісі болса, Қодан тайшы – сол Шыңғыстың бір жұрты Әбілқайыр билеген ноғайлыға көп жақсылық жасаған, жасы тоқсанға таяған қарт.

Аңыздар, шежірелік деректер арқылы қалыптасқан халықтың саяси танымында қайта құрылып жатқан Қазақ ордасы – бұрынғы Шыңғыс хан құрған көшпелі

мемлекеттің қайта жаңғыруы. Сондықтан тарихи оқиғалар көне аңыздар қайта жаңғырып, көмескеленген оқиғалар жаңа мазмұнға ие болады. Осылайша халық аңызы Шыңғыс хан туралы шежірелерде көп аталатын Қоңқотан руынан шыққан жырау-жыршылар (Чирқа мен Менілік) бейнесін Қодан тайшының бойына жинақтап, оны жаңа хандық құрып жатқан Әз-Жәнібек пен Керейдің (Шыңғыс құрған хандықты қайта жаңғыртушылар) жанынан көруге ұмтылады.

Шыңғыс хан мен оның замандастары туралы айтылатын көне моңғолдық аңыздардың жұрнақтары Қазақ хандығының құрылуына қатысты айтылатын аңызға еніп, жаңа болып жатқан тарихи шындықты түрлі бояулармен қанықтырған. Оның үстіне, бұл аңыз қазақ тарихи аңыздарының халықтың білімі мен тарихи танымының тереңдеуіне байланысты үнемі толықтырылып, жаңартылып отырғанына да жарқын бір мысал бола алады.

ҚАЗАҚЫЛЫҚ. Қазақ хандығының құрылу оқиғасына байланысты дүниеге келген аңыздар шоғырындағы жиі қайталанатын сюжеттің бірі – жазықсыз қудаланған хан баласының жанына жиналып, оған серік болған бір топ жігіттердің іс-әрекеті. Олар да хан баласы секілді «өз жұртына өкпелеп кеткен» немесе ел ішінде орын алған «бұлғақтан қашып көшкен жұрттан жоғалған жылқыны іздеуге қалдырылған», болмаса өз еліндегі «қатал ханның қысымына шыдамай кеткен», енді бірде «ханның елден қуып жіберген баласының жанына қосқан», сондай-ақ елден қуылған хан баласының жанына «қазақтың атақты билерінің өз балаларын басшы етіп қосқан жігіттері».

Аңыздарда бұлардың саны бірде – отыз үш, бірде – отыз, енді бірде – қырық, ақыр аяғында жүз жігітке ұласады. Енші дұрыс тимегендіктен бауырларына өкпелеп бөлек кеткен ханның жеті ұлына серік болған бойдақ жігіттердің саны – отыз үш. «Бұл арада, – дейді аңыз, – оларға (жеті хан ұлына – А.Ә.) өз аталастарынан жәбір-жапа көрген тағы да бір отыз үш жігіт қосылған. Сөйтіп, әртүрлі уақытта осылай келіп қосылғандармен

бұлардың қосыны қырық адам болған. Ағайындарынан көрген жәбірін ұмытпаған олар талай рет сол маңда малдарын айдап алып жүрген, сол себептен төңіректегі халық «қырық бойдақ» дегенге орайластырып, «Қырық қашақ» деп атап кеткен. Әрине, олар бойдақ болып ұзақ жүрмеген. Уақыт өте келе, Құндыгердің балалары билеп тұрған жерлерден қыздарды алып қашып өсіп-өнген. Сол көші-қон тіршілік салттарына бағып, топтары көбейе берген. Бірақ халық оларды бір кездегі қосының санына қарай «Қырық қашақ» атап кеткен. Әйтсе де, олар қазір өздерін жалпы алғанда «қазақ» дейді және бұл есім олардың арасында ежелгі аттарынан гөрі анағұрлым кең тараған» [13, 65 б.].

Көне аңыз нұсқасындағы хан балаларының жанындағы отыз үш жігіт бейнесі XVIII ғасырдың 70–80-жылдары аралығында жазылған И. Г. Андреевтің «Описание Средней орды киргиз-кайсаков» еңбегіне тіркелген нұсқада да қайталанады. Бірақ мұнда олар Түркістанда болған бұлғақтың салдарынан Дон өзенінің бойындағы Құбан даласына көшіп бара жатқан жұрттан бөлініп қалған жігіттер: «...Во время отшествия сих народов от города Туркестанта по степям, при переправе их чрез реку Ишим потерялся табун конский, для отыскания которого оставлено было отборных и хороших людей тридцать три человека и при них две женщины. И как весь народ ушел, а сии в незнаемой им и пустой степи будучи за поиском сих лошадей долгое время, товаришей своих догнать уже не могли, то принуждены были остаться и жить при реке Ишим в степях. ... Название себе означенные тридцать три человека положили «хазаки», которое и поднесь употребляют» [73, 31–32 б.].

Ендігі бір аңыз нұсқасында қазақ деген жұртты құрап жүрген жігіттердің саны – отыз. Бұл отыз жігітті орыс патшасы мен Сыр бойын жайлаған ноғайлы ханының келісімімен орыстан әйел алған ноғай жігіттеріне қосады. Мұндағы мақсат – орыспен жауласпайтын жұрт жасау және оларға екі елдің шекарасын қорғату [74, 104 б.].

Ш. Уәлиханов жазып алған аңызда хан баласының жанына қосылған кісілер – Бұқара ханының қаталдығы мен сол елде орын алған аштыққа шыдамай кеткен жүз жігіт: «В то же время многие подданные, недовольные жестокостью Абдуллы и побуждаемые голодом, отправлялись в степи, лежащие на север от реки Сыр, в пески Каракум и Бурсук, и начали казачествовать. Храбрые и удалые батыры усилились до трех сотен и приобрели в скором времени известность, силу и богатство» [9, 158–159 б.].

Мәшһүр Жүсіп нұсқасында хан баласының жанына жиналған жүз жігіт – Майқы бидің ақылымен қосылған кісілер. Жүз жігітке дәл осындай өмірді ұнатқан тағы екі жүз жігіт қосылады. Олар хан баласын басшы етіп алып, Майқы бидің көрсеткен жеріне барады: «Бұл жорықшылар Қаратаудан асып, Шу мен Сарысудан көктей өтіп, Майқы бидің айтқан жерлеріне келіп, ұйқыны бұзып жылқы алды, күймені бұзып қыз алды. Көш елді көш жөнекей шапты. Еру елді отырған жерінде шапты. Асулы қазан, тігулі дап-даяр үйге ие болып, орныға бастады. Өз алдына мал малданып, жан жан-данып, үйлі-баранды болады» [53, 151 б.]. Кейін бұл жүз жігітке тағы екі жүз жігіт келіп қосылады. Дәл осыған ұқсас сюжет Г. Н. Потанин тіркеген аңызда да орын алған. Онда хан баласының жанына жиналған жүз жігіт «барымта жасап, еркін, қызықты өмір кешеді». Оларға дәл осындай өмірді ұнатқан тағы екі жүз жігіт қосылады [54, 67–68 б.].

Мысалға келтірілген аңыздық мәтіндер хан жанына жиналған жігіттердің жауынгер, жорықшы, әскери кісілер екендігін білдіреді. Басты қаһарманның жанына жауынгер жолдас, айнымас серік болған жақсы достарының жиналуы – қаһармандық ертегі мен эпосқа тән және соның ішінде, олардың сан жағынан да, атқаратын қызметтері тұрғысынан да қаһармандық эпосқа өте жақын. Түркі – моңғол эпостарында басты қаһарманның жанына серік болып, түрлі қиын істерде қолұшын беретін отыз, отыз үш, қырық жорықшы жолдастарының бейнелері кең орын алған. Айталық,

отыз үш жігіттің бейнесі қалмақтың «Гэсэр» атты атақты жырында кездеседі. Онда басты қаһарман (Гэсэр) жанына 33 батыр жігіт жинап жаумен айқасуға аттанады. Сол жырдың шығыс моңғолиялық нұсқасында Гэсэр батырдың қасындағы отыз үш жігіт тәңірдің бейнесінде суреттеледі. Онда үлкен тәңір Хормут өзге отыз үш тәңірмен ақылдаса отырып өзінің екінші баласы Үйле-Бұтықгекчиді жерге жібереді. Гэсэрдің шешесі Үйле-Бұтықгекчиге жолығып, одан Гэсэр батыр дүниеге келеді [75, 168 б.].

Қазақ аңызы қалмақ эпосындағы бірде тәңір, бірде батырға жорықшы серік отыз үш жігітке ханның жеті баласын қосып, қалың елді құраған «Қырық қашақты» түзейді. Қырық санын түзеген фольклорлық бейнелер – түркі-қазақ батырлық жырларында кең орын алған. Онда олар – қаһарманының басына қиыншылық түскенде көмегін, жәрдемін берген жауынгер жолдастары. Мысалы, түркі халықтарына ортақ «Едіге» жырының бір нұсқасында Едіге батыр Тоқтамыс ханның ордасынан қырық жолдасымен қашып шығады [77, 480–481 б.]. Қырық жігіт (қырғыз шежіресіндегі қырық ру-А.Ә.) – Манас батырдың сенімді серіктері [78, 178 б.]. Қазақ батырлық жырларының елеулі бөлігін құрайтын «Қырымның қырық батыры» атты циклдік жырдың бірі «Телағыс батыр» жырында өз ағайындарынан теперіш көрген ол Қырымдағы Асан Қайғыға барып, Қырымның қырық батырын жинап беруді өтініш етсе, қалмаққа аттанған Көкше батырға Орақ пен Жаңбыршыұлы Телағыс қырық әскермен көмекке келеді [79, 188–189; 104 б.]. Ал Ер Тарғын батыр қалмақтан кек алу үшін Қырымның қырық батырын (мәтінде «қырық құрдас» деп берілген – А.Ә.) жанына ертіп келмек болады [80, 288 б.]. «Қырық батыр» түркі халықтарының бірі башқұрттар арасында да кездеседі. Олардың Қарасай мен Қазы батыр батыр туралы тарихи аңызында Ғаделсұлтан (Әділсұлтан) атты батыр ноғайдың қырық батырын жинап, қалмаққа қарсы жорыққа шығады [81, 110–111 с.]. «Қырық» санынан тұтас бір елді бейнелеу қырғыз шежірелерінде де бар. Қырғыз халқы

қырық рудан құралған. Бұл одақтың бір қанаты «отыз ұл» түндік (сыртқы) қырғыздар, екінші бір қанаты «он ұл» деп аталады [76, 52 б.].

Тілге тиек етілген мысалдар «Қырық» саны түркі ұғымында көптік, тұтастық, әскери қосын ұғымдарын білдіретіндігін байқатады. Демек, түркі халықтарының жыр-аңыздарында жиі кездесетін «қырық кісі» бейнесі – қалың әскердің қатарын танытатын шарттылық. Бұл көркемдік шарттылық аңыздармен қатар батырлық жырларда анық көрінеді. Қалмақпен соғысуға жиналған Кекше батырға Орақ пен Телағыс батыр қырық әскермен көмекке келсе, «Орақ, Мамай» жырында сол қырық кісінің әрқайсысы мың кісіге татиды:

Мынау тұрған қырық кісі

Әрқайсысы мың кісілік ер деді [79, ҚХӘ-6, 105;143 б.].

Қарақалпақстандағы қазақтар арасында кең жырланатын «Асау-Барақ» жырында батырдың жанында «жан жолдасы қырық жігіті» [82, 59 б.] бар.

Көне аңыздағы «Қырық қашақ» болып ел құрған бойдақ жігіттер мен эпостық жырлардағы «Қырымның қырық батыры», «қырық жігіт», «қырық кісі» деп келетін бейнелер арасында халық танымы мен түсінігінен туындаған мазмұн бары сөзсіз. Бұл орайда атақты ғалым Ә.Марғұланның мына бір пікірі өте орынды айтылған «Қырық», – деп жазады ғалым, – халыққа дәстүр болған киелі сан күштіліктің, беріктіктің белгісі. «Қырық ру ел», кейінірек феодалдық дәуірдегі «Қырық нөкер», «Қырық дос», «Қырық шора», «Қырық уәзір» деген тіркестер ту баста ру басылардың бір мықты адамның төңірегіне топталып бірігуін білдіреді» [83, 95 б.]. Мұнымен қоса, «қырық» қасиетті сан ретінде исламдық діни-танымда да ерекше орын алады. Мұсылман әулиелерінің тобы «Қайып берен қырық шілтен» деп аталады. Олар қазақ аңыз-жырларында басты қаһармандарды желеп-жебеп жүретін тылсым рух. «Ерен ғайып қырық шілтен, – деп жазады мифолог С. Қондыбай – мұсылман түркілер (қазақ, өзбек, қарақалпақ, қырғыз т.б.) мифологиясындағы көзге көрінбейтін, рух сипатына ие тірі

пенделер (пірлер) [84, 121 б.]. Діни танымдағы қасиетті қырық саны қазақтың ғұрыптық наным-сенімдеріне де орныққан. Қазақ арасында дүниеге келген сәбиді қырық күн шырақ жағып күзету («Отыз күн ойын, қырық күн тойын»), қайтқан кісінің артын қырық күн күту (қырқын беру) сынды ғұрыптық наным-сенімдер терең сақталған. Олай болса, «қырық жігіт», «қырық батыр», «қырық құрдас» – фольклорлық шартты көркем бейнелер. Ол халықтың діни таным-түсінігімен суарылған тұрақты штамп, архетип.

Өз жұртынан бөлек етіп, жеке ел (қазақ жұртын) құруға қатысып жүрген отыз жігіт те жоғарыда талданған қырық жігіт бейнесіне жақын. Отыз санды көркем жиынтық бейнелер түркілік көне мифтерде, діни аңыздарда, эпостық жырларда, шежірелік аңыздарда жиі кездеседі. Мысалы, атақты Оғыз қағанның некелі қатынынан туған алты, ал күндерінен туған жиырма төрт ұлы, барлығы отыз ұлы бар [12, 24–25 б.]. Мұсылмандық діни аңыздар бойынша, Дәуіт пайғамбардың отыз ұлы болған. Сондай-ақ Ноғай Ордасының биі Мұсаның да отыз ұлы бар [79, 185–187 б.]. Бір атадан (Ақ ұлдан) тарап, екі қанатқа бөлінген қырғыз руларының оң қанаты «Отыз ұл» деп аталады [76, 42 б.]. Ш. Уәлихановтың көрсетуінше, атақты Абылай ханның 7 қатынынан туған 30 ұлы, 40 қызы бар [85, 174 б.]. Шығыстүркістандық доландар өздерінің тегін отыз ұл мен қырық қыздан таратады. «Отыз ұл» деп аталатын ерлер одағы ұйғырлар арасында да сақталған [86, 164 б.].

Отыз ұл туралы түркілік фольклор мен көне жазбалар деректеріне сүйенген кейбір ғалымдар «қазақ» атауында осы туыстық негізде қалыптасқан бұл әлеуметтік институттан шығарады. Мысалы, В. Юдин мемлекеттік қарым-қатынастың алғашқы белгісін қалыптастырған бұл туыстық институттан «қазақ» атауы шыққан деп санай келе, сол руникалық жазбаларда кездесетін, бүгінгі таңға дейін қалай оқылу тиістігі толық анықталмаған «қазғақым оғылым» деп келетін сөз тіркесін «қазғақ оғул» деп оқиды. [86, 159–165 б.].

Түйіндей келгенде, кудаланған хан баласының жа-

нынан табылған, өз елдерінен түлі себеппен кетіп қалған азатшыл, тәуелсіз, ержүрек әрі батыр «отыз», «отыз үш», «қырық», «жүз» жігіт – әскери-әлеуметтік құрылымның табы, сонымен қатар жаугершілік заманның шындығынан туындаған көркем бейнелер. Олардың елден қуылған хан баласының жанында жүріп атқарған қызметтерінде әскери жорық, жауынгершілік ерлік істер бар. Елден бөлек жүріп сол маңның «малдарын айдап алып жүрген», «ұйқыны бұзып жылқы алды, күймені бұзып, қыз алды. Көш елді көш жөнекей шапты. Еру елді отырған жерінде шапты», «барымта жасап, еркін, қызықты өмір кешеді» деп келетін іс-әрекеттері түркі-моңғол халықтарының көне және орта ғасырлардағы жаугершілік заманында ерекше орны болған әскери әлеуметтік құрылымның фольклорлық шығармадағы көрінісі. Ол әскери-әлеуметтік құрылым – азат болуды көксеген топтың ел-жұрттан бөлек кетіп қазақ болуы, яғни қазақылық ету.

Қазақылық салттағы «еркін жүрген ел деген» ұғымды Шәкәрім Құдайбердіұлы:

...Құралған әр рудан қазақ басы,
Анда боп қан қосылған қарындасы.
«Ел болып, өз еркімен өркін жүрген»
Деген сөз қазақтың мағынасы [6, 73 б.], –

деп жырласа, Тобықты Топыш ақын қазақтың жеке ел болуын хан жанындағы жолдастықтан туындатады:

Руы қазақ еді, ұраны алаш,
Патша мен бастан болған ханға жолдас...[87, 10 б.].

Қорыта келгенде, аңыздардағы жазықсыз қудаланған хан баласының жанына «отыз», «отыз үш», «қырық», «жүз жігіт» болып қосылып, «ұйқыны бұзып, жылқы алған», «күймені бұзып қыз алған», сөйтіп ел болған көріністер – «қазақылық» өмір салтының шындығынан туындаған фольклорлық таным, көркем бейне. Бұл көркем бейнелерде таза әскери қосындардың жорық, ұрыс-соғыс жүргізген шындығынан гөрі, азат, тәуелсіз ел болуды көксеген көшпелі халықтың арман-аңсарының терең орныққан.

Хан баласының жанына ата-жұртын тастап немесе бөлініп қалып қосылған серік жігіттердің шыққан жері ретінде аталатын Қырым, Түркістан сынды географиялық атаулар – қазақ ру-тайпаларының жеке хандық болып қалыптасқанға дейінгі және жеке хандық құрып жайлаған өлкелері. Айталық, қырық жігіттің Қырым өлкесінен шығуы – Алтын Орда дәуірінің аңыздағы салмақ белгісі екендігі сөзсіз. Себебі түркілердің тарихи-географиялық танымында Қырым – Алтын Орданың батыс өңірі [88, 12 б.]. Кезінде Алтын Орданың бір бөлігі болған Қырым қазақ аңыздарында «патша болып тұрған заманында әр патшадан артық болған, ешбір жауға алдырмаған, жұртына қайғы салдырмаған» даңқты Шыңғыс ханның бір баласы билеген көне жұрт. Сонымен қатар халықтың саяси танымда Қырым өлкесінің билеушісі Құндыгер орыстың ақ патшасынан, қытайдың Еженнен де жоғары тұрған билеуші [69, 227 с.] болып саналады. Қырым билеушісі Қондыгер – Үш жүз қазақты құру ісіне қатысып, Алашаны хан сайлаған аңыздық кейіпкердің бірі [53, 166 б.]. Тіпті, кейбір аңызда Алаша ханның өзі Қырымнан шыққан хандардың бірінен туған [53, 82 б.].

Қазақтың эпостық мұраларында Еділдің батыс бөлігіндегі бет – Қырым. Қырық жолдасымен қалмаққа жорыққа барып, жолдастарынан айырылып келе жатқан жолда қой бағып жүрген бала Шораға жолығатын батырдың есімі – Қырым [90, 333 б.]. «Қырымның қырық батыры» циклді жырларының бастауында тұрған Аңшыбай батырдың шыққан тегі – тоқсан баулы ноғай мен Қырық таңбалы Қырым. Аңшыбайдың ұрпағы, Едіге батырдың әкесі Құттықия батыр қалмаққа аттану үшін ата жұрты Қырымға хабар салады [79, 26 б.].

Қазақ аңыздары мен эпостық жырларынан келтірілген бұл мысалдар ел танымында Қырым Шыңғыс заманынан келе жатқан атақоныс әрі батырлар мекені екенін білдіреді. Халық үшін Қырым – елдің жаудан айбыны асқан, бірлігі мен тірлігі жарасқан тарихи кезең. Қырым өлкесінде өткен кезеңнен халықтың бірлік пен тұтастық іздеген аңсары Алтын Ордадан бақ тайған

уақыттан кейін пайда болған. Сондықтан ол «бергі заманда көп елдікке бөлінген түркі жұрттарының» [89, 67 б.] аңыз-жырларында сол бір тарихи кезең бірлік пен татулық салтанат құрған «алтын ғасыр» (Ш. Уәлиханов) ретінде дәріптеледі.

Хан жанындағы серік жігіттердің кейде Түркістан өлкесінен шығуы да – қазақ хандығының құрылу және қалыптасу кезеңінде орын алған тарихи оқиғалардың, тұтас географиялық кеңістіктің аңыздық деректегі бейнесі. Қазақ даласының оңтүстігіндегі отырықшы Түркістан өлкесімен Қазақ хандығының құрылу тарихымен тығыз байланыста болған. Бұл тұста бір мәселенің басын ашып алу қажет: қазақ жыр-аңыздарындағы Түркістан деген атау бір ғана бұрынғы Яссы қаласының атауы емес, Сырдария өзенінің орта ағысындағы отырықшы, сауда қалаларының жалпы атауы. Бұл географиялық аймаққа Аркук, Өзкент, Сығанақ, Сауран, Созақ, Яссы, Отырар, Аққорған сынды қалалар кіретін [91, 5 б.]. Ортағасырлық жазба деректер бойынша, Түркістан мен Өзбекстанның шекарасы Сығанақ қаласының маңы. XVI ғасырдан соңынан бастап аталмыш аймақтың саяси және экономикалық орталығына айналған көне шаһар Яссы «Түркістан» деп атала бастайды [92, 263 б.].

Түркістан өңірімен Қазақ хандығы тығыз саяси-экономикалық байланыста болды. Бұл аймақтағы сауда қалаларына бақылау жасау және мұсылман діні кең тараған орталықтарға жақын болу үшін қазақтар жеке хандықтың арғы тарихын алғанда Әмір Темірмен, бергі Қазақ Ордасы құрылғаннан кейін шайбанилермен, одан кейін Орта Азияның Бұхара, Қоқан, Хиуа сынды кішігірім хандықтарымен қиян-кескі соғыстар жүргізген. Демек, аңыздың Түркістанды қазақ ру-тайпалары шыққан атақоныс деп сануында белгілі бір кезеңге сай тарихи шындықтың ізі бар.

Қазақ хандығының құрылуы туралы тарихи аңыздардағы жиі кездесетін сюжеттің бірі – жазықсыз қудаланған хан баласын атақты би кісінің (кейде бір кедей кісінің) қамқорлыққа алып, оның жанына би

балаларын қосып, хан сайлауына жәрдемдесуі. Сөйтіп, билердің Үш жүзді құруы.

Хан баласын басшы етіп, Үш жүзді жасақтайтын аңыздық кейіпкерлер – Қотан мен Майқы билер. Олар Үш жүзді құруды кейде жалғыз атқарады, кейде екеуі біріге отырып жүргізеді және билер, көбіне, хан жанына өзінің үш баласы Үйсін, Болат, Алшын басқарған жігіттерді жинап беріп отырады. Мысалы, Г.Н. Потанин жазып алған аңызда жазықсыздан сыртқа қуылған хан баласы бір кедей кісінің қолында өсіп, өте батыр, үлкен күш иесі болып ержетеді. Ол қасына жүз жігіт жинап, барымта жасайды, еркін, қызықты өмір кешеді. Хан баласының жағдайын естіген соң оны көргісі келіп, бес жүз қазақ отбасына ие Қотан деген кісінің Үйсін деген баласын жүз жігітпен баланы қайтарып әкелуге жібереді. Үйсін бастаған жүз жігітке хан баласының өмірі ұнап, олар кейін қайтпай қалады. Бұдан кейін хан Қотанның Болат атты ортаншы ұлын жібереді. Олар да кейін қайтпай қалады. Бұдан кейін хан Қотанның үшінші ұлы-Алшынды жібереді. Олар да хан баласының жанында қалып қояды. Баланың жанына жиналған үш жүз бойдақ жігіт барымтамен айналысып, түрлі жұрттан қатын алып, ел-жұрт болады. Ханның баласын алашаға отырғызып, хан көтереді. Сондықтан оны Алаша хан деп атайды. Жүз жігіттің басшысы Үйсіннен тарағандарды Ұлы жүз, Болаттан тарағанды Орта жүз, Алшыннан тарағанды Кіші жүз деп, қазақ деген ел болады [54, 67–68 б.].

Ал Мәшһүр-Жүсіп жазбаларында сақталған аңызда жазықсыз елден қуылған хан баласы Алашаны өз қамқорлығына алатын кісі – «Түгел сөздің түбі – бір, түп атасы – Майқы би» немесе «Тоғыз ханды қолынан таққа отырғызған» делінетін Майқы би [53, 149 б.]. Аталмыш аңыздың сюжетінде екі үлкен құрылымдық бөлшек бар. Олар:

1. Қудаланған хан баласына Майқы немесе Қотан бидің жолығуы. Бұл кездесуде би хан баласының қадір-қасиетін анықтайды, таниды. Хан тұқымының жанына бидің өз баласын қосып, көшіп-

қонатын, жайлайтын жерлерін беруі. Олар ол жерде еркін, көшпелі өмір кешеді.

2. Ханның биге өз баласын қайтаруы жөнінде өтініш білдіруі. Хан өтінішін орындау мақсатында бидің бөлек кеткен жұртқа өзге балаларын жіберуі. Олардың отырықшы тұрмысты жақтырмай қалып қоюуы. Қайтпаған жігіттердің баланы хан сайлап, Үш жүз қазақ атануы.

Аталмыш бөлшектердің бірінші бөлігінде патриархалды-феодалдық жүйеге негізделген хандық қоғамда ірі саяси күш, ықпалды билік иесі рубасы көсемдерінің саяси салмағының шындығы сәулеленген және сонымен қатар шын өмірде болған тарихи тұлғаның аты аталады. Екінші бөлшекте белгілі бір тарихи кезеңнің шындығынан гөрі, хандықтың жалпы тарихының сипаты мен халықтың көшпелі тұрмысты қалаған аңсары орын алған.

Қазақ хандығы Еуразия құрлығының кіндік ортасында ХІХ ғасырдың басына дейін Шыңғыс заманынан жеткен саяси жүйені, көшпелі тұрмысты сақтап қалған бірден-бір хандық болатын. Көшпелілік тұрмыс қазақ дүниетанымының негізгі арнасын құрады. Ал сол көшпелі хандық мемлекеттерде билер – нақты ру-тайпалардың басшысы, көсемі. Ру-тайпа – адам ресурсы мен материалдық байлықтың басты көзі. Көшпелі хандық жүйе ру-тайпалардың бірігуінен құралатын еді. Хандықты құрайтын ру көсемі, дала аристократиясының өкілі ретінде билер – ықпалды саяси күш құрайтын ірі әлеуметтік топ. Ханның таққа отыруы да – рубасы билердің қатысуымен жүзеге асатын саяси құбылыс. Алтын Орда және Моғолстан сынды көшпелі мемлекеттер мен Қазақ хандығына қатысты тарихи жазба дерек көздері билердің хан сайлау ісінде қаншалықты салмағы мен ықпалды күш болғанынан хабар, мағлұмат бере алады. Мысалы, би тарапынан қолдауды Өзбек ұлысында билік құрған Шайбан Әбілқайыр ханның өмірбаянынан да көруге болады. Тұтқынға түскен жас Әбілқайырды маңғыт биі Сары-Шамған өз қамқорлығына алып тәрбиелейді және

оның асыл тегін танып, болашақ билеушіге қызмет етеді [72, 142 с].

Алтын Орда мемлекетінде билердің хан сайлауы алғашқыда Шыңғыс хан заманынан бері келе жатқан далалық рубасы билерінің үлкен құрылтайы арқылы өтіп тұрған болса, кейін Өзбек ханның таққа отыруынан бастап ол үлкен құрылтайда емес, хан сарайы ішінде үлкен, ықпалды биліктері бар билердің қолдауымен жүзеге асып отырған. Өзбек, Жәнібек, Бердібек хандар орда ішіндегі билердің ықпалымен, тікелей қолдауымен таққа отырады [61, 145–146 б.]. Кейінгі дәуірде, әсіресе, Бердібек ханнан кейінгі кезеңде билердің хан тағына ықпалы ерекше күшейе түседі. Жошы ұлысының билігі үшін Тоқтамыспен соғысқан Едіге би сол Ордаға Шыңғыс тұқымынан өзі қалаған кісіні отырғыза алатын саяси ықпалға ие болады [93, 673 б.]. Ол Алтын Орданы «төрт ханның тұсында емін-еркін билеп-төстейді» [94, 297 б.].

Едігенің ұрпақтары да Дешті-Қыпшақ хандарын сайлау ісінде үлкен беделге ие болып, аса ықпалды билерге айналады [62, 90–140 б.]. Мысалы, Едіге бидің баласы Уақас Шайбан Әбілқайырды хан көтеріп, тақ жанындағы басты билікке ие болады. «Бұлхаир хан Нура-Дин мырзаның ұлы Уақас бимен шексіз көп достығы бар еді. Олар туралы «бір кесенің бір жағынан бірі әселді ішер еді, екіншісі екінші жағынан ішер еді» дейтін. Араларында көп достығы бар еді. Бір уақыт бірі хан, бірі би болып жүрген еді» [18, 120 б.], – деп жазады «Жами ат-тауарих». Едіге ұрпақтарының хан сайлаудағы саяси ықпалы орыс жазба деректеріне де орын алады. 1490 жылы Ноғай Ордасының ханы Абелектің орыс патшасына жазған хатында оны хан етіп сайлаған Едігенің балалары Уақас, Мұса, Жаңбыршы деп жазылады [95, 37 б.].

Ал Әбілғазының баяны бойынша, Едіге бидің немересі Мосы (Мұса) би Қожас мырзамен жау болып ұрысқанда, өзіне одақтас табу үшін Бүрге сұлтанға келеді. «Бүрге сұлтан: «Қош келдің, қолымнан келгенін аямаймын, әкем хан болсын, сен есігінде ұлық биі

бол», – деп жақсы қарсы алады. Төрт жағындағы елдің халқын шақырып, үлкен той жасайды. Әкесі Иадкарды ақ кигізге салып хан көтереді. Өзбек ішінде айтылатын: «Әбілқайыр хан-Қазы би болды, Иадкар хан-Мосы би болды», – деген сөздің мәнісі осы болар»[12, 123 б.],

Едіге би ұрпақтарының өздері көңілі қалаған Шыңғыс тұқымынан хан көтеру көрінісі Шайбанилер тарихшыларының еңбегінде де орын алған. Өз тұсында «Дешті-Қыпшақтың хакимі» деген үлкен билікке ие болған Мұса би Сырдария бойындағы қалалар үшін қазақ хандығымен ұрыстар жүргізіп жатқан Әбілқайыр немересі Мұхаммед Шайбаниді хан сайламақ болып елші жібереді. Мұхаммед Шайбани көп некөрімен Дешті-Қыпшаққа келеді. Бірақ Мұса бидің бұл бастамасы өзге маңғыт билері қолдамай, оның мақсаты жүзеге аспай қалады. [62, 103–104 б.].

М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінен Шағатай ұлысында да рубасы билердің хан сайлауға ықпалы мол болғанын көруге болады. Онда тарихшы Моғолстан тарихын тереңнен тарту үшін Ақсақ Темірдің тарихы жазылған «Зафарнамеден» алған кезекті бір үзіндісінің дерегінде Әмір Темір мен әмір Хұсейіннің Шағатай ұлысына хан сайлағаны айтылады [2, 64 б.]. М. Дулатидің ұлы атасы әмір (би ұғымының баламасы – А.Ә.) Болатшы – Моғолстан тағына отырған хандарға көп ықпалы болған кісі. Ол Есенбұғаның сыртқа қуылған тоқалынан туған Тоғылық Темір атты ұлын іздеп тапқызып, Моғолстан тағына отырғызады. «Ел аузындағы әңгімелерде, – деп жазады М. Дулати, – әмір Болатшы болашақ ханды (Тоғылық Темірді – А.Ә.) қалмақтардан он алты жасында алып келген, ол он сегіз жасында хан болған дейді» [2, 55 б.].

Әмір Болатшының баласы Хұдайдад та Моғолстан хандарын таққа отырғызуға ықпалы зор әмір болған. Ол өз кезегінде Тоғылық Темір өлгенде емшекте қалған Қызыр Қожа атты баласын Әмір Қамараддиннің қаһарынан сақтап қалып, баланы Қашқарға қарай асырады [2, 74; 89–90 б.].

КҮЛТӨБЕНІҢ БАСЫНДА КҮНДЕ КЕҢЕС. Қазақ қоға-

мындағы барлық билік тізгіні тек жалғыз ханда ғана емес, оны рубасы билер де бөліскенін жеткізетін деректер XVII–XVIII ғасырлардағы қазақ тарихына қатысты Ресей құжаттарында сақталған. Мысалы, XVII ғасырдың соңғы ширегінде Тәуке ханның ордасына арнайы келген орыс елшілігі хан билігіне би-батырлардың ерекше ықпалы барлығын жазады [95, 425–427 б.]. Сол Тәуке ханның тұсында қабылданған «Жеті Жарғы» атты заң-жосық үлгілері де ірі рубасы билердің қатысуымен қабылданады: «...в XVII в. хан Тауке (Тявка) собрал на урочище Культобе (в Сырдарьинской области) семь биев во главе с известным бием Туле Алибековым и составил уложение» [17, 24 с.], – деп жазады Гродеков.

«Жеті жарғыны» қабылдауға қазақтың Үйсін Төле би, Қаздауысты Қазыбек би, Әйтеке билермен қатар Қатаған және Жайма руларының билері, сондай-ақ қырғыздан Қоқым, қарақалпақтан Сасық би қатысады [96, 89 б.]. Аталмыш жеті би – құрылтайда қабылданған «Жарғының» өз тайпаларында орындалуын қадағалайтын жарғышысы, яғни ханның өкілі. Қазаққа көрші Жоңғар хандығында қоңтайшының әкімшілік істеріне көмектесетін көмекшілерді «жарғышы» деп те атаған [97, 20 б.]. Н. Гродеков жеті биді «жарғышылар» дей келе, оның мағынасы «іс орындаушылар» дегенге саятынын айтады [17, 25 б.]. Түркі-моңғол халықтарында «жарғы» сөзі «құқық», «сот», «жаза» деген ұғымды берумен қатар, белгілі бір дауды шешетін шешуші кісі дегенді де білдіреді. Олай болса, билердің саяси салмағына орай бұл заң-жосық ел ауызында «Жеті жарғы» деп аталған деп есептей келе, ірі тайпа бірлестіктері билерінің хан жанына жиналып, «Жеті жарғыны» қабылдаған Күлтөбе оқиғасын қазақтардың тұңғыш құрылтайы деп те санауға болады. Сол құрылтайдағы оқиғаның тарихи жаңғырығы халық санасына «Күлтөбенің басында күнде кеңес» деген аңсар мен құрметке толы сөзбен шегеленген. Тәуке ханның қазақ ру-тайпаларының басын рубасылармен келісімге келе отырып бір орталыққа бағындырған ісі халық көкейінен шығып, Могилянды «Білге», Шыңғыс ханды «боғда», Алтын Орда ханы

Жәнібекті «әз» деп атағаны секілді, оған «Әз-Тәуке» деген құрметті атау береді.

Қазақтың ауаңыздық деректерінде «әз» деген құрметке ие болған екі хан бар. Бірі – Жәнібек, екіншісі – Тәуке. Қазақ аңыздарындағы «Әз-Жәнібек» деп атайтын тұлға Керей ханмен бірге қазақ хандығының негізін қаласқан тарихындағы Барақұлы Жәнібек емес, Алтын Орданың тарихындағы – Өзбекұлы Жәнібек. Алтын Орда ханы мен қазақ ханының есімдері аттас болғандықтан Өзбекұлы Жәнібекке берілген «әз» атауы қазақ ханына ауысқан. Ал шын мәніндегі «әз» деген құрметті атауға атқарған тарихи қызметі мен миссиясы арқылы тек Тәуке хан ғана лайық еді. Қазақ хандарының тарихында «әз» деген құрметке ие осы – Тәуке хан.

ТҮГЕЛ СӨЗДІҢ ТҮБІ – БІР, ТҮП АТАСЫ – МАЙҚЫ БИ. Жоғарыда аталған тарихи дерек көздеріндегі мағлұматтар мен деректер хан сайлау ісінде рубасы билердің саяси салмағы ерекше зор болғандығын көрсетеді. Олай болса, Майқы бидің Бұқара ханы Арыстанның баласы Алашаны хан сайлауына айрықша ықпал етуі көшпелі тұрмысқа негізделген хандықтың саяси тыныс-тіршілігінен туындаған шындықты суреттейді. Түркі-моңғол халықтарының саяси танымында хан болу құқығы “сағымнан пайда болған” Шыңғыс хан ұрпақтарына ғана тиісті. Сондықтан Майқы би ханды Шыңғыс хан секілді ерекше жаратылған кісіден сайлайды. Алаша – Шыңғыс хан секілді ерекше жаратылған жан. Би айрықшы туған Алашаны: «Баяғы сағымнан пайда болған Шыңғыстың шын ұлын да көріп едім, мынау содан соң жалғанға жалғыз қара болып келген жан екен» деп іздеп барады. Бұл мазмұнда елді билеген кісінің жаратылысы бөлек болады деген таным орын алған. Ал Алашаның Майқы биді танып, оған «хан атаулының қазығы, қара бұқараның азығы» деп сәлем беруі – рубасы бидің саяси беделінің көрінісі.

Аңыздың тарихилығын күшейтіп тұрған тағы бір көрініс – Шыңғыс хан заманында өмір сүрген тарихи тұлға Майқының бейнесі. Майқы би – тарихи тұлға. Ол – Шыңғыс ханның тұсында өмір сүрген беделді мыңбасы.

Оның есімі ортағасырлық тарихи еңбектерде жиі кездеседі. Иранда хандық құрған Шыңғыс тұқымдарына қызмет еткен Рашид ад-Диннің моңғол билігінің тарихын жазған «Джами ат-тауарих» атты еңбегінде Шыңғыстың Жошыға берген төрт мың әскердің бір мыңдығын басқарған Хушин руынан шыққан «Хушидай Байқу» атты мыңбасының аты аталып, қызметі баяндалады. Хушидай Байқуды Шыңғыс хан мыңдық әскерімен Жошы ұлысына береді. Жошы ұлысында ол әскердің оң қанатын басқарады. Қартайған шағында өз еркімен басшылықтан кетіп, өзінің орнына жұрайат (джурйат) руынан Елдеке деген кісіні әкеліп, өзіне орынбасар етеді. Байқу қайтыс болғаннан кейін Елдеке оның орнын (билігін) алады. Рашид ад-Дин Хушин руынан шыққан әмірлердің Байқу жүргізген билікті жалғастырып келе жатқанын айтады [98, 74 б.].

Рашид ад-Диннің еңбегіне арқа сүйеген Қадырғали би де өз шежіресінде хушин қауымынан шыққан мыңбасы Байқудың атын атайды. Онда ол Шыңғыстың атақты төрт биінің бірі [11, 70 б.]. Олай болса, Байқу (Майқы) – Хушин руынан шыққан тарихи тұлға. Түркі тілінде сөз басында кездесетін «м» дыбысы «б, п» дыбысына өзара ауысып отыратыны белгілі құбылыс. Мысалы, «мақта – пахта» т.б. Сондықтан тарихи шежірелік еңбектерде Байқу (Байқы) деген есіммен белгілі әскербасы кісі түркі тектес халықтардың аңыздарындағы Майқы болуы әбден мүмкін.

Байқу мен Майқының бір кісі болу мүмкіндігіне көлденең бір дәлел – «Хушин» (Ушин) деген ру атауы. Хушиндер (Ушиндер) – Алтын Орда (Жошы ұлысы) құрамындағы ірі тайпа. Алтын Орда мемлекетіне біріккен тайпалардың арасында бұл тайпаның беделі жоғары болған. Көшпелі өзбектер мемлекетінің билеушісі Әбілқайыр хан жанында Ушиндер көрнекті рөл атқарған. Тарихи еңбектерде қазақылық құрған Шайбан Әбілқайырдың сенімді серіктерінің қатарында Ушин тайпасынан шыққан көсемдерінің де аты аталады [72, 17 б.].

Тоқсан екі баулы өзбек ұлтының бір атасы –

Ушиндер. Түрлі дыбыстық өзгешеліктермен айтылатын бұл тайпа – қазіргі қазақ арасындағы Үйсін руы. Үш жүз қазақтың Ұлы жүзі жиынтық атаумен «үйсіндер» деп аталады. Қазақ Ордасы құрылған уақытта Үйсін руы хандықтың ірге тасын қалауға ерекше қызмет етеді. Үйсіндердің қазақтың саяси танымында «ең ежелгі деп құрметтелетіні» және олардың мекенжайы «хан ордасының маңында болатыны» [99, 276 с.] – ежелгі рудың жаңа Қазақ хандығын құрудағы ықпалынан туындағаны анық.

Үйсін Майқы би есімі Шыңғыстың хан сайлануы туралы аңыздарда жиі кездеседі. Онда ол – жазықсыз қудаланған Шыңғысты елге әкеліп хан сайлаған билердің бірі. Мысалы, Г.Н. Потанин тіркеген қазақ аңызында Майқы би – «әкесіз туғандықтан» елден қуылған Шыңғысты іздеп шыққан 12 бидің басшысы. Ақсақ Майқы би елге 11 би жегілген арбамен келген Шыңғыстың жанына отырып келеді. Ордаға келгенде Майқы би Шыңғыстан кейін бірінші болып кіріп, ханның бас биі болады [54, 64–65 б.]. Ал келесі бір аңызда Майқы би Шыңғыс тауына тоқтаған Темучинге қазақ жұртының атынан мол сыйлықпен барып ханға бағынады. Майқы би бастаған қазақ жұрты Шыңғыс ханға бағынған соңғы 12-ші жұрт екен. Хан да өз тарапынан сый береді [100, 64–65 б.]. Қазақ тарихшысы Шәкәрім тіркеген аңызда Майқы би – Шыңғыстың Қарауыл өзенінің күншығыс жағында Шыңғыс тауында хан көтерілген оқиғасына қазақтың Ұлы жүз атынан барған тұлға. Шыңғыс хан сайлауға келген билер мен бектерге ұран, құс, ағаш, таңба береді. Ұлы жүз Майқы биге таңбасына – сүргі, құсына – бүркіт, ағашына -қара ағаш, ұранына – салауат тиеді [6, 31 б.]. Дәл осы мазмұнға сюжеттер түркі тектес башқұрт, қарақалпақ аңыз-шежірелерінде сақталған. Башқұрттарда Қара Табын руының түп атасы Майқы – Шыңғыс заманында Орал тауының Миадак жерін жайлап, Миасс өзенінің бойында көшіп-қонып жүрген рубасы. Ол Шыңғыс ханға сыйлық апарып бағынып, оның серігі болып бір арбада жүретін құқыққа ие болады. Шыңғыс хан оған жайлайтын жер,

ұран (Салауат), ағаш (қара ағаш), құс (қырғи) береді [101, 155–164 б.]. Қарақалпақтар аңызындарының бірінде Қоңырат Майқы – азып тоза бастаған жұртқа Шыңғысты әкеліп, оны хан сайлаған 40 бидің бірі [102, 80 б.]. Майқы бинесінің түркі тектес халықтарға ортақтығы қарақалпақтар арасында сақталған аңызда анық, айқын көрінеді. Белгілі ғалым Л. Толстова жазып алған аңыз бойынша, қарақалпақтардың шығу тегі Майқы биден бастау алып, оны жұрт барлық өзбектің түп атасына санайды. Сондықтан қарақалпақ арасында Майқы туралы олар «Түгел өзбектің – түбі бір, түп атасы – Майқы би» («Происхождение всех узбеков одно, самый древний их предок – Майки-би») [103, 162 с.], – деген мәтел сөз сақталған. Майқы бидің Шыңғысты хан тағына отырғызуға қатысып, сайлауға баруы – Жошы ұлысындағы түркі халықтарының жеке ұлт болып бөлінбей тұрған тұсында тараған аңыздардан қалған жұрнақ.

Бұл жерде өзбек атауын қазіргі өзбек ұлты деп түсінбеу керек. «Түгел өзбектің – түбі бір, түп атасы – Майқы би» дейтін тарихи мәні терең мәтел сөз көшпелі Өзбек мемлекетінің тұсында бір шаңырақ астында болған түркілік кезеңді меңзейді. Мәселе Алтын Орда ыдыраған уақытта пайда болған Өзбек ұлысындағы түркі тектес халықтарға қойылған ортақ атау туралы болып отыр. Орта Азияны мекендейтін өзбек, қарақалпақ, қазақ халықтары орта ғасырдағы көшпелі мемлекет Өзбекия ұлысынан шыққан. Тіпті, алыстағы Қырым өлкесіндегі ноғайлықтар да өздерін Өзбек ұлысынан шыққанбыз деп есептейді [104, 5 б.]. Олай болса, Майқы би – бергі тұсы Өзбек, арғы тұсы Шыңғыс, Жошы хандар тұсындағы түркі тектес ұлыстарға ортақ тұлға. Оның аңыздық бейнесі қазақ, башқұрт, қарақалпақ халықтарының жеке ұлт болып бөлінбей тұрған тұсында-ақ халық арасына кең тараған деп пайымдаймыз.

Майқы бидің хан сайлау ісіндегі әрекеті түркілік фольклорға моңғолдың саяси билігі тұсында ауысқан деп тұспалдау болады. Себебі моңғол шежірелік

деректерінде Майқы бидің арғы тегіндегі аталары да бек, хан сайлайтын кісілер. Айталық, Шыңғыс хан заманынан сыр шертетін шежірелерде Майқы би шыққан руымен аттас Үсүн (Үйсін) ебүге (қария) атты беделді кісінің есімі бірнеше рет аталады. Үсүн ебүге – Жамұқадан бөлінген бағарин руын бастап Шыңғыстың жанына келген көсемдердің бірі. Бұған қоса Үсүн Шыңғыстың қаған боларын аян көріп біледі [67, 88 б.]. Үсүннің (Үйсіннің) бұл адалдығы мен көріпкелдік қасиеті Шыңғыс хан тарапынан ескерусіз, елеусіз қалмайды. Шыңғыс моңғол тайпаларының басын қосып «қаған» атанып, өзінің сенімді серіктерінің арасында ел-жұртты, шен-шекпенді бөліп, таратқан кезінде «көргенін жасырмайтын, естігенін бүкпейтін» кісі деп Үсүн қарияға бек сайлау құқығын жарлық етеді [67, 159 б.].

Түркілік аңыздарда бағариндік Үсүн (Үйсін) қарияға Шыңғыс бекіткен бек сайлау құқығы мен сол Үсүн (Үйсін) тайпасынан шыққан мыңбасы, атақты әскери қолбасшысы Майқының Жошы ұлысындағы саяси қызметі біріктірілген. Осылайша, Майқы би ата-бабаларындағы (Үсүн қариядағы) көріпкелдік қасиетті және Шыңғыс хан бекітіп берген бек сайлау құзырын өз бойына алып, оны Жошы ұлысында жалғастырады. Оның Шыңғысты хан сайлау ісіне 12 бидің бірі болып қатысуы – сол құзырлық белгінің түркілік аңыздарда жалғас табуы.

Ал Қазақ Ордасы жеке хандық болып құрылып, Үш жүз қазақ атанған уақытында Үйсін Майқы би түркілік аңыздық құзырымен бірге жаңа хандыққа келіп, өзінің «ескі әрі жаңа қызметіне» кіріседі. Ол – Алашаның ерекше қасиетке ие жан екенін байқаған («Баяғы сағымнан пайда болған Шыңғыстың шын ұлын да көріп едім, мынау содан соң жалғанға жалғыз қара болып келген жан екен») деп, қаңғырып жүрген баланы елге әкеліп, той жасап, алдына жұрт салып бөрген, баланың болашақта хан боларын болжап білген («Мына баланы жебе қылып бастарыңа шаншыңдар, шеп қылып беттеріңе ұстандар, ту қылып төбелеріңе көтеріңдер. Күндердің күнінде осы бала хан болады, сендер қараша боласыңдар») [53, 151 б.] сәуегей кісі.

Осылайша түркілік аңыздарда Шыңғысты хан сайлап жүрген Үйсін Майқы би қазақтың алғашқы ханы Алашаға қамқоршы болып, оның хан сайлануына септігін тигізеді. Сондықтан Алаша хан туралы қазақ аңыздарындағы Майқы бидің жәрдемін халықтың Шыңғыс хан заманынан келе жатқан, әбден орныққан дәстүрлі саяси құқығының жаңа хандыққа байланысты қайта жаңғырған баяны, халықтың саяси бағамы деп танимыз. Аңызда нақты тарихи факті жоқ, бірақ Қазақ хандығының құрылу дәуіріндегі оқиғалардың жалпы нобайы, жаңа пайда болған хандықтың бұқара санасындағы саяси танымдары орын алып, халықтың бірлігі мен тұтастығын көксеген қалауы орныққан. Соның әсерінен «Түмен өзбектің – түбі бір, түп атасы – Майқы би» деген көне түркілік тарихи мәтел сөз бірлік пен татулықты, би кісінің ел құраудағы қызметін насихаттайтын, оны келер ұрпаққа өсиет ететін «Түгел сөздің түбі – бір, түп атасы – Майқы би» деген мәтелге өзгертіледі.

Майқы бидің Алашаға қамқор болып, хан сайлау ісіндегі белсенділігі XVIII ғасырдағы Абылай хан туралы аңыздарда қайта жаңғырады. Онда Үйсін Майқының іс-әрекетін, оның ұрпағы жалғастырады. Қазақ даласына сырт өлкеден (Үргеніш, Бұқара, Түркістан) «Қазақ-елім, Сарыарқа -жерім» деп келген жетім Абылайды Үйсін Майқы бидің ұрпағы, Ұлы жүздің биі Үйсін Төле би өз қамқорлығына алып, бала етіп асырайды. Балаға «Сабалақ» деп ат қойып, алдымен түйе, кейін жылқы бақтырады. Би баланы түрлі сыннан өткізіп, асыл тегін сынайды. Қазақ батырлары (Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай) жауға қарсы қол жинап, жорыққа аттанбақ болып Үйсін Төле биден бата сұрауға келгенде, би батырдың қолына Абылайды қосады. Кейін ол бала Үш жүздің ханы атанады. Осылайша XVIII ғасырда Үш жүздің басын құраған Абылай хан, қазақ аңыздарының қисыны бойынша, Алаша ханға қамқоршы болып, Үш жүзді алғаш құруға септігін тигізген Үйсін Майқы бидің ұрпағының тәрбиесінде болып, оның сынынан өтуі, батасын алуы тиіс болады [105, 27 б.].

Қазақ хандығының құрылуы туралы аңыздардың сюжеттік арқауы көне түркілік кезеңнен бастау алып, оны жаңа заманның шындығы мен тілегіне орай үнемі өзгертіп, оқтын-оқтын жаңғырып отырады. Жаңғырған өзгерістер қазақ қоғамының сол тұста қалыптасқан замана шындығына сай болып келеді. Онда түрлі рудан құралған Қазақ хандығының саяси жүйесі, көшпелі тұрмысының көріністері, көрші елдермен болған қарым-қатынастарының шындығы аңыздық көркем баяндаулар арқылы беріледі.

Сонымен, XVIII ғасырдың II жартысынан бастап, XX ғасырдың басында шыққан жазба дереккөздерінде, баспасөздерде жарияланған Қазақ хандығының құрылуы туралы аңыздардардың мазмұнын жазбаға тіркеген уақыты бойынша саралап шыққанда, көне нұсқа мен кейінгі нұсқалар арасында кезең шындығына қарай өзгеріп, толығып, түрленіп отырған фольклорлық сарындар мен белгілер бар екендігін аңғардық (талдауға мәтіні алынбаған нұсқалар толық күйінде зерттеудің А қосымшасында берілген). Ол тұрақты, жиі қайталанатын сарындар әр уақытта жазбаға түскен 13 түрлі нұсқасында қалай көрінетіні 1 кестеде берілген.

Кесте 1. Фольклорлық сарындардың аңыз нұсқаларында орын алуы

Аңыз нұсқаларының авторы және оның жазбаға тіркелген уақыты	Хан баласының жазықсыз қудалануы			Ханға өзге жігіттердің қосылуы			Қазақылық	Хандықтың құрылуы	
	Хан тұқымдарының өз ағайындарына өкпелеп кетуі	Тоқалдан туған хан баласының бәйбіше тарапынан қысым көруі	Хан баласының ерекше нышанмен туғандықтан елден шеттетілуі	«Қырық» жігіт	«Отыз (үш)» жігіт	«Жүз (үш жүз)» жігіт		Билердің хан баласына қамқорлығы	Би балалары бастаған үш жүз жігіттің Алашаны хан сайпауы

Ал Нестеров нұсқасы (1898 ж.)	А. Алёкторов нұсқасы (1894 ж.)	Г.Н. Потанин нұсқасы (XIX ғ. II жартысы)	Ш. Уәлиханов нұсқасы (XIX ғ. II жартысы)	А. Янушкевич нұсқасы (1843 ж.)	А. Левшин нұсқасы (1832 ж.)	И. Г. Андре- ев нұсқасы (1785 ж.)	Н.П. Рычков нұсқасы (1771 ж.)	1
							+	2
		+						3
	+	+	+	*				4
	*						+	5
						+		6
+	+	+	+	+	+			7
+	+	+	+	+	+	+	+	8
		+						9
+		+	+		+			10

«Дала уалаятының газетіндегі» 1 нұсқа (1897 ж.)			+			+	+		+
«Дала уалаятының газетіндегі» 2 нұсқа (1901 ж.)			+			+	+		+
Мәшһүр Жүсіп нұсқасы (XX ғ. басы)		+		+		+	+	+	+
Қ. Халид жазбалары (1910 ж.)			+			+	+		
Шәкәрім жазбалары (1911 ж.)	+		+				+		

(*Нұсқада елден қуылған Алаша Жақып пайғамбардың баласы. *Бұл тұста қырық жігіттің орнын қырық қыз алмастырған. Қырық қыздан қазақтар тарайды)

Кестеден аңғарылатын көрініс мынадай: көне нұсқаларда шындық ізі көмескі, ал кейінгілерде шындық ізі біршама анық әрі нанымды. Қазақ хандығының құрылуы жайлы аңыздардағы басты сюжеттің негізгі қаңқасы «хан баласының жазықсыз қудалануы» сарыны көне нұсқаларда жеке отбасылық кикілжіңнен туындаса, кейінгі нұсқаларда (Ш. Уәлиханов, А. Алекторов) қоғамда қалыптасқан дәстүр талабын амалсыз орындау жағдайына ауысады. Соңғы көріністі

эволюциялық жолмен дамитын әлеуметшілік, мемлекетшілдік сананың белгісі деп санауға болады.

Ал бұл аңыздар мазмұнында тұрақты түрде қайталанатын сарын – «қазақылық құру» салты. Көшпенділер қоғамындағы әлеуметтік-әскери таныммен біте қайнасып кеткен бұл салттың аңыз нұсқаларында үзбей сақталуы – тарихи негізі заңды құбылыс. Себебі Қазақ хандығы Жошы ұлысынан бөлек кетіп, «қазақ» атанған ел еді және көшпелі тұрмысты ХІХ ғасырға дейін сақтап келген ел болатын. Сондай-ақ көне нұсқалардағы елден отыз, қырық кісі болып бөлінген жұрттың кейінгі аңыздарда Үш жүз қазақ болып құрылуы – хандықта орын алған тарихи, саяси оқиғалардың ел жадындағы жаңғырығы.

Көне нұсқаларда сақталмаған, тек ХІХ ғасырда тіркелген аңыздар мазмұнында тұрақты кездесетін сарындардың бірі – «билердің хан баласына көрсеткен қамқорлығы мен жәрдемі» және «би балалары бастаған Үш жүз жігіттің Алашаны хан сайлауы». Бір-бірімен тығыз байланыста айтылатын аталмыш сарындардың тек ХІХ ғасырда тіркелген аңыздар мазмұнында жиі кездесуі бұл сюжеттің сол дәуірде көркем фольклор сатысынан өте бастағанын білдіреді. ХІХ ғасырда билердің қоғамдағы саяси салмағы арта түсті. Себебі Ресей тарапынан жүргізілген саяси реформалардың нәтижесінде ежелден келе жатқан хан-сұлтандық билік жүйесі ығыстырылып, оның орнына билер институтының салмағы артты. Сол саяси өзгерістер фольклордағы билер бейнесінің асқақтай, тереңдей түсуіне, қайта жаңғыруына әсерін тигізеді.

Қорыта келгенде, Қазақ хандығының құрылуы туралы аңыздар – көне дәуірден аңыздалып келе жатқан мұра. Бұл циклді аңыздарға қазақ халқының басынан өткен тарихи кезеңдер мен елеулі оқиғалары өз ізін қалдырып, әрбір ұрпақ өзіне тән білімі мен танымын қоса отырып өңдеп, толықтырған, қанықтырған және онда қазақ халқының көшпелілік көне дүниетанымы, жаугершілік рухы, мемлекетшілдік, ұлттық сананың белгілері сақталған.

Керей мен Жәнібек хандардың Өзбек ұлысынан көшіп кетіп, уақыт өте келе бөлек ел, жұрт болып қалыптасқан Қазақ хандығының құрылуы халықтың ұлттық санасы мен танымына өз әсерін тигізеді. «Қазақ көші» ел арасында ертеден айтылып келе жатқан жыр-аңыздарға өзгерістеріп енгізіп, жаңа дәуір, жаңа уақыт санау көрсеткішіне ие болады. Хандықта болған кейінгі өзге де ірі өзгерістер мен тарихи оқиғалар, белгілі тұлғалар атақты көштің мезгіліне жинақталып, белгілі тұлғалар сол көшті бастаған Жәнібек ханның маңына шоғырландырылады.

Тәуелсіз елдің негізін қалаған Жәнібек хан аңыздарда «әз» деген құрметті атауға ие болады және оның жанына қалың бұқараның қамы мен мұңын жырлаған жырау, қарадан шығып, ақылы ханнан артқан, тапқыр, өткір тілді шешен кісілер жиналады.

Әз-Жәнібек жанында көрінетін атақты аңыздық тұлға – Асан Қайғы. Асан Қайғы туралы аңыздарда жалпы халықтық, елдік мәселелер көтеріледі. Бұл аңыздардың үлкен екі тобы бар. Бірі – шежірелік тарихи еңбектердегі Асан туралы аңыздар. Бұл топтағы аңыздарда ол ел аузында «Ор орманы күйген күн// Орманбет би өлген күн// Он сан ноғай бүлген күн» деп басталатын жыр жолындағы оқиғаның кейіпкері.

Екіншісі – қазаққа Жерұйық іздеген Асан Қайғы жайлы аңыздар. Ол аңыздарда Асан жасы келген қария, ханның кеңесшісі, ақылшысы әрі сәуегей кісі. Сәуегей Асан Әз-Жәнібектің жасаған істеріне көңілі толмай, қазақ елін өзге қонысқа көшіріп алып кетеді [106, 510–511 б.].

Асан Қайғының Жәнібекке реніші өзге де аңыз-жырлар нұсқаларында орын алған. Әз-Жәнібекке «күнібұрыннан ілгері не нәрсе уайымды болатынын» айтып тұратын «әулие-зада ақыл иесі» Асан Қайғы ханның қарадан қатын алып, құладыңға қу ілдіріп, үлкен кеме жасап елді тың жерге судан өткізген істеріне налиды [107, 413–414 б.]. Бұл істердің ақыры жамандыққа тіреледі деп қайғырады. Ханның қарадан қыз алғанына: «Әз-Жәнібек те қараның қызын алған деп қалған

төре бәрі қараның қызын алады. Асылы заты қараға араласқан соң төрелік зат қалмайды», – деп күйзелсе, құладың құсты баптап аққу алдырғанына: «Енді мұнан кейінгі заманда ханның басын қара алады екен», – деп мұны жаман ырымға санаса, үлкен кеме жасатып елді жалпақ судан өткізген ісіне: «Сенен де халқы көп патшалы жұрттар бар, соған көрсеткен бұл өнеге емес пе? Енді бұл жерді көзі шегір, шашты алады. Бұл жер саған да, сенің халқыңа да жоқ» [106, 415 б.], – деп жориды.

Халық тағдырына тірелген тығырықтан шығу жолын Асан Қайғы жаңа қоныс іздеу деп табады. Сөйтіп, Желмаясына мініп 17 жыл жер шолып кетеді. Ақырында «Мына жақтан жер көріп келдім. Басқа патшалы халық ала алмайды тартып. Ой төңірегі шулап жатқан мал жері жайлы» [106, 415 б.] – деп, Әз-Жәнібектің халқын соған көшіріп алып кетеді. Аңыздарда Асан Қайғының «қауіпсіз, алаңсыз, ешкім мазаламайтын» қазаққа жайлы деп тапқан қонысы Жиделі Байсын болып саналады [54, 69 б.].

Демек, аңыздардағы Асанның басты қайғысы – басшысы аза бастаған елді басқа жерге көшіріп, оған жайлы қоныс тауып беру. Асан Қайғы туралы шығармалардың басым көпшілігі, – деп жазады С. Қасқабасов, – әлеуметтік-утопиялық әпсана болып келеді. Әдетте, әпсананың бұл түріне қанаушылық қоғам тұсында жүзеге асуы мүмкін емес, сол қоғамды түбірімен өзгертпейінше халықтың бақытқа жету, дәулетті өмір сүруі мүмкін деген сенімін көрсететін шығармалар жатады. Мұндай утопиялық мазмұндағы әңгімелердің бір түрі бұрынғы заманда болған өте бақытты, «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған» өмірді аңсау болып келсе, енді бір түрі Жерұйық, немесе Жиделібайсын деген құнарлы, малға да, жанға да жайлы, рақат өмір кешуге болатын шұрайлы қоныс іздеу болып келеді [108, 102 б.]

Аңыздардағы Асан Қайғы үшін «орыс шеберлеріне сарай салдырып», отырықшылдыққа жол берген, «қарадан қатын алып ақсүйек тұқымды аздырған», «тектіні амал-айламен тексізге жеңдірген» Жәнібек

сынды ақылсыз басшыдан және ел қонысына қала сала бастаған жаудан құтылар жалғыз жол – көтеріле көшу. Түптеп келгенде, Асанның басты қайғысы – көшпелі тірлікті қорғау. Басқаша айтсақ, Асан Қайғы – отырықшылдықты жақтырмаған халық тобының мінбері. Ш. Уәлихановтың Асан Қайғыны «көшпелілер философы» [109, 61 с.] деп атауы тегінен-тегін емес еді

ОРМАНБЕТ БИ ӨЛГЕНДЕ, ОН САН НОҒАЙ БҮЛГЕНДЕ. Қазақ шежірешілерінің нарративтік туындыларда Асан Қайғы қазақ пен ноғайдың бөлінген уақытында қайғы шегіп, күй-жыр шығарған кейіпкер. Шежірелік аңыздар Асанды Ноғайлыдан шығарып, қазақ жұртын Ноғайлының ханынан бөлініп кеткен деп санайды. Мысалы, Шәкәрім: «Әз Жәнібек ханға еріп, Ноғай ханнан бөлінгенде қырғыз-қазақ атанған елміз» дей келе, «Әз-Жәнібек хан қазақты алып ауарда Ноғай атанған туысқанымыздың жақсылары қазақтың жақсыларымен көрісіп амандасып жыласыпты, соны біздің қазақ домбырашылары «Орманбет хан өлгенде, он сан ноғай бүлгенде, ноғай-қазақ айырылғандағы жылау күй» деп домбыраменен бір зарлы күй тартады» [6, 21–23 б.], – деп жазады.

Шәкәрімнің замандасы, қазақ тарихы туралы шежірелік еңбек жазған Қ. Халид күйдің шығу тарихын Алтын Орда тұсында орын алған оқиғамен байланыстырады. Ол өзінің «Тауарих хамса» деген тарихи еңбегінде былай деп жазады: «Ноғайлы – қазақ айырылған күн» деп аталатын қазақ домбырашыларында бір күй бар. Екі ханзаданың айырылған заманында шыққан болу керек. Күйдің шығу тарихы былай болған: Кіші Мұхаммед Ұлұғ-Мұхаммед ханнан Сарайды тартып алып, өз жеңісін тойлап, атақтыларға қонақасы беріп жатқанда, бір зарлы күй тартылады. Мұндай зарлы үнді хан естімеген екен. «Бұл қандай күй?» дегенде: «Екі ханзаданың айырылғаны», – деген күй деп жауап берген. Сонда хан ағасымен арасында өткен араздыққа өкініш білдіріп: «бес күндік жалғанда ағамды да өлтірмекші болдым ба?» деген ойда қалады. Ұлұғ-

Мұхаммед ханды ұстап келуге жұмсаған әскерлерін қайтартып, тіпті болмаса қашығырақ қуып жіберуге әскер жібермек болып отырған екен. Осылайша Кіші Мұхаммед ойынан қайтып, бұл хабар ағасына да жетіп, ол да кешегі інісіне деген өкпесін ұмытып, осылайша Қазанды салған. Тарихта тумалар осылайша бір-бірімен елшілік арқылы өзара көмектесіп тұрған. Шынында, сол күй өте ғажап, естіген адамның көзінен еріксіз жас шығады. Ноғай, қазақ, татарлар домбыра тартады. Тақпағы сол заманнан қалды деп күй соңында оны да айтады» [23, 75 б.].

Қ. Халидтың көрсетуінше, Ноғай мен қазақтың айырылуын жырлаған жырдың авторы – Асан Қайғы. Ол мұндай деректерді халық аңыздарына сүйеніп айтады. Онда «Асыл түбі ноғай» Асан аталмыш жырды Орманбет хан ордадан бөлініп шыққан күні айтқан деп аңыздалады [23, 111 б.].

Ноғаймен тегіміз бір деген таным қазақ ақындарына ғана емес, қарақалпақ ақындарына да ортақ. Қарақалпақ ақыны Өтеш Алшынбайұлының «Өтті дүние» атты өлеңінің мына бір жолдарында ноғай мен қарақалпақты бір одақ, бір ел деп санау бар екендігін анық байқалады:

Оны Өтеміш шежиреден көрмишлер,
Соның аз-кем жерін айтып бермишлер,
Ол ноғайды қарақалпақ десмишлер,
Бүлгиншиликпен жүрген дүньяда [110, 12 б.].

Қарақалпақ арасында да сақталған Ормамбет би туралы тарихи дастанының мазмұны қазақ жыр-аңыздарының сарындарына аса жақын. Мұнда да Еділ бойындағы Ноғайлының жұртынан бөлінген елдің зары жырланады [110, 13 б.].

Байқап отырғанымыздай, шежірелік еңбектер деректері қазақтың бөлініп шығуын Ноғайлының күйреу тарихымен тығыз байланыстырады. Шәкәрім бұл оқиғаны Шайбан Әбілқайыр билігінің кезеңінен тіресе, Қ. Халид Ноғайлы ордасының күйреуін Алтын Орданың құлауымен байланыстырады. Екі оқымысты

да Ноғайлының соңғы биі Орманбетті Алтын Орданың ханы Ұлық-Мұхаммед деп таниды.

Ал қисын зердесіне салатын болсақ, Қ. Халид өзі Құдабай ақыннан жазып алған жыр жолдарындағы «Орманбет ордадан шыққан күн» деген жыр жолының мағынасы «Орманбет би өлген күн», яғни «қайтқан күн, о дүниелік болған күн» дегенді мегзеп тұрғанын аңғармай, бұл оқиғаның өткен кезеңін Алтын Орданың ханы Ұлық-Мұхаммедтің тұсына шегереді. Ал Ұлық-Мұхаммедтің өмір сүрген дәуірі мен қызметі туралы тарихи деректер сақталған. Ол – XV ғасырдың 20-30 жылдары Алтын Ордадан бөлініп шығып, жеке Қазан хандығын құрған тарихи тұлға болса [111, 5 б.], Орманбет – тарихи тұлға. Ол – XVI ғасырда Ноғай Ордасында өмір сүрген би, Едігенің ұрпағы. Ол – 1598 жылы Ноғай Ордасындағы билік үшін болған ішкі тартыс, күрес салдарынан қаза табады.

Бұл жерде бір нәрсе анық: қазақ арасынан шығып, тарихи-шежірелік еңбектер жазған авторлар мен олардың қаламына ілінген жыр-аңыздар Асан Қайғыны «Ел айырылған» күй аңызымен тығыз байланыстырады. «Ел айырылған» күй аңызы мен Орманбет би өлген күнді ел басына қайғы-шер, мұң орнаған кезең деп бағалайтын жыр жолдарына арқау болған оқиға – XVII ғасырдың басында түбегейлі күйреген Ноғайлы Ордасының тағдыры.

Тарихтан белгілі, Еділ-Жайық өзенінің аралығындағы өлкеде Жошы ұлысы ыдырай бастаған уақытта бой көтерген Ноғайлы Ордасы XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырдың басында маңғыт Едіге бидің саяси қызметінің арқасында жеке, тәуелсіз Орда ретінде қалыптасады [62, 88 б.]. Бірақ ол тәуелсіздік баянды болмай, XVI ғасырдың орта шенінде Ноғай Ордасы ішкі тартыстың, алауыздықтың салдарынан әбден әлсіреп, Үлкен және Кіші Ноғай Ордасы (Қазы ұлысы) болып екіге бөлінеді. Сол ғасырдың орта шенінде Ресей патшалығы көшпелі Ноғай Ордасының сауда-саттық, алыс-берістің тірегі болған Қазан, Астрахань хандықтарын жаулап алады. Ішкі талас-тартыстан және ірі сауда орталықтарынан

айырылып, экономикалық тұрғыдан әлсіреген Ордаға XVII ғасырдың басында қалмақтар жорық жасап, оларды ата қонысынан айырады. Орда толық күйреп, Еділ-Жайық бойына қалмақтар орналасады. Ноғайлы Ордасындағы рулар жан-жаққа көшіп кетеді [12, 217 б.]. Ноғай зерттеушілерінің пайымдауынша, Асан Ноғайлының екіге жарылып, күйреуге бет алған заманында, яғни XVI ғасырда өмір сүрген, билеушілерді талас-тартысқа жол бергені үшін сынаған әлеуметшіл ақын. [62, 414–415 б.].

Ноғайлы Ордасының күйреуін бейнелейтін жыр жолдары қазақ арасына ғана таныс емес, кезінде Жошы ұлысында болған башқұрт, ноғай, қарақалпақ қырғыз халықтарының арасына да белгілі. Бұл халықтарда Орманбет бидің өлген күні – ноғайлардың басынан бақ ауып, елдің жан-жаққа тозуына себеп болған трагедиялы оқиға. Мысалы, қазақтарға тілі мен әдет-ғұрпы жағынан өте жақын қарақалпақтардың тарихи жыр-аңыздарында Орманбет бидің өлген күні – ноғайлардың басынан бақ ауып, елдің жан-жаққа тарағанына себеп болған оқиға. Қарақалпақтарда осы оқиғаны суреттейтін «Орманбет» атты тарихи толғау да бар.

Уа, ноғайым, ноғайым,
Кетті сенің оң айың.
Орманбет би өлгенде,
Он сан ноғай бүлгенде... [110, 22 б.] –

деген тұрақты жолдармен басталатын тарихи толғау қарақалпақтардың ата-бабалары Еділ-Жайық бойын мекендегенін, Орманбет би өлген соң одан ұл қалмай, қыз қалып, сол қыздың бастауымен шығысқа қарай қоныс аударғанын жырлайды [103, 167 б.].

Еділ-Жайық бойындағы ата қонысты аңсау сарыны қарақалпақтар арасында айтылатын «Еділ қайда, ел қайда?» атты толғауда да кездеседі. Онда сол өңірде өткен бақытты күндерді, өмірді аңсау бар. Дәл осы көрініс башқұрттардың «Ай, Оралым, Оралым» құбайырымен (толғауымен – А.Ә.) және башқұрт халқының арасында сақталған Шалкиіз жыраудың тол-

ғауындағы Еділ-Жайық бойындағы өмірді аңсау сарынымен үндес болып келеді [112, 64 б.].

Қазақ ақын-жырауларының шығармаларында Еділ-Жайық бойы ата қоныс, бірақ ол өзге жұрттың иелігіне өткен. Бұл сарын, әсіресе, Мұрат ақын жырларында айқын көрінеді. келеді [113, 106 б.].

Қарақалпақ, башқұрт халықтарындағы Еділ мен Жайыққа қатысты айтылатын толғаулардағы ортақ мазмұн қазақ арасында сақталған атақты Қазтуған жыраудың «Еділмен қоштасу» толғауындағы негізгі сарынымен де үндес. Жыраудың толғауында да Ноғайлы Ордасының негізгі қоныстары болған Жем, Жайық, Еділ өзендері аталады:

Салп-салпыншақ анау үш өзен,
Салуалы менің ордам қонған жер, –

дейді жырау.

«Орда» сөзінің астарында Ноғайлы елі деген түсініктің жатқаны сөзсіз. Толғаудың соңында ол Еділ өзені бойындағы жұртпен арнайы қоштасады [114, 29 б.].

Еділ-Жайық өзендері бойындағы қоныстарда өткен өмірін бақытты дәурен деп жырлау Солтүстік Кавказдағы ноғай халқының арасында жазылынып алынған «Көкше батыр» жырының нұсқасында бар. Онда Орманбет би өлгенге дейінгі дәуір ноғайдың шалқыған, даңқы асқан кезеңі:

Орманбет би өлгенде,
Он сан ноғай бүлгенде,
Еліміз барып жатыпты
Манан деген суына,
Балқан деген тауына... [64, 84 б.].

Татар шежірелерінде де Орманбет би өлгеннен кейін ноғайлар «бытырап, жан-жаққа тарап кетсе» [115, 82–84 с.], Еділ татарларында ол ұлттық күйреуді білдіретін мақал сөзге айналған [116, 148 б.].

Жошы ұлысының шекарасынан тыс өлкелерде мекендеген қырғыз халқының арасында да Ноғайлының күйреуінен хабар беретін жыр жолдары сақталған. «Таулық ордалықтарға (қырғыздарға – А.Ә.) Ноғай

аңыздары таныс: олар Едігені және оның қырғызға жасаған жорығының әңгімесін біледі. Олар да: «Он сан ноғай бүлгенде, Орманбет би өлгенде, Ор орманы күйгенде» дегенді айтады», – дей келе, Ш.Уәлиханов қырғыздар арасында Ноғайлының атақты тұлғалары Жәнібек пен Асан Қайғының кездесетінін таңдана жазады [117, 327 б.].

Ноғай Ордасының күйреуі туралы қырғыз жыршылары жырлайтын жоқтау да бар. Ол жоқтау туралы ғалым былай дейді: «Олардың (қырғыздардың – А.Ә.) өлеңші ырчылары айтатын – қазақ арасында айтылатын Едіге (алтын айдарлы көсем) жыры және қазақтарда, башқұрттарда айтылатын «Ор орманы күйген күн, Орманбет би өлген күн, он сан ноғай бүлген күн» деп ноғайлардың тынышы кеткен күнді жырлайтын – жоқтау бар. Бұл аңыз қалмақтардың ноғайларды Ор өзенінен ығыстырып, Жайықтың арғы бетіне қуып жіберетін кезеңінде туған [109, 61 б.].

Ноғайлының күйреуі туралы аңыз сол Орданы құлатқан қалмақтардың да арасында сақталған. Ш. Уәлиханов жазып алған қалмақ аңызы Ноғайлы Ордасының құлауына бір ала тай себеп болды деп хабарлайды [55, 166 б.].

Қазақ аңыздары да Орманбет тұсындағы Ноғайлының күйреуін ала тай оқиғасымен байланыстырады: «Қырық сан Қырым, отыз сан Рүм, тоғыз сан Қалмақ, Қатсыбан, он сан Ноғай бүлгенде, Орманбет би өлгенде Ноғайлының елі бір алаша тайдан бүлініпті. Жұрт аузында бір замандарда осылай сөйленген...» [53, 149 б.], – дейді шежіреші Мәшһүр Жүсіп.

Қазақтардың, сондай-ақ өзге түркі тектес халықтардың жыр-аңыздарында «мұңды кезеңге» айналған Ноғайлының күйреу оқиғасы көне аңыздардың қайтадан өңделуіне түрткі болады. Сөйтіп халыққа бақытты қоныс іздеу сынды ежелден келе жатқан утопия Асан Қайғы есімімен қайта жаңғырады. Сонымен қатар хандықтың құрылуын аңыздайтын көне әңгімелер де жаңа тарихи оқиғаның – Ноғайлы Ордасының күйреуі оқиғасының тегеурінімен өзгерістерге түседі. Осы-

лайша аңыздар жеке қазақ хандығының құрылуын Ноғайлы Ордасының ыдырауынан болған оқиға («Ел айрылған» аңызы) деп қабылдап, сол хандықта орын алған жаңа шындықтарға Әз-Жәнібектің ақылшысы Асан Қайғы арқылы жауап ізделе бастайды. Себебі қазақ елінің қонысының тарылуы, орыс отаршылдығы, Шыңғыс тұқымдарының билік жүйесінен ығыстырылуы сынды саяси-әлеуметтік мәселелердің ел тыныштығын алуы – кейінгі заманның, XVIII–XIX ғасырдың табы [89, 200–201 б.].

Асан Қайғының Жәнібекке орысқа сарай салдырдың, қарадан әйел алып асыл текті бұздың, құладыңға қу алдырып жаман ырым бастадың деп жүргені халықтың аталмыш ғасырларда күшейе түскен отаршылдық саясатқа көрсеткен қарсылығы, берген бағасы. Мұның өзі Асан Қайғы жайлы циклді аңыздардың мазмұнында эпостық жырға тән көп стадиялық (көп қабаттылық) белгілері орын алғанын байқатады. Осы орайда, Орта Азия халықтарының тарихын фольклорлық, этнографиялық материалдар арқылы зерттеген ғалым Л. Толстованың мына бір пікірін келтіре кеткен жөн: «Исследователь должен глубоко чувствовать и понимать особенности фольклорного материала и достаточно ориентироваться в исторической ситуации в регионе в целом, привлекая всю совокупность доступных исторических источников для того, чтобы предания и легенды, эпос раскрыли ему заключенные в них исторические тайны» [118, 9 с.]. Бұл пікірдің қазақ аңыздарының тарихилық дәрежесін ашуда маңызы зор.

Өзбек ұлысынан бөлініп шығып, азат, тәуелсіз ел болу жолында Қазақ хандығы түрлі тарихи кезеңдерді басынан кешірді. XV–XVI ғасырлардағы хандықтың қалыптасуы кезеңінде қазақтар Сырдария бойындағы қоныстар үшін көшпелі өзбектер-шайбаниліктермен соғысса, XVII ғасырдан бастап XVIII ғасырдың орта шеніне дейін Жоңғар хандығымен ұзақ жылдарға созылған жаугершілік заманды бастан кешірді. «Заманына қарай заңы» дегендей, жаудан елді қорғау немесе оған тойтарыс беру қазақ қоғамында ар-

дақталатын қадір-қасиетке бағаланды. Елді жаудан қорғаған батырлар мен билеушілердің есімдері мен істеген қызметтері, мадақталып, олар туралы жыр-аңыздар дүниеге келді.

ҚАТАҒАННЫҢ ХАН ТҰРСЫН // ҚАС ЕТКЕНДІ АНТ ҰРСЫН ! Жаугершілік заман қазақтың дүниетанымында өз ізін қалдырып, жаугершілікте жоғары бағаланатын батырлық, батылдық, жаужүректік сынды ерлік істер тарихи аңыздардың сюжетіне негізгі арқау болады. Қазақ аңыздарында қас батырдың бойындағы ардақталатын басты ерлік істің бірі – батырдың жауына немесе өз серігіне берген сертіне, яғни антына адал болуы. Берілген сертке, айтылған антқа адал болу – батыр бейнесіндегі ең қадірлі қасиет, ал оны бұзу, аттап кету – қоғам тарапынан қатты айыпталатын қара іс. Қазақ түсінігінде антты, сертті бұзғандар, екі сөйлегендер – жағымсыз тұлға. «Ердің екі сөйлегені – өлгені», «Уәде – Құдай сөзі» дейді қазақ мақалдары.

Сюжеттік желісі даңқты батырдың немесе атақты билеушінің өз сертіне адал болуына қатысты құрылған баяндар XVII–XVIII ғасырларда өмір сүрген тұлғалар мен тарихи оқиғалар жайлы баян түзейтін аңыздарда жиі кездеседі. Мысалы, Есімнің Тұрсынды өлтіруі оқиғасының аңыздық мазмұны антқа адалдық тұрғысынан суреттеледі. Есім мен Тұрсын хан елді біріге отырып қорғауға, бір-біріне қолдау көрсетуге ант беріседі [53, 136–144 б.]. Өкінішке қарай, Тұрсын хан антты бұзады. «Бір-біріне жау болмасқа» серт етіп берілген антты Тұрсын ханның бұзуы – ердің ең жағымсыз ісі. Ол – сол жағымсыз ісіне қарай Есімханнан жаза алған кісі.

Жаугершілік заманда ант беру – ел арасындағы бейбітшілікті сақтаудың да жолы. Бейбітшілік антын бұзған жақ – атақ-абыройы қашқан, әділеттілікті аттаған ел. Жоңғар мен қазақ арасындағы ұрыс-соғыстарда қазақ батырлары мен хандары жау жағымен анттасып, белгілі бір келісімге келген бейбітшілікті орнатады. Қазақ пен жоңғар арасындағы ұрыс-соғысты бейбіт жолмен, берілген серт арқылы шешу XVIII ғасыр оқиғалары

туралы аңыздарда да орын алған. Елді шауып, ойрандап кеткен қалмақтардың шапқыншылығынан туындаған қиындық пен пен шығынды қазақ ханы Абылай келісім сөз арқылы шешпек болады. Мұндай шешімін хан былайша түсіндіреді: «Шабыспақ оңай, табыспақ қиын. Елші жіберіп, алдынан өтейік. Бітімге келсе, оны көрейік. Ант өзіне ауар. «Ант аумай, ат жүгірмейді» – деген, еліміздің ісі әділ екеніне басқа халықтардың көзі жетсін! Ісі әділ елдің туы жығылып, сағы сынбайды» [119, 16 б.].

Жаугершілік кезеңнің қазанында қайнап шыққан қазақ аңыздарында антты бұзған адам бір кесепатқа ұшырайды деген наным-түсінік те сақталған. Мұндай нанымның анық ізін Маласайсары батыр туралы аңыздың да мазмұнынан байқауға болады. Малайсары батыр қалмақ ханының қолына тұтқынға түседі. Хан батырды ақбоз үйге кіргізіп, қатты күтеді, ерекше сыйлайды. Қалмақ ханының «Ақ мылтықтың аузын жаласып, анттасайық. Бір-бірімізге жау болмасқа сенімді уәдеміз осы болсын» деген ұсынысымен екеуі анттасады. Хан батырды босатады. Малайсары батыр еліне келген уақытта қазақ ханы Абылай оны қалмаққа қарсы жорыққа шығуға қолқа салады. Малайсары: «Мені қой, мен бармаймын! «Қалмақпен жауласпаймын» деп ақ мылтықтың аузына жаласып, анттасып қайтып едім. Антқа ұшырап қалармын!» – дейді. Бірақ Абылай қатты өтінгеннен кейін жорыққа аттанады. Сол жорықта алған жарақаттың салдарынан Малайсары қайтыс болады [119, 124–127 б.].

Келтірілген қазақ аңыздарының сюжеттік мазмұнынан мынадай тұжырымдар жасауға болады:

1. Антқа, сертке адал болу – ердің ісі. Бұл ерлікті, батырлықты ерекше қажет ететін жаугершілік заманның ең өзекті сұранымы.
2. Жаугершілік заманда ант, серт беру – ұрыс-соғысты тоқтатып, бейбітшілік орнату құралдарының бірі.

Ант, серт беру дәстүрінің шығу тегі, сөз жоқ, көне дәуірлерге барады. Тарихи жазбалар ежелгі скиф, ғұн дәуірлерінде, сондай-ақ түркі – моңғол халықтарының

көне тарихында соғысушы екі жақтың ант беру арқылы туыс, анда атанып, екі ел бейбітшілік орнататынын көрсетеді. Геродоттың жазбаларында скифтерде қандары араласқан шарапты ішіп, ант беру дәстүрінің бар екендігі жазылған [120, 470 б.].

Ант беру дәстүрі көне ғұндарда да болған. Қытай жазба деректерінде ғұндардың Ху-хан-ше тәңірқұты мен хан елінің әскербасылары Хан Чаң мен Жан Мың достық және бейбітшілік шартын жасасқанда, ақ боз атты құрбандыққа шалып, ант шарабын ішеді. Олардың анттасып, келісілген шарттарының мазмұнында: «Бүгіннен бастап алдағы уақытта да Хан мен Сиуңну өздерін бір мемлекеттің құрамындамыз деп есептейді. Бір-бірін алдамау, бір-біріне шабуыл жасамау, ұрпақтан-ұрпаққа ұласатын болады. Егер хан адамы сиуңну жерінде, не сиуңнудің адамы хан жерінде ұрлық жасаса, онда ол жөнінде бір-біріне хабарлап, жазалауды да, жоғалған затты қайтаруды да келісіп, бірге жүргізеді; сырттан біреу шабуыл жасай қалса, онда бір-біріне өзара көмекке келеді. Алда осы шартты кім бұрын бұзса, сол Көктің қаһарына ұшырап, ұрпақтарын осы анттың киесі ұрсын» [121, 82 б.], – деген жолдар орын алған.

Антқа адал болу түркі-моңғол тектес көшпелілер танымында ерекше құрметтелген, ал керісінше болған жағдайда қатты айыпталған. Махмут Қашқаридың жазуынша, анда болуға серттесіп, ант ішу түркі ру-тайпаларында сақталған. Анттасқан адамдардың біреуі антты бұзған жағдайда оған тиісті жаза берілетін болған [122, 419 б.].

Түркі-қазақ этнографиясына зерттеуге көп үлес қосқан Ә.Марғұлан ант беру дәстүрінде қан араластыру ғұрпымен байланыстырады. «Ерте кезде, – деп жазады ол, – екі ер бауырласқанда, екеуі де денесінен қан шығарып, бірінің қанымен бірі ант ішетін. Сертті бұзбау үшін, достықты сақтау үшін тайпалардың ерлік өмірінде қан араласу үлкен орын алған» [123, 439 б.].

Ә.Марғұланның жазып отырғаны – анда ғұрпы. Анда болып, яғни ант беріп туыс атану – ежелгі көшпелі

тайпалардың салтында сақталған ғұрыптық құбылыс. Шежіреші Шәкәрім: «Нәсілі бір болмаса да, екі түрік ағайын болғысы келсе, бір жерін қанатып, қандарын сүтке, яки қымызға қосып бөліп ішеді де, қаны қосылған қарындас болдық деседі. Оны анда дейді. Біздің қазақтың «құда-анда» дегендегі «андасы» осы сөз» [6, 156.], – деп жазады.

Көшпелі моңғолдардың салтындағы андалыққа, яғни антқа опа ету немесе опасыздық жасау көрінісіне байланысты туған бірнеше тарихи оқиғаларды Шыңғыс ханның ғұмырнамалық тарихи баянынан көруге болады. Оның бірінде Темучин әкесі Есугейдің анда досы Керейіттер елінің билеушісі Уаң қағанның көмегімен меркіттер қолына тұтқынға түскен түскен әйелі Бөртеңі босатып алады [67, 67–79 б.]. Уаң қаған Темучиннің әкесімен болған андалыққа адалдық танытады. Кейін моңғол тайпаларының басын біріктіру жолында Шыңғыс хан кезінде өзіне көмектескен Керейдің Уаң қағанымен соғысып, оны жеңеді. Шыңғыстың өз одақтасымен соғысуы андалық дәстүрдің бұзылуынан болады. Бұл пікірді біз Г. Потаниннің Қытайдың Юань-чао-ми-ши жылнамасынан алған мына бір дерегінің логикалық қисынына қарап отырып айқындаймыз. Г. Потанин Қытай жазбаларында Уаң хан тарапынан қан шығарып, Шыңғыспен анда болғысы келген оқиғасы баяндалады: «Выслушав упреки послов Чингиса, Ван сказал: «Я не должен был бы расходиться с сыном моим Темучином, а разошелся и затем порезал ножом мизинец на своей руке, текшею из него кровью наполнил маленький берестяной бурачок и сказал: «Когда я буду лиходеить сыну моему Темучжину, то пусть буду так исколот!». С этими словами он отдал эту кровь посланцам, которые принесли ее к Чингису» [77, 493 б.].

Демек, Шығыс хан Керей Уаң ханмен сертіне адал болмай, оны бұзғандықтан соғысады. Сөйтіп, бұрынғы одақтасын жеңіп, оны жазалайды. Андалықты бұзған кісіні жазалау Шыңғыс хан туралы моңғол шежірелерінде Жұмақаға қатысты баяндауларда да суреттеледі. Шыңғыс пен Жұмақа бала күнінен бір-бірімен

анда болып туыстасады. Кейін Жұмақа андалықты бұзып, арамдық танытып, Шыңғыстан бөлінеді, оған қарсы соғысады. Ақырында Жұмақа Шыңғыстың қолына түседі. Оны өз жанындағы кісілер тұтқындап апарады. Хан Жұмақаға опасыздық еткендерді де өлім жазасына кесіп, өз андасы Жұмақаның айбын бетіне тағып өлтіреді. [68, Моңғол құпия шежіресі 137–142 б.]. Бала кезден анда болған Шыңғыс пен Жұмақаның достығының соңы антқа, андалыққа жасаған арамдық салдарынан қайғылы аяқталады.

Моңғол халқының салтында антқа адал болу – ерліктің белгісі, ал антқа опасыздық жасап, келісімді бұзуды ездіктің, арсыздықтың белгісі деп саналуы [124, 31 б.] ғұн-моңғол дәуірінен сақталып келе жатқан көне дәстүрден қалғаны сөзсіз. Түркі-моңғол халықтарындағы туыстық қарым-қатынасты анда болу арқылы орнату қазақ арасында беріге дейін сақталып келді. Қазақтар құдандалы болғанда, куәгерлердің алдында қан құйылған ыдысқа малынған қаруды сүйіп ант беретін болған [124, 283 б.]. XVIII ғасырда жазбаға түскен Қытай дерегінде ел арасында қазақ ханы Абылайдың Қытаймен соғысқан Әмірсанаға қолдау көрсетуі ханның Әмірсанамен ант беру себебінен деген уәж бар екенін жазады [125, 35 б.].

Қазақ тіліндегі «құдандалы» сөзіндегі «анда» сыңарының мағынасы моңғол тілінде «дос, жолдас», бурят тілінде «жақын дос, туыстасушылық» деген мағына береді [126, 182 б.]. Демек, қазақ арасындағы «ант берді (ішті, етті)» деген тұрақты тіркестер де осы бір-бірінің қанын сүтке, яки қымызға тамызып ішетін анда болу салтынан туындағаны анық.

Ант ғұрпы түркі халықтарының эпикалық туындыларына да түскен. Ондада антты бұзған опасыздың ісі айыпталып қана қоймай, антқа адал болған ердің бейнесі де ардақталады. Айталық, екі батырдың анда болып, бір-біріне бауыр, ағайын сынды көмек, құрмет көрсетуінің үлгісі қырғыздың «Манас» жырында суреттеледі. Жырда Манас батыр мен Алмамбет анда болып, ағайын атанғаннан қуаныш та болсын,

қиындықта болсын бірге болады. Екеуі бір-біріне дос қыздарға үйленеді, бірге өледі. [127, 63]. Олар достасқанда, кімде-кім осы достықты бұзатын болса мынадай жазаға ұшырасын деп ант, серт береді:

Түсі түкті жер ұрсын,
Төбесі ашық күн ұрсын [123, 439 б.].

Түркі-моңғол дүниетанымында ерекше орын алған анда салты эпикалық туындылармен қатар шежірелік аңыздарға да түскен. Ұлы жүздің Дулат тайпасынан тарайтын Шымыр руының бір атасы «Анда» деп аталады [128, 120 б.].

Бұл мысалдар анда болып, ант ішу түркі-моңғол халықтарында екі сипатта сақталғандығын көрсетеді. Біріншісі – анда болып туыстасу. Андалық ғұрыптың басты қызметі – адамдарды туыстастыру. Екінші сөзбен айтқанда, атасы бөлек кісілерді, руларды туыстастырудың жолы. Шәкәрімнің сөзімен айтсақ:

Түрікте бір әдет бар ескі заңдық.
Тамызып, қанын сүтке қосып ішіп,
Анда деп жасайды екен туысқандық.
...Ішсе де қай румен қанын қосып,
Бір туған жақыным деп бағалайды [6, Шәкәрім, 73 б.].

Андалық ғұрыптың көздейтіні – татулық. Туыс, ағайын адамдар андаға адал болып, бір-біріне жаулық ойламуы керек. Бұл – бір.

Екіншіден, андалық кісілерді бауыр ете отырып өзара жау екі елді немесе екі билеушіні туыстастыру, сөйтіп бейбітшілік орнату.

Ендігі тұста аталмыш мысалдарға сүйене отырып жоғарыда келтірілген – Тұрсын мен Есім ханның ант-тасуына қайта келейік. Аңыз мазмұны бойынша, ант ұсынып, жауға қарсы күресуге күш біріктіруді, бір-біріне қас болмауды ұсынған Тұрсын хан: «Қатаған деген жұрттың ханы Тұрсын хан Есімге елші салып», «анттасып, Есім ханмен ата-бата қылысты бір-бірімен жау болмасқа» [53, 136–140 б.]. Демек, аңыз Есім мен Тұрсынды анда қылып туыстастырып тұр. Бірақ олар онсыз да – бір-бірімен туысқан жандар. Екеуі

де – Шыңғыс тұқымы, оның ішінде, Жошының Тоқай-Темір деген баласынан тарайтын қазақ хандығының негізін қалаушы Жәнібек ханның ұрпақтары [92, 298–299 б.]. Олай болса, бір атадан туған Есім мен Тұрсынға ант берісіп, анда болудың қажеті жоқ. Себебі Шыңғыс тұқымдары, ұлы атасының өсиеті бойынша, қысылған сәтте бір-біріне қол ұшын беруі қажет. Қазақ хандарының арасында да бұл өсиет қатты сақталған. Бұған дәлел – Шыңғыс тұқымы Әбілғазының өз басынан өткен оқиғасы. Әбілғазы елінен қашып, Қазақ хандарына пана іздеп келген уақытта Есім хан оны өз қамқорлығына алады да, кейін Тұрсын ханға табыстайды. Пана сұрай келген ханды Тұрсын ханның қамқорлығына берген уақыттағы Есім мынадай сөздер айтады: «Бұл – Йадгар хан ұлы Әбілғазы, еш уақыт бізге бұл жамағаттан кісі келіп қонақ болған жоқ еді, бізден барғандар көп болар, бұл Сіздің қызметіңізде болғаны жақсы» [12, 183 б.]. Бұл – бір.

Екіншіден, тарихи шындықта Есім хан Тұрсынмен соғысқан. Бірақ оны өзі тікелей өлтірмеген. Алғашқыда бұл екі атақты хан тізе қоса отырып аштарханиліктер билеген Бұқара хандығымен соғысып, қазақтардың Ташкент маңындағы өлкені билеу құқығын қорғап қалады [63, 93 б.]. Осыдан кейін Қазақ хандығының билеушілеріне шығыстағы ойрат (қалмақ) бірлестігіне алаңсыз жорық жасау мүмкіндігі ашылып, қазақ ханы Есім ойраттарға қарсы жорыққа шығады. Аңыз баянындағы Есім мен Тұрсын ханның бірі күнбатыстағы «Бұхара, Қоқан, Самарқанмен», екіншісі күншығыстағы жауға (ойраттарға) қарсы тұруға уәделесуі – XVII ғасырдың басындағы тарихи оқиғалардың, қазақ даласында қалыптасқан саяси жағдайдың қалпынан туындаған шындық.

Шыңғыс тұқымы Тұрсын мен Есім хандарды анттастырып, туысқан қылып тұрған – халық аңыздарының аңсары. Аңыздардың түркі-моңғол халықтарында кең сақталған андалық дәстүрге «сүйенуі» – шындық өмірде үлкен билік үшін таласқан екі қазақ хандарының жұртқа үлгі емес ісіне берген «бағасы». Басқа-

ша айтсақ, ант ғұрпына сүйене отырып өз туысқаны Тұрсынды өлтірген Есім ханның ісін әділдік деп тануы.

Орта Азия кеңістігінде Қазақ хандығының геосаяси тұрғыдан күшеюуіне көп еңбек сіңірген Есім ханды ақтау – қазақтың бірлігі үшін аса қажет іс. Бұл орайда аңызда пайдаланған көркемдік құрал – көшпелі халықтардың қоғамында қатты айыпталатын ант бұзу оқиғасы. Антты бұзған Тұрсынды Есім ханды жазалауы – әділ, орынды іс. Түптеп келгенде, Есім хан Тұрсынды жазалап тұрған жоқ, достыққа қастық ойлаған алдамшы ханның өзі берген анты оны жазаға ұшыратып отыр. Мұндай түсінік Марғасқа жыраудың Тұрсын ханға айтқан атақты толғауының да негізгі мазмұны [114, 56 б.]

Толғаудаың бастауындағы Тұрсын ханға қаратып айтылған «Ей, Қатағанның хан Тұрсын//Кім арамды ант ұрсын» деген тіркестің анық мағынасы кейбір аңыз нұсқаларында «Қатаған ханы – хан Тұрсын // Қас еткенді ант ұрсын» [129, 354 б.] деп беріледі. Басқаша айтқанда, бұл жолдар қастық жасаған Тұрсынды ант ұрып, анттың қаһарына ұшыраған дегенді білдіреді.

Тілге тиек етілген мысалдар біздерге аңыз мазмұны көшпелілерде ертеден сақталып келе жатқан андалықтың бұзылуына қатысты сюжет Тұрсын мен Есім ханның арасында болған оқиға пайдаланғанын көрсетеді. Осылайша, Тұрсын ханның ант бұзуы мен оны Есімнің жазалауы фольклорлық көркем суреттеулерге арқау болған. Мұның өзі, шынтуайтқа келгенде, фольклорлық негізгі атқарар қызметі. «Назначение жанра, его основная направленность определяют прежде всего отбор жизненных явлений, подлежащих художественной обработке. Ни один фольклорный жанр не охватывает действительность во всей ее широте, а изображает отдельные ее стороны» [42, 35 с.], – деп жазады фольклоршы ғалым В. Соколова.

Ант бұзған кісінің айбын бетіне басып кіналау көрінісі өзге де қазақ жырауларының шығармаларында да орын алады. Мысалы, Бұқар жыраудың Абылай ханға

айтқан мадақ толғауларының бірінде мынадай жолдар бар:

Лабашы деген бір елді
Антыменен улатқан,
Еренші мен Серенді
Тозғындатып шулатқан [114, 105 б.].

Мұндағы «елді антымен улатып» жүрген Лабашы (Даваци) – Қалдан Серен өлгеннен кейін таққа таласқан жоңғар нояндарының бірі. Жоңғар хандығының негізін қалаған Батыр-қонтайшының ұрпағы Даваци тақ үшін күресте қарсыласы Лама-Доржидан жеңіліп, Абылай ханнан паналайды. Қазақ ханы Давациды қолдап, жоңғарлармен соғысып, оның таққа отыруына көмектеседі. Бірақ кейін Даваци мен Абылай арасы бүлініп, олар бір-бірімен соғысады [130, 45–52 б.]. Жырау Лабашыны «антыменен улатқан» деген жыр жолдары арқылы оның «серт бұзғыш, тұрақсыз» [131, 25 б.] кейпін сол тұстағы таныммен сынап отыр.

Жыраулар ежелден қазаққа жау қалмақтың бүлінуін олардың бір-біріне берген уәделерінің бұзылуынан деп санайды:

Кіші қара қалмақ бүлерде,
Бозылардың билігі
Бұлт бұрұқан болысты,
Уағдадан жылысты,
Буыршындай тіздесті,
Жамандықтан іздесті,
Бірін – бірі күндесті [114, 93 б.].

Аталмыш жыр жолдарына халықтың "өтірік алдап, ант ішу кесапаттықа жол ашады" деген түсінігі орын алған және мұндай әрекеттен сақтану қажеттігі насихатталады.

"Жалған ант ішудің артында тағдырдың салған жазасы болады" деген түсінік ХІХ ғасырда өмір сүрген Жанақ ақынның басынан өткен оқиғада баяндалған. Атақты Жанақ ақын бірде найман еліне келеді. Астында жақсы шұбар аты бар екен. Бір дәулетті жігіт шұбар ат аузын ашып есінегенде тілінің түбіндегі қалды байқап қалады.

Атқа қызыққан әлгі жігіт Жанақпен: «Бұл пәлен жылғы жоғалған менің атым, белгім бар», – деп дауласады. Оның айтып тұрған белгісі – әлгі тіл астындағы қал болатын. Ақыры сол қалды дәлел етіп жігіт жеңеді. Амалы құрыған Жанақ ақын: «Бұл пәленше байдың өз биесі мен айғырынан туған. Бірақ маған да дәлел болсын, осы шұбар менің жоғалған атым деп Алланың атымен ант іш те алып кете бер», – дейді. Жігіт ант ішіп, шұбарды жетектеп кетеді. Жанақ ақын ат әбзелін алып, отыра қалып:

Жанын берген Жанақтың Шұбарын жер,
Мына адам бұл Шұбарды менікі дер.
Жақсы атыңды жалғанға сатқан жанды
Бір құдай өзің біліп жазасын бер, –

деп бетін сипайды.

Жалған ант ішіп, Жанақтың атына ие болған жігітті жолда сол жетектеп келе жатқан шұбар ат үркіп, сүйреп, тастан-тасқа соғып өлтіреді [23, 90–91 б.].

Ант бермек түгіл, анттасқан кісінің ішінде болудың өзі кісіге залал әкеледі. Мұндай наным-сенімді Абылайдың «құнға кесім қылдырғанда, тамам талас сөздің үстінен қаратып, бітім айтқызып, билік қылдыратұғын биі» болған Күлік Шолабай баласы Жаңабатыр бидің ұрпақтарына қалдырған өсиет сөзінен байқауға болады. 104 жасқа келіп өлген ол өлерінде былай дейді: «Құдайдың маған берген өмір жасы – жүз он төртте өлмекші едім, он жасым кем болды. Оны Құдайдан көрмеймін, өзімнен көремін. Үш жан берген топтың ішінде болып едім. Өзім ант ішпесем де, ант ішкенмен бір топта болғандығымнан көріне он жасыма залал тиді» [119, 155–159 б.].

Көне ғасырлар керуенімен ілісіп жеткен ант беру салты мұсылман дінін қабылдаған қазақ арасында да «антқа адал болу Құдай алдында уәде беру» дегенмен пара-пар ұғымға айналады. «Дала уалаяты» газетінің 1894 жылдың №11 санында А.Құрмамбаев деген автор қазақ қоғамындағы ант беру дәстүрінің ерекшелігіне мынадай сипаттама береді: «Қазақтардың бұрын-

нан қалған мақалы бар. «Арам іске ант ішпе, айрандай жұғар» деген. Бұл өсиет мақалдан білінеді, бұрынғы замандағы біздің қазақтар жан бергенге қаншалық назарын салып қарайтұғыны, мұның растығына қаншалық ықылас қоятұғыны. Бұл себептен қазақтар бір-бірімен ұрысқанда жан бергеннің қатты екенін біліп, «ант ұрған» яки «ант соққан» деп ұрысады, яғни жалған іске жан берген соң Құдай тағаланың қаһарына тиген дегенге ұқсас болады. Тағы да «ант ұрған» яки «ант соққыр» деп ұрысады, яғни жалған іске жан берген адамдай етіп Құдай тағала соқсын дегенге ұқсас болады» [132, 290 б.].

Жоғарыда сөз етілген Жаңабатыр бидің өкініші – «Ант ішкеннің үйіне барма, айрандай жұғады» деген мақалды тілге оралтса, Есім ханның Тұрсынды шапқанда қатаған, шанышқалы руын қатты қырғаны «У ішкеннің бірі өледі, ант ішкеннің мыңы өледі» деген мақал сөздегі қағидамен үндес екені байқалады.

Келтірілген дәйектерді түйіндей келгенде, аңыздардың мазмұнына халық арасына кең тараған түсініктер мен наным-сенімдердің пайдаланатынын көрсетеді. Сол арқылы аңыздар болған оқиғаға халықтың бағасы мен көзқарасын жеткізеді. Халық аңыздары қандай тарихи оқиға болмасын оған өзінің пайымын, әлеуметік ортаның ортақ танымын қосады. Соның бір айқын көрінісі – Есім мен Тұрсын ханның соғысын баяндайтын аңыз. Есім мен Тұрсын хандар арасында үлкен билік үшін тартыстың салдарынан туындаған қанды оқиғаны аңыздар жаугершілік заман ардақтайтын ант беру ғұрпының шеңберінде суреттей келе, антқа адал болып, ел тұтастығы мен қауіпсіздігін ойлаған Есім ханның ісі ардақталып дәріптеледі.

Қазақ-жоңғар арасындағы болған жаугершілік заманның шындығынан мол хабар-дерек беретін аңыздардың басым көпшілігі XVIII ғасырда орын алған тарихи оқиғаларға қатысты болып келеді. Көшпелі Қазақ Ордасы пен Жоңғар хандығы арасындағы ұзақ уақытқа созылған соғыстың ең шешуші кезеңдері сол ғасырда өтеді. Екі көшпелі мемлекеттің қақтығысы ақырында

Жоңғарияның жер бетінен толық жойылу қасіретімен аяқталады. Қазақ тарихында ерекше маңызы бар сол бір аласапыран дәуірдің тарихи оқиғалары мен көрнекті тұлғалары туралы қазақ аңыздарының мол қатары сақталып, біздің заманымызға жетті.

Адамзат тарихындағы ірі көшпелі мемлекеттердің соңғы тұяғы – Қазақ хандығы мен Жоңғар бірлестігінің күресінен туындаған аңыздар ерекше тарихи шындылығымен айқындалады. «...көне тарихи аңыздарға қарағанда XVIII–XIX ғасырлардың оқиғаларын баяндайтын шығармалар тарихи негізін айқынырақ сақтаған. Әсіресе, жоңғар қалмақтарына қарсы ұрыс-соғыстар жайындағы аңыздар өзінің тарихи шындылығымен құнды» [40, 140 б.], – деп жазады профессор С. Қасқабасов.

Халық тағдырына ерекше сын туған ғасырдағы тарихи оқиғалар мен тұлғаларға қатысты аңыздардың негізгі мазмұнына жоңғар билеушілері Цэван Рабдан, Қалдан Сереннің қазақ жеріне жасаған шабуылдары, жоңғардың басқыншылық соғыстарына қарсы күрескен қазақ хан-сұлтандары мен Қазыбек, Бөгенбей, Қабанбай, Олжабай, Малайсары, Байғозы сынды батырларының ерліктері, қазақ қоғамының ішкі қайшылықтары, қазақтардың Қытай және қырғыз жұртымен болған қақтығыстары арқау болған. Аталмыш ғасырда орын алған елеулі оқиғалар аңыздала келе белгілі бір тарихи кезеңді белгілейтін немесе тағылымы терең танымды түйіндейтін мақал-мәтелдерге айналып отырған. Мысалы, «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама оқиғасы» 1723 жылғы Цэван Рабдан бастаған жойқын шабуылының салдарынан көп қырғынға ұшыраған, азып-тозған қазақ халқының ауыр хәлінен хабар берсе, «Қалмақ қырған», «Аңырақай» соғыстары 1727–1730 жылдары Әбілқайыр хан, Табын Бөгенбай батыр бастаған қазақ қосындарының жоңғар басқыншыларына күйрете соққы берген оқиғасын баяндайды. Ал «Шаңды жорық» (Пыльный поход), «Жайыл қырғыны» оқиғасын баяндайтын циклді аңыздардың баянында XVIII ғасырдың қазақтардың

Еділден Ұлы Жоңғарияға қарай қашқан қалмақтарға жасаған жорықтарында және Алатау қырғыздармен болған ұрыстарда батырлардың көрсеткен ерліктері бейнеленеді.

Қазақтардың Қалдан Серен бастаған жоңғар арасындағы және қырғыздармен болған тарихи оқиғаларды баяндайтын аңыздарда жиі кездесетін сюжеттер – қазақ батырының жау қолына тұтқынға түсуі, батырдың жауда кеткен кегін қайтаруы және қазақ елшілерінің елдің шешендік тапқырлық арқылы қол жеткізген дипломатиялық жеңістері.

Жоңғар жағынан қазаққа қарай бағытталған зорлық-зомбылық істердің бастаушысы – қалмақтың атақты қонтайшысы Қалдан Серен. Оның есімінің жиі аталуы тарихи шындық тұрғысынан нанымды. Себебі Жоңғар хандығын Қалдан Серен билеген тұсы бұл көшпелі мемлекеттің өз тарихындағы күш-қуаты аса тасыған, кемеліне келген кезең болды [133, 319 б.]. Қазақ жерінде дүниеге келіп, дала тарихын қатысты еңбек жазған тегі казак орыс офицері Г.Е. Катанаев XVIII ғасырдығы жоңғарлардың үстемдігін «Қалмақ зорлығы» («Калмыцкие засилье») [134, 26 с] деп атады. Қазақ пен жоңғар арасындағы жаугершілік заманында жоңғарлардың басым түсіп отырған кезеңін шежіреші Мәшһүр-Жүсіп Қалдан Сереннің тұсы деп еді деп жазады. «Қалдан Шерін дәуірлеп тұрған күнінде қалмақ қазақты түп көтере ойсырата шауып...» [119, 25 б.] немесе «соғыс болса қалмақтың иығы аса берген. Жоңғар жеңген жерде қазақты тырп ете алмастай қылып, ойсыратып, шауып кете берген. Қазақ сондай қатты қырғынға ұшырағаннан кейін ілешала қайтадан жиылып, қалмақпен ұрыса берген» [53, 134 б.], – деп жазады ол.

Ал Жоңғар хандығы аса күшейген уақытта Қазақ хандығы өз тарихындағы ең бір құлдырау, күйреу кезеңін бастан кешіреді. «XVIII века было ужасным временем в жизни киргизского народа. Джунгары, волжские калмыки, яицкие казаки и башкиры с разных сторон громили их улусы, отгоняли скот и уводили в

плен киргизов целыми семействами» [21, 111 с.], – деп жазады Ш. Уәлиханов.

Дегенмен, тарихи аңыздарда «иығы асып тұрған» Қалдан Серенмен ерлік пен батырлықты таластырған қазақ жағынан көрінетін қаһармандар қай сында, қай ерлікте болмасын қалмақ қонтайшысынан жоғары тұрады. Қазақ билеушілері мен батырлары бетпе-бет келген ұрыстарда ғана емес, жау қолында тұтқында болған уақытында да аса қайсарлық пен төзімділік, өжеттілік пен өрлік танытады.

Тұтқын – жаугершілік заманның шындығы. Қазақ-қалмақ соғысында жау қолына тұтқынға түскен атақты тарихи тұлғалардың қатары мол. Жазба деректердің көрсетуінше, Кіші жүз ханы Әбілқайыр хан мен атақты Тама Есет батырдың Еділ қалмақтарының тұтқынында болғаны тіркелген. Әбілқайыр хан қалмақ ханы Аюкенің қолында бірсыпыра уақыт тұтқында болып, көрші жұртты ел билеу саясатын бақылап, көп нәрсені ойға түйсе [135, 98–100 с.], оның саяси серігі, атақты Тама Есет батырды қалмақтардың жеті жыл тұтқында ұстайды. Тұтқында болған жылдарда Тама Есет қалмақ билеушілерімен тілдесіп, таныс-біліс болады. Мұны батырдың Шона батыр туралы орыс үкіметіне берген хабарынан көреміз: «... а он, конечно, не тот Шуна, которого я сам видел, бывший в полону у калмык семь лет, ибо я тогда Шуну довольно обхождению знаю и поступки все знаю» [136, 122 с.]. Атақты хан Абылай да Жоңғар қолына 1741 жылы болған қақтығыс кезінде 200 кісімен тұтқынға түсіп, 1743 жылы орыс және қазақ елшіліктерінің араласуымен босатылады [137, 156 б.].

Аңыздық әңгімелерде Малайсары, Жапақ, Байғозы, Жауғашты сынды батырлар да жау тұтқынында болып, түрлі сынға түсіп, сый-сыяпатпен оралады. Батырдың елі мен ерлігінен қаймыққаннан қалмақтар тұтқынды сыйлап, күтіп, бейбітшілік орнатуға ұмтылады. Мұндай көрініс Мәшһүр-Жүсіп Көпей жазып алған Малайсары батыр туралы аңызда айқын суреттеледі [119, 124 б.].

Жау жағы тұтқындағы қазақ батырының ерлігімен қатар оның киесінен, әулиелігінен сескеніп, оған көп

сый-құрмет көрсетіп, бағып күтеді. Тіпті, олар батырдан өздеріне ұрпақ алып қалуға да ұмтылады. Ержүрек қазақ батырынан ұрпақ алып қалу оқиғасының баянын қырғыз қолында тұтқында болған Қараш батыр туралы аңыздан көруге болады [138, №6].

Қолға түскен батырды жау жағынан сынап, оның жаужүректігі мен қайсарлығына көз жеткеннен кейін сыйлап күтуі, жаудың ел арасына бейбітшілік орнатуы ұсынысын жасауы сынды көріністері аңыздарда кең сипатталатыны соншалық, сондай мазмұндағы оқиғалар бір аңызға да жинақталып беріліп, эпикалық сипатқа ие болады. Эпикалық сипатқа ие болған аңыз үлгісі – Абылайдың Қалдан Серенге тұтқынға түсуі.

Абылайдың тұтқынға түсуі ел аңыздарында фольклорлық дәстүр ізімен баяндалады. «Абылайдың дәл қандай жағдайда жау қолына түскенін ешкім тура айта алмайды, себебі оны көрген адамдардың, я болмаса Абылайдың өзінің сөзі сол кезде хатқа түспеген, демек, ауызша тарап, бірден-бірге айтылып, біздің дәуірге дейін көп өзгеріске түскен. Сондықтан айтушылар оқиғаның өзін сақтап, оны ездерінше түсінідіріп отырған» [40, 176 б.], – деп жазады осы аңызды арнайы зерттеуген академик С. Қасқабасов.

Бұл аңыздың біздің дәуірімізге бірнеше нұсқасы сақталып жеткен. Ш. Уәлиханов жазбаларына түскен аңыз бойынша, Абылай жекпе-жекте Қалдан Сереннің Шарыш атты баласын өлтіреді. Қалдан Серен әскеріне Абылайды қайдан болса да ұстап әкеліңдер деген бұйрық береді. Қалмақ әскері Абылайдың соңына түсіп, оны аз ғана серігімен аңда жүргенде қолға түсіріп, Қалдан Серенге алып келеді [69, 221–222 б.]. Ендігі бір аңызда аңдыған қалмақ қосыны қазақ ханын Ұлытауда аңшылықта жүрген Абылайды қапыда тұтқындайды. Кей нұсқада Абылай Қалдан Серенің Сәру деген інісін өлтіреді әрі Қалдан Серен тарапынан қудаланған қалмақтың Сына батырын өзіне паналатады. Қалдан Серен кісі жіберіп, бейбітшілікпен Сына батырды кейін қайтаруды сұрайды. Қазақ ханы оны бермейді. Қалдан: "Абылайды ұстап әкеліңдер", – деп бүкіл қалмаққа

жарлық салады. Қалмақтар Көкшетауды бүркіт салып жүрген Абылайды ұйықтап жатқан жерінде ұстап алып, Қалдан Серенге әкеледі [53, 177–178 б.].

Эпикалық сарындарда жиі кездесетін штрих – батырдың жау қолына қапыда, не ұйқы үстінде, болмаса аң аулап жүргенде тұтқынға түсуі. Бұл, әсіресе эпостық шығармаларда жиі кездесетін сюжеттер. Ондай сюжеттерге батырдың ұйқысы (алып ұйқы) тұрақты мотиві негіз болады. Эпоста қаһарман алып ұйқыға, яғни бірнеше күнге созылатын қалың ұйқыға кетіп, соның салдарынан түрлі қиындыққа тап болады. Мысалы, мыстан кемпірдің алдауына түсіп мас болған Алпамыс [139, 49 б.], «азырақ дем алайын» [140, 79 б.] деп жантайған Қобыланды батырлар бірнеше күн ұйықтайтын алып ұйқыға кетіп, жау қолына қапыда тұтқынға түседі.

Аңыздар эпостық мұралардағы көне тұрақты мотивті өз мақсатына өзгерте пайдаланады. Өзгертудің басы эпостық жырлардағы қаһарманның алып ұйқысын кәдімгі тіршіліктегі қарапайым ұйқыға алмастырады. Аңыз қаһарманы Абылай эпос кейіпкеріндей қалың ұйқыға кетпейді, шын өмірдегідей ұйықтап қалып, қапыда қолға түседі. Мұның өзі де фольклорлық дәріптеуге қызмет етіп тұр: бұл дәріптеу шартына орай қаһарман жау қолына қапыда түспесе, болмаса алданып қалмаса, күші кемдігінен ешқашан жау қолына түспеуі керек. Елден жырақ кетіп, алыста аң аулап жүргенде жау қолына түсу баяны да фольклор табиғатынан туындап отырған құбылыс, фольклорлық көркем шешім.

Тұтқында болу – қаһарманның асыл тегін, батырлығы мен ержүректігін, қайсарлығын, қадір-қасиетін тағы да бір сынау жолы. Аңыздар тұтқында болған Абылайдың Қалдан Серен сынағынан қалай өткенін түрлі нұсқада әрқалай сипаттайды. Ханның тікелей тұқымы Ш. Уәлиханов жазып алған алғашқы аңыздық нұсқада Абылай өзі жекпе-жекте өлтірген Шарыштың шешесінің күн сайын келіп қарғап-сілеп айтқан сөзіне жаугершілік заманның қалпымен айтылған өткір сөз

арқылы жауап беріп, тұтқыннан босайды [69, 222 б.]. Өзге бір аңыз нұсқасында қалмақ ханы Абылайды бірнеше сыннан өткізеді. Алғашқыда Қалдан оның ақсүйектен шыққан асыл тегін сынайды. Тұтқынды жеті күн, жеті түн аш ұстап, бір аяқ қара суға тобықтай май салып әкеледі. Абылай аяқты аспанға атады. Тегінің асыл екенін байқатады. Қонтайшы енді оның батырлығы мен жаужүректігін сынау үшін жалаңаш қылыш ұстаған төрт жендетті жібереді. Абылай оларды қаймықпай қарсы алады. Бұдан кейін қалмақ ханы оны ордада өзі сынайды. Ханның бұл жолғы сынағына Абылай тарапынан тапқырлықпен қайтарылған шешендік сөздер арқылы жауап береді. Абылайдың жауабына разы болған Қалдан Серен оған Топыш сұлуды қосып, тұтқында болған өзге адамдарды беріп, құрметпен қайтарады [53, 177–180 б.]. Ендігі бір тұста тұтқын Абылай Қалдан Сереннің көңіліне ой салатын, маңызы терең сөздер айту арқылы бостандыққа шығады [6, 28 б.].

Тұтқын Абылайдың Қалдан Серенге «қас батырларша қан майданда өлмедім» деп өкінуі және жалғыздық жөніндегі мұң-шерлері – ертегі мен эпос жанрындағы шығармаларда жиі кездестін сарын. Қазақ ханының алғашқы өкініші аңыздың мазмұнында қас жауынгерге тән бейнені сомдауға қызмет жасаса, кейіпкердің ұрпақ жөніндегі мұң-шері – балаға зар болу мотивінің өзгерген желісі. Мұндағы өзгерістің сыры мынада: батырлық эпоста, әдетте, балаға зар болушы – болашақ батырдың әке – шешесі. Ал аңыздағы батырдың балаға зар болуы бұл жанрдың реалды өмірге, шынайы шындыққа біршама жақын екен айқындайды. Батыр да – кәдімгі ет пен сүйектен жаратылған адам. Оған батырлықтан басқа адам баласына тән арман мен көңіл-күй тән. Жаугершілік заманда батыр шейіт болып кетуі де мүмкін. Аңыздың тарихилық сипаты бұл шындықты өз өзегінде сақтай біліп, сол арқылы жаугершілік заманның көкейкесті мәселелерін қозғайды.

Сонымен қатар Абылайдың Абылайдың Қалдан

Серен алдында айтқан өкінішінде көшпелі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік аңсары да бейнеленген. Қазақ ханының елін отырықшы өмірге орнықтыра алмаған арманы – халықтың көшпелі тұрмыстың тұзы ауыр қиыншылығынан құтылып, отырықшылық тұрмыста тыныштықпен өмір сүруге болады дегенді көксеген аңсары. Бір сөзбен айтқанда, аңыздардағы қазақ билеушілері мен батырларының тұтқынға түсу оқиғалары тарихи шындықтардың ізінен туындаған, бірақ тұтқындағы қаһарманның іс-әрекеті фольклорлық көркемдік шарттылықпен суреттеледі. Шарттылықтың негізгі мақсаты – батырдың ерлік істерін дәріптеу, жаудан қазақ халқының мерейін үстем ету.

Жаугершілік заманның көкейкесті мәселелерінің бірі – жау қолынан өлген батырдың кегін немесе жауда кеткен елдің есесін қайтару. Әдетте, батырдың кегін қайтарушы – оның баласы немесе ұрпағы, болмаса ағайыны, ал кейде қазақтың қамын тұтас ойлаған атақты билеушісі.

Кек қайтару, яғни кек алу – жаугершілік кезең шындығынан туындаған басты мұраттарының бірі. Ол XVIII ғасыр тарихи аңыздарының өн бойында қалмай, өріліп отырады. Жауда кеткен кекті қайтару – батырдың басты мұраты. Егер батыр ол мұратты орындай алмаса, оның баласы сол істі жалғастыруы қажет. Жаугершілік заманның осындай көкейкесті ұстанымы қазақ-қалмақ соғысының қаһармандары туралы бірсыпыра аңыздарда баяндалады. Соның бірі Жанатай батыр туралы аңыз әңгіме. Аңыз бойынша, Жанатай батыр қалмақтың қолынан өлген бауыры Арқандардың кегін алуға ант беріп, бес жүз жауынгермен он мыңдық қалмақ әскеріне аттанады. Жанатай батырдың жауынгерлері түгел қырылады. Ақыр соңында батырдың қасында 8 жауынгері және баласы Тоқыш қана қалады. Жанатай өзінің астындағы атын баласына беріп: «Сен қайт, қоршауды бұзып шығуға тырыс. Әйтпесе менің кегімді алар жан қалмайды», – дейді. Батыр сол ұрыста қаза табады [69, 225–226 б.].

Аңыздар мазмұнынан кек қайтару атадан балаға

аманат, өсиет ретінде де қалады. Батыр ұрпағы – сол өсиетті орындаушы. Қалмақтарға қарсы ұрыс-соғыста аты шыққан Жидебай – атаның кегін қуған батыр [119, 139–140 б.].

Жау қолынан өлген әкенің кегін қайтару батырлық жырлардың да ортақ мазмұнына. «Қырымның қырық батыры» циклді жырындағы «Көгіс, Тегіс» деп аталатын тұтас жыр жас батырлардың әке кегін қайтару мазмұнына құрылған. Онда Ер Бегіс батыр досымен «Қарындас, халқы қамы үшін» жорыққа шығады. Сол жорықта батырдың досы ұрыста жараланып, көз жұмады. Әкенің кегін одан туған Тегіс батыр Ер Бегістің баласы Көгіспен бірге тізе қосып отырып қайтарады [141, 252–270 б.].

Аңыздарда сүйікті батырдың немесе ел намысы үшін жаудан кек алуы қазақ билеушілерінің, яки батырларының қалмақтарға, қырғыздарға жасаған жорықтарына басты әрі негізгі себеп болады. Өйткені, кек қайтару – басқыншылық жорық емес, әділетті жорық. Сондықтан XVIII ғасырда болған ірі тарихи оқиғалар жайлы аңыздарда қазақ жағынан жауға қарсы жүргізілген жорықтарға қан майданда қайтқан батырлардың кегін қайтару, жау ойрандаған елдің есесін алу, елдің намысын қорғау, болмаса оның жоғын жоқтап, мұңын тарату сынды мұраттар себеп болады. Бұл сарынды қазақ пен қырғыз арасында болған қақтығыстар туралы тарихи аңыздар мазмұнынан байқауға болады.

ЖАЙЫЛ ҚЫРҒЫНЫ. Қазақ хандығы XVIII ғасырда, қалмақтарды былай қойғанда, көршілес қырғыз, Орта Азия хандықтарымен ұрыс-соғыстар жүргізген. Сондай ірі тарихи оқиғаның бірі – қазақ пен қырғыз соғысы. XVIII ғасырдың II жартысында қазақ пен қырғыздың ортақ жауы Жоңғар хандығы жойылады. Осы уақытта бауырлас екі елдің арасында соғыс өрті тұтанады. Тарихшылардың айтуынша, қазақ пен қырғыз арасындағы соғыс өртінің тұтануына екі елдің құлаған жоңғар мемлекетінің шекаралық өлкелеріндегі бос жерлерге жеке дара иелік ету, Қоқан, Шығыс Түркістанға

баратын керуен жолдарына бақылау жасау мақсаттары себеп болады [142, 27 б.].

Қазақтар қырғыздарға бірнеше рет ірі жорықтар жасайды. Қазақ қолын басқарған хан – Абылай хан. Абылай бастаған қырғызға қарсы жорығы Қытай жазбаларына да түскен. Қытай деректерінің біріне 1774 жылы қырғыздың Атеке (Әтеке) деген қолбасшысы Абылайға көп кісімен қарсы тұрып, олардың арасында үлкен ұрыс болғаны жазылады. Онда: «Абылай мен Әбілпейіс қалың қолмен Қарабалуан деген жердегі бұраттармен (қырғыздармен – А.Ә.) соғысты. Қырғыздардың ер-әйел, мал-мүлкін олжалап алды. Бұраттардың Атеке қатарлы адамдарды Таласқа дейін қуып келген еді, олар және де жеңіліп, мыңнан астам адамы өлтіріліп, мыңнан астам адамы тұтқындалды. Олардың ішінде көптеген мәнсаптылар бар. Қазақтар өш алу үшін бұраттарды ойрандады» [125, 72 б.], – деп баяндалады.

Тарихи аңыз-жырлар екі ел арасындағы соғыс өртінің тұтануын қазақтардың қырғызда кеткен кегіне байланысты туған деп санайды. Ш. Уәлиханов жазып алған Абылай туралы тарихи жырда Ұлы жүз батыры Жауғаш қырғыздан көрген зорлығынан кек алу үшін ханды іздеп келеді. Абылай хан жорық аттарын семіртіп, қол жинап қырғыздарға аттанып, Садыр мен Әтеке бастаған қолмен соғысады. Қазақ қолы жеңіске жетіп, басшысы Әтеке өледі. Жырда әкесі Әтекені жоқтаған қызының жыры берілген. Онда Абылайдың ескі кекті қуып келгені айтылады.

Қырғыз бен қазақ арасындағы ірі соғыстың бірі ел арасындағы аңыздарда «Жайыл қырғыны» деп аталады. «Жайыл қырғыны» соғысы 1770 жылы өтеді. «Соғыстың қатты болғаны соншалық, – деп жазады Ш. Уәлиханов, – қырғыздың Сұлту руының Талқан деген атасынан тек қырық-ақ адам тірі қалады» [21, 115 б.]. Сол соғыста қырғыз басшысы Жайылдың екі баласы қатар өледі.

Ш. Уәлиханов аталмыш тарихи оқиға туралы қырғыз арасында айтылатын аңызға сүйене отырып:

"соғыстың басталуына қазақ сұлтаны Көкжал Барақтың қырғыздардан қатты жеңілуі себебі болған" деп жазады. Абылай хан Барақ сұлтанның кегін қайтармақ болып қырғызды шабады. «Найман сұлтаны Жалды Барақ немесе Көкжал Барақ, – деп жазады қырғыз аңызына сүйенген Шоқан, – бір жолы қырғыздарға шабуыл жасайды. Еш қарсылық көрмей мейманасы тасыған, өзінің күштілігіне көңілі толған ол астамшылық жасап қырғыздардың әулиесі Қошқар атаның мазарын қорлайды. Оның қатыгездігіне ашынған қырғыздар құпия келісіп алып түн ішінде Барақтың қосынына шабуылдайды. Жеңілуді білмейтін Барақ бұл жолы қосынын тастап, алды-артына қарамай Іле өзеніне дейін қашады. Қырғыздар мұны өздеріне аруақтың көмектескеніне жориды. Абылай Арғын, Найман, Үйсіндерден құралған қалың қолымен Барақтың жеңілісіне өш алмақ болып Талас өзеніне жоғарғы саласы Үш Қошайдан өтіп, Күреңбелес тауының түбінде солты мен саяқ руларын шабады...» [21, 115 б.].

Кек қайтару соғысты бастаған жаққа бағытталады. Қай жақ бірінші бастаса, содан кек қайтарылуы тиіс. Аңыздар әрқашанда соғысты бастаушы қарсы жақ деп көрсетіп отырады. Айталық қырғыз аңыздарында қырғыз еліне алдымен тиіскен – қазақ сұлтаны Көкжал Барақ. Ал Абылай – қазақ сұлтанының жеңілісіне кек қайтарушы, қазақтың намысын жоқтаушы. Кейбір аңыздарда қазақтың мазасын алған қырғыз билеушісі – Садырбала. Бұл мазмұн Мәшһүр Жүсіп жазып алған аңызда анық суреттеледі. Онда қазақтарға маза бермей тиісуші – «ақ қалпақты қырғызды аузына түгел қаратып тұрған» қырғыз билеушісі Садырбала. Ол қазақтарға жасаған жорығына мастанып, Абылай ханның намысына тиетін мынадай сөздер айтады: «Әлібек Шолақты алдым, Қазы Мәмбекті алдым, Көкжал Барақты, жалғыз көзді Қарақты алдым. Қазақты жылына жеті шаптым. Арқада Абылай деген кәрі сарт бар дейді. Ол маған не қылады дейсің?» Қазақтың ханы Абылай бұл сөзді естіген соң, «үш жүзге ұран шақырып, исі қазақ болып» қырғызға аттанады. Қазақтар

үлкен жеңіске жетіп, қырғыздың Әйтеке жырық деген билеушісі алты баласымен қаза табады. Қырғыз бітім сұрап, Сәру деген бір тайпа елін «ақ үйліге» беріп, бітім сұрайды [119, 74–75 б.].

Абылайды қалың қазақтың қорғаушысы етіп көрсететін аңыздың халықтық сипаты екінші бір нұсқада айқын көрінеді. Ол аңызда қырғыздарға жорыққа барған Барақ сұлтанның екі мың қолы қаза тауып, олардың мүрдесі қырғыздар тарапынан қорланады. Қазақ ханы осы қорлықтан кек алу үшін жорыққа аттанады. Сол соғыста қырғыз жағынан көп адам шығыны болғандықтан және қырғыздың қолын басқарған Жайылдың сегіз баласымен тұтқынға түсіп, оның жетуінің өлуі оқиғасын аңыздар «Жайыл қырғыны» деп атаған. Аңыздың кульминациясында қырғыз басшысының трагедиялық жай-күйі Абылай хан арасында өткен диалог арқылы былайша суреттеледі: «Жайылханның жасы 88-ге келген екен.

– Қу сақал, әлі арманың біткен жоқ па? Қазақтың қанына тойған жоқ па едің? Алжуғаи таянғанда, соғысқа сен не іздеп келдің? Басыңды кескелі отырмыз. Не арманың бар? – депті Абылай.

– Енді арманым жоқ. Көп уақыт бала көрмей жүріп, соңғы алған тоқалымнан осы сегізін көріп едім. Ең кенжесі сегізде еді. Осы сегізінің ержетіп, қазақты мұқатып, кек алғанын көрсем деуші едім. Сегізі бірден аттанған соң, сексеннен асқанда бұлардың не қызығын, не бұзығын көріп өлейін деп аттанып едім, – дейді Жайылхан.

Жайылхан сегіздегі кенжесін Абылайдың рұқсатымен оңаша алып барып:

– Мына мені де, ағаларыңды да Барақтың қаны үшін осы арада бауыздайды. Тұқым құрту жоқ, сені өлтірмес. Абылай саған "қайт" деп рұқсат бергенде, жылап, соңынан қалмағайсың: "Қара сүйек қазақтың найзасының ұшында кетемін ғой, онан да өз қолыңызбен өлтіріп кетіңіз", – дегейсің. Сонда, хан ғой, қайырым қылып сенімен бітім жасап кетер. Ержеткен соң, қолың жетсе, осының қарымын бір қайтарарсың, балам! – деген екен» [143, 301 б.].

«Жайыл қырғыны» аңызында мынадай айқын фольклорлық сипаттар бар. Біріншіден, Абылай тарихы мен қырғыздар туралы көп зерттеулер жүргізген Шоқан қырғыз басшысы Жайылдың соғыста екі ұлы өлді десе, аңызда – жеті. Көптік мағынадағы жеті санының аңызда көрінуі – қазақ фольклорындағы шығарманың әсерлілігін артыратын көркемдік шарттылық белгісі. Бұл, әсіресе, ертегілерде көп кездеседі. Екіншіден, аңызда көркемдік шарттылық орын алуымен қатар нақты тарихи шындықтан ауытқу бар. Қырғыз бен қазақ арасындағы қақтығыста жеңіліс тауып немесе қайтыс болып кеткен найман сұлтаны Көкжал Барақтың сол бір кезеңде орын алған оқиғалардың ішінде жүруі тарихи шындыққа сәйкес келмейді. XVIII ғасырдың атақты тұлғаларының бірі, ерекше жау жүректігі, батылдығы үшін ел аузында «Көкжарлы Көкжал Барақ» атанған найман сұлтаны Барақ, жазба деректердің көрсетуінше, 1750 жылы қайтыс болады. «Осы жазда (1750 жылы), – деп жазады П.И.Рычков, – Әбілқайыр ханды өлтірген Барақ сұлтан дүниеден өтті, кейбіреулер: «Оны у беріп өлтіріпті» – десе, енді біреулер: «Өз ажалынан өлді» – дегенді айтты» [13, 49 б.]. Демек, Барақ сұлтан қырғыз-қазақ соғысында өлмеген. Ол бұл оқиғалардан бұрын дүниеден өткен. Себебі қазақ пен қырғыз арасындағы алғашқы қақтығыстар Жоңғария құлағаннан кейін (1758) басталады [144, 271 б.].

Қырғыз арасындағы қақтығыстарға дейін дүниеден өтіп кеткен Барақтың аңызда кейінгі оқиғаларда жүруі – халықтың сүйікті, даңқты батырды белгілі бір тарихи оқиғалардың ішінен, сонымен қатар атақты билеушінің жанынан көргісі келетін арман-ниеті. Қазақтың XVIII ғасырдағы ондай атақты билеуші – Абылай хан.

Аңыздар XVIII ғасырларда өмір сүріп, бірақ белгілі бір тарихи оқиғаға қатысуы мүмкін емес өзге де тұлғаларды атақты хан жанына топтастырады. Мұның бір айқын көрінісі 1771 жылы Еділден Жоңғарияға қарай бет алған Еділ қалмақтарының көшіне Абылай бастаған қазақ батырларының шабуылын, жорығын баяндайтын аңыз. Ханның жорығына атақты Шақшақ

Жәнібек батыр қатысады [69, 222–223 б.]. Бұл аңыздық баянның дерегі тарихи шындыққа сәйкес келмейді. Өйткені Шақшақ Жәнібек ол оқиғадан 19 жыл бұрын өмірден өтіп кеткен еді. Ресей жазба деректері қызметі мен істері туралы көп мәліметтер сақталған Шақшақ (тархан деп те атайды) Жәнібек, шамамен, 1752 жылдары қайтыс болады.

Тарихтан орын алған оқиғаға дейін дүниеден өтіп кеткен Барақ, Шақшақ Жәнібек батырлардың Абылай хан жанынан табылуы тарихи аңыздарында фольклорлық тұтастану құбылысының, атап айтқанда, бір орталыққа тұтастанудың жүргендігін көрсетеді. Бір орталыққа, яғни бір билеушінің маңайына түрлі батырларды жинайтын тұтастану құбылысы, аты әлемге әйгілі фольклоршы В. Проптың айтуынша, алғашқы феодалдық мемлекеттілілік құрылымның фольклордағы сәулесі, көркем бейнеленуі. Қазақ тарихи аңыздарында мұндай фольклорлық көркемдік құбылыс XV ғасырда өмір сүрген Әз-Жәнібек ханға байланысты жыр-аңыз әңгімелерден көрініс таба отырып, XVIII ғасырдағы атақты хан-сұлтандар, батырларға қатысты әңгімелерде кеңінен қолданылады.

Үшіншіден, аңыздағы Жайылханның өлер алдында кенже баласын аман алып қалып, оған кек қайтару туралы айтқан аманат өсиеті – келесі бір оқиғаны баяндайтын сюжеттік желіге дайын кіріспе. Себебі қырғыз бен қазақ арасындағы қақтығыстар XVIII ғасырмен шектеліп қалмай, XIX ғасырда Кенесары тұсында қайта тұтанады. Қазақтың соңғы ханы қырғыз қолынан қаза табады. Халық аңыздары Кенесарының қазасын қырғыздардың Абылай тұсында кеткен кегінің қайтаруы деп ұғынады. «Қысасы қияметке қалмайды» деп, сол Әйтеке жырақтың немерелері – Жанқараш, Жантай, Қарабек балаларының қолында Кенесары, Наурызбай, Құдайменде, Ержан (тағы басқа) бірсыпыра төрелер шаһиттік дәрежесін тапты» [119, 75 б.], – дейді шежіреші Мәшһүр Жүсіп. Осылайша баяғы Жайылдың Абылайда кеткен кегі қайтады.

АТА ЖҰРТЫ БҰҚАРА //ӨЗ ҚОЛЫҢДА БОЛМАСА.

Қазақтың өзге жұртқа кеткен есесін, жоғын жоқтап жорыққа шығуы Абылайдың Орта Азия хандықтарымен жүргізген соғысы туралы аңыз мазмұнына арқау болады. Мұны аңыз мазмұны Абылайдың: «Ата жұртым еді, Бұқараны аламын», «Үргеніш, Бұқара, Қоқан, Ташкент жанындағы қазақтарды сартқа билетіп қоймаймын» [119, 76–81 б.], – деген сөздері арқылы жеткізеді. Сөйтіп, Үш жүздің таңдаулы батырларын жинап барған Абылай хан Түркістан, Сайрам, Шымкент, Ташкент сынды қалаларды өзіне қаратады [119, 183 б.]. Аңызда Абылай жорығының тарихи шындығы айқын көрінеді. Мұндағы аты аталған қалалар – Абылайдың жорық жолы. «Абылайдың Ташкентпен және Ходжентпен соғысы, – деп жазады, Шоқан, – Жизаққа дейінгі жеті шаһарды алумен тынды. Олардың арасында Әзірет-сұлтан, Сайрам, Шымкент, Созақ және басқа қалалар бар. Ал Ташкент алым-салық төлеп тұруға тиісті болды» [21, 115 б.].

Қазақ ханы Абылайдың Орта Азия қалаларына жорық жасағаны – тарихи шындық. Абылай жорық жасау үшін Қытай [125, 45 б.] мен Ресей патшалығымен хабарласып, әскери көмек сұрайды. Орыс үкіметіне Абылай соғыстың басты себебін керуен жолындағы тонаушылық әрекетті тыю деп түсіндіреді [130, 109 б.]. 1768 жылы тіркелген Ресей дерегінің бірінде Абылайдың Орта Азия қалаларына жасаған жорығы туралы мынадай хабар орын алған: «Былыр Абылай сұлтан Ташкенттіктерге, Ердендерге (Ерден-Қоқан бегі) жорыққа барып, ташкенттіктердің Ресейге шығар жолын басып алады. Ташкент ұрыссыз бағынып, Абылай талап еткен әр кісіден бір жейде, бір шапан, бір жылдық азықты алым-салық ретінде төлеп тұруға мойынсұынады» [136, 488 б.]. Ал Абылайдың жорықтан кейін орыс үкіметіне берген хабарламасында Ташкентпен қатар Бұқара, Самарқан қалалары да оның билігін мойындағанын айтады [130, 112 б.].

Тарихи аңыздарда Абылай өзіне бағындырған Орта Азия қалаларының билігіне әкім қылып сарттардың өзін қойып отырады. Бұл – отырықшы қалаларға ор-

натқан қазақ саяси билігінің көрінісі. Көшпелі қазақтар отырықшы қалаларда өмір сүруден гөрі, сол қалаларға бағытталған керуен жолдарына бақылау жасай отырып оның қауіпсіздігі кепілдігіне ақы алу, сауда орындарынан алым-салық жинап тұруды қалайтын. Олай болса, бұл жерде аңыз болмыс шындығын тарихи құжаттардан тереңірек береді. Бұл – бір.

Екіншіден, аңызда қазақ ханы жат жұртты жаулап алушы емес, өз ата-бабасының қонысын қайтарып алуға келген билеуші ретінде суреттеледі. Қазақтың тарихи жадында Бұқара, Үргеніш, Түркістан өңірлері қазақтың атажұрты болып саналады.

...Атажұрты Бұқара
Өз қолында болмаса,
Қанша жақсы болса да,
Қайратты туған ер ғаріп...[114, 25 б.], –

деп жыралайды қазаққа Жерұйық іздеген Асан Қайғы. Сондай-ақ, Мұрат Мөңкеұлының атақты «Үш қиян» толғауында Үргеніш пен Бұхара өңірлері қазақтың жаудан мерейі үстем болған, шалқып дәурен өмір сүрген қонысы ретінде ардақталады:

Қоралап айдап дұшпанды,
Үргеніш пен Бұхара
Алтын ала, ақ күміс
Қарық олжаға батқан жер,
Алтынан тұмар таққан жер...[113, 107 б.].

XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы жүрген ұлт-азаттық көтерілістің көсемі Сырым батыр Үргеніш маңын қазақтың ата қонысы деп санаған [145, 236с.].

Бұхара – көптеген атақты мұсылман әулие-әнбие-лері өмір сүрген және жерленген өлке. Мұсылмандық аңыз әңгімелерде аталмыш өлкеге Шыңғыс тұқымынан мұсылмандық дінін қабылдаған атақты билеушілердің арнайы келіп, тағзым етіп тұратындығы баяндалады. Айталық, Шыңғыс тұқымынан мұсылмандықты алғаш қабылдаған Берке хан мұсылманның өлі мен тірі әулие-

әнбиелеріне сәлем беремін деп Бұхараға арнайы сапармен келеді [98, 44 б.].

Бұхара өңіріндегі Самарқант – кезінде Әмір-Темір иелігінің астанасы болған әйгілі қала. Бұл қалаға ие болу – әміршінің атақ-абыройын арттыратын даңқ. Қазақ ханы Абылайдың Самарқантты жауламай, әулие-әнбиелерге сәлем бере келуі, оған Ақсақ Темірден кейін шықпаған көк тастың шығуы – оны әйгілі Ақсақ Темірден кем түспейтін мұсылмандық ұлы қолбасшы, билеуші дәрежесіне көтеріп мадақтау, әсірелеу әдісі. Мұның өзі халық аңыздардында тарихи оқиғаға беретін баға мүлдем бөлек, өзгеше болатынын көрсетеді. Бұл – аңыздар жанрына, жалпы фольклорға тән құбылыс. Бұл құбылысты кезінде В. Пропп былай деп сипаттаған еді: «Народ – движущая сила истории. Поэтому поэзия народа не только «отражает» историю, а выражает волю и стремление народа, она выражает чаяния и ожидания народа. Народ не стремится «изображать» события. Народная поэзия – не фактографическая хроника: дело здесь в общегосударственных и народных устремлениях и интересах. А не изображении отдельных, частных событий» [146, 287с.].

ЕЛДЕСТІРМЕК ЕЛШІДЕН... XVIII ғасырдағы жоңғардың ірі шапқыншылықтары Қазақ хандығының саяси тыныс-тіршілігіне ерекше әсер етті. Күші басым жаудан қорғану үшін Қазақ хандығы көршілес елдерден саяси қолдау мен көмек сұрап елшіліктер жібереді. Екпіні қатты жоңғарға оңтайлы уақыт туғанда күш жинап тойтарыс беру үшін келісім сөздер жүргізіп, елшіліктер аттандырады. Қазақ хандары батыстағы Ресей мен шығыстағы Қытай империясымен, оңтүстіктегі Орта Азия хандықтарымен саяси-экономикалық мәселелер жөнінде елшіліктер алмастырылып жүргізеді.

Хандықтың көрші елдермен түрлі мәселелер бойынша жүргізген келіссөздері, қазақтарға өзге елдерден елшіліктер, қазақтар атынан барған елшілер – жаугершілік заман шындығының ажырамас бір бөлшегі. Қанша қан төгіліп, ел күйзелген заман болмасын елді басқыншыдан қорғау, ел мұраты мен мақсатын жүзеге

асыру жолдары тек шапқыншылық, жорық, ұрыс-соғыстар арқылы ғана жүзеге аспаған, сонымен қатар бейбіт келісімдер арқылы шешуге жауласушы жақтар әрдайым ұмтылып отырған. Басқаша айтсақ, елдің мүддесін, намысын жоқтау, ердің құнын даулау елшілік қызметтер арқылы да жүзеге асқан.

Қазақ хандығының саяси тынысындағы осы бір шындықты бейнелейтін тарихи аңыздар шоғыры бар. Аңыздарда қазақ елшілері қисынсыз талап қойған Ежен ханға барса, енді бірде елге ойран салған қалмақтарға қаймықпай барып, ел абыройын асқақтатады. Байлығы мен сән-салтанатына мастанған Бұхара ханына барған қазақ елшілері өз жұртының артықшылығын, басшысының асыл тегін танытып қайтады. Бұл тұста елшілер қазақ ханының асыл тегі Шыңғыс ханға тірелетінін мақтан етеді. Мысалы, Бұхара ханына барған елшілер ханның «Менің тегім асыл ма, Абылайдың тегі асыл ма?» деген сауалына былай жауап қайтарады: «Абылай тегі асыл. Абылайдың атасы нұрдан пайда болған, садағын күнге асқан. Сіздің атаңыз Қоқандық қара сирақ сарт» [53, 204 б.], – деп жауап қайтарып, Бұхара ханын қатты мүдіртеді. Қазақ жұртының атынан барған елшілер жау ордасында әсіресе, жоңғар ханының ордасында батылдық пен тапқырлық, асқан шешендік таныта отырып ел мүддесін қорғайды, жауды бейбіт келісім жасауға мәжбүрлейді.

XVIII ғасырдың тарихи аңыздарында қазақ жұртының атынан қалмақтың ханы Қалдан Серенге Қаздауысты Қазыбек бидің үш рет барғаны аңыздалады. Орта жүздің атақты биі Қазыбектің қалмаққа елшілікке барғаны – тарихи шындық. Ш.Уәлиханов жазып алған аңыздық дерек бойынша, Абылай хан Қазыбектің Қалданға барып қазақ тұтқындарын босатып әкелген ерлігін ерекше бағалап өткен. Ханға «Үш жүзден қай батырды аса құрметтейсіз?» деп қойылған сауалға ол: «Маған дейінгі екі кісінің ерлігі мені таңғалдырды: Қалданнан 90 тұтқынын қайтарып алған Қаракесек Қазыбек және дәл осындай ерлікті қайталаған Уақ Деріпсалды. Біріншісі Қалданға өзі барып қайтарды, ал соңғысы ауылында

отырып-ақ жауды қорқытып, тұтқынын қайтарған» [69, 222 б.], – деп жауап қайтарған екен деп жазады ғалым.

Қаздауысты Қазыбектің қалмаққа елшілікке баруы ел арасында түрлі аңыздық нұсқада сақталған. Онда Қаздауысты Қазыбектің батыл шешендігін, тапқырлығын, қадір-қасиетін дәріптеу кең орын алған. Аңыздар қалмаққа елшілікке барған тарихи фактіні сақтай отырып, оның мазмұнын халықтың саяси танымына, көксеген мұратына орай түрлендіреді. Сол фактінің негізінде халық сүйсінетін тұлғаны дәріптеуге тырысады. Онда атақты би тұлғасының асқақтатылатыны сонша, аңыздар оны бала күнінен елшілік қызметке араластырып, ел мүддесі үшін бел шеше ерте күрескен тұлға ретінде сипаттайды. Болашақ шешен он бес жасында елшілікке өзі сұранып, қазақ жұртының атынан Абылай аттандырған елшілікке 100 кісінің бірі болып кіреді. Абылай хан елшілерге: «Басшыларың Тайкелтір би, атшыларың бала Қазыбек болсын» деп аттандырады. Қалдан Серен: «Абылай мені мазақ қылып елшіге бала қосқаны несі» деп елшілерді қырып салмақ болады. Бірақ ханымы елшіні өлтіру орынсыз екенін айтып оның бұл шешімінен бас тартқызады. Елшілерді ордада қабылдаған уақытта Қалдан Сереннің алдында сөз бастаған Тайкелтір би кішірейе сөйлеп, тілектерін майдалап жеткізе бастайды. Тәкаппар Қалдан Серен Тайкелтірдің сөзіне кешке дейін жауап беремін деп елшілерді ордадан шығармақ болады. Сонда «дат» айтып, атшы бала Қазыбек орнынан көтеріліп, қарасөз бен жыр жолдары араласқан өткір сөздер айтады. Елшілікке барған жүз кісінің ішінен суырылып шығып, қаймықпай тіл қатқан бала Қазыбектің уытты сөзі «айбат шегіп отырған ызбарлы ханды қалбаң қақтырып», қазақтан түскен тұтқындарды, мал-мүліктерді елшілерге беріп қайтарады [119, 18–19 б.].

Қазыбектің Қалдан Серенге айтқан сөздерінде қалмақтың озбыр ісіне деген халықтың ашу-ызасы көрінеді, озбырлықты тыятын қажыр-қайраты сезіледі. Сонымен қатар Қаздауысты Қазыбектің сөзінде қазақ

жұртының айбар-айбыны мен мерейі қалмақтан жоғары қойылады: қалмақ көктегі құс болса, қазақ-сұңқар, қалмақ қабылан болса, қазақ – жолбарыс.

Елшілер өз жұртының айбар-айбынын жоғары қою арқылы жау көршісінің бетін қайтармақ болады. Жауды қалың елдің ортасына бойлатпай, елшілердің ерлік істері арқылы шеттен қайыру – халықтың азаттық үшін жүргізген күресінің көрінісі, тыныштық пен бейбітшілікті аңсаған арманы. Халықтың өз елшілері арқылы жауласқан елмен бейбітшілік қарым-қатынас орнату арман-аңсарлары орыс эпостарында орын алған [147, 45 б.].

Халықтың арман-аңсарының аңызда көркемделетіні соншалық, қазақ жұртының атынан барған екінші рет барған Қаздауысты Қазыбек, пен оның жанындағы серіктері-Тайкелтір би, Балтакерей Тұрсынбай, Шақшақ Жәнібек батырлардың айбат-айбарынан, қадыр-қасиеті мен тектілігінен Қалдан Серен тілдеспей жатып сескеніп, ханымының (әйелінің – А.Ә.) ақылымен қолға түскен 90 жесірді (тұтқындарды – А.Ә.) ешбір сатусыз қайтарады [119, 15 б.].

Қаздауысты Қазыбектің жанындағы серіктері – қазақ – қалмақ тұсында аты шыққан би-батырлар. Қалданның ханымының «Өзінің оққағары бар. Күнінде ыңыршағыңды отқа жағып, бақайшағыңның майын шағатұғын осы екен» деп сын тағатын Шақшақ Жәнібектің жоңғарларға қарсы жүргізген тегеуірінді күресі туралы мәліметтер орыс жазба деректерінде кездеседі. Ол жазбаларға қарағанда, Шақшақ Жәнібек, сондай-ақ Қаздауысты Қазыбек билер – Қалдан Сереннің зорлығы мен талабына көне бермеген билеушілер. XVIII ғасырдың 40-жылдары Жоңғар билеушісі Қалдан Серен қазақ майданында уақытша болса да елеулі жеңістерге жетіп, басымдылыққа ие болады. Қазақтың беделді сұлтаны Абылайды қолға түсіреді. Үстемділікті, басымдылықты бекіте түсу үшін ол қазақтың беделді хан-сұлтан, би-батырларына балаларын аманатқа беріп, жоңғармен келісімшарт жасауды талап етеді. Қонтайшының бұл талабы қазақ билеушілерін екі топқа жарады. Бірі – аманат беруге мүлдем қарсы

болып, Ресей қамқорлығына үмір артқан топ. Екіншісі – Қалдан Серен талабын орындап, бейбіт келісімдерді қалаған топ. Бірінші топта Әбілқайыр хан, Шақшақ Жәнібек, Құлсары, Құлеке батыр секілді кісілер болса, екіншісінде Әбілмәмбет, Абылай, Барақ, Батыр сынды хан-сұлтандар еді.

Аманат талабын орындауға үзілді-кесілді қарсы болған батырдың бірі – Шақшақ Жәнібек. 1743 жылы Түркістанға шешесінің жылын өткізуге келген Шақшақ Жәнібек батырға қалмақ әскерінің басшысы Септеннен аманат сұраған, оған көнбейтін болса, әскер жіберетінін айтып сескендірген хатпен елші келеді. Жәнібек Септенге: «...алдымен орысты жеңіп ал, біз оның боданындағы адамбыз: ол соғыс десе, соғысамыз, бейбіт бол десе, бейбіт боламыз», – деп жауап қайтарады. Өз жұртына келгеннен кейін Шақшақ Жәнібек жоңғар әрекетіне тойтарыс беру үшін Орынбор губернаторына, Орта жүздің Қазыбек, Қабан билеріне, жоңғар тағы үшін Қалдан Серенмен таласқан төнтек-башқұрт Қарасақалға хат жазады [97, 121–134 б.].

Шақшақ Жәнібектің жоңғарларға илікпеуінің өзіндік себебі бар болатын. 1742 жылы Абылай сұлтанды босатуды сұрауға арнайы жіберілген майор В. Миллер бастаған орыс елшілігін жоңғар шекарасына жаңа әрі төте жолмен жеткізген Шақшақ Жәнібектің інісі Байқұлақты жоңғарлар алдымен «қалмақты биттеген тұлыпқа теңедің» деп ұрып-соғып, кейін «жерімізге қар мен суық әкелген сыйқыршысың» [97, 148 б.] деген жаламен отқа жағып өлтіреді. Жәнібек батыр осыған кектенеді.

Олай болса, жау мойнында інісінің кегі бар, Жоңғардан алыстап, Ресей қамқорлығына ұмтылған Шақшақ Жәнібектің сол жоңғарларға елші болып баруы тарихи шындықта күмәнді мәселе. Бірақ аңыздың басты мақсаты – нақты фактіні жеткізу емес, тарихи оқиғаларға қатысушы қаһарманның атқарған қызметіне баға беру, оны дәріптеу болғандықтан, шындықта болған нақты оқиғалар ұмытылған. Ұмытылған оқиғалардың орнын аңыздық көркем баяндаулар мен шартты әсірелеулер алмастырады.

XV ғасырда Жошы мен Шағатай ұлысының күйреген қонысында бой көтерген Қазақ хандығы қоғамының әлеуметтік тобы таптық сипатқа ие бірнеше сатыларға бөлінді. Жоғары билік иесі, Шыңғыс тұқымдары хан-сұлтандар ақсүйек топқа жатса, қазақтың рулары қарасүйекке жатты. Билеуші хан-сұлтандар ел басқаруда рубасы көсемдеріне, би-бектерге, батырларға, байларға арқа сүйеді [148, 183 б.].

Баяндылығы мен өміршендігі хан-сұлтандар мен рубасы көсемдері, би-бектері арасындағы келісімге байланысты болып келетін Қазақ хандығы жүйесінде феодалдық қоғамға тән қайшылықтар да орын алып отырды. Хан сан алуан руларды басын біріктіретін билеуші тұлға ретінде ру-тайпа арасындағы тепе-теңдікті сақтауға тиісті болды. Бұл тепе-теңдік бұзылған жағдайда хандықтың ыдырап кету ықтималы күшейе түсетін. Сондықтан хан мықты, адам саны көп тайпаға сүйене отырып, өзге руларды соның жанына айла-әдіспен де, күш көрсету арқылы зорлық-зомбылықпен де бағындыруға ұмтылды. XVII ғасырдың соңында Әз-Тәуке ханның Үш жүз қазақ руларының маңына біріккен қырғыз, қарақалпақ, қатаған, жайма тайпаларының ірі билері (Төле, Қазыбек, Әйтеке, Қоқым, Сасық билер) арқылы басқаруға ұмтылып, оларды хан әмірін орындайтын «жарғышы» ретінде бекітіп, «Жеті Жарғы» сынды заң-жоралғыны қабылдауы – орталық биліктің тегеуірінін көшпелі тайпалар арасында тереңдете түсу үшін жасаған болатын.

Хандық билікке, яғни бір орталыққа бағынатын билік жүйесіне ру-тайпалардың барлығы дерлік ықыласы болмады. Көшпелі тіршілікті ұстанған қазақ рулары үшін хандық биліктің бейбіт күндерден гөрі, жаугершілік заманда бағасы артта түсетін еді. Себебі жаугершіліктің жорықтың мақсат-мүддесіне орай хан маңына жиналған ру-тайпалар ірі қол, қосын шығара алатын еді. Ол уақытта қол бастаған ержүрек батырлардың беделі жоғарылайтын.

Хандық билікті баянды, мәнді етуге көп септігі бар рубасы би-батырлар мен билеуші хан-сұлтандар ара-

сында ел басқару, көші-қон, жорық жүргізу, жорықтан түскен олжаны бөлу сынды саяси істерде қайшылықтар орын алып отырды. Хан мен қарашасы арасындағы түрлі қарама-қайшылықтар, орын алған теке-тірестер халық жыр-аңыздардың халықтық сипаты басым. Бұл түсінікті құбылыс: аңыздар да өзге фольклорлық жанрлар секілді қарапайым халықтың қара қазанында қайнап, сүзгіден өтіп, ұрпақтан-ұрпаққа ауысады. Сондықтан бірсыпыра жыр-аңыздарда қарсылаусшылардың кім екені, араздықтың не себептен туындағыны баяндала келіп, хан шешіміне қарсы шыққан тұлғалардың саяси салмағы ардақталады, асқақталады. Аңыздарда ондай тұлғалар, әдетте, қарадан шыққан би-батырлар, жырау-жыршылар болып келеді. Би-батырлардың хан шешіміне келіспей, қарсылық көрсету оқиғалары тарихи аңыздарда біршама кең баяндалады. Мысалы, XVII ғасырда билік құрған Есім мен Тәуке хандардың шешіміне Алшын Жиёмбет, Найман Алдияр сынды батырлар, XVIII ғасырда билік құрған Нұралы ханға Сырым батыр, Абылайға Қаракесек руының басшысы Қазыбек би (кейде оның баласы Бекболат би) қарсы көтеріледі.

XVII ғасырдың тарихи аңыздарындағы би-батыр мен ханның араздасуы Есім мен Жиёмбет арасында жүреді. Атақты хан мен Алшын руының ірі батыры әрі биі, жырау Жиёмбет арасындағы қайшылықтың туындауына мынадай оқиға сеп болған: «Бірде Есім ханға қалмақ тайшысы сыйға жіберген қызды Жиёмбет жыраудың інісі Жолымбет жолдан тартып алады. Есім хан Жолымбетті жолсыз ісі үшін жазаламақ болады. Інісіне Жиёмбет жырау арашаға түсіп, ханға қарсы шығады», — дейді аңыз. Жыраудың ханға қарсылығы белгілі толғау сөздермен өрнектелген [114, 52–53 б.]

Аңыздарда хан мен қарашаның араздығы сыртқы қарым-қатынас ісіне байланысты да туындап отырады. Хан ел билеушісі ретінде сыртқы байланыс бір орталықтан жүргенін қаласа, кейбір рубасы көсемдері, батырлар сыртқы елмен өздері тікелей қарым-қатынас, келісім шарт орнатуға тырысып отырған. Айталық,

аңыздың айтуынша, Тәуке хан оң жағында отыратын атақты батыры Найман Алдиярдың аулына қалмақ ханы келеді. Қазақ батыры мен қалмақ қонтайшысы бейбіт шарт жасасып, екі жақтың жауласуын тоқтатуға келіседі. Алдияр батыр Тәуке ханға келіп қалмақ қонтайшысымен өзінің ұстанымдарын жеткізеді. Хан келісім жасамақ түгіл қонтайшыны өлтірмек болады. Алдияр батыр ханға қазақтың қонақжайлық дәстүрін бұзбауды айтып, өз қонағын жазаға беруден бас тартады. Алдияр батыр өз туыстарымен Тәуке ханға қарсы тұрып, онымен соғысады. Сол соғыста Алдиярдың ең кіші інісі Майлан батыр қаза табады. Ханның әскерінің бетін қайтарған Алдияр келесі күні қалмақ қонтайшысын құрметпен шығарып салады [149, 218 б.].

Қазақ хандығының сыртқы байланыстарды жүргізу ісінде хан мен би-батырлардың арасында қарама-қайшылықтар, келіспеушіліктер орын алғаны XVIII ғасырдың тарихи құжаттарында анық көрінеді. Тарихи деректердің жазуынша, 1740 жылы Ресей бодандығын қабылдаған Абылай сұлтан Орта жүз биі Қаздауысты Қазыбектің бодандық сұрап патша үкіметіне жазған хатын жеткізбей қояды [130, 99–100 б.]. Ал Орта жүздің атақты биі Қаздауысты Қазыбек – XVIII ғасырдағы ірі тұлғалардың бірі. Ол Абылайдың кейбір саясаттарына ашық қарсылық білдіріп те отырған. Орыс жазба деректерінде Сібір губернаторы фон Фраундорфтың Сыртқы істер коллегиясына жасаған мәлімдемехаты сақталған. Мәлімдеме хатта губернатор Қаракесек руының биі Қазыбектің Орта жүз ішінде хан билігімен таласатындай зор беделі туралы және бидің Ресеймен бірге болуға ұмтылып, Қытайдың қазақтарға жүргізбек болған саясатына қарсы екенін айта келе: «Арғынның ішіндегі ең күштісі – Қаракесек ұлысы. Оның барлық билігі Қазыбек бидің қолында. ...Жасы бұл күнде (1763 жыл – А.Ә.) 96-ға келіп отырған Қазыбек би Орта жүзде атақты әрі әлуетті би екенін айтады. Арғын ішіндегі қалың Қаракесекте оның әкесі және аталары әрқашан би болып келген. Арғын арасында сұлтандар ел ағасы болып өте сирек сайланады. ...Бұлардың (хан-

сұлтандар – А.Ә.) бірде-біреуі Қазыбек бидің келісімінсіз маңызды мәселе шеше алмайды» [150, 351–353 б.], – деп хабарлайды.

Қазақ хандығында билердің үлкен ықпалды саяси күш иелері болғандығын XVIII ғасырда қазақ даласына түрлі қызметпен келген патшалық Ресейдің елшілері мен шенеуніктері де байқап жазған. «Бұл үш ордада, – деп жазды 1734 жылы Орынбор экспедициясының бастығы болып Петербургтен арнайы келген И.Кириллов, – хандар емес, рубасылары билікке ие. Олар өз хандарының кісімен де, байлығымен де күшеюіне жол бермейді және көзі ашықтарын (грамотных) хандыққа сайламайды...» [136, 107 б.]. Ал Кіші жүз ханы Әбілқайырдың Ресей патшасына бодан болу туралы шешімі билердің тарапынан қандай қарсылыққа ұшырағаны М.Тевкелев күнделігінде кеңінен суреттелген. Олар Әбілқайырға билердің келісімінсіз жасалған Ресейге бодан болу туралы шешіміне қатты наразылық білдіреді. Елшіні өлтірмек те болады [151, 75–78 б.].

Қазақ қоғамында хан билігінің шектеулі болғандығын тарихшы А. Левшин де жазады: «Егер ақсүйек хан тұқымы ақылымен, байлығымен және тағы басқа қадір қасиетімен маңайына тілеулестерін жинай алмаған болса, ешқашан халық жиынында басым дауыс ала алмайды» [14, 366 б.].

Орта жүздің беделді Арғын руында еркін билік құрған Қаздауысты Қазыбек бидің беделімен бір орталыққа бағынған мемлекет құруды ойлаған Абылайдың саясаты сол тұста қалыптасқан тарихи жағдайға байланысты бір-біріне кереғар келуі тиісті де еді. Себебі XVIII ғасырда қазақ қоғамының билік жүйесіндегі саяси берекесіздік «бөліп ал да, билей бер» деген жымысқы саясат ұстанған Ресей империясының қазақ даласына ентелей кіруіне байланысты күшейе түсті. Алғашқы уақыттан-ақ патшалық Ресей кейбір рубасыларының сепаратистік саяси бағытын қолдап, бір орталыққа – хандық билікке мойынұсынбаған кісілерді ашық та, жасырын да дем беріп отырады. Сырттан қорғаушысы табылған рубасылары

енді өз ханы мен сұлтаны жақпаса, Ресейге иек артып, тірек іздеп, шағынатын тәсілге көшеді.

Ел іргесін сөгетін мұндай жағымсыз көріністердің тереңдеп бара жатқанын байқаған қазақ ханы Абылай ел билеу ісіне қатысты бірнеше саяси билік реформаларын жүргізеді. Алдымен ол ханның билігін шектейтін билер кеңесін жояды. «Абылай, – дейді Ш. Уәлиханов, – өз өктемдігін асырып, ең алғаш өлім жазасын енгізді. Бұрын мұндай шешім халық жиынының ұйғарымымен жүзеге асатын. Сөйтіп ол хан билігін алқалы кеңес арқылы шектеп отыратын рубасылар мен сұлтандардың өркөкірек үстемдігін тыйды» [21, 116 б.].

Екіншіден, Абылай хан феодалдық мемлекетке тән билеу жүйесін, яғни ханның үш жүзге толық билігін нығайту үшін өзінен тараған ұлдары мен туыстарын ру, тайпаларды билеуге тағайындайды. «...Осындай саясат арқылы, – деп жазады С.Зиманов, – хандар екі мақсатқа қол жеткізген: біріншіден, рубасы билер мен феодалдардың өктемдігін тыйып, хан билігін мойындаттырған; екіншіден, туыс-жақыны, сенімді кісілері арқылы хан билігін нығайтқан» [152, 111 б.].

Әрине, ханның мұндай саясаты сепаратистік пиғылдағы рубасыларына ұнамайтын еді. Көрші елден қамқорлық тапқан, қолдау алған кейбір би-шонжарлар Абылайдың билік жүйесіндегі өзгерістерін толық қолдаған жоқ. ондықтан Абылайдың саясатына ірі рубасы билердің қарсылығы да туып отырған. Тіпті, Шоқанның жазуынша, «рубасылары ежелгі әдет бойынша, кәдімгі Польшадағы корольға қарсы соғыс сияқты, ханға қарсы аттанбақ та болды» [21, 114 б.].

Ханға қарсы бағытталған қарсылықтың бірін Қазыбек бидің баласы Бекболат бастаған. Бұл тарихи оқиға Қытай жазба деректеріне де түскен. Қаракесек руының қарсылығын басу үшін Абылай Қытай үкіметінен әскери көмек сұрап хат жазады және осы мәселемен баласы Сыдық сұлтанды Қытай үкіметінің өкілдеріне жұмсайды. Бұл оқиға туралы Қытайдың шекаралық генералы: «Қазақ ханы Абылайдың моңғолша тот жазуымен жазылған хатын алдық. Оның баласы Сыдық

сұлтанның да сұрап ұғыныстық. Оның айтуынша, былтыр жазда қаракесек руының ақалашы рубасы Бекболат мың шақты адамды сақтап келген. Әкесі бас иіп кешірім сұраса да иілмеген, әрі үшеуі адамдары көп, мықты-мықты рулар екен. Алда тағы да көліп әлек сала ма деген қауіппен бізден 5–6 жүз шерік сұрайды... Мен қазақтардың мұндай ішкі істеріне қосынымызды араластырсақ келіспейді ғой деп, оларға: «Әкеңіз қазақтың ханы, осылай істеуге хақылы, қарашалары оған сөзсіз бойсұнуға тиіс. Егер қарсы шығушылар болса, жазалаған жөн. Бірақ бұған біздің қосынды араластырудың реті келмейді. Оның сіздер үшін де пайдасы жоқ. Сондықтан Сарайға мәлімдеуге ыңғайсыз болар деп жауап бердім»[125, 83 б.], – деп жазады.

Тарихи аңыздарда «хан билігімен таласатындай» беделге ие Қаздауысты Қазыбек (кейде оның баласы Бекболат би) пен бір орталыққа бағынатын мемлекет құруды көздеген Абылай арасында қару алып көтерілген қақтығыс та болған. Сондай қақтығыстың бірі аңызға да түскен. Онда би мен хан арасындағы қайшылықтың орын алуына Абылайдың Қаракесек руынан (кейде Керей руынан) Ботақан деген кісіні тірідей көрге салып жазалағанын туындайды. Хан жазасына қорланған Ботақанның жүрегі жарылып өледі. Орта жүз бұған намыстанады. Ботақанның кегін алу үшін Қазыбек би арғын, найман руларын бастап шығады. Абылай ауа қашады. Қазыбек үш көштік жерге дейін қуады [119, 54 б.].

Аңызда Қазыбек бидің күш-қуаты ханнан басым екені байқалады. Қайтқан кісінің құнына Қазыбек ханның басын немесе оның әйелін тартып алуға даяр. Мұнда хан мен бидің ел билеу, басқару тетігіне ие болу үшін жүргізген саяси күрестерінің шындығы да бейнеленген. Қатты кекетеніп шыққан Қазыбек бидің ханның қара қазанын алуы – би мен хан күресінің астарлы түрде сипаталып отырған символикасы. Қара қазан – қараша жұрт. Махамбет ақынның «Қара қазан, сары бала // Қамы үшін қылыш сермедік» деп келетін жыр жолдарындағы мағына «ел-жұрт» үшін соғыстық дегенге саятыны сөзсіз. Олай болса, аңыз астарында

Қазыбек би Абылай ханның халыққа жүргізер билігін алды деген мағына жатыр. Тарихи шындықтағы Қазыбектің «хан билігінен кем емес беделі» аңызға осылайша трансформацияланады. Ханның Орта жүзді тастап, Ұлы жүзге кетуі [21, 112 б.] – оның бұл өлкедегі биліктен айырылуы. Қазыбек би мұндай жоғары беделге елдің намысын жыртып жүрген қызметі арқылы көтерілген.

Абылай ханының Қаракесек руымен жанжалдасу себебі де әртүрлі. Бір аңыздар мазмұны бойынша, Апатау қырғыздарына жорыққа аттанып бара жатқан Абылай Қаздауысты Қазыбек бидің ауылында болып жатқан үлкен асқа кез болады. Ас үстінде сол ауылдың жас балалары ханның қалпағын қағып түсіреді. Ол кісі Қаздауысты Қазыбектің інісі болып шығады. Хан жерге түскен бөрікті көтермей жүре береді. Бірақ ішіне кек сақтап кетеді. Күндердің күнінде хан Қызылжар жәрмеңкесіне келген Қаракесек пен Төртуылдың адамдарынан Ботақан мен Жанай деген кісілерді ұстап алып, тірідей көрге салады [119, 55 б.].

Екінші бір аңызда Абылай ханның баласы бесалты нөкерімен жолаушылып келе жатып бір ауылда қайындап келіп жатқан күйеу шатырына кезігеді. Көңілді отырған топ бұлардың сұрауына дұрыс жауап бермейді. Ханның бір нөкері аттан түсіп, отырған жігіттің біреуін сабай бастайды. Сол жерде төбелес шығып, хан баласының басына қамшы тиеді. Хан баласы екенін білген соң ауыл ақсақалдары келіп шатырлардағы жігітерді айыптап, ат-шапан айып төлеттіреді. Кейін хан бұл оқиғаны біліп қойып: «Бұл іске лайықты жаза беру керек», – деп, сол елдің Анай (Қанай) деген адамын байлатып тастайды. Ел жиналып Қазыбек биге келіп өтінеді. Қазыбек би баласы Бекболатты жіберіп, ханнан кісіні босатуды сұрайды. Хан оған көнбей қояды. Ақыры Бекболат өз баласын және Қанай елінен бір баланы кепілдікке қойып, байлаудағы кісіні босатады. Бірақ Арғын елі жиналып келіп, кепілге қойылған балаларды босатуды талап етеді. Хан Бекболаттың баласын босатып, екіншіні қамшының қаны болсын деп өлтіріп

жібереді. Бұл жұрттың намысын қатты қоздырып, ханға бірігіп қарсы шығады. Абылай бес жүз кісімен Қаратауға қарай көшіп кетеді [23, 112 б.].

Ал үшінші бір аңызда қамшы тиген хан баласы үшін жауап беріп жүрген кісі – Қазыбектің баласы Бекболат би. Ол қамшы тиген хан баласынан кешірім сұрап, оқиғаны ханға жеткізбей қояды. Кейін хан біліп қойып, ұрған баланы бер деп Бекболатқа елші жібереді. Бекболат кінәлі кісіні бермей, өз баласы Тіленшіні елшілікке жібереді. Хан Бекболатқа өкпелеп, Тіленшіні ұстап алып Ұлы жүзге көшіп кетеді. Артынан Бекболат баласын сұрап келгенде: «Сен мені іздеп келді ғой десем, ханның қадірі менен қазақтың елдігін жоғалтайын деген екенсің, балаңды ал да кет», – деп Ұлы жүзде қалып қояды [6, 32 б.].

Тіпті, кейбір аңыздар хан мен Бекболат арасындағы жанжалды Абылайдың жылқысының ұрлануынан шығарады. Бекболат бидің інісі абайсызда хан жылқысын айдап алады. Хан Бекболаттың інісін тұтқындап алады. Би інісін хан жазасынан шешендік тапқырлықпен арашалап алады [30, 380 б.]. Хан мен Қазыбек би (кейде Бекболат би) бастаған қараша арасындағы жанжал өртінің тұтануына себеп болып отырған жағдайлар мыналар:

1. Қараша халық жағынан болған болымсыз қателікке ханның үлкен жаза тағайындап, оның кісі өліміне ұласуы. Өлген кісіге билердің құн сұрауы.
2. Хан жазасына сұраған кісіні Бекболаттың бермей қойып, оған өкпелеген ханның көшіп кетуі.
3. Хан мен Бекболат арасындағы кикілжіңнің мал дауынан туындауы.

Бұл себептер түгелімен – әлеуметтік-тұрмыстық кикілжіңдер аясы. Демек, аңыздық баяндар хан мен би арасындағы жанжал өртінің тұтану себебін билеушілер арасындағы саяси күрестен іздемейді, оны құн дауы, мал дауы сынды әлеуметтік-тұрмыстық кикілжіңдер шеңберінен туындатады. Бұл – хан мен билерді жоғары билік үшін таласқан кісілер емес, халықтың қамын жеген тұлға ретінде суреттеудің бір жолы. Оған дәлел – қақтығыс біткеннен кейін Абылай ханның қақ-

тығыс кезінде елдің елдігін сақтап қалған, қантөгіс болдырмауға ұмтылған кісілерге өз қолымен сый тартуы [153, 322 б.]. Ханның өз қарашысына сый тартуы, жөн-жосық белгілеуі – түркі-моңғол халықтарының билік жүйесінде ертеден келе жатқан көне дәстүр. Бұл тұста хан ақыл мен адамгершілігі мол билік иесі, жеке бас пайдасынан бұрын ел бірлігін бағалайтын әмірші ретінде көрінеді. Абылай мен Бекболат арасындағы, яғни хан мен қарашаның арасындағы қақтығыс халықтың тарихи жадында «Абылай аспас сары бел» деген бейнелі мәтелмен өрнектелген.

Хан мен оның қарашасы арасындағы қақтығыстың қантөгіске ұласпауына Абылайдың ханымы ақылын қосып, көп септігін тигізеді. Бекболаттың ойға алған ісін ханым алдын ала біліп, ханға асулы қара қазан, жұртқа үш жүз сиыр қалдырып, ауылдан көшіп кетуді ақыл етеді [153, 321 б.].

Ханның немесе батырдың айла-шарғысы таусылғанда, көмекке оның жары немесе қарсы жауының қызы, жалпы әйел баласының түрлі қасиетімен көмекке келуі – фольклорлық дәстүрге тән белгі. Бұл – матриархат дәуірінің фольклордағы ізі. Ал аңыздағы Абылай мен Бекболат бидің (хан мен қарашаның) тұспалдап, астарлап сөйлесіп, бірін-бірі түсінісуі – қазақтың шешендік сөз үлгілері мен ертегілерінде жиі кездеседі [154, 152 б.]. Әсіресе, атақты Жиренше шешеннің сөздерінде мұндай үлгілер молынан сақталған [155, 20–29 б.].

Түптеп келгенде, аңыздың басты мақсаты – хан мен қарашаның араздық оқиғасын көрсетуге емес, ел бірлігі, хан мен қарашаның бір-біріне құрметін, жарасымдылығын, халық тұтастығын үгіттеу. Мұндай сарын аңыздық оқиғаның соңғы бөлігіне тән. Халықты сыйлаған, онымен санасқан ханның абыройы биік, билігі баянды.

Ханның жақсы болмағы –
Қарашаның елдігі.
Қарашы халық сыйласа,
Алтыннан болар белдігі [114, 97 б.], –

деп жырлайды ел бірлігі мен татулығын көксеген көреген Бұқар жырау.

Қорыта келгенде, тарихи аңыздардың сюжеттік құрамының негізгі бастау арналары көне түркі-моңғолдық кезеңнен нәр алады. Бірақ олар қазақ қоғамында орын алған нақты тарихи оқиғаларға байланысты өзгеріске ұшырап, оған сол кезеңде қалыптасқан саяси-әлеуметтік жағдай мен халықтық таным-түсінікке орай түзілген түрлі жамау, қоспалар қосылады. Тарихи тұлғалардың атқарған қызметі мен бейнесі де фольклорлық тәсілдермен, көркемдік дәстүрмен баяндалады. Аңыздардың басты мақсаты хабар-дерек беру болғанымен, оның мазмұнында тағылым-насихатқа, үгіт-өсиетке құрылған мәнді де маңызды ғибраттар орын алған. Бұл – уақыт пен замана тегеу-ріні мен көркемдік таным, тәсілдерінің әсері арқылы үнемі өзгерісте болып отыратын аңыз жанрының басты ерекшеліктерінің бірі.

II тарау. ТАРИХИ АҢЫЗДАР: ТҰРАҚТЫ МОТИВТЕР МЕН СЮЖЕТТЕР ЖЕЛІСІ НӘМ ОЛАРДЫҢ ТҮРЛЕНУІ

Қазақ хандығы тұсындағы оқиғаларды аңыздайтын әңгімелер хандықтың даму тарихында орын алған түрлі кезеңдердің шындығынан, нақты өмір сүрген тұлғалардың қызметінен мол хабар беріп, кейбір тарихи фактілерді, оқиғаларды біршама нақтылы, шындыққа сай суреттейді. Ол халықтың жеке мемлекет құру жолындағы саяси танымы мен көксеген арман-аңсарынан, тұрмыстық хал-ахуалынан, дүниетанымдық көзқарастарынан мол хабар беріп, таным-білімімізді кеңейтеді.

Фольклорлық шығарамаға тән сыр-сипатпен қаныққан аңыздар тарихи оқиғалардың ізінен дүниеге келеді, нақты болған оқиғаларды баяндайды, сол барлық халық шығармашылығына шығармаға тән көркемдеу мен романтикалық дәріптеу (идеализация) әдістері де орын алады. Тарихи аңыздарда көркем поэтиканың орын алатын себебі де түсінікті: «аңыз – халық жадында сақталып, ауызша айтып келген тарихы дегенде, онда тарихи оқиғалар еш өзгеріске ұшырамаған, шындық сол қалпында әңгімеленген деген ой тумау керек. Аңыз жанры да, бүкіл фольклор сияқты, анахронизмнен құр алақан емес. Біріншіден, ауызша тарағандықтан, екіншіден әңгімеленген оқиғадан көп уақыт өтіп кеткендіктен, үшіншіден, әңгімеге көркемдік элементтер әсер еткендіктен аңызда баяндалатын оқиға көмескі тартып, әңгіменің варианттары пайда болады, тіпті оқиғаның мезгілі шатастырылады» [40, 124 б.].

«Көмескі тартқан» оқиға мен фактілердің орнына бұрыннан ел арасында аңыздалып келе жатқан үлгілер немесе көне миф пен ертегілердегі тұрақты мотивтер мен қалыпты сюжеттер пайдаланылады. Әсіресе, аңыздарда орын алған көркемдік тәсілдер жүйесінде тұрақты мотивтердің қызметі ерекше. «Под мотивом я разумею простейшую повествовательную единицу, образно ответившую на разные запросы первобытного ума или бытового наблюдения» [156, 305 б.], – деп жазды машһүр ғалым А. Веселовский.

Адамзат қоғамының дәуірлік бел-белестер шындығындағы танымынан туындайтын тұрақты мотивтердің шығармадағы басты қызметі – сюжет құраудағы жинақтаушылық қызмет. «Мотив – это элемент эпической сюжетной системы, мотив функционирует в составе системы, здесь он находит свое определенное место, здесь выявляется его конкретное содержание» [157, 43 б.]. Екінші сөзбен айтқанда, «мотив – түрлі оқиғаларды, ситуацияларды, эпизодтарды кеңістік пен уақыт жағынан белгілі бір тәртіппен орналастыруға қатысатын сюжеттің ең төменгі жинақтаушы, ұйымдастырушы бөлігі» [158, 276 б.].

Мотивтердің фольклорлық шығармадағы қызметі – көпқырлы. Ол фольклорлық шығармалардың барлық жанрларында кездеседі және оның шығу төркіні өте көне замандарға бойлайды. Сонымен қатар мотивтер жаңа тарихи дәуірге тез бейімделе алатын икемділікке ие. «Фольклорлық мотивтердің бір ерекшелігі, – деп жазады Ш. Ибраев, – шығарманың жанрлық тегі мен дүниеге келген дәуіріне қарамастан «еркін кезіп» жүретіндігі. Бұған қарап мотивтер жаңа дәуірге лайықты мазмұн игеруде «икемсіз» деуге болмайды. Мотивтер жаңа тарихи мазмұнды дәстүрлі машықтармен игеруде айрықша қызмет атқарады» [158, 276 б.].

Кез келген фольклорлық шығарманың ішкі құрылысын, типологиялық бірізділік пен ұқсастықты айқындауда және ажыратуда мотивтер ерекше қызмет атқарады. Себебі ол шығарманың өзге элементтеріне

қарағанда өзгерістерге аз ұшырайды, әрі көнелік белгілерді біршама толық сақтай алады және халық шығармаларын айтушылардың есте сақтауына, сөйтіп жүйелі сюжет құрауына жәрдем етеді [158, 276 б.].

Қазақ хандығы тұсында орын алған тарихи оқиғалар мен тұлғалар туралы аңыздарда әлемдік фольклорда жиі кездесетін тұрақты мотивтермен, одан түзілетін сюжеттер қатары мол. Тарихи аңыздардағы мотивтердің бірқатары адамзат дамуында орын алған алғашқы қауым, ру-тайпалық қоғам, феодализм сынды формациялардың ортақтығынан туындаса, ендігі бірқатары тегі – бір, өмір сүру салты – ортақ, әрі тарихи-әлеуметтік, экономикалық жағдайлары ұқсас түркі-тектес халықтардың өзара ауыс-түйіс, туыстық қарым-қатынастары арқылы орнығады.

Ғайыптан туу мотиві. Әлемдік фольклордың сюжетіне кең тарап, терең орныққан мотивтердің бірі – кейіпкердің ғайыптан тууы. Бұл мотив көне мифтерде, діни әпсаналарда, батырлық және ғашықтық жырларда, ертегілерде, аңыздарда да кездеседі. Фольклортану саласының көрнекті зерттеушілері аталмыш мотивтің генезисін алғашқы қауымдық қоғамдағы матриархат дәуірінің түсінігінен немесе тотемистік наным-сенімнің ізінен туған деп таниды. Орыс фольклористикасының атақты ғалымы В. Пропп ғайыптан туу мотиві алғашқы қауымдағы матриархат кезеңіндегі баланың дүниеге келуіндегі ер адамның қатысын білмеген білімсіздігінен туған деп санаса [159, 206 б.], мәдениеттанушы М. Косвен оны баланың дүниеге келуін адам баласы (әйелмен) мен жан-жануардың, өсімдіктің немесе әлде бір табиғат құбылысымен байланыстыратын тотемизм түсінігімен байланыстырады [160, 157 б.].

Ерте заманнан келе жатқан көне түсінік көркем фольклорда сүйікті қаһарманның бейнесін сомдауға ерекше қызмет етіп, ел тағдыры мен болашағында даңқты істер атқаруға келетін қаһарманның тегі бөлек жан екенін білдіретін көріктеу құралы ретінде қолданылады. «Народное воображение, стремившееся

к поэтической идеализации образа эпического героя, охотно пользовалось для этой цели традиционными сказочными мотивами, основанными на мифологических представлениях и верованиях более древней эпохи, но утративших с развитием общества свое первоначальное мифологическое содержание» [75, 157 б.], – деп жазады атақты фольклортанушы В. Жирмунский.

Ғайыптан туу мотиві қазақ фольклорының барлық жанрында да кездеседі. Тарихи аңыздарда ғайыптан туу мотивінің көне түсінігімен қатар, оның патриархалды-феодалдық заманға сай өзгерген түрлері де молынан ұшырасады. Әсіресе, қаһарманның төтенше жағдайда дүниеге келуі сынды «тұрақты формулалары» да жиі кездеседі.

Ғайыптан туу мотиві фольклорлық даңқты қаһарманның ғұмырнамалық баянында тұрақты орын алады. Көне миф пен ертегілер қаһарманы жайындағы әңгімелерде аталмыш мотивтің матриархат дәуірі мен тотемизм түсінігіне негізделген көріністері тұрақты орын алса, батырлық жырлар мен аңыздарда ол түсініктің қоғам талабы мен жаңа сұраныстың мазмұнына сай өзгерген, түрленген түрі де кездеседі. Тұрақты мотивтердің қазақ фольклорындағы көрінісі туралы арнайы ғылыми еңбек жазған ғалым С. Қасқабасов ғайыптан туу мотивінің өзгеру эволюциясын (ерекше жағдайда туу, аталар аруағы арқылы туу, төтенше жағдайда туу) қазақ қоғамында орын алған патриархалды-феодалдық қоғамның ерекшеліктері тұрғысынан талдап көрсетеді [161, 235–266 б.].

Қазақ хандығына қатысты айтылатын тарихи аңыздардағы негізгі кейіпкерлердің дүниеге келуінің баяндарында да ғайыптан туу мотивінің бірнеше көріністері бар. Ол 1 кестеде кескінделген.

Кесте 1. Қазақтың атақты аңыз кейіпкерлеріндегі ғайыптан туу мотиві

Ғайып- тан туу сарын- дары Аңыз кейіп- керлері	Тотемдік түсініктер (алғашқы және ру-тай- палық қоғам)		Кейіпкердің төтенше жағдай- да дүниеге келуі (феодалдық заман)			
	Тотем бабаның тікелей қаты- суымен дүниеге келуі	Анасының тотем етіне жерік болуынан дүниеге келуі	Жаман ырымға бапанатын ерекше нышанмен дүниеге келуі.	Әкесінің жорықта жүргенінде дүниеге келуі	Әкесі алыс сапарға кеткенде дүниеге келуі	Әкесінің қатыгез әміршінің бұйрығымен жазықсыз жазаға ұшырауы
Алаша хан			*			
Едіге батыр	*					*
Асан Қайғы					*	
Жалаңтөс баһадүр		*				
Шапырашты батыр		*				
Абылай хан						*
Шақшақ Жәнібек батыр	*					
Олжабай батыр					*	
Жауғаш батыр				*		

Қазақ аңыздарында, негізінен, көне эпосқа тән, қа-
һарманның ғажайып жағдайда дүниеге келуінің ал-
ғашқы қауым мен ру-тайпалық қоғамдағы түсініктерге
негізделген тотемдік, аруақтық наным-сенімдерден
туындаған мотивтер де кездеседі. Мәселен, XVIII ғасыр-
дың белгілі тұлғасы, даладағы беделінің зорлығына

байланысты орыс үкіметінен «тархан» деген атақ алған Шақшақ Жәнібектің дүниеге келуінде тотемдік түсініктер орын алған. Батырды шешесі қасқырдан туады. Аңыз мазмұны бойынша, қазақтың ханы Абылайға қалмақ ханы елші жібереді. Елші арқылы ол Абылайға: «Дүние үшін жұртымызды қырылыстырмайық. Мен өз қол астыма қараған қалмақтан бір сырттан табайың, Абылай да өз қол астына қараған қазақтан бір сырттан тауып келсін. Екеуін жекпе-жекке шығарайық. Менің сырттанымның күші асса, малдан, жаннан Абылай безіп шықсын, біз олжа қылайық. Абылайдың сырттанының күші асса, малдан, жаннан қол жуып, екі қолды төбеге қойып біз шығайық, Абылай олжа қылсын! Уәде осы болсын!», – дейді» [119, 42 б.]. Абылай қазақ арасынан сырттан іздеп, Шақшақ батырдың аулына түседі. «Сырттан» деп қазақтар қасқырды атайды [162, 123 б.].

Адамның сырттаны Жәнібектің тегі жұрттан бөлек екенін аңыз батырдың шешесінің аузымен айтқызады: «Аттың сырттанын өзім атқа мініп, қазақ жылқысын үш жыл аралап зорға таптым. Ағаштың сырттанын тоғайдан тоғай қалдырмай, орманнан орман қалдырмай, үш жыл аралап, зорға таптым. Адамның сырттанын мырза Құдай құдайлығымен төсекте жатқан бір түн түсімде берді. «Қалай берді?» – десең, ұйықтап жатыр едім, үстіме келіп бір нәрсе шөкті. Бойым иіді, тұрып кетті. Немене екенін айырып біле алмадым. Бір сипап қалдым: жүнді барақ нәрсе екен» [119, 43 б.].

Жәнібектің шешесінің түсі арқылы төсегіне келген «жүнді барақ» – ит бейнесі. Қазақ саятшыларының дерегінше, барақ ит – иттің бір түрі және ол сөз – "жүндес", "сабалақ" дегенді білдіреді [162, 123 б.].

Шақшақ Жәнібек батырдың ғажайып жағдайда дүниеге келуі моңғолдың көне мифтік аңызындағы Алаң Қоғаның күйеуі қайтқаннан кейін әкесіз дүниеге келтірген үш ұлының оқиғасына ұқсас. Мифте жесір Алаң Қоғаның үйіне түн сайын сары шегір адам сәуле болып түсіп, әйелдің құрсағын сипап, таң ата сары ит болып шығып кетіп тұрады. Содан ол үш ұл туады [67, 34 б.]. Үш ұлдың кенжесі Боданшардан тоғызыншы

атадан Шыңғыс хан дүниеге келеді. Аталмыш мифтің қазақ арасындағы нұсқасында Алаң Қоғаға түндіктен түсетін нұр – сәуле – қасқыр. Сәуле-қасқыр – оның күйеуі. Ол дүниеден өтерінде әйеліне кейін қасқыр болып оралатынын айтып кетеді. Сол аруақ-сәуледен Алаң қоға Шыңғысты дүниеге келтіреді [54,64 б.].

Шақшақ Жәнібек батырдың шешесі мен Шыңғыстың түпкі тегіндегі ұлы шешесі Алаң Қоға өз балаларын тотем баба – иттің (қасқыр) жәрдемімен табады. Уақыттық алшақтығына қарамастан екі аңызда да ғайыптан туу мотивінің матриархаттың ыдырау дәуірінде орын алатын тотемистік наным-сенімнің ізі бар. Матриархат дәуірінде кейіпкер анадан ешбір жыныстық қатынассыз дүниеге келсе, оның ыдырау заманында әйел баланы тотем бабаның қолдауымен, әсерімен дүниеге келтіреді [161, 247 б.]. Осылайша, Жоңғар шапқыншылығы кезінде үлкен ерлік пен қайсарлық көрсеткен Шақшақ Жәнібекті аңыз Құдай бұйрығымен түскен қасқырдан туғыза отырып, оның ержүректік қадыр-қасиетін дәріптейді. Қасқырдан туған Жәнібек елді қалмақтан қорғауда ерекше батырлық пен қайсарлықтың үлгісін көрсетеді.

"Перзент тотем бабаның әсерімен дүниеге келеді" деген тотемдік түсініктің замана сазына қарай тағы бір өзгерген жаңғырығы – болашақ қаһарманның анасы тотемнің етіне жерік болуы. «Әдетте, – деп жазады С. Қасқабасов, – болашақ ру басының немесе патшаның, яки болмаса батырдың анасы құрсақ көтерген кезінде өте күшті жыртқыш аңның етіне, бауырына, өтіне, я болмаса басқа, табылуы өте қиын тағамға жерік болады. Күйеуі міндетті түрде әйелінің аңсағанын тауып береді. Содан кейін туған бала анасы жерік болып, етін жеген күшті аң сияқты аса қайратты, ержүрек, елден ерекше болып туады» [161, 249 б.].

Тарихи аңыздарда шешесі әлдебір жыртқыш аңның етіне жерік болып, дүниеге келіп, ерекше батырлығымен, жаужүректігімен ел есінде қалған Жалаңтөс, Шапырашты, Қарабас, Аю, Қошқар сынды батырлар бар. Мысалы, XVII ғасырдың даңқты батыры Алшын

Жалаңтөсті шешесі көтергенде, «сол төңіректің малын қынадай қырып, ізіне түскен не бір аңшылардың қолына түспей қойған ақ ауыз арланның төсіне жерік болады». Анасы арланның төсін жегендіктен, батыр ерекше туып, жауға жалаң төспен, яғни сауыт-сайман кимей, кеудесі ашық күйде шаба беретін болған. Сондықтан ол Жалаңтөс батыр атанады [163, №38].

Бұған ұқсас көрініс Шапырашты батырдың дүниеге келуі туралы аңызда да мазмұндалады. Болашақ батырдың анасы да қасқырдың етіне, атап айтқанда, аңның бауырына жерік болады. Қасқырдың бауырын жеген соң дүниеге келген балаға әкесі «Шапырашты» деген ат қояды. Бала асқан батыр, жауынгер болып өседі де, одан тараған ел «Шапырашты» деп аталады. Жұрт оны «Бөрі бауырын жеген Шапырашты» деп атайды [161, 250 б.].

Атақты Шақшақ батырдың (Тархан Жәнібектің атасы) қалмақтан алған әйелі үш ұл табады. Бұларды табарда ол түрлі аңдардың – тұңғыш баласына буранның етіне, екіншісіне аюдың, үшіншісіне ай мүйізді қошқардың етіне жерік болады. Дүниеге келген балаларының атына жерік болған аңның атын қойып, үш ұл – Қарабас, Аю, Қошқар атанады. Олар елге аты шыққан батыр болады. Үш ұлдың кенжесі Қошқардан Тархан Жәнібек туады [164, 18 б.].

Қазақ тарихи аңыздарында ғайыптан туу мотивінің тотемдік, аруақтық түсініктерге негізделген көне үлгілерімен қатар, оның феодалдық қоғам шындығына орай өзгерген түрлері де молынан ұшырасады. Әсіресе, қаһарманның төтенше жағдайда дүниеге келуі сынды феодалдық қоғамның шындығына қарай өзгерген «тұрақты формулалары» да жиі кездеседі. Ондай тұрақты формуланың бірі – кейіпкердің әкесі үйде жоқа дүниеге келуі. Аңыздардағы мұндай «төтенше жағдай» – жаугершілік, жорық кезеңнің тарихи шындығына біршама жақын әрі нанымды. Аңыз қаһармандары дүние есігін ашып жатқан уақытта, оның әкесі алыс сапарда немесе жорықта жүреді, я болмаса елді жау шабады т.б. Мысалы, Олжабай батыр әкесі Үргеніш,

Қоңырат еліндегі нағашысына кеткенде дүниеге келеді: «Күйеуі жоқта туған соң «Бұл олжа бала» деп атын Олжабай қойған» [53, 38 б.]. Ал Жауғаш батыр әкесі қалмақпен соғысуға кеткенде дүниеге келеді. Батырды анасы толғатып жатқанда, жауды жеңген сүйінші хабар жетеді: «Сүйінші! Сүйінші! Жау қашты!Жау қашты!» деген жігіттердің дауыстарын естігенде, толғағы пісіп, арқанға асылып тұрған анамыз, Қоңырат елінің қызы Қоңырбике өзегі босап, өмірге бір нәресте келтіріпті. Мұны жақсы ырымға жорыған әжелер «Жау қашқанда туды, батыр болады» дескен екен» [166, №9]. Содан батырдың аты Төле бидің ұсынысымен Жауғашты атанады.

Сонымен қатар қазақ тарихи аңыздарында ғайыптан туу мотивінің феодалдық заманның танымына қарай өзгерген түрлері де кездеседі. Соның бірі – кейіпкердің әкесінің үйде жоқта тууы, яғни төтенше жағдайда дүниеге келуі. Бұл мотивтің түп-төркіні матриархат заманында болған кувада салтына тіреледі [161, 259 б.]. «Кувада» – француз сөзі. Қазақша мағынасы – «көтеріп жүру», «көтеріп отыру» дегенге келеді. Бұл салттың мазмұны мынадай: әйелі босанып жатқанда, күйеуі де соның әрекетін істеп, өзі босанып жатқандай көрінуі тиіс немесе әйелі босанғанға дейін және кейін күйеуі белгілі бір уақытқа дейін (сакральды уақыт біткенге дейін – А. Ә.) кейбір тіршіліктегі істерден аулақ болуға тырысады [165, 35 б.].

Матриархаттық қауым ыдыраған уақытта кувада салты да өзгереді: әйелі босанған уақытта күйеуі міндетті түрде бір жаққа кетуі керек [161, 259 б.]. Сөйтіп, ол әйелінің аман-есен босануына жағдай тудырып, босанған жанның қасына келетін қаскөй күштердің назарын өзіне қарай аударып, толғақ үстінде әйелге төнетін сакралды уақытты өзге кеңістікке ауыстырады. Мысалы, «Қозы Көрпеш–Баян сұлу» жырында Сарыбай мен Қарабай аң аулап сыртта жүргенде, әйелдері аман-есен босанып, Қозы мен Баян дүниеге келеді. Аяғы ауыр әйелінің жанынан алысқа кетіп, аңға шыққан кезеңде сакральды сипат

барлығын сол жырдың мазмұнынан анық аңғарылады. Сарыбай Қарабайдың өтінішімен буаз маралды атып, яғни сакральды уақыттың шартын бұзып, оның киесіне ұшырайды. Ұлды болған Сарыбайдың оқыстан қазаға ұшырауының бір сыры да осында жатыр. Басты қаһарманның әкесі үйде жоқта дүниеге келуі түркі тектес халықтардың батырлық жырларында, сібірлік түркі тектес халықтардың батырлық ертегілерінде де тән [166, 164 б.].

Төтенше жағдайда дүниеге келу мотивінің феодалдық қоғам шындығына тән келесі бір формуласы – кейіпкер әкесінің әміршінің бұйрығымен жазаға ұшырауы. «Другая «феодалная» формула необычайного рождения героя – рассказ о гибели его отца, верного слуги, несправедливо оклеветанного и наказанного жестоким властителем (в эпических сказаниях тюркских народов – отец Кероглы, отец Едигея). Мальчик, потерявший отца, воспитывается среди простых людей: отсюда впоследствии его связь с народом, демократические симпатии, характер «доброго властителя» [167, 24 с.], – деп жазады В. Жирмунский.

Қазақ арасында ерекше құрметпен жырланатын Едіге батыр жырының Солтүстік Кавказдағы ноғайлылар арасынан Н.Семенов деген автор жазып алған нұсқада Едігенің әкесі Тоқтамыс тарапынан жазаға ұшырап, өлімге кесіледі [168, 418–420 б.]. Феодалдық заманның «тұрақты формуласы» қазақ арасындағы Абылай хан туралы аңыздарға да тән. Әкесі Түркістанды жаулап алған көрші билеушінің қолынан қаза тапқан он үш жасар Абылайды оған қалтқысыз берілген бір құлы аман алып қалады. Ол оны қазақ даласына алып қашады. Қазақ даласына келген Абылай Жақсылық руының бір бай кісісіне қызмет етеді. Бұл аңыздық баянды біз Ш. Уәлихановтың Абылай хан ғұмырнамасы туралы жазбаларынан оқи аламыз. «Юный Аблай, – деп жазады ғалым, – отвергнутый знатными родственниками своими, вступает в услужение к богатому киргизу, рода якшилык» [21, 111 с.].

Ақсүйек ағайын-туғандары шеттеткен жас Абылай

қарадан шыққан кісілердің (Даулеткелді, Үйсін Төлеби, Әбілмәмбет) қолында малшы болып қызмет етеді. Қарадан шыққан бай-билердің қолында тәрбие алған Абылай кейін батырлығымен көзге түсіп, билікке келеді. Осыған ұқсас көрініс XVIII ғасырдың даңқты тұлғаларының бірі, Кіші жүз ханы Әбілқайыр туралы аңызда да бар. Онда атақты хан жас күнінде таршылық көріп, қарапайым кісінің қолында тәрбиеленеді. Сол ауылда жүріп кейін өзіне саяси серік болған Шақшақ Жәнібек батырмен достасады.

Абылай, Әбілқайыр сынды Шыңғыс тұқымдарының қарасүйек кісілердің қолында тәрбие ала отырып билікке келуі – болашақ билеушінің іс-әрекетінен халық мұң-мұқтажының жоқшысын көргісі келетін халық аңсары мен демократиялық тілек-сұраныс көрінісі.

Түйіндей келгенде, қазақ тарихи аңыздарында ғайыптан туу мотивінің тотемдік, арауқтық түсініктерге негізделген көне үлгілерімен қатар, оның феодалдық қоғам шындығына орай өзгерген түрлері молынан ұшырасады. Көне түсініктер қаһарманның жай қарапайым кісілерден тегі бөлек жан екенін көрсетуге ұмтылса, тегі бөлек болғандықтан жәбір көріп жүрген қаһармандардың бейнесінде феодалдық қоғамдағы саяси билік үшін болған саяси талас-тартыстың шындығы бейнеленген. Азғана билеуші топ арасында жүрген тақ таласының зардабынан қажыған қарапайым халық әділетті жанның билікке келуін қалады. Бірақ ол қалауды ескі түсініктің шылауынан шығара алмады. Әділ билеуші көне түсініктегідей тегі асыл, жаратылысы бөлек жан болуы тиіс. Қазақ аңыздары үшін ондай жандар – Шыңғыс тұқымы хандар мен жаратылысы бөлек батырлар.

Жетімдік. Атақты тұлғалардың жас күнінде жетімдік күйін шегіп, елден жыраққа кетіп аңшылықпен, болмаса қарапайым кісілердің қолында малшы болып күн кешіп, кейін өзіне лайықты орынға (таққа) ие болуы – әлемдік фольклорда жиі кездесетін сюжет. Жетімдік – болашақ билеушінің ғұмырнамасындағы ажырамас, тұрақты бөлік. Бұл мотив фольклорлық қаһарманның «ерекше

балалық шағын» суреттеуге де елеулі қызмет атқарады. Ол – кейіпкерді төменнен жоғарыға қарай өрлетудің тұрақты формасы, халық эстетикасының қаһарманды дәріптеу мақсатынан туындаған көркемдік тәсілі [161, 188 б.].

Түркі-моңғол халықтарының көрнекті эпостық жыр-аңыздарындағы атақты қаһарамандардың барлығы дерлік жетімдік күйін кешеді. Айталық, атақты Манас, Көрғұлы, Жаңғар (Джангар) сынды эпикалық қаһармандар жетім қалып, малшы қызметін атқарады. Ноғайлы жырларының басты қаһармандарының бірі Едіге батыр әке-шешеден жетім қалып, балалық шағын кісі қолында малшы боп қой бағумен өткізеді [169, 52–53 б.]. Қазақ, башқұрт аңыздары бойынша, «әкесіз туған жетімсің» деп өз бауырлары қуған Шыңғыс хан елден кетіп, жат өлкеде аңшылықпен күн көреді [54, 66 б.].

Жетімдік салдарынан жазықсыз қудалауға ұшыраған бұл қаһармандар кейін еліне оралып, атақты батыр немесе билеуші болады. Е.М Мелетинскийдің пайымдауынша, саяси тартыс, талас негізінде жетім баланың қудалануы, жазықсыз жапа шегуі – эпостың классикалық үлгілеріне тән белгі [170, 57 б.]. Болашақ ел билеушінің жетімдік зардабын тартқан «ерекше балалық шағы» түркі-моңғол кеңістігімен қатар, Батыс Еуропа елдерінің де фольклорында кездеседі [167, 24 б.].

Жетімдік таза фольклорлық шығармаларда ғана емес, тарихи тұлғалардың ресми ғұмырнамасында да мол орын алған. Моңғол империясының негізін қалаған Шыңғыс хан 9 жасында әкеден жетім қалады [67, 52 б.]. Әмір Темір иелігіндегі Мауереннахрда тартып алып, Өзбек мемлекетінің негізін қалаған Мұхаммед Шайбани бала күнінде әкесі Шах-Будақ сұлтан өліп, атасы Әбілқайыр ханның қамқорлығында болады. Хан оларды ұйғыр Бай-Шайық көкелташтың тәрбиесіне береді [72, 97–98 б.].

Қаһарманның жастайынан жетім қалып, кісі қолында кіріптарлық көруі – XV–XVIII ғасырларда туған аңыздарда жиі кездесетін сюжет. Қазақ тарихи аңыз-

дарында жетімдіктің төрт түрі кездеседі. Бірі – атасынан (әкесінен) айырылып тұл жетім болу, екіншісі – әке тарапынан қысым немесе әділетсіздік көріп, елден кетіп тірі жетім болуы, үшіншісі – ағайын туғандарының шеттетуі, төртіншісі – шешесінен айырылып, өгей шешенің қолында өсуі. Қазақ аңыздарындағы даңқты қаһармандардың жетімдік күйі № 2 кестеде кескінделген.

Кесте 2. Аңыз кейіпкерлерінің жетімдік күйі

Жетімдік жай-күйі Жетім өскен кейіпкерлер	Әкесінен айырылған тұл жетім	Әке тарапынан қысым көріп, тірі жетімдік көруі	Ағайын-туғандарының шеттетуі	Өгей (тоқал) шешенің қолында өсуі
Алаша хан		+		
Едіге батыр	+			
Асан Қайғы жырау	+			
Ораз-Мұхаммед	+		+	
Әбілқайыр хан	+			
Абылай хан	+		+	
Көкжал Барақ сұлтан	+			
Бәйдібек батыр	+			
Жалаңтөс баһадүр	+			
Жидебай батыр				+
Бұқар жырау	+			

Жетімдік күйін тартқан аңыз кейіпкерлері қатарында хан тұқымдары да, батырлар да, би-шешен, жыраулар да бар. Хан тұқымдарының жетімдік кешкен күндері ықпалды билердің қолында өтсе, батырлар мен жырау-жыршылар жетім уақыттарында қарапайым кісінің қамқорлығында болады. Мәселен, XVII ғасырдың басында Ресей патшалығының Қасым хандығында билік құрған қазақ хандарының тұқымы, Ондан сұлтан баласы Ораз-Мұхаммед ата мен әкесінен айырылғаннан кейін Көшім ханның қарсыласы Бекболаттың баласы Сейдақ бидің қолында болады [11, 123 б.].

XVIII ғасырдың I жартысындағы аумалы-төкпелі кезеңде қазақ хандығының саяси тарихында терең әрі көрнекті із қалдырған атақты Әбілқайыр хан жас күнінде атақты Шақшақ Жәнібектің қамқорлығында болады [135, 95 б.]. XVIII ғасырда аса ержүректігімен танылған Көкжарлы Барақ сұлтан жастайынан жетім қалып, немере ағасының қойын бағады [171, 7 б.].

Қазақтың атақты ханы Абылай жас күнінде жетім қалып бірде немере ағасы Әбілмәмбеттің қызметінде жүрсе, енді бірде Үйсін Төле биде, Жақсылық Дәулетбайдың қолында малшы болады: «Он екі жасар бала күнінде, қасында Оразаулық деген сарт бар, екеуі Түркістан шаһарына келіп, Әбілмәмбет патшаға қызметкерлік қылды. Ол жерде орнығып тұра аламай, Ұлы жүз Үйсін Төле бидің түйесін бағып жүрді. Онда да байырқалап тұра алмады, Сарыарқаға шығып Атығай, Қарауыл деген елдің ішіне келіп, Дәулеткелді байдың жылқысын бақты» [153, 303 б.]. Кейбір аңыздарда кедей әке-шешесіден ерте жетім қалған Абылай бір байдың қызметінде болады. Байдан көп қорлық көрген жас бала бірнеше рет қашып кетеді. Бірақ бай қашқын баланы ұстап алып, одан сайын қорлығын үдете түседі. Ақыры он бес жасар Абылай елді шабуға келген жігіттердің тобына қосылып, жорық пен жаугершілік өмірді кәсіп етеді. Бірнеше сәтті жорықтар жүргізген Абылай өзінің батырлығы мен жаужүректігінің арқасында үлкен байлыққа ие болып, атақты кісіге айналып, хан атанады [172, 257 б.].

Қазақ тарихындағы Ораз-Мұхаммед, Әбілқайыр, Абылай, Көжал Барақ сынды атақты тұлғалардың қарапайым халық ортасында өсіп, тәрбие алуы – қалың бұқараға деген қайырымы мен қамқорлығы мол биліктің патриалхалды-демократиялық сипатын білдіретін көрініс. Халық аңсары мен тілегі билік басындағы ханның тағдырын қара бұқараның тағдырына ұқсас болуын қалайды және билікке өз басының жеке қадір-қасиеті арқылы көтерілген кісінінің келгенін көксейді [173, 37 б.].

Кейбір қаһармандар тірі жетімдік күйін кешеді. Бұ-

ған Алаша ханның басынан өткізген жетімдікті атауға болады. Анадан ала бөтен нышанмен туған оны әкесі елден қуып, алыс жерге апарып тастайды. Тірі жетім Алаша аң аулап, өз бетімен күн көреді. Кейін көшпелі Үш жүз қазаққа хан болып, Бұхараны билеген әкесінен тәуелсіздік алады. Алаша хан басындағы сарын Оғыз қағанның басынан өткен күймен сарындас. Әкесі кәпір Қара хан мұсылман болып туған баласы Оғызды өлтірмек болады. Оғыз әкесімен соғысып, оны жеңіп, елді өзіне қаратады, жұртын мұсылман етеді [174, 28 б.].

Тарихи аңыздарда қазақтың атақты батырлары да жетімдік зардабын, тауқыметін тартып, шыңдалып өседі. Халық танымында жетімдік көріп өскен батыр – елдің жоғын жоқтайтын қайтпас, қайсар қаһарман. Мысалы, XVI ғасырда өмір сүрген Алшын Жалаңтөс батырдың әкесі Ораз әке-шешеден ерте қалып, етінің тірілігінің арқасында ел аузына ілігіп, Әмір Темірдің бас кеңесшілігіне дейін көтеріледі [163, №38]. Атақты Бәйдібек батыр жаугершілік кезінде үш жасынан әке-шешеден жетім қалады. Ол ағайындарының қолында жүріп өседі, есейе келе Үйсін Шынтас деген байдың жылқысын бағады [175, 17 б.]. XVIII ғасырдың басында Қазығұрт өңірінде дүниеге келген Ақпан батыр әкеден жетім қалып, бір байдың түйесін бағады. Болашақ батыр байдың малын ұрлауға келген барымташы топқа қарсылық көрсетіп, батырлық танытады [176, №11]. Жоңғар шапқыншылығы тұсында аты шыққан Жидебай батыр шешесінен жетім қалып, әкесі алған кіші шешесінің қорлығын көріп өседі: «Жидебай құрттай бала күнінде тапқан шешесі өліп қалып, Қожаназар бір тоқал алды. Тоқалдың аты – Апар еді. Апардан алты ұл туды. Апар бойы бір қарыс десем, өтірікші болмаймын. Алты ұл тауып жүрген иттің бес қанат үйдің уығын байлауға бойы жетпей, уық байлағанда, Жидебайды аяғының астына жатқызып, неше уық байласа, сөйтіп байлайды екен. Ол заманда жәдігершілік, жалшы жалауды білмейді, біреуге біреу бұрыла алмайды. Апардың түрін таныдыңдар, бір үйге қараған бейнет Жидебайда болмақ қой. Алты ит иттің күшігіндей арасына жыл толмай

туа берген немелер, оның жалғызы Жидебайға бұрылама? Тезек, су, жағу-бәрі Жидебайдың мойынында. Ол күнде көшершілік қандай көп, күнде көш, күнде көш. Күнде үй тігіліп, уық бауы байланатұғын болса, аяқ астына төсеп, бой өсіруге Жидебай дап-даяр» [119, 140 б.].

Жетімдік – қазақ жыраулар-жыршылары мен би-шешендерінің басынан да өтетін тауқымет. Қазаққа «Жер-ұйық» іздеген Асан Қайғы, XVIII ғасырдың атақты тұлғасы Бұқар жыраулар жасында жетім өседі [177, 6 б.]. Асан Қайғының әкесі Сәбит аң-құсы мол жер іздеп кетіп, баласы Асан жетім өседі. Ержеткен Асан әкесінің жолын қуып, еліне жайлы қоныс іздейді. Әз-Жәнібектің ақылгөйі болып, оның алдында халықтың мүддесін қорғап, елдің мұң-мұқтажын жоқтайды. Ал Бұқар жырау айбарлы Абылай ханның ақылшысы, кемеңгері болып ханға халық атынан қаймықпай сөйлейтін, бұқараның қамын ойлап, қараша кісіні қорғайтын, ойын бүкпесіз ашық айтатын жырау бейнесіне дейін көтеріледі. Мұндай өрлеу би-шешен кісілерге де тән.

Лақап есім. Эпикалық сюжеттердегі тұрақты кездесетін сарындардың бірі – болашақ лауазым иесінің немесе батырдың жас күнінде лақап есіммен жүруі. Бұл сарынның шығу адам баласының ертедегі дуалистік (егіздік) мифологияның түсінігінен бастау алады. Ертедегі адамдардың түсінігі бойынша, адам баласының бұл өмірдегі лауазымдық өзгерістері мен ерлік істері жоғары дүние немесе о дүниелік (төменгі дүние) тылсым күш иелерінің қолдауымен болады. Тылсым күш иелерінің жердегі өкілі – шамандар (бақсылар), ал көрінбейтін рухтары – аруақтар.

Шамандар адам тіршілігі мен өзге дүние тіршілігі арасында арағайындық қызмет атқарады: тәңірдің дегенін жеткізеді, сәуегейлік жасайды, тілектің қабыл болуына көмектеседі, адамның басына түскен түрлі қиыншылықтардан құтқаруға ұмтылады. Мысалы, атақты Шыңғыстың хан тағына отыруы тәңірдің қолдауымен, әмірімен жүзеге асады. Бұл әмірді жеткізуші – Көкше бақсы [12, 59 б.]. Бақсылар адам жанын арашалау үшін оның рухын іздеп қиян-қияметке толы

Ерлік хан еліне барып қайтады [178, 70–74 б.]. Сонымен, өзге дүниеге өтіп, ерлік іс істеген кісі жаңадан дүниеге келген адам ретінде саналып, соған байланысты оған жаңа есім беріледі. Ол есім оның өзге де ерлік істерін қолдап, желеп-жебеп жүреді. Кейін бұл өмірде үлкен қаһармандық істер жасаған кісілер көне мифологиядағы Ерлік ханның еліне барып-келу ісімен пара-пар құбылысқа теңеліп, оған «ер» деген атақ беріледі де, ісі «ерлікке» бағаланады. Атқарған ерлік ісіне қарай кісіге жаңа есім беріледі. Айталық, көне жазуларда атақты тұлғалардың құлпытастарында жай есім мен ерлік есімнің қатар жазылуы тегінен-тегін емес. Мысалы, Талас руникасында мынадай жолдар кездеседі: «Ер атым Қара Чұр, Жау аты «Қар Иазмаз» немесе [179, 218 б.], «Құмар Чұр ер атым Еш құлы иесіз өзім», «Ер атым Сағұнақ» [179, 237 б.]

Бәлкім, кісінің жаңа есімі оның бұл дүниеден өткеннен кейін, яғни қайтыс болғаннан кейін о дүниедегі есімі болып табылуы да мүмкін. Л. Гумилевтің жазуынша, Ресейдің Алтай өлкесіндегі Минусинск музейінде сақтаулы тұрған құлпытастың бетінде қайтқан кісінің о дүниеге жаңа ер есіммен кетіп бара жатқаны анық берілген: «Сіздерден, менің жүз таныс жамағайындарым, менің халқымның алты руынан, Сіздерден мен бөліндім (яғни өлдім) Менің ер есімім – Ак-баш-ат-ых. Мен жетпіс жастағы Ынал-огя [180, 416 б.]».

Кісіге ерлік есім беру дәстүрі VIII ғасырда таңбаға түскен Орхон-Енисей жазба ескерткішіне де орын алған. Руналық жазулардың атақты қолбасшы Күлтегіннің балалық шағын жырлайтын тұста: «Он яшда Умай тег өгім қатун құтына інім Күлтегін ер ат болты» (Он жаста інім, Ұмай қатын құты қолдап, Күлтегін ер есімін алды), – дейтін жыр жолдары бар.

Күлтегін сөзінің этимологиясы «отбасының иесі» (күл-отбасы, ошақ+тегін – ұл, мұрагер) дегенге саяды [181, 43 б.]. Күлтегін Елтеріс қағанның кіші ұлы, яғни әкенің отына ие болып қалатын кенже ұлы еді. Ал Ұмай – отбасының қорғаушысы, тылсым күш иесі. Осы орайда көне мәтіндегі «Умай тег өгім қатун құтына»

деген тіркесті «Ұмай қатынның ишараты, бұйрығы» деп түсіну қажет.

Кісіге сыртқы тылсым күш иелерінің бұйрығымен жаңа есім беру түсінігі моңғолдың Темучин туралы аңыздарында да орын алған. Темучинге «Шыңғыс» деген жаңа есімді көк тәңірі Көкше деген бақсы арқылы беріледі. Бұл аңыз түркі шежірелерінде былайша баяндалады: «Қонқамар руынан Меңлік ечекенің ұлы Көкше деген бар еді, халық оны «тәңірінің беті» дер еді. Сол келіп: «Маған тәңірден ишарат болды. Темучинге бар, елге, халыққа бұл күннен соң Темучин демесін, Шыңыз десін, жержүзінің патшалығын Шыңызға, оның балалары мен тұқымына бердім», – деді [12, 59 б.].

Кісіге о дүниелік лауазымдық немесе ерлік лақап есім беру қазақтар арасында да сақталған. XVIII ғасырда қазақ этнографиясы туралы деректер жинаған И.Андреев бұл дәстүр туралы былай деп жазады: «...из древних повествований известно, что они (казахи – А.Ә.) имели обычай не только при возведении на высокие достоинства, но даже по смерти их придавать новые имена» [73, 30 с.].

Әлеуметтік жіктеудің тамыры тереңдеген қоғамдық формацияда жаңа есім беру сыйы таптық айырмашылықтарды айқындайтын, тегі бөлек жан екенін білдіретін белгі ретінде ел билеген әміршілер мен атағы шыққан батырларға таңылатын әлеуметтік құбылысқа айналады. Бұл құбылыс түркі жұртында жақсы сақталған. «Еуропалықтар сияқты, – дейді Л. Гумилев, – түріктер өлгенге дейін бір атпен жүре бермеген. Түріктің аты оның қоғамдағы орнын мезеп тұрған. Бала күнінде оның жалған аты, бозбала шағында шені, ересек сақа кезінде лауазымы, егер хан болса, онда оның лауазымы еншілік таспихтық жүйеге байланысты өзгеріп отырған» [180, 88 б.].

Түркі-моңғол халықтарының әлеуметтік танымында терең орын алған лақап есім беру дәстүрі сол халықтардың фольклорлық шығармаларында-көне аңыздарда, ертегілерде, батырлық эпостарда да кең көрі-

ніс тапқан. Онда басты қаһарманға жаңа есім беру екі түрлі жағдайда жүзеге асады. Бірі – ерлік көрсетуінен кейін, яғни батырлық есім, екіншісі – таққа отырғанда, яғни лауазымдық есім болып бөлінеді. Лауазымдық лақапта ханның немесе әміршінің ел билеу ісіндегі даналығы мен данышпандық қызметіне сай рең-мағына болса, батырлық лақапта қаһарманның жаужүректігі, қайсарлығы, батылдығы сынды істердің сипатына қарай қойылады.

Ел билеген хандар мен атақты батырларға лақап есімін беру Көк Түрік мемлекетінде кең көрініс алған еді. Н. Гумилевтің айтуынша, Көк түріктердің алғашқы ханы Бумын «халықтарды билеуші» деген Елхан лауазымын алады. Ол мұны жужандарды бағындырғаннан кейін барып алған [180, 99 б.]. Бумын қағанның ұрпақтары Құтылұғ пен Могилян да таққа отырғаннан кейін жаңа лауазымға лайық есімдер алады. «Білге қаған» атауы, – деп жазады А.Аманжолов, – кісі атынан гөрі лауазымдық мағынаға жақын келеді. Өйткені Могилян (Білге қаған) мен Күлтегіннің әкесі Құтлұғ қағандық таққа отырғаннан кейін «Елтіріш қаған» аталды, ал оның таққа отырған кезі 682–691 жылдары болатын. Демек, қоғамдық таққа отырғаннан кейін, әдетте, ол адамның атын атамай, оны лауазыммен атау шамасы дәстүрі болғанға ұқсайды. Сондықтан ескерткіштегі Могиляның өзі де, әкесі де «Білге қаған» аталды. Білге қаған деген лауазым ол кезде «билік жүргізуші көреген, білгір ұлы хан» деген ұғымды берген. Сонымен, 715 жылы таққа отырған соң Могилян «Білге қаған» деген атқа ие болған» [182, 86 б.].

Моңғол-түркі халықтарының ортағасырлық тарихында жаңа лауазымдық есім алған билеуші – Темучин. Шыңғыс есімін ол моңғол тектес тайпалардың басын қосып, қаған атанғаннан кейін көк тәңірінен алады. «Шыңғыс» атауының этимологиясы ғалымдар арасында түрлі мағынада түсіндіріледі. Ол атаудың қытай тіліндегі мағынасы, «көктің ұлы», ал түркі-моңғол тілінде «күшті қарулы адам» [183, 618–619 б.] дегенді

білдіреді. Г.Н. Потанин Шыңғыстың әкесі Есугейдің есімі «әке» дегенді білдіретін моңғолдың «эсэгэ, эцэгэ» деген сөзінен туған лақап, ал оның шын есімі басқа болуы мүмкін деген пікір айтады [77, 491 б.].

Жошы ұлысында шайбанилер династиясының негізін қалаған Әбілқайыр хан Хани-Бузуруг деген лақапқа ие болған [72, 54 б.]. Бұл лақаптың мағынасын зерттеушілер түркі тіліндегі «Ұлық хан, Үлкен хан» деген сөздің аудармасы деп түсінеді. Біздіңше, бұл лақап түріктің «Бозұрық» деген төл сөзі. Оның мағынасы «Әбілқайыр хан Бозұрықтың ұрпағынан» дегенді білдіреді.

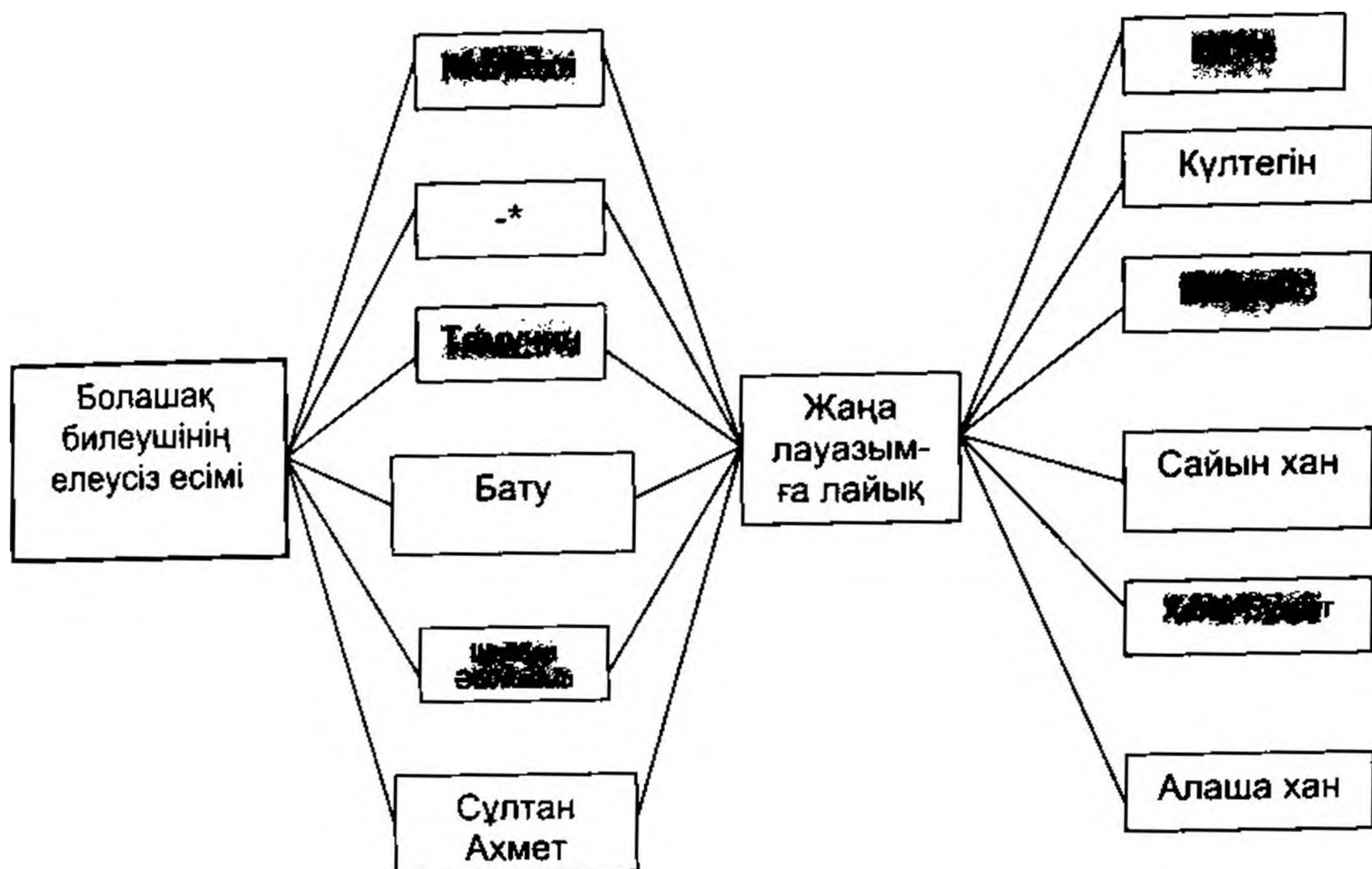
Моғолстанның көшпелі тайпаларын билеген хандарының арасында лақап есімі болған хан – Жүніс ханның кіші ұлы – Сұлтан Ахмет. Бірақ оған лақап есім ел билеудегі көрегендік немес даналық істері үшін емес, батырлық ерліктері үшін таңылады. Ол «Алаша хан» деген лақапты «бірнеше рет қалмақтарға жеңісті жорық жасап» [2, 144 б.], «қалмақтарды талай қырғынға ұшыратқаннан» [1, 35 б.] кейін алады.

Түркі-моңғол халықтары мен қазақ хандығына қатысты көркем тарихи шежірелері мен фольклорлық шығармаларынан келтірілген бұл мысалдар тарихи қызметтері, ерлік істері ел есінде ерекше сақталған билеушілер мен батырлардың екі есімі – ерліксіз, елеусіз жай есімі және қаһармандық, батырлық немесе лауазымдық есімі болатынын анық байқатады.

Елеусіз, ерліксіз жай есім кейіпкердің алғашқы ерлігінен кейін қаһармандық есімге ауысады немесе оның ел жүрегіне ұялаған қызметіне (жаңа лауазымына) сәйкес өзгереді. Тарихтың көне қойнауында бұл ертедегі адамдардың наным-сенімінен туындаған өмірдің нақты шындығы болса, кейін ол уақыт өте келе көркем шығармашылыққа өтіп, қаһарманды дәріптеу тәсіліне айналады.

Түркі – моңғол халықтарының ежелгі және орта ғасырлар тарихындағы атақты тұлғалардың елеусіз жай есімнің жаңа есімге айналу жолы 1-сурет-кескіндемеде көретілген.

(*Күлтегіннің шын есімі кім екені жазбаға түспеген. Ол тарихта лақап есімімен қалған тұлға)

1-сурет. Түркі тарихи-шежірелік деректеріндегі тұлғалардың лақап есімі

Ал қоғамдық дамудың идеологиясына монотезим (бір-құдайлық) дін орныққан кезеңде билеушілердің лақап есімі сол діннің ықпалымен қойылады. Мысалы, Шыңғыс тұқымынан Алтын Орданы билеген, мұсылманданған хандар – Өзбек, Жәнібек, Бердібек т.б. түркілікке қоса қоса мұсылмандық есім алған [184, 212 б.]. Алтын Орда ханы Өзбекұлы Жәнібек хан «Сұлтан Джалал ад-дин Махмуд» атанса, оның баласы Бердібек хан «Сұлтан Мұхаммед», ал Тоқтамыс хан «Сұлтан Насир ад-дин» [185, 271 б.] деген мұсылмандық есім алады. Мұсылмандық діннің ықпалы кісі есіміне ғана емес, географиялық атауларға да қосымша атау болып ене бастайды. Мысалы, Дешті Қыпшақ географиялық атауы Берке ханның мұсылмандықты қабылдауына байланысты кейбір деректерде «Дешт-Берке» деп жаңаша атпен атала бастайды [186, 331 б.].

Түркі халықтарының дүниетанымында орын алған бұл жағдай жоңғар қалмақтарын да кездеседі. XVI ғасырдан бастап ойрат ру-тайпаларына будда

дінінің бір саласы лама діні тарай бастайды. Сол Ойрат ру-тайпаларын алғаш басын біріктіріп, Жоңғар мемлекеттілігінің негізін қалаған Батыр қонтайшыға Далай-лама «Ердене» атағын беріп, оны «Ердене Батыр қонтайшы» деп атаса, одан кейін билік құрған Галданға «Бошокты-хан», яғни «жеңімпаз хан» деген лақап береді [133, 151; 259–260 б.].

Қазақ аңыздарында да қаһармандарға лақап есім беріледі. Онда бұл құбылыстың көне түркілік дәстүрі сақталған. Тарихи тұлғаларға таңылған лақаптар қаһарманның лауазымы мен атқарған ерлік істеріне байланысты қойылады. Ел билеген хандардың бір тобына даналық, данышпандық қызметтері үшін (Әз-Жәнібек, Әз-Тәуке хан) «әз» деген лақап қосылса, жауға қарсы ерлік, батырлық істерімен көзге түскен қазақ хандарға «ер, баһадүр» деген лақап есімдер қосылып отырады. Мысалы, Есім, Жәңгір, Әбілқайыр, Абылай хандарға «ер, салқам, баһадүр» деген қосалқы лақаптар берілген.

Қазақ ханы Жәнібек ханға берілген «әз» лақабы Алтын Орда ханы Әз-Жәнібек туралы Өзбек ұлысында болған түркі тектес ноғай, қарақалпақ, башқұрт халықтарының көркем тарихи шежірелері мен фольклорлық шығармалары арқылы болған ауыс-түйістен орнықса, Тәуке ханға берілген лақап оның Үш жүздің басын қосып, қазақтың атақты үш биі және қарақалпақ, қырғыз, қатаған, жайма руларының билері, бас-аяғы жеті биді тікелей қатыстыра отырып «Жеті Жарғы» деп аталатын заң-жоралғы қабылдатқан қызметі үшін таңылады.

Қазақ хандарының ішінде, аңыздық деректер бойынша, батырлық лақап таңылған билеушілер – Қасым, Есім және Жәңгір хандар. Қасым ханда «Арыстан хан» деген лақап болса, Есімге «Еңсегей бойлы ер Есім», Жәңгірге «салқам» деген батырлық лақаптар берілген. Бұл хандардың билік құрған тұсы – Қазақ хандығының көршілес елдермен қиян-кескі соғыстар, ұрыстар жүргізген кезең.

Қасымға таңылған «Арыстан хан» деген лақабы

аң патшасы арыстанның қайраты мен айбатына теңгеріліп берілсе, Есімнің «Еңсегей бойлы» лақабы адамның бойына қатысты емес, өзен-су атауына байланысты қойылғандай. Себебі кісінің есіміне оның туған жері немесе жайлаған өлкесіндегі өзен немесе тау атамен атау қазақ арасында жиі кездесетін көрініс. Мысалы, Темучиннің «Шыңғыс» лақабын жер бетіндегі жұртты бағындырғаннан кейін және оны қазақ жеріндегі Шыңғыстау атауымен байланысты алғанын хабарлайтын қазақ аңызы бар. Аңыздың айтуынша, Темучин қазақ жеріндегі Шыңғыстауға келгенде Майқы би бастаған қазақ жұрты мол сыйлық алып барып ханға бағынады. Қазақтар Темучинге бағынған соңғы 12-ші жұрт екен. Сондықтан Темучин "барлық жұртты бағындырасың" деген сәуегейдің сөзін еске алып, сол жерде өз атын «Шыңғыс» деп өзгертеді [172, 64–65 б.].

Кісіні тұрған не жайлаған өңіріндегі өзенінің атымен атау да ел арасында ертеден сақталып келе жатыр. Мысалы, Қарғалы бойлы (Қарғабойлы) Қазтуған, Сыр бойылық, Жем бойылық деген қосымша атаулар қазақ арасында кең ұшырасады және ол әлі күнге дейін қолданылып келеді.

Есім ханға берілген «еңсегей бойлы» деген лақап қырғыздың «Манас» жырында да кездеседі. Онда Манасты «Еңсегей бойлы» деген теңеумен атау ұшырасып отырады [136, 551 б.]. Жырдың алғашқы дүниеге келуіне Енесей өзенінің бойынан көшкен оқиғаның әсері болғанын ескерсек, бұл екі атаудың арасында өзенге байланысты ұғым болуы әбден мүмкін.

Есім хан Ертіс өзенінің бойындағы қалмақтарды ығыстыруға, көп күш салған, сондай-ақ қырғыз жерінде көп жорықтар жүргізген. «Еңсегей» деген өзен-су атауы қазіргі Қазақстанның территориясында жоқ болғанымен, XVII ғасырда белгілі бір өзен-су атауы болып шығуы ғажап емес. Есім ханның «Еңсегей бойлы» дейтін лақабы өзен атауына байланысты туындау мүмкіндігіне жанама дәлелді И. Андреевтің «Описание Средней орды киргиз-кайсаков» деген еңбегіндегі мына бір хабарға қарап аңғаруға болады. Ол қазақ арасы-

нан Есім хан Ишим (Есіл) өзенінің бойындағы қазақтарға билік құрғандықтан оған Ишим (Есім) деген лақап есім берілген деген деректі тіркеген [73, 30 б.]. Әрине, бұл қазақтың көршілес башқұрт, татар, орыс халықтарына Есіл (Ишим) өзенінің бойын мекендеуге ежелден құқы бар екенін дәлелдеу үшін айтылған уәжі болса керек. Бірақ мұндағы біздің басты назар аударатынымыз – Есім ханның есімінде өзен атауы бар екендігі жөніндегі деректің халық арасында көмескі болса да сақталуы. Сол көне дерек жаңа заманның шындығына орай «Ишим» (Есім хан есімінің өзге халықтарда дыбысталуы) деген сөзбен қайта жаңарып, жаңғырған.

Ал қазақ арасында «еңсе» сөзі адамның бойының ұзын-қысқалығына қатысты емес, көңіл-күйіне байланысты айтылады. Көңіл күйі кетіп, ұнжырғасы түсіп жүрген жандарға «еңсеңді көтер, бойыңды тікте» деп кеңес-қолдау айтылады. Ортағасырлық түркі тілінде «еңсе» сөзі – адамның екі жауырының арасындағы арқаның бөлігін білдірген [8, 112 б.]. Ендеше, бойды тіктеп жүру еңсеге байланысты. Осыдан барып «еңсе» сөзі адамның көңіл күйіне қатысты рең алған.

XVI ғасырда алғашқыда Үлкен Ноғай Ордасында өмір сүріп, кейін Кіші Ноғай Ордасына (Қазы ұлысына) ауып, «адыгейлермен көршілік қарым-қатынас пен достықты жырлаған, солтүстіктегі орыс халқының қамқорлығына үміт артқан» [64, 55 б.] атақты жырау Қарғабойлы Қазтуғанның «қарғабойлы» деген қосымша есімінде де өзен атауы бар. Ол – Үлкен Ноғай Ордасының, қазіргі Қазақстанның батыс бөлігінде Қарғалы деген өзен атауы. Қазтуған сол өзеннің бойын жайлағандықтан оны «Қарғалы бойлық» Қазтуған деп атаған. «Қарғалы» және «бойлық» сөздері біріккенде дыбыстардың түсіп қалу (элезия) құбылысынан «лы» жұрнағы түсіп қалып жырау «Қарғабойлы» деп атанып кеткен. Кісіні туған немесе өмір сүрген жеріндегі өзен-су атауларына байланысты «Сыр бойлық», «Жетісулық» деп атау қазақ арасында жиі ұшырасады. Тарихта Ноғай Ордасына қарасты Жем өзенінің бойын жайлаған ұлыстың бірі «Жембойлық» деп [62, 446–448 б.] аталған.

Суға қатысты кісі есімін қою көне Библия да орын алған. Діни әпсананың баяны бойынша, Мысыр фараоны еврейдің ұл болып туған балаларын өлтіруді бұйырады. Моисейді шешесі туғаннан кейін үш бойы жасырады. Ақыры жасыру мүмкін болмағандықтан, оны папирустан тоқыған кәрзеңкеге салып, суға ағызып жібереді. Баланы фараонның қызы тауып алып асырайды. Бала судан табылғандықтан, оны «Моисей» деп атайды [187, 314 б.].

Еңсегей бойлы ер Есімнен кейін билік құрған Жәңгір ханға берілген «салқам» лақабы да «ер, батыр» сөзімен тығыз байланысты. Бұл лақап қазақ ханына ойраттар (қалмақтар) тарапынан қойылса керек. «Салқам» екі атауы екі түбірден – сал+қам құрылған. Алғашқы түбір қазақ арасында *әнші*, *сері* деген ұғымды береді. Мысалы, Біржан сал *Сал-сері* деген ұғым көнеде әскери қосын мен лауазымға қатысты айтылған. Ал «қам», яғни «шаман» – қазақтың «бақсысы». Демек, «салқам» лақабы «бақсыдай аруағы бар батыр» дегенді білдіреді. Жәңгір ханның жас күнінде Батыр қонтайшыда тұтқында болғанын және 600 сарбазбен 10 мыңдық ойраттың қалың қолын жеңгенін [133, 198 б.], сонымен қатар Батыр қонтайшыны қолдай бермеген ойрат билеушілерінің бірі хошауыт Күнделен Жәңгірді өзіне өкіл бала санағанын ескерсек [133, 200 б.], оған аталмыш батырлық есім ойраттар тарапына берілуі әбден мүмкін. Оның үстіне, сол тұстағы ойрат билеушілері Тибет ламасының тарапынан өздеріне лақап есім алған болатын және жоңғар билеушісі Галдан – Бошокты лама дінін қазақ арасына да таратпақ болады [97, 51–52 б.].

Ал XVIII ғасырда билік құрған Әбілқайыр мен Абылайлардың хандық мөріндегі «баһадүр» атағы олардың қалмақтарға қарсы соғыста көрсеткен ерліктері үшін берілген. Жаугершілік заманда хандарға тағылған батырлық атақ өз жанына ел қорғайтын ерлер мен әскери қосындарды жинауға септігін тигізгені анық.

Кіші жүз ханы Әбілқайырдың «баһадүр» атағына қосымша екінші лақабы болғанға ұқсайды. Ханның ордасында болған ағылшындық Джон Кэстль Әбілқайыр

ханды сипаттаған тұсына: «Оның Әбілқайыр деген есімін «атағы», «лауазымы» деп қарауға болады, өйткені Әбіл «жақсы», ал Қайыр «батыр» дегенді білдіреді. Бірақ оның жастайынан немесе оған бұл атаудың кейін жалғанғанын айта алмаймын» [188,2 б.], – деп жазады. Джон Кэстльдің екіұшты пікір айтуының негізі бар. Себебі хан бірнеше есіммен жүрген. Әбілқайырдың хандық мөрінде оның есіміне Мұхаммед деген есім қосылып, ханның толық есімі «Абулхаир-Мухаммед-Гази-бахадур-хан» [188,90 б.] деп көрсетілген. Ханның есіміндегі «Мұхаммед» лақабы мұсылмандық діннің әсерімен берілгені сөзсіз.

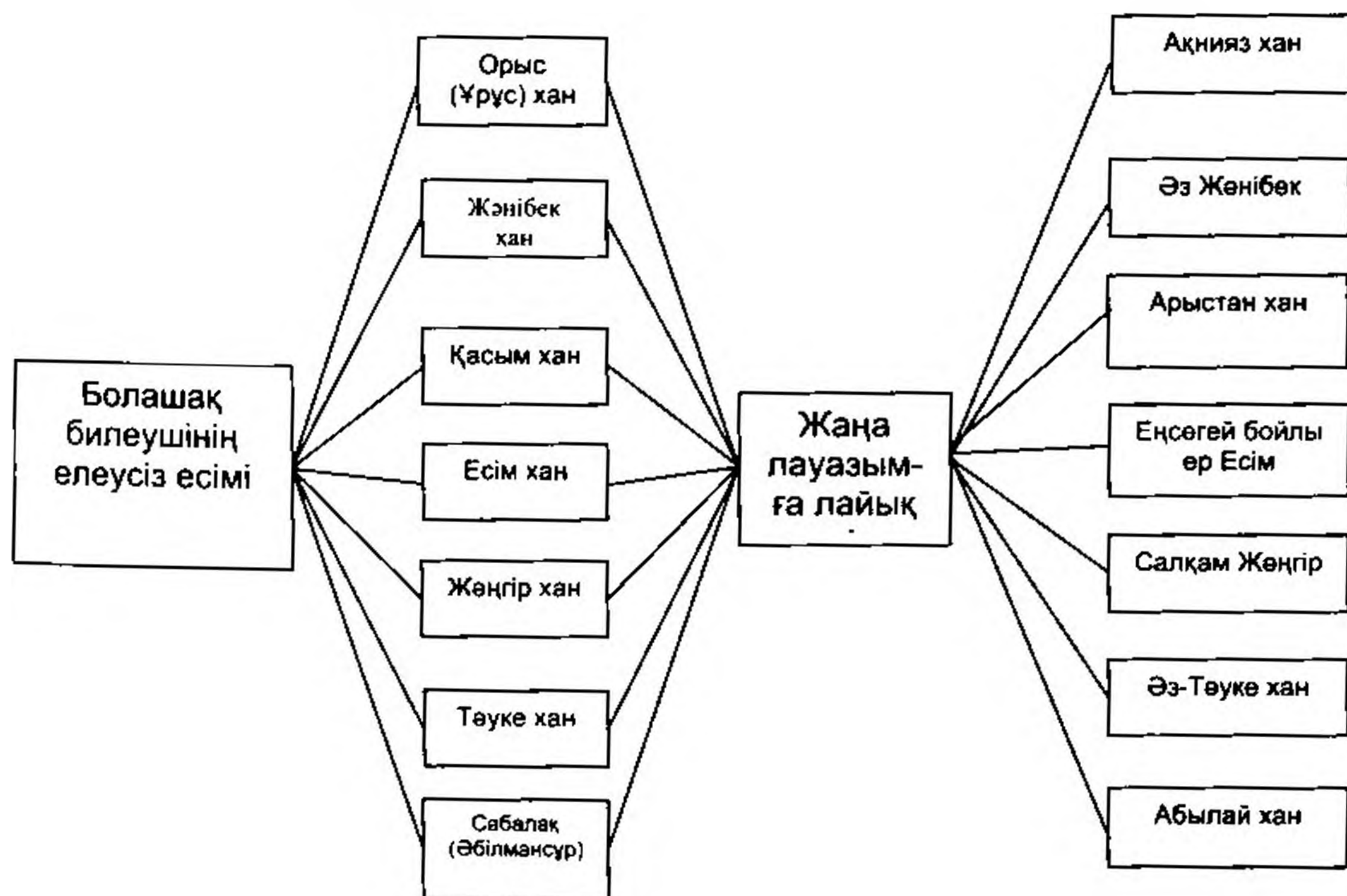
Қазақ тарихи аңыздарында атақты тұлғалардың ішінде жаңа лауазым мен ерлік істер көрсеткенге дейін басқа есіммен, ал ерлік істен немесе таққа отырғаннан кейін басқа жаңа есім алуы көрінісі кең, көркем сипатталған қаһарман – Абылай хан. Ол Шыңғыстық тегіне сай хандық лауазым алғанға дейін, кейде Әбілмансұр, кейде Сабалақ деген өзге есіммен жүріп, қиыншылық пен жоқшылықтың азабын тартады.

Жас жетімнің сыртқы киімінің көріксіз болып жүруі – оның шын батырлық бейнесін жасырып көрсетудің көркемдік бір тәсілі. Абылай да өзге шығармалардағы, әсіресе батырлық эпостағы кейіпкерлер секілді асыл тегін әдейі жасырып жүреді. Оның өз «құпиясын ашуы» жорық үстінде көрінеді. Қазақ батырларына еріп жорыққа шыққан Сабалақ жекпе-жекте қалмақтың Шарыш деген батырын жеңіп, «Абылайлап» жауға шабады. Осыдан кейін ол Сабалақ емес, «Абылай» атанады» [6, 27 б.]. Оның ерлік көрсеткенге дейін сыртқы киімі көзге қораш, жыртық-жамау болып, өзі елеусіз (тазша, қойшы т.б) жүруі – бүкіл жержүзі халықтарының ауыз-екі шығармаларына кең тараған мотив [189, 71 б.]. Ол қоғамның ең қорғансыз жандарын (идеализация обездоленных) дәріптеуге кең пайдаланылады. Бұл мотивтің түп-төркіні, сөз жоқ, шамандық түсініктерге тіреледі. Мысалы, Шор шамандарының түсінігінше, ауырған жанның рухын өлілер дүниесінен алып келу үшін көзге ұрынбайтын, елеусіз арнайы киімді – өлілер киетін киімді киіп өту керек [190, 331–335 б.].

Қоғам дамып, соған сай адам баласының сана – сезімі өзгерген уақытта көне мифтік түсінік фольклорлық көріктеу құралдары түрінде көркем шығармаға өтеді. Сөйтіп, өлілер дүниесіне өту үшін қажетті шаманның шын бет-пердесін жасыратын елеусіз, киім көне батырлық ертегілер мен эпостық жырлардың басты кейіпкерлеріне ауысады да, енді ондай елеусіз, далба-дұлба киім кейіпкерлердің шын батырлық бейнесін жасырады [154, 154 б.]. Ал таптық қоғам туып, әлеуметтік жіктелу пайда болған кезеңде көне мотив жаңа заманға лайық өзгереді. Сыртқы ұсқыны, киген киімі көріксіз, кір-қожалақ, шашы таз ертегі кейіпкерлері (Тазша, Алдар Көсе, Аяз би) – көне түсініктің өзгерген сарыны. Бұлар көріксіз, ұсқынсыз болса да, керекті уақытта ақылды, қу, тапқыр болып шығады.

Қазақ хандарының түп ата-бабасы болып саналатын XIV ғасырда өмір сүрген Ұрұс (Орыс) ханнан бастап, XVIII ғасырдағы Абылайға дейінгі атақты билеушілердің шын есімдерінің жаңа есімге айналу жолы 2-сурет-кескіндемеде берілген.

2-сурет. Қазақ аңыздарындағы хандардың лақап есімдері

Түркі-моңғол халықтарының әлеуметтік танымында терең орын алған лақап есім беру дәстүрі сол халықтардың фольклорлық шығармаларында да кең көрініс тапқан. Атақты қаһарманның лауазымдық қызметі мен батырлық ерлігіне қарай лақап есім беру дәстүрі оғыз жырларында мол ұшырасады. Айталық, көне аңыздық желіден құрылған «Оғызнама» жырында дүниеге келген жас балаға Қорқыт «Тұман» деген есім қояды [174, 71 б.], ал кейін ол айбарлы билеуші болған уақытта сол атақ-абыройына сай «Күн хан» деген жаңа есім алады.

Хан тағына отырған Оғыз қаған жорықтарды ерлігімен көзге түскен батырларға өз тарапынан лақап есім беріп отырады. Жорықта түскен олжаны арбаға тиеп алып қайтқан жауынгерге арба дөңгелегінің қаңқылдаған дыбысына орай «қаңлы» деген лақап берсе, қыс мезгіліндегі жорықта қосыннан бөлек қалып қойып, қар кешіп қосылған бір топ кісіге «қарлық» деген ат таңады [12, 19–20 б.]. Хан тарапынан батырға лақап есім беру Шыңғыс хан туралы деректерде сақталған. Есугей өлгеннен кейін бөлініп кеткен Тайчығұттардан Шыңғысқа қайта келіп қосылған Жұрғағадай батырға қаған «Жебе» деген есім береді [67, 115 б.].

Қаһарманға лайықты лақап есім беру түркілік батырлық жырларда да орын алған. Мысалы, жырдың өзбек арасынан жазып алынған қоңырат нұсқасында Алпамыс батырдың алғашқы есімі – Хәкім [75, 15–16 б.]. Ал қазақтың кейбір батырлық жырларында кейіпкердің батырлық есімі дүниеге келмей жатып-ақ күнібұрын беріледі. Онда батырлық есімді таңушы – мұсылман әулие-әнбиелері. Айталық, Шора батырдың есімін Бабай Түкті Шашты Әзиз бала тілеп жүрген Нәріктің әйелі Гүлханыстың түсіне кіріп мыңға татитын ұл болатынын, оның есімін «Шора» қою керектігін айтады және баланы бесікке салып жатқанда да ол есімді ата-анасының есіне салады. Қобыланды батырдың есімінің қойылуы да осы көрініске жақын.

Қырғыздың Манас батырының есімі де, М. Әуезовтің пайымынша, лақап есім. Ғалым өз ойын паймын былайша түйіндейді: «Лингвистически имя

Манас должно означать либо наименование божества из пантеона шаманство, либо, вернее, оно идет из манихеизма широко распространенного в ту пору в Средней Азии. Может быть, настоящее имя прославленного героя тех времен было иное, а позже он, благодаря своим доблестям, был прозван, подобно Чингису, именем божества «Манасом» [127, 48 б.].

Хан болғанға дейін Темучин есімімен жүрген Шыңғыс қазақ аңыздарының бірінде пері қыздарының асырауында болып, нағашы жұртында өскендіктен «Таған-тай» немесе «Тарғылтай» деген есіммен жүреді [191, 62–63 б.]. Қарақалпақтар аңызында ол сағымнан (күн сәулесінен) пайда болғандықтан «Күніс» атанып, хан болғаннан кейін оған 80 жастағы Майқы би «Шыңғыс» деп береді [192, 20–21 б.]. Алтын Орданың әміршілерінің бірі Едігенің лақап есімі – Құбағұл Жұрт оны періден туған және даладан табылғандықтан Едіге атап кетеді [167, 92 б.].

Тарихи аңыздарда атақты хандар ғана емес, айтулы батырлар да жаңа есім-ерлік есім алады. Батырларға қойылатын есім билеушіге қойылатын есімдерден ішкі мағыналық тұрғыдан айырмашылығы бар. Ол оның ерлік ісіне сай беріледі. Бұл түсінік «Қырымның қырық батыры» жырының бірі «Ер Бегіс» жырында сақталған. Онда батырға алғашқыда «Бегіс» деген жай есім қойылады. Оның себебін жыр былай түсіндіреді: «Сүйініштің жасы қырыққа келгенде, бала көрмей жүріп бір балалы болады. Ол баланың атын Ноғайлы елі жиналып отырып: «Арғы атасы Қарадөң, одан туған Жұбаныш, өз әкесі Сүйініш қатарынан асқан ерлер еді. Мұнан туған бала да ер болар, мұның атын Бегіс қоялық. Егер ер болса, есіміне Ер атағын қосармыз», – деп ойлады да, мұның атын Бегіс қойды» [141, 243 б.].

Билеушілерге жаңа есім көбіне «білгір», «данышпан», «әз», «жеңімпаз» деген сынды ел билеу ісіне қатысты лауазымдық ұғымдағы есімдер қойылса, батырларға олардың қайсарлығы, жаужүректігі мен алып күш иесін білдіретін мағынадағы есімдер қойылады. Мысалы, Алшын Жалаңтөс баһадүрге батырлық есім оның

сыртқы келбетінің айбарына байланысты таңылады: «Бірде үйінде демалып жатқан батырдың ауылын тұтқиылдан жау шабады. Жөпелдемеде сауытын киіп үлгермей Жалаңтөс бабамыз қолына іліккен қаруын ұстап, жайдақ атқа міне шапқан екен дейді. Сонда жейдесін жел көтерген батырдың түк басқан төсін көрген жау: «Ойбай, бір жалаңтөс құбыжық ентелеп келеді, қоятын емес», – деп тым-тырақай қаша жөнелсе керек. Содан Баһадүр бабамыз «Жалаңтөс» атанып кете барған» [193, №21].

Алғашқы ерлік – лақап есім алу жолындағы басты, маңызды сын. Алғашқы ерлік сынына дейін болашақ батыр елеусіз, атақ-даңқсыз жүреді. Ал одан өткеннен кейін ол шексіз құрметке, атақ-даңқа ие болады, ер атанады. Алғашқы ерлікке дейін қаһарман қаншалықты елеусіз болса, ерлік істен кейін, керісінше, соншалықты шексіз құрметке, билікке ие. Демек, бірінде – терең төмендету, екіншісіне – тым биікке көтермелеу бар. Қаһарманның мұндай сын бекеттен өтуі – бүкіл фольклорға тән көрініс.

Түркілік аңыз-жырларда батырлар көрсеткен алғашқы ерлік түрлері сан алуан. Қаһарманның алғашқы ерлігіне жеке дара жауға шауып, асқан батырлық көрсету, жабайы аңды өлтіру, түрлі күрес, сайыста жеңіп шығу, т.б. жатады. Бұлардың ішінде ең құрметтісі әрі қадірлісі – жауға жалғыз аттанып, қан төгіп, ерлік көрсету. «Ол кезде адам өлтіріп, қан төкпесе, балаға ат қойылмаушы еді» [194, 35 б.], – дейді көне оғыз жырлары.

«Адам өлтіріп, қан төкпеген» Байбөрі баласы Бәмсі Байрақ 15 жасқа дейін атсыз жүреді. Оған «Бамсы-Байрақ» деген батырлық есімі «гәуірлерге қылыш жұмсап, қырғидай тигеннен», «жаулардың басын кесіп, қан төккеннен» [194, 36–37 б.] кейін Қорқыт атаның қатысуымен қойылады. Мұндай түсінік қазақ ертегілері мен аңыздарында сақталған. Мысалы, «Желкілдек» ертегісінде Сарыбай байдың Құдайдан сұрап алған баласы Желкілдек жеті жасында жылқы бағауға шығады. Оны ел-жұртын жау шауып, кекті болған Әзтемір

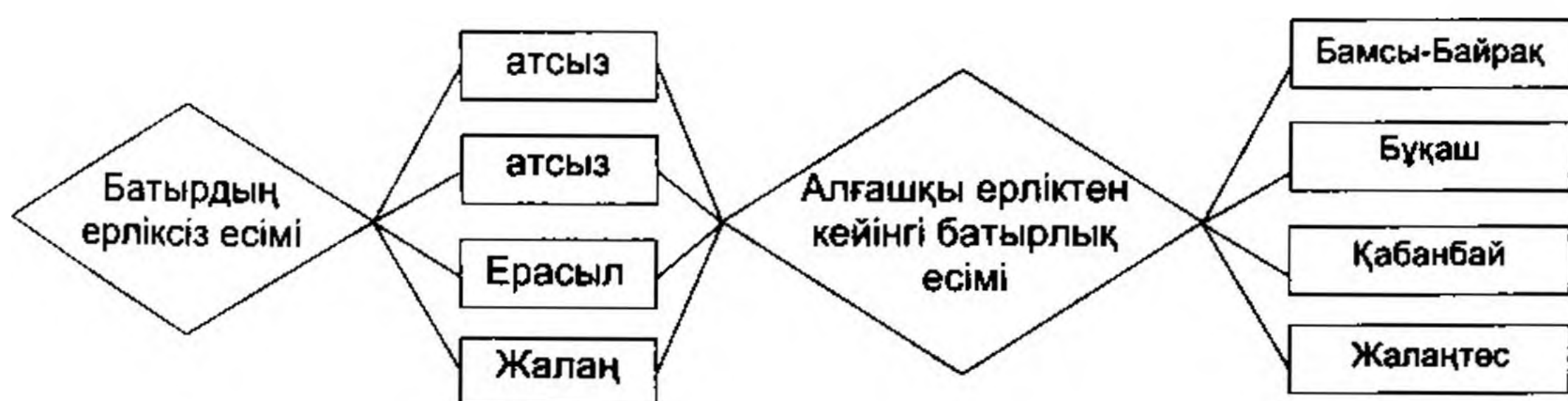

деген кісі «мылтық атса, оқ тимейтін, қылышпен шапса, қылыш өтпейтін» бала батырды әдейі іздеп келіп, оған «Жеті жасар Желкілдек» деген ат береді [80, 112–118 б.].

Ал Абылай хан туралы аңызда Төле бидің малшысы Сабалаққа «қанішер деген қаһарлы да құрметті атаққа ие болған», «соғыста жолы болған» атасының «Абылай» есімі қалмақ батыры Шаршыны (кейде Сәруді) өлтіргеннен кейін беріледі. Сырттан келген, арып-ашыған жас Абылайдың тым төмендетілетіні соншалық, ол өзінің атын да білмейді, Төле би не айтса, соған көнеді. Ал ерлік істен кейін атын білмейтін жас жетім хандық ататегін білетін болып шығады [6, 27 б.].

Болашақ батырдың жабайы аңды жеңуі де – алғашқы ерліктің белгісі. Оғыздардың батырлық жырында Дирсе ханның он беске келгенше атсыз жүрген баласына «Бұқаш» деген есім Баяндыр ханның «оңынан үш, солынан үш адам ұстап алаңға әкелген» сүзеген бұқасын өлтіргеннен кейін беріледі [194, 13–14 б.]. XVIII ғасырдың атақты батыры Қабанбайдың шын есімі Ерасыл (кейде Ізбасар) болған. Жабайы қабанды жеңген кейін ол «Қабанбай» атанады.

Түркі, қазақ фольклорындағы аңыз қаһармандарының алғашқы ерліктен кейін батырлық есім алу көрінісі 3-сурет-кесікіндемеде көрсетілген.

3-сурет. Түркі және қазақ фольклорындағы батырлардың ерлік есімдері

Жыр-аңыздарда болашақ батырдың асқан күш иесі екенін жастайынан таныту алғашқы ерлікке пара-пар құбылыс ретінде суреттеледі. «Алпамыс батыр» жырында Хәкім есімімен жүрген Байбөрі баласы атасының 14 батпандық жез садағын тартып, Асқар таудың

шыңын құлатады. Осыдан кейін оған «Алпамыс» деген ат беріледі [75, 16 б.].

Тарихи аңыздарда ел басқаруда аты шыққан хан немесе елді жаудан қорғаған батырлар ғана емес, шешендікпен аты шыққан билер де лақап есімге ие болады. Қазақ билерінің түп атасы болып саналатын Майқы бидің есімі «ақсақ» деген мағына беретін моңғодың «майға», яғни маймақ деген сөзінен туындаған деген қисынды пікір бар [195, 145 б.]. Қисынды дейтініміздің себебі – қазақ, қарақалпақ, башқұрт арасында айтылатын аңыздарда Шыңғысты хан сайлауға ерекше ықпал еткен Майқы би ақсақ кісі екен деп баяндалып отырады.

Билер лақап есімге шешендік сыннан өткеннен кейін ие болады. Шешендік сын – эпикалық жыр-аңыздардағы басты қаһарманның алғашқы ерлігіне парпар, параллель көркемдік құбылыс. Эпикалық жыр-аңыздарда елеусіз жүрген (қойшы, аңшы) болашақ билеуші немесе батырдың алғашқы ерліктен кейін өзінің лауазымына лайық лақап есім алатыны секілді қарапайым атшы я болмаса қойшы болып жүрген болашақ шешен сөз сынынан өткеннен кейін жаңа есім алып, атақ-даңқы кеңге жайылады. Мысалы, түркі тектес халықтарға ортақ аңыз кейіпкері Асан Қайғы қазақ елі атынан елшілікке барып, шешендік танытып, «Қасен хан» атанады [196, №4].

Шешендерге лақап есім жау тарапынан да беріледі. Бұл жау жағы оның шешендік қасиетін танып, мойындағаннан кейін жүзеге асады. Айталық, қалмақ Қоңтажсысының сынынан сүрінбей өткен Қазыбекке хан: «Даусың қаздың дауысындай қаңқылдап шығады екен, сондықтан сенің атың бұдан былай «Қаздауысты Қазыбек» болсын» [175, 1016.], – дейді. Қалмақ ханына елшілікке барған ендігі бір болашақ би, 10 жасар Едіге «Бала би» атанып келеді [175, 182–183 б.].

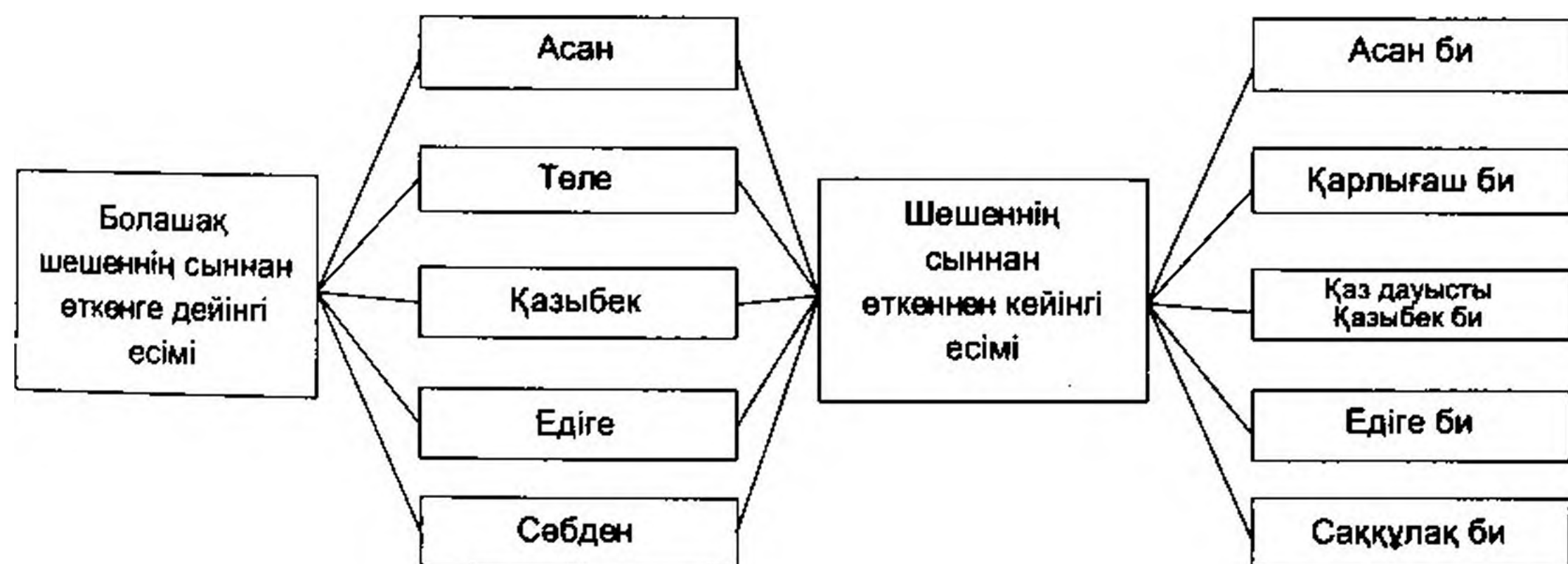
Билерге таңылған лақап, көбіне, олардың ел ішінде жүрген дау-дамайды дұрыс, әділ шешкені үшін қойылады. Кіші жүз Жараспай елінен Қыпшақ Хангелді батырдың құнын даулауға бала Ыбырай өзі тілек етіп

барып, құн дауынан жеңіп шығады. Содан бастап Ыбырай «Бала би» атанып кетеді [155, 124–125 б.].

Бидің жаңа есімі тек сөзге шеберлік емес, даналық пен қайырымдылық, айтқан нәрсені ұмытпайтын құйма құлақ қасиеті үшін де қойылады. Күші басым жау қалмақ ауыл шетіне келсе де, үйіне ұя салған қарлығаш құстың ұясын бұзбай отырған Төле бидің қайырымдылығы мен шыдамдылығы жаудың сүйіспеншілігін тудырып, қалмақ жағы оны «Қарлығаш әулие» деп атап кетеді [175, 62–63 б.]. Айтқан нәрсені тез ұғып алғыш қасиеті үшін Сәбден биді Байдалы би «Саққұлақ би» деп атайды [175, 230 б.].

Шал ақынның шын есімі – Тілеуке. Оның жасында мінезі, сөзі, лұғаты әсерлі болғандықтан жеңгелері «Шал» деп атаған немесе Шал ақын әкесі Құлекемен малын жоқтап, яғни мал дауымен хан алдына барады. Ханның қалауымен өлең айтып береді. Хан бала ақынның өлеңіне разы болып, жас та болса, қария адамдай парасатты сөз айтты деп, бұдан былай бұл баланың аты «Шал болсын» деп бата беріпті [197, 69 б.].

Демек, шешендік сыннан өту – қайраткердің ел үшін қызмет етер жаңа өмірі, кезеңі басталды деген сөз. Қазақ арасында шешендік сыннан кейін жаңа есім алған атақты би-шешендердің қатарын 4-сурет-кескіндемеден көрсетуге болады.

4-сурет. Қазақтың атақты би-шешендерінің лақап есімдері

Қорыта келгенде, тарихи тұлғалардың ел билігінде атқарған лауазымы мен ерлік істері үшін қойылатын

лақап есімдері немесе қосалқы аттары оның аңыздық қаһарман ретіндегі бейнесін жасампаз кейіпкер ретінде сомдауға қызмет жасайды.

Түс көру мотиві. Қаһарманның қарапайым жандардан тегі бөлек, айрықша жаратылған жан екенін білдіретін белгінің бірі – оның ерекше түс көруі. Фольклорлық қаһарманның ерекше түс көруі – көнеден келе жатқан тұрақты мотив. Ол – атақты қаһарманды фольклорлық шарттылықпен идеализациялау тәсілдерінің бірі. Түркілік фольклордың көрнекті тұлғалары Оғыз, Шыңғыс қаған, Едіге батыр туралы жыр-аңыздарда да бұл мотив тұрақты көрінеді. Түс көру және оны жору батырлық және ғашықтық эпостарда кездеседі. Түс арқылы қаһарман өз алдында күтіп тұрған істі, болашақты көреді. Кейде басты қаһарманға қатысты болашақ аянын оның жанындағы жырау-жыршы түс арқылы көріп, баяндайды және өзі оны жориды.

Қаһарманның алдағы болар болашақты, күткен істі өзінің немесе жанындағы жақын адам арқылы көре білуі, болжай алуы ежелден ерекше қасиет ретінде қабылданған. Бұл қасиет ортағасырлық мұсылмандық жазба деректерде, моңғол-түркілік шежірелерінде де ерекше дәріптеледі.

Мұсылмандық діни түсінікпен жазылған ортағасырлық тарихи еңбектерде кейіпкерге түс арқылы болашақтан аян беретін Алла тағаланың өзі, болмаса керемет түсті оның жанындағы дін өкілі-молда көреді. Айталық, Ақсақ Темірдің бір жорығында оның жеңіске жететініне Алла өзі аян береді. «Бір күні (Сахибқыран) тал түсте ой үстінде отырып мызғып кетті. Сонда ол түс көрді. «Қуана бер Алла тағала саған көмек жіберді, жеңіс сенікі» деген дауысты анық естіді. Ояна салған сәтте, өз күмәнінен арылу үшін отырғандардан: «Біреулерің қазір бір нәрсе деп айтқан жоқсыңдар ма?», – деп сұрады. Барлығы бірдей: «Жоқ», – деп жауап берді. Ол сол дауыстың көктен соққан самал әкелген тәңір аяны екенін ұқты» [2, 60 б.].

«Исламның дұрыс жолын тапқан» Тоғылық Темірді

исламды қабылдауға ықпал еткен маулана Аршададдиннің әкесі шейх Жамаладдин ханның керемет мұсылман болатынын түсінде көреді [2, 48 б.].

Ал тәңірлік түсініктегі моңғол–түркі тектес халықтардың шежірелік жазбаларында, сонымен қатар аңыз әңгімелерінде түс аяны киелі аң-құстар арқылы беріледі. «Моңғолдың құпия шежіресіндегі» деректе Қоңырат Дей шешен Есукейдің ұлы Темучиннің ерекше қасиетке ие екенін және оның өзіне күйеу болатынын түсінде көреді. Баласының нағашы жұрты Олқунұт еліне құдалыққа бара жатқан Есукейге Дей шешен көрген түсін баяндайды: «Есукей құда, мен түс көрдім. Өткен екі түн ақ сұңқар Күн мен Айды шеңгелдеп ұшып келіп қолыма қонды. Бұл түсімді адамға айтпаған едім. Мен Күн мен Айды көзбен көретін шығармын. Енді, мына сұңқар [шуақ] шеңгелдеп келіп қолымды ақ нұрға толтырды. Не жақсылық көрмек екенмін?! Несі де болса, сұңқары сіздің Қиат елінің киесінен келіп көрінген екен» [67, 50 б.].

Шыңғыс ханның өзі де керемет түс көреді. Ол түсінде күнібұрын келе жатқан жауды көреді [67, 117 б.].

Ерекше түс көру қазақ тарихи аңыздарының қаһармандарына да тән. Аңыздар атақты хандар мен батырлар, жырау-шешендер ерекше түс көре алатын қасиеттері арқылы ерекшелейді және онда түс көру мотивінің көне шамандық түсініктеріге де, мұсылмандық діни сенімге негізделген түрлері кездеседі.

Мұсылмандық діни сенімге негізделген ерекше түс көру мотиві орын алған аңыздарда қаһарманға аян беруші кісілер – мұсылман әулие-әнбиелері. Олардың қатарында Бабай Түкті Шашты Әзиз, Жалаңаш баба сынды мұсылман әулиелерінің есімі жиі аталады. Мысалы, Шынтас байдың жоғалған жылқысын іздеп шыққан жас жылқышы, жетім Бәйдібекке жолда жолыққан қарт қойшы оған Бабай Түкті Шашты Әзіздің басына барып көмек сұрауды кеңес етеді. Бәйдібек сол кеңеспен «Бабай Түкті Шашты Әзіз Әулиенің басына барып дұға оқып, садақа береді. Бәйдібек ұйқыға кеткен уақытта Бабай Түкті Шашты Әзіз оның түсіне

кіріп, жылқының қай жерде жайылып жүргенін айтады. Бата береді» [175, 18 б.].

Аңыз кейіпкерлерінің өз бойында да әулиелік қасиеттер бар. Осы қасиет арқылы олар болашақты түс көру ақылы біле алады. Мысалы, қазаққа жайлы қоныс іздеуші Асан Қайғы – әулиелік қасиетке ие кісі. Ол қазақ жерін орыс аларын түс көру арқылы біледі.

Әулиелік – би-шешендердің басты қасиеттерінің бірі. Үш жүз Қазақ ордасынның құрылуына ерекше еңбек сіңірген Майқы би елдің болашағын түс көру арқылы көреді: «Бірде Майқы билік құрып отырып қалғып кетіпті, Жақындағы билердің бірі мұны ұят көріп, Майқы қауырт келген ұйқыдан серігісін деп тамағын кенеп, жеткірініпті. Сонда көзін ашып алған Майқы: "Әттең, аяғын білгенімде шаңырағы шайқалмаудың амалын табар едім, біреуің тамағыңды кенеп жеткіріндің, мажалы көзі шегір, өзі жемірге де алғашқы иек артуды өз тұқымын жасайтын болады екен» [175, 6 б.], – дейді.

Қан майданда ерлік көрсетіп, қайсарлығы мен қажыр-қайраты арқылы танылған қазақ батырлары да түс көру қасиетіне ие. Олардың ерекше түсіне жорықтардағы болар оқиға нышаны немесе жаудың елге жасаған шабуылдарының аяны түседі. Мысалы, Найман Бөдес батыр Абылай қолымен кетіп бара жатып, жолда жайсыз түс көріп, ат басын елге бұрады. Еліне келсе, жұртын қалмақ шауып кетіпті. Кектенген батыр оқиғаның ізі суымастан жауға аттанады [198, №3].

Жорықта жүрген Сәмен батыр да жаман түс көреді. Түсін Төле биге айтып, еліне барып келуге рұқсат сұрайды. Төленің жаныңа кісі ал дегеніне көнбей жалғыз аттанады. Аулына келсе, қалмақтардан жүзге жуық кісі келіп батырдың ауылын шауып, бала-шаға, кемпір-шалды, қыз-келіншіктерді байлап-матап көшіріп алып кетіпті. Батыр елдің кегін қуып, жау соңынан аттанады [199, №6].

Аңдыған жаудың батыр басқа жаққа жорыққа кеткенде немесе аңда жүргенінде қапыда шауып кетуі – фольклорлық шартты тәсіл. Өйткені батыр ел ішінде болғанда жау одан сескеніп бата алмайды. Аяр

жаудың күтетін ұрымтал сәті – ел қорғаны батырдың сыртқа кетуі. Ал шабылған елдің хабары батырға түс көру арқылы беріледі. Батыр ауылында болып жатқан оқиғаны дәл көрмесе де, жаман іс болғанын түс мазмұнына қарай сезеді.

Қазақ аңыздарындағы батырлардың түс көру мазмұндары эпостық жырлардың қаһармандары көретін түске жақын. Мысалы, оғыз батырлық жырларының атақты қаһарманы, жігіттерімен аңда жүрген Қазан Салор өз елінің жау шапқанын түсінде көреді. Батыр жалғыз аттанып, жау соңынан қуады [194, 25 б.].

Қазақ тарихи аңыздарында атақты ел билеуші хандар да түс көру немесе оны жори білу қасиетіне ие. Айталық, осындай ерекше қасиеті арқылы Абылай хан өз батыры Шақшақ Жәнібектің мерейін жау батырынан үстем етеді. Ханның айрықша қасиет иесі екендігі соншалық, жекпе жекке шыққан екі батырдың көрген түсін сырттағы үшінші кісі – Абылай да көріп, түстің баянындағы қалмақ батырының Жәнібекті жеңу оқиғасын аруағы асқан Абылай «жазмыштың ісін» құрбандық шала отырып, өз жоруына қарай бұрдырады [153, 312–313 б.].

Ел қамын, баянды болашағын ойлаған әмірші Абылайды өзінен кейінгі келер заманның халі де бейжай қалдыра алмайды. Ол болашақ заманның кескінкелбетін, хал-жайын Абылай өмірден өтер алдында түс көру арқылы біледі. Самарқант түбіне барған жорығында ол ерекше мазмұнды түс көреді. Оны хан бір қария кісіге (кейде Бұқар жырауға) жорытады [119, 79 б.].

Абылай ханның өмірден өтер уақытында көрген түсінің мазмұны кейінгі дәуірдің бағы таятынын мегзейді. Онда Абылай ұрпағының бірте-бірте күш қуаты кеміген аңдар бейнесінде майдалануы – кейінгі дәуірдің тарихи шындыққа жақын әлеуметтік мұң-зарының көркем бейнесі. XIX ғасырда орыс үкіметінің қазақ даласында жүргізілген саяси реформалары хандық билікті жойып, Ресей империясының әкімшілдік билік жүйесін орнатты. Ел еркіндігі мен азаттылығынан

айырылды. Ел билеген хан-сұлтандар бұрынғы билігін жоғалтады. Қазақ қоғамы әлеуметтік қайшылықтар батпағына белшесінен батып, өмір салты түбегейлі өзгереді.

Өзгерген замана кейіпін халық астарлап Абылай ханның түсіне енгізеді. Осындай астардың бірі ханның келесі бір түсінде орын алған. Онда хан өзінің қырыққа келмей дүниеден өткенін көреді. Ханның түсін Бұқар жырау былай жориды: «Қырыққа келмей табытта жатсаң – өмірің ұзақ болады екен. Басыңа жалау тігіліп, үш бірдей топ алысып жатса – үш жүзге хан болады екенсің. Бірақ хан атына ие болғанмен, халқыңа ие бола алмайды екенсің. Сен өлген күні үшеуі үш жаққа ыдырап кетеді екен. Табытта жатып екі бүйіріндегі арыстан мен айдаһардан қалай қашып құтылам деп қорықсаң – өле-өлгенше еліңнің екі бүйірінде тұрған екі мемлекетке жалтақтаумен өтеді екенсің. Ал аяқ жағыңда тұрған үрім-бұтағыңның ішінен бірі құран оқып, бірі қанжар қайраса – Уәлиден тараған бір тұқымың атын қағазда, ал Қасымнан тараған бір ұрпағың атын майданда қалдырады екен» [131, 36.], – депті.

Абылай дүниеден өткеннен кейін Қазақ хандығы тарап, тарих қойнауына кеткені белгілі. Ханның Қасымнан тараған бір ұрпағы Кенесары хандықты қалпына келтірем деп орыс отаршылдығына қарсы қару көтереді. Ал Уәлиден тараған ұрпағы – Шоқан Уәлиханов атын ғылымда, яғни қағазда қалдырады.

Қорыта келгенде, тарахи аңыздардың сюжетінде орын алған түс көру мотиві кейіпкер бейнесін әсірелей суреттеуге, дәріптей түсуге, оны идеалды қаһарманға айналдыруға қызмет жасайды. Қаһарман түсі оның қоғамдық иерархиядағы орны мен әлеуметтік тегіне қарай мазмұндық ерекшелікке ие. Сонымен қатар түс мазмұны халықтың замана жайлы ой-толғауларынан, арман-аңсарын жеткізетін көркемдік тәсіл ретінде пайдаланылады.

Керемет көмекшілер мотиві. Зерттеушілер керемет қасиет иелерінің көмегін ғайыптан туу мотивімен байланыстырады. Мәшһүр ғалым В. Пропп керемет

көмекшілер мотивінің кең таралуы адамзат қоғамының даму деңгейіндегі діни-магиялық түсініктерге байланысты болғандығын [200, 155 б.] айта келе, оның түп-тамырын көне тотемдік нанымдарға тіреледі деп пайымдайды [201, 165 б.].

Аталмыш мотив түркілік фольклордың қаһармандары Оғыз, Шыңғыс хан, Едіге батырлардың жанынан тұрақты орын алған. Атақты Оғыз қағанның жорығын бастайтын желеп-жебеушісі – көкжал қасқыр [202, 207 б.], ал қаһарлы Шыңғыстың қамқоршысы – ақ шуда бұлт және бақсы-шамандар [83, 115 б.]. Ислам діні орнаған кезеңде керемет көмекшілер мұсылман әулиесі болып қаһарманды желеп-жебейді. Бұл ғайыптан туу мотивінің дәуір талабына сәйкестелініп өзгерген түрі [161, 264–265 б.].

Ерекше қасиетке ие көмекшілер қаһарманның басына қиын-қыстау шақ туғанда көмекке келіп, оны сол жағдайдан құтқарып қалады. Олардың қаһарман жанында атқаратын қызметі сан алуан. Олар бірі жорықтың бағытын көрсетсе, бірі батырды сырттай қорғап жүреді, ал енді бірі жаудың жеңілуіне тікелей қолғабыс жасайды.

Қазақтың тарихи аңыздарына басты кейіпкер болып енген қаһармандардың қасында көне тотемдік түсініктерге де, сонымен қатар кейінгі мұсылмандық діни сенімнен сомдалған керемет қасиет иесі көмекшілер бар. Көне тотемдік түсінік ізінен сомдалған керемет көмекшілер бейнесі ит (қасқыр), жолбарыс, бүркіт, түлкі, шұбар жылан, түйе т.б. аң-құс түрінде болады. Ол кие деп аталады. Ал мұсылмандық сенімде ол атақты әулие, пір, Қайыперен қырық шілтен сынды бейнелер болып келеді.

Қазақ батырларының жанында жүрген киелердің басым көпшілігі жыртқыш аң-құс түрінде болады. Мысалы, Тама Есет батырдың киесі – қара төбет, яғни ит. Қара төбет – батырға жорық бағытын тура анықтауға жәрдемдесетін қасиетті кие: «Есет батыр шағын қолымен қалмақтардың ел тонап жүрген бас қарақшы тобын қуып кеткенде, оның аулын сайланып

келген қалмақ шауып кетеді. Не істерін білмей ақырып тұрғанда, тобылғының ішінен қыңсылап қара төбет тұлпардың танауын жалап, Есеттің үстіне қарғып, жағалай жүгіріп, ақырында көп жылқының ізіне түсіп, арсылдай шаба жөнеледі» [203, №42].

Кие жорықтың бағытын ғана анықтамайды, сонымен қатар ұрысты қай уақытта бастау керектігін де көрсетеді. Керемет қасиетке ие көмекшінің мұндай қызметі тарақты Байғозы батыр туралы аңызда кездеседі: «Ұлытауға қалмақ келді дегенді естіп Байғозы батыр жасағымен соғысуға келеді. Батырға киесі қара бүркіт көктен қанатымен қағып, «баста» дегендей белгі береді. Байғозы жорықтан жеңіспен оралады» [204, №12].

Кие батырдың ұрпағына ауысып, қонып отырады. Атақты Қарасай батырдың киесі қызыл жолбарыс Төлебиге, Төледен Сұраншы батырға, Сұраншыдан Сарыбай биге, одан Жамбылға ауысады [205, №9].

Аңыздарда атақты батырдың киесіне өзге ру қызығып, оны өздеріне ауыстырғысы келетін әрекеттер де орын алған. Аңыз бойынша, Сайрам қаласын аларда қайтыс болған Сұраншы батырдың денесін Алатауға апара жатқан жолда Қоңырат, Дулат елі батырдың киесі қызыл жолбарысты өз елдеріне қалдыруға тырысып: «Жолбарыс та ит қой, тегіне тартпас деймісің. Қызылға айналып біздің елде қалар, қан-жоса қып мал сойып тастаңдар», – деп амал құрады. Батырдың мүрдесін алып келе жатқан Сарыбай би қаралы көш екенін айтып олардың қонақасына тоқтамай өтіп кетеді [205, №9].

Кие аға батырдан жасы кіші батырға сый ретінде де қалдырылады. Мысалы, Қаракерей Қабанбай батыр өзінен бата алмақ болып барған болашақ батыр бала Жидебайға төрт «алмажайының», яғни киесінің біреуін – қызыл түлкісін беріп кетеді [119, 141 б.].

Кие батырдың жорығына серік болып, оның абыройын қорғайды, жаудан мерейін үстем етеді: «Ел-жұртын шауып кеткен қалмақтарды жалғыз қуып барған Сәмен батырға жаудың басшысы батырдың талабын ұрыс-соғыссыз орындайды. Себебі «Сәменнің екі иығында екі жолбарыс, артында бір топ жолбарыс

тұрды, соғысқанда ешкім аман қалмайтын еді» [199, №6].

Атақты аңыз кейіпкері Асан Қайғының әкесі Сәбиттің жанында аң-құс түріндегі бірнеше көмекшілері бар. Саятшы Сәбит аң-құсы мол, нулы-сулы жерді іздемек болғанда, ол өз арман-тілегін қолындағы бүркітімен, тазы итімен және ақбоз атымен бөліседі. Олар Сәбиттің бұл талабын қолдап, кейін оның басына ауыр жағдай туғанда көмекке келеді. Адам тілін түсінетін бұл көмекшілерінің арқасында арыстанмен алысып, жараланып қатты қансырап жатқан Сәбит аман қалады [206, №7].

Хан тағына батырлық ерлігі мен жаужүректігі арқасында көтерілген Абылайдың да Сары бура сынды киесі бар. Ол ханның жорыққа аттанар бағытың, мезгілін анықтауға көмектеседі. Бірақ Абылай Сары бураның желеп-жебеушілік көмегін Бұқар арқылы ғана біліп отырады. «Абылай хан жорыққа аттанбақшы болса, Бұқарекеңді алдырып, жұлдызың оң ба деп, Айдың, Күннің сәтін сұрайды екен. Сары бура келіп, сенің туыңның түбінде тұрып пәлен жаққа қарай шабынды десе, сол айтқан жағына бет алып аттанса, шауып, жаншып алып келеді. Жоқ, Сары бура келгеннен туыңның түбінде шөгіп, мойынын жерге жабыстырып жатып алды десе, аттанбайды екен» [53, 1906.], – дейді аңызы.

Түйе малының желеу-жебеушілік қызметі Абылай туралы тарихи жырларға да түскен. Онда ол «ақ атан» деп аталады. Ақ атанды Абылайға сыйға тартушы мұсылман әулиесі – Ерен Ғайып. Мұсылман әулиесі Ерен-Ғайып (Қайыперен) ханға ақбас атан қараған жаққа жорыққа аттануға, оны құрметтеуді ақыл етеді [207, 9 б.].

Ақ атан хан жорығының бағыт-бағдарын анықтаумен қатар ханның жекебасына қауіп-қатер төнгенде де көмекке келіп, қорғап қалады. Абылайды өлтірмек болған Қоқан жансызын ақ атан шайнап, үстіне шөгіп өлтіреді [207, 47 б.].

Қазақ фольклорында түйе жануарының кие, яғни

тотем баба ретінде көрінуі өте сирек. Әдетте, тотем баба жыртқыш аң (аю, арыстан, қабылан, қасқыр, т.б.) түрінде болып келеді. Төрт түліктің бірі түйе мен жыртқыш аң – тотемнің арасында ешбір байланыс жоқ секілді. Бірақ Сібір өлкесіндегі түркі – моңғол халықтарының фольклорлық материалдары біздерге бұл екі арада байланыс бар екендігін танытады. Атапмыш халықтардың көне мифтері мен ертегілерінде түйе жануары жыртқыш, жабайы аң бейнесінде беріледі. Мысалы, моңғолдың көне мифінде адамзат баласына жаны қас бір лама (дін иесі) құтырған түйе жасап, сол жыртқыш аңмен адамдарды қыра бастайды. Құтырған жыртқыш түйені бір хан көкке алып кетіп, елді үлкен қауіптен құтқарады [208, 167–168 б.]. О дүниенің иесі Ерлікке аттанған алтай және бурят халық ертегілерінің кейіпкерлері өлілер дүниесінің есігін қорғаған жыртқыш құтырған (свирепый) түйелерді көреді [229, 415–416 б.].

Қазақ арасында түйе жануары жалмауыздар мінетін көлік бейнесінде сақталған. «Орта жүз қазағының түсінуінше, – деп жазады М. Әуезов, – Желмаяны (түйені) ертегінің жалмауыздары мінеді. Сондықтан сол жалмауыздар сияқты бір нәрсе болып көрінеді» [89, 199 б.].

Демек, қазақ аңызындағы Абылай ханға көмекші болатын түйе жануары – түркі-моңғол халықтарының көне мифіндегі жыртқыш түйе. Адамзат қоғамының дамып, сананың, таным-түсініктердің өзгеруіне байланысты көне мифтік жануардың бейнесіндегі түпкі негіз (жыртқыштық сипат) көмескеленіп, ол жаңа сипатқа көшеді. Сөйтіп, түйе жануарын өзге дүниеге сапар жасайтын бақсылар бас білдіріп, оны тірілер дүниесін, жоғары және жер асты дүниелерді аралап шығатын көлікке айналдырады. Өлімнен қашқан Қорқыт түйе (желмая) мініп, дүниенің төрт бұрышын шарлайды. Кейін ол Желмаяны сойып, оның терісімен сиқырлы қобызының шанағын қаптайды. Ал Қорқыт бейнесінің түп генезисі шамандық түсініктің негізінен туған бақсы әрекетіне тірелетіні белгілі [210, 197–199 б.]. Қорқытқа жәрдемші болған Желмая қазаққа құтты қоныс іздеген Асан Қайғының да көлігі..

Қазақ ұғымындағы бақсы орнының ерекше ескере отырып, түйе жануарының керемет көмекшіге айналуында тарихи негіздер болған деп есептейміз. Сөз жоқ, бұл бейне шамандық түсініктің негізінде сомдалған. Сондықтан Сары бураның көмегін Абылай жануардың қасиетін танитын Бұқар жырау арқылы сұрайды. Ал жырау бейнесінің түп негізінде таза шамандық түсініктердің орын алғаны мәлім. Қаһарманға көмекке келуші керемет қасиетке ие түйе жануарының бейнесінде көне шамандық наным мен мұсылмандық діни түсініктің кіріге біріккені байқалады. Тәңірліктен мұсылман дініне өткен қазақ халқының рухани танымында көненің ізі мен жаңаның белгілері қатар сақталып жетіп, ескі мен жаңа кіріге байланысып, тұтас синкретті рухани дүниеге айналды.

Аңыздарда жебеп-жебеуші кейіпіндегі мұсылман әулие, пірлерінің бейнесі де ерекше орын алады. Олар аңыз қаһармандарына қинаған, қысылған сәтте көмекке келеді. Мысалы, қырғызбен болған соғыста Абылайдың әскері шегіне бастайды. Хан қатты сасады. Сөйтіп өзімен бірге алып жүретін диуананың («диуана» әулие ұғымымен пара-пар – А.Ә.) көмегіне жүгінуіне мәжбүр болады [143, 301 б.]. Аңыздық оқиғаның жыр үлгісіндегі нұсқасында Абылайды қолдаған қасиетті күш иесі – қазақ эпосында жиі кездесетін мұсылман әулиесі Бабай Түкті Шашты Әзіз.

Жалаңаш бабаның Абылайға көрсеткен көмегі Ақсақ Темірдің соғысына қатысты жазылған жазба деректертің бірінде баяндалған көрініске өте жақын. Тек көмектесуші адамның аты бөлек. Ортағасырлық автор Ибн Арабшахтың жазуы бойынша, Тоқтамыспен соғысқан Ақсақ Темірдің қолы бірде жеңіле бастайды. Сонда Әмір Темір Сейіт Барақа атты дін өкілінен көмек сұрайды [186, 330–331 б.].

Екі оқиғаның баянына да мұсылман діні өкілінің сиқыр күші алынған. Ақсақ Темір де, Абылай да мұсылман дінінің өкілі арқылы жеңіске жетеді. Бірімен-бірінің арасын төрт ғасыр бөліп тұрған екі билеушіге де жеңіс алып беру қызметін атқарып тұрған кейіпкер

мұсылман әулиесі. Тарихи шежірелік еңбекке тіркелген оқиғаның аңызда да көрініс алуы мотивтердің көшпелі, кезбелі болатынын білдіреді.

Фольклорлық шығармада кейіпкер атқаратын қызмет тұрақты болады да, ал ол қызметтің кімнің тұсында және кім атқарып тұрғаны кезбелік күй кешеді. Осы орайда, мәшһүр фольклоршы В. Проптың кейіпкерге жүктелетін қызметтің белгісіне берген мына бір пайымы өте орынды екенін еске салғымыз келеді: «Под функцией понимается поступок действующего лица, определяемый с точки зрения его значимости для хода действия» [211, 25 б.].

Мұсылмандық түсінік бейнесіндегі кие Олжабай батыр туралы аңыздарда орын алған. Онда батырдың киесі – пір. Ол Олжабай батырды «дию, перілерден күзетіп», желеп-жебеп жүреді. Кие батырға бірден серік болмайды. Ол алдымен батырдың ержүректілігі мен қайсарлығын сынайды. Пір бірде Олжабайдың батырлығын сары шұбар жылан болып сынаса, енді бірде «көк шолақ атты, көк шекпенді» кісі болып келіп жас Олжабайды ерлік етуге шақырады, ал енді бірде ақ шалмалы кісі болып оралып, батырға бата береді [119, 117–126 б.].

Қаһарманның мұсылман әулиесінен қолдау алуы – ескі наным-сенімнің жаңа діни түсінікке жол беруінің көрінісі. Мұсылман діні орныққан уақытта қаһарман негізгі қолдауды сол діннің түсінігінен алады. Мұсылман әулиесінің көмекке келуі – кейіпкерді өзге жаннан айрықша етіп көрсетудің көркемдік тәсілі. Мұндай көрініс орыс эпосында да орын алған. Онда қаһарман қолдау мен қорғауды христиан дінінен алады: «Герои становился идеальным, когда он начинал черпать свои силы не из «волхования», а из христианства» [212, 130 с.], – деп жазады орыс эпостанушысы А.Робинсон.

Түйіндей келгенде, керемет көмекшілер мотиві – қаһарманның бейнесін әсірелей суреттеуге пайдаланылатын көркемдік тәсілдердің бірі. Алғашқы қауым адамдарының көне тотемдік түсінігінен бастау алған бұл мотив қоғам дамуының кезеңдеріне байланысты

өзгеріп, жаңа бейнелері мен түсініктермен толықтырып отырған. Аңыздар тотемдік және мұсылмандық сенімнен туындаған керемет көмекшілерді ел қорғаған атақты батырлар мен билеушілердің жанына жинап, олардың ел қамын жеген тұлғаларын, асқақ бейнесін сомдайды.

Ауа көшу. Қазақ хандығына қатысты аңыздалатын әңгімелерде жиі кездесетін сюжеттің бірі – өз жұртынан өзге қонысқа ауа көшу. Бұл – қазақ қоғамының көшпелі тұрмысы мен саяси тірлік-тіршілігі сазынан туындаған сарын. «Кочевники считали, что любое благо можно достичь, сидя на коне или передвигаясь. Передвижение – главный способ жизни кочевника, философия его существования, смысл жизни» [213, 64 б.], – деп жазады философ ғалым С. Ақатай.

Халықтың көшпелілік өмір салтын кей рубасылар мен билеушілер белгілі бір көздеген мақсатқа қол жеткізуге пайдаланатын саяси құрал ретінде де пайдаланды. Ал ел жадында сақталған көшу оқиғаларының саяси астары әртүрлі. Бірінде билеуші Шыңғыс тұқымдары мен дала аристократияларының өзара келіспеушілігі орын алса, екінші бір ауа көшуде хан билігі мен жарлығына мойынсұнбау, алым-салықтан, отаршылықтан қашу, белгілі бір дауға өкпелеп кету т.б. көріністері байқалады.

Түркі моңғол шежірелеріндегі бір аңыздық көріністе Шыңғыстың әкесі Есукей өлгеннен кейін оған бағынып келген тайжұт (тайчықұт) руы мал басынан төлейтін алым-салықтан қашып, елден бөлінгені баяндалады [12, 53 б.].

Қазақ хандығының тәуелсіз саяси құрылым ретінде жаңадан пайда болуына себепкер болған оқиға – Керей мен Жәнібектің өзіне қарасты руларды елден бөліп алып көшіп кетуі. Сол «қазақ көші» уақыт өте келе Қазақ хандығына айналды. «Әз Жәнібек ханға еріп, Ноғай ханнан бөлінгенде қырғыз-қазақ атанған елміз, ол кезде ол атпен атанған ел жалғыз ғана біздің үш жүздегі қазақ емес, көп ел еді. Оның көбі отырықты өмірге кіріп, әр жерге барып бірталайы ноғай, башқұрт атанып, бірталайы өзбек сарт атанып кеткен. Ақырында

қазақ деген ата бізде қалған» [6, 21 б.], – деп жазады Шәкерім Құдайбердіұлы.

Белгілі бір ру-тайпалардың көшіп кету оқиғаларының ел жадында сақталып түрлі оқиғаларға арқау болатын себебі де түсінікті: көшпенділердің саяси танымында елден бөлініп көшу – үлкен қылмыс. Себебі ағайынды далаға тастап кету – оны өлімге тастағанмен, ажалға қиғанмен бірдей. Далалық өлкеге тән құбылмалы ауыр климат, бір-біріне көмек көрсету арқылы ғана мүмкін көшпелі өмір салты номадтарды қауымдасып, ағайын болып өмір сүруге мәжбүрледі. Осы мәжбүрліктің негізінде далалық тұрғынға тән жон-жосық, салт-сана, саяси таным қалыптасты. Белгілі бір билеушінің қол-астынан басқа жаққа көшу оның тарапынан жүргізіп отырған билігіне мойынсұнбаудың белгісі ретінде де саналған. Сондықтан көшпенділердің саяси танымында елді бүлдіріп, бөліне көшкен кісілерді лайықты жазаға тарту – орынды жаза. Мысалы, Керей мен Жәнібек сұлтандардың елді бүлдіріп, ұлыстан шеткі аймаққа көшуі Өзбек ұлысындағы Шайбанилердің тарапынан қатты айыпталады. Хан билігіне мойынсұнбай, Өзбек ұлысынан «ханға өкпелеп» бөлініп кеткен қазақ сұлтандары Керей мен Жәнібекті Әбілқайыр хан жазаламақ болып, арнайы дайындықпен жорыққа да шығады. Сол жорықтың жолында ханның өзі қайтыс болады [92, 236–237 б.].

Қазақ аңыздарында көшіп кету, қоныс аудару арқылы билікке наразылық таныту – қалыпты жағдай. XVII ғасырда өмір сүрген Жиємбет жырау Есім ханның тарапынан болған әділетсіздікке өкпелеп, Арқаға қарай көшемін деп сес көрсетеді [114, 53–54 б.].

Аңыздар көшу арқылы болашақта төнер қауіптен, күші басым жаудан құтылудың жолын іздейді. Қазақтың көшпелі тұрмысына жайлы қоныс іздеген Асан Қайғы жерге қала салып, отаршылдық саясат жүргізе бастаған орыстан құтылудың жолына елді қауіпсіз өңірге алып көшіп кету деп санайды. Ол орыс шеберлерін шақырып қала салдырған Әз-Жәнібек ханға: «Енді мен жел-маяға мініп, дүниежүзін аралаймын. Қай жер берік һәм

қай жерді бүтін, патшаның халқы ала алмайды, соған көшемін» [56, 415 б.], – дейді де, 17 жыл Желмаямен жер қарап кетеді.

Жалпы, Асан Қайғы Еділ-Жайықтан «Қабыршақты қара су, Еділ-Жайық екі су, бәрін де орыс басып алады. Қазаққа қысым болады» [214, №137], Ертістен «Мына, шіркіннің, баласы тойдым деп қарап отырмаса, қарным ашты деп жылап отырмас. Кәпірдің құлағы шығып, сиырдың мүйізі шығып тұрған жер екен, күнінде баласы кәпірден жылайды-ау» [215, №333], Тарбағатайдан «Мына жерге қонып, түстеніп жатар жер екен, бірақ біздің халық ие болмас, есіл елдің екі жағы шулап жатқан мал екен. Оның түстік жағы Қытай алар, сол-түстік жағын орыс алар» [216, №95], «Сарыарқаны орыс алады, орыс бармайтұғын жерге барам», – деген қауіптер айтып Жиделі Байсынға ауып кетеді.

Орыс отаршылдығы қатты күшейген ХІХ ғасырда Кіші жүз қазақтарының арасында төнген қауып-қатерден көшіп кету арқылы құтылу сарыны басым болады. Бұл сарын ел ішінде «ауа көшу» деген атауға ие болады. Кіші жүз қазақтарының «ауа көшу» арқылы орыс отаршылдығынан құтыламыз деген күйін Х. Досмұхамедов былайша сипаттап жазады: «...Исатай өлімі артында қалған көптің өкімет әскерінің айбарына шыдай алмай бытырауы, өкіметтің елге тарттырған жазасы қазақтың тауын қайтарды. Исатайдан соң көп қазақтың арасында орыс үкіметін күшпен жеңе алмаймыз, қазақтың әлі келмейді деген пікір туды. Бұрынғы орыстан күшпен құтыламыз деген ойдың орнына қашып құтылу керек деген жаңа пікір шықты. ...1869–1870 жылдардағы «ауада» осы пікірді ел іске асыруға айналды. Құтсыз қонысты тастап ауу керек. Асан Қайғының жұртын табу керек деген пікір, әсіресе «ауадан» соң аса күшейді «Асан Қайғыны көксеу» деген дәуір елдің көңілін бөлді, ел арасында бөлек қимыл туғызды. Ел әдебиетінде осы қимыл жақсы сүгіреттелген» [32, 76 б.].

Қазақ аңыздарында Асан Қайғы сынды елден ауып кеткен ерлердің қатары мол. Мысалы, Ноғайлыдан бақ ауған шақта Қарғабойлы Қазтуған жырау егіле жыр

толғап, Жем, Жайық, Еділ өзендері бойындағы қоныстарды тастап, өзге өлкеге ауады [114, 296.]. Мәшһүр Жүсіптің жазбаларында «Үрім-бұтақ, жұрағатымызды орыс жұртының келемежіне қалдырмаймыз» деп елден ауып кеткендердің қатарына Қазтуған, Орақ, Мамай, Телағыс, Шора батыр, Әз Едігелердің аты аталады [53, 53 б.]. Аты аталған кісілер Мұрат Мөңкеұлының «Үш қиян» атты өлеңінде де Еділ, Жайық, Маңғыстау бойын «қайырсыз қоныс» деп тастап, көшіп кеткен кейіпкерлер [32, 116 б.],

Ханға өкпелеген ру-тайпалардың басқа жаққа қоныс аударып көшіп кету оқиғасы XVIII ғасырдағы тарихи аңыздардың да мазмұнында орын алған. Мысалы, Атығай Дәулеткелді деген бай кісі Абылай ханға «жерімді орысқа бердің» деп өкпелеп Ташкент жағына көшіп кетеді. Дәулеткелді байдың Абылайға өкпелеп кеткен оқиғасының аңыздық мазмұнын Мәшһүр Жүсіп былай деп жазады: «Ертістің бергі жағындағы көлденең жолды «Абылай жолы» дейді. Жәрмеңкелік жер сұрағанда, Есілдің бойынан Қызылжарды берген екен. Атығай Дәулеткелді байдың қыстауы екен. Содан соң Даулеткелді бай: «Жерімді орысқа берді» деп өкпелеп, Жиделібайсынға кетемін деп, ауып кетті. Соның тұқымына Ташкентте жолығып, сөйлестік. Көтенші деген Қоңыраттың ішінде өсіп-өніп кеткен екен» [53, 191 б.].

Қазақ ру-тайпаларының хан билігін мойындамаса, көшіп, қоныс аударуға даяр тұратындығын аңыздардан да, жыраулар толғауынан да көруге болады. Абылайдың тұсында өмір сүрген Бұқар жыраудың толғауының бірі хан билігін мойындамай, елден көшпекке бет бұрған Керей руының басшыларына бағытталады. Жырау хан жанынан көшпек болған Керей руының басшыларына мынадай тоқтау айтады [89, 206 б.].

Хандықтың ішкі бірлігін ойлаған Бұқар жырау қазақтардың Ресей сынды күші басым елге «қарсылық көрсетуге, бөгет жасауға әлі келмейтінін біліп» [217, 886.], өзі де тығырықтан шығар жолды Жиделі Байсынға қоныс аудару деп біледі [114, 93 б.].

Тарихи аңыздарда ханның жанындағы ру-тайпалар

ғана өкпелеп көшіп кетпейді, елдіктен айырылған, ханның қадірін білмеген жұртына өкпелеген ханның өзі де елден ауып кетеді. Мысалы, кезінде Абылай хан Қаракесек руына өкпелеп Орта жүзден көшіп кетеді. Бұл оқиғаның аңызын Шәкәрім Құдайбердіұлы былайша түсіндіреді: «Бір тойда қазақтың бір қадірлі байының ұлы ханның баласын қамшымен ұрады. Ұрған кісіні жазаға тартамын деп Абылай Бекболат биге кісі салады. Бекболат әлгі жігітке арашаға түседі. Хан Бекболаттың бітімге жіберген баласы Тіленшіні алып Ұлы жүзге қарай көшеді. Артынан баласын сұрап Бекболат бидің өзі барғанда, Абылай оған: «Бекболат, сен мені іздеп келді ғой дөсем, ханның қадірі менен қазақтың елдігін жоғалтайын деген екенсің, балаңды ал да, кет», – деп, Ұлы жүзге көшіп кетеді» [6, 32 б.].

Қазақ қоғамындағы ауа көшу – наразылықтың басты белгісі. Көшу арқылы қазақ ру-тайпаларының көсемдері өздерінің саяси есебін түгендеуге, түрлі дауларды (құн, жер, жесір) шешуге ұмтылады. Қазақ қоғамында жиі кездескен осы көріністер аңыздардың сюжеттік желісіне де жиі арқау болған.

Билердің ханға қамқорлығы. Қазақ хандығы ру-тайпалардың бірлестігінен құрылған көшпелі мемлекет болды. Ыдыраған Шыңғыс империясының қайта бір көтерілген жаңғырығы болған Қазақ хандығында моңғол-түркі мемлекеттілігіне тән саяси дәстүрлер мен ұстанымдар орын алды. Көшпелі мемлекеттерде дәстүр болып қалған бір саяси құбылыс – хан сайлау ісіне рубасы билердің қатысуы. Бұл – Шыңғыстың моңғол тектес тайпалардың басын қосып, қаған атанған айтулы оқиғасынан бастап, Шыңғыс құрған алып империяның әр жерінде тұрақты орын алып келген дәстүр. Бұл саяси дәстүр фольклорлық шығармаларда, түркілік тарихтық-шежірелік еңбектерде белгілі дәрежеде көрініс тапты. Сол дәстүрді бұлжытпай ұстауға ұмтылған ру-тайпа билерінің идеологиясы сәулеленген тұрақты сюжеттің бірі – билердің хан тұқымына қамқор болып, оны хан сайлауы.

Би кісінің болашақ ханға қамқорлығы – түркі-моңғол

тарихындағы атақты билеушілердің өмірбаяндық аңыз-шежірелеріне ортақ көрініс. Айталық, моңғол шежіресі бойынша, татарлардың қастандығынан уланып өлген Есугей батыр өлерінде әйелі мен балаларын ағайыны Менілік ечкеге тапсырып кетеді. Менілік ечке Темучинге өгей әке болып көп қамқорлық жасайды, Темучин хан тағына отырғаннан кейін Менілік қария өз балаларымен оған қызмет етеді [12, 41–42 б.].

Өзбек ұлысының негізін қалаған Шайбан Әбілқайыр Маңғыт Сары – Шымған бидің қамқорлығында болады. Шежірелік аңыз бұл оқиғаны былай баяндайды: «В это время Абу-л-Хайр-хан, которому было шестнадцать лет, по воле щедрого владыки был взят в плен Сарыг-Шиман мангытом.... Так как безграничные милости бога всевышнего и всесвятого в отношении положения такого царевича были подобно морю, Сарыг-Шиман узнал хазрата – прибежтце державной власти Абу-л – Хайра и проявил много старания в деле защиты его, воспитания и служения» [72, 142 с.].

Дәл осыған ұқсас көрініс Қазақ хандары туралы шежірелік деректерге түскен. Қадырғали Жалайыридің жазуынша, Қасым хандығының билеушісі Ораз-Мұхаммед атасы Шығай мен әкесі Ондан сұлтан қайтыс болғаннан кейін Сейдақ биден пана табады [11, 123 б.]. Ораз-Мұхаммед – Сібірді жаулаушы Ресей әскери қосындарының қолына тұтқынға түсіп, орыс патшасы Борис Годуновтың жарлығымен Қасым хандығының ханы болған тарихи тұлға, Қазақ хандарының тұқымы.

Түркілік тарихи шежірелерде атақты билердің Шыңғыс тұқымына қамқор болып немесе белгілі бір келісімшарт арқылы көмек беріп, оны хан сайлағаны жазылады. Мысалы, «Жами-ат тауарих» шежіресінде Едіге би Тоқтамыс баласы Қадырбекпен болар соғысқа өзіне одақтас етіп Хажы Мұхаммед оғланды алады. Би оған Қадырбекті жеңгеннен кейін хан көтеруге уәде береді. Бірақ сол соғыста Едіге би өледі, бірақ бидің баласы Мансұр атасының уәдесін орындап, Хажы Мұхаммедті хан көтереді [11, 119 б.].

Әбілғазының «Түрік шежіресінің» баяндауынша,

Едігенің немересі Мосы (Мұса) би Қожас мырзамен жау болып ұрысқанда, өзіне одақтас табу үшін Бүрге сұлтанға келеді [12, 123 б.].

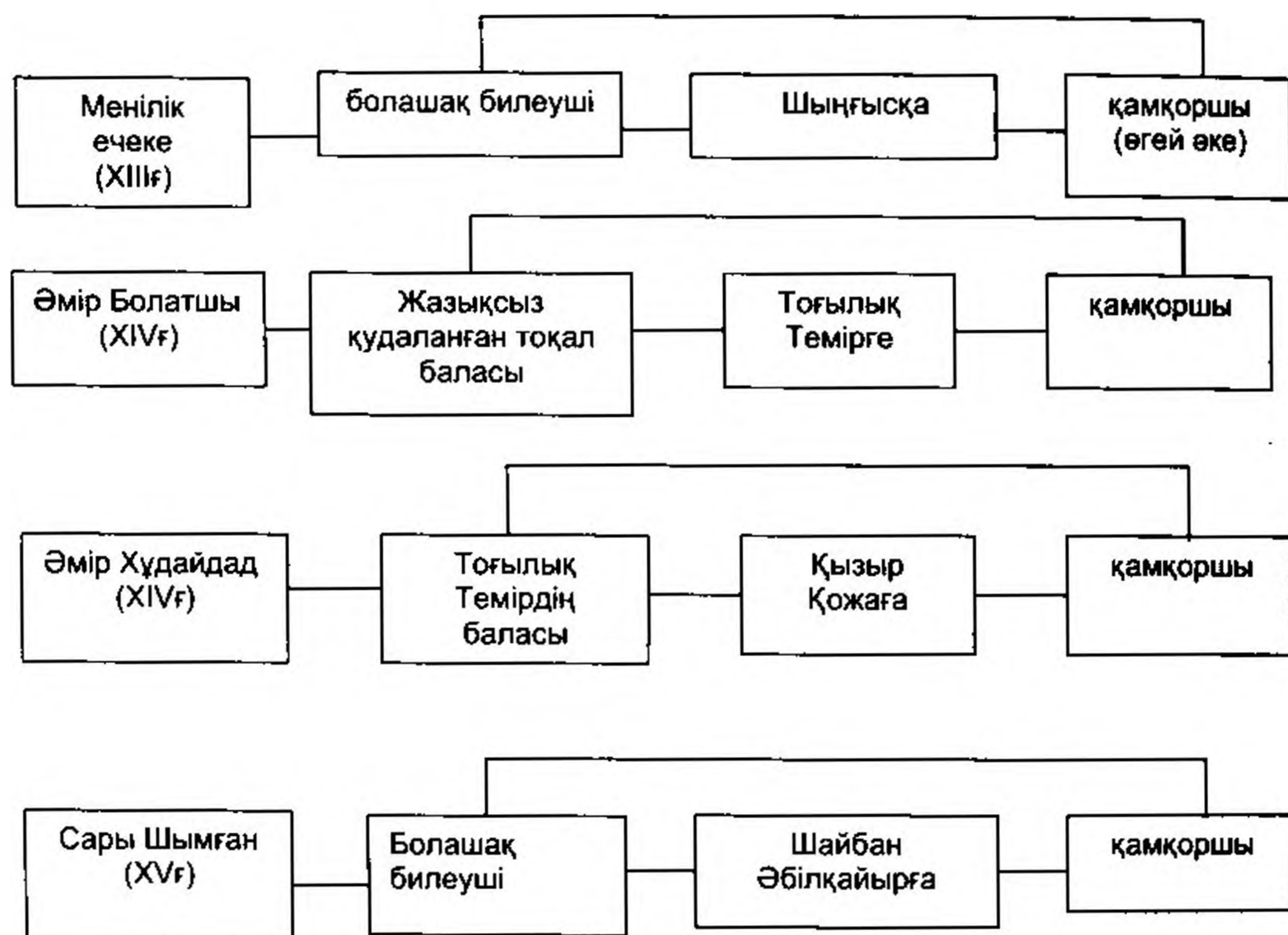
Бұл аңыздық деректерде билердің әскери күш-қуатқа ие, ықпалды саяси күш болғаны байқалады. Билікке таласқан хан тұқымдары ру-тайпа көсемдері билердің қолдауына ие болмаса, көздеген мақсатына жете алмайды. Сондықтан олар ықпалды билердің қолдауына ие болуға ұмтылған. Билер ханды елдің бірлігі мен тұтастығы баянды ету үшін сайлайды. «Тарих-и Рашидидің» авторы М.Х. Дулати жазуынша, оның арғы атасы әмір Болатшы – Моғолстан тағына лайықты тұлғаны тауып әкеліп, хан еткен кісі. «...Көп ұзамай, – деп жазады Дулати, – Есенбұға хан қайтыс болады. Моғол тағы хансыз қалды. Ұлыс күйреп, бүліншілікке ұшырады. Осы халді көрген әмір Болатшы дулат – менің ұлы атам, ханға екі атадан қосылатын туыс болғандықтан хан сайлауға бел буып, елде тәртіп орнату жұмысына кіріседі» [2, 45 б.]. Осы мақсатпен ол Есенбұға ханның тоқалынан туған Тоғылық-Темірді іздеп тапқызып, хан сайлайды. Ал әмір Болатшының ісін баласы әмір Хұдайдад жалғастырады. Оның Моғол хандарының алдында беделі зор болғаны сонша, оны халық аңыздары «өз қолымен алты ханды таққа отырғызған кісі» [2, 55; 94 б.] деп құрметтейтін болған.

Бидің ханға ықпалының зор болғаны соншалық, хан бидің ақылымен өз балаларын да өлтіреді. Шежіреші Өтеміс қажының айтуынша, Жошы ханның тұқымы Бердібек ханнан кейін тоқтайды. Бердібекке «өскен соң таққа таласады» деген балаларын өлтіруге кеңес беретін би – Қаңлы Толыбай. Халық Бердібекті осы ісі үшін «Керкін-Көтән хан» деп атап кетеді [7, 182].

Билердің көшпелі тайпалар бірлестігіндегі беделін дәл бағамдаған С.Сейфуллин: «Мықты билер, тілін алмаған хандарды, бір кезде тақтарынан қуыршақша алып тастап та отырған. Тоқтамыс ханды ордадан қуалаған Едіге би, Шағатай ұлысының хандарын қуыршақша ұстаған Ақсақ Темір би бұған мысал бола алады» [218, 20], – деп жазады.

Шыңғыс хан мен оның балалары билік құрған түркі-моңғол кеңістігендегі (Жошы мен Шағатай ұлыстарындағы) түрлі тарихи кезеңдерде орын алған билердің ханға қамқорлығы мен сайлауы 5-сурет-кескіндемеде көрсетілген).

5-сурет. Түркі тарихи-шежірелік деректеріндегі билердің ханға қамқорлығы

Қазақ аңыздарының мазмұнына да болашақ билеушіге қамқор болған би сюжеті пайдаланып отырады. XVII ғасырда асқан жауынгерлігімен белгілі болған Есім ханға жас күнінен Жиёмбет би (бүгінгі танымда жырау) қамқоршы болып, кеңесін айтып қолдау көрсетеді [114, 52 б.].

Қазақтың тұңғыш ханы, жазықсыз сыртқа қуылған Алашаны хан етіп сайлауға үлкен ықпал еткен аңыз кейіпкері – Үйсін Майқы би. Ал Майқының ел жинаудағы қолдаушылары – Қотан, Қоғам, Құндыкер, Құбан атты билер. Майқы би туған әкесі елсіз жерге қуып жіберген Алашаны «баяғы сағымнан пайда болған Шыңғыстың шын ұлын көріп едім, мынау содан соң

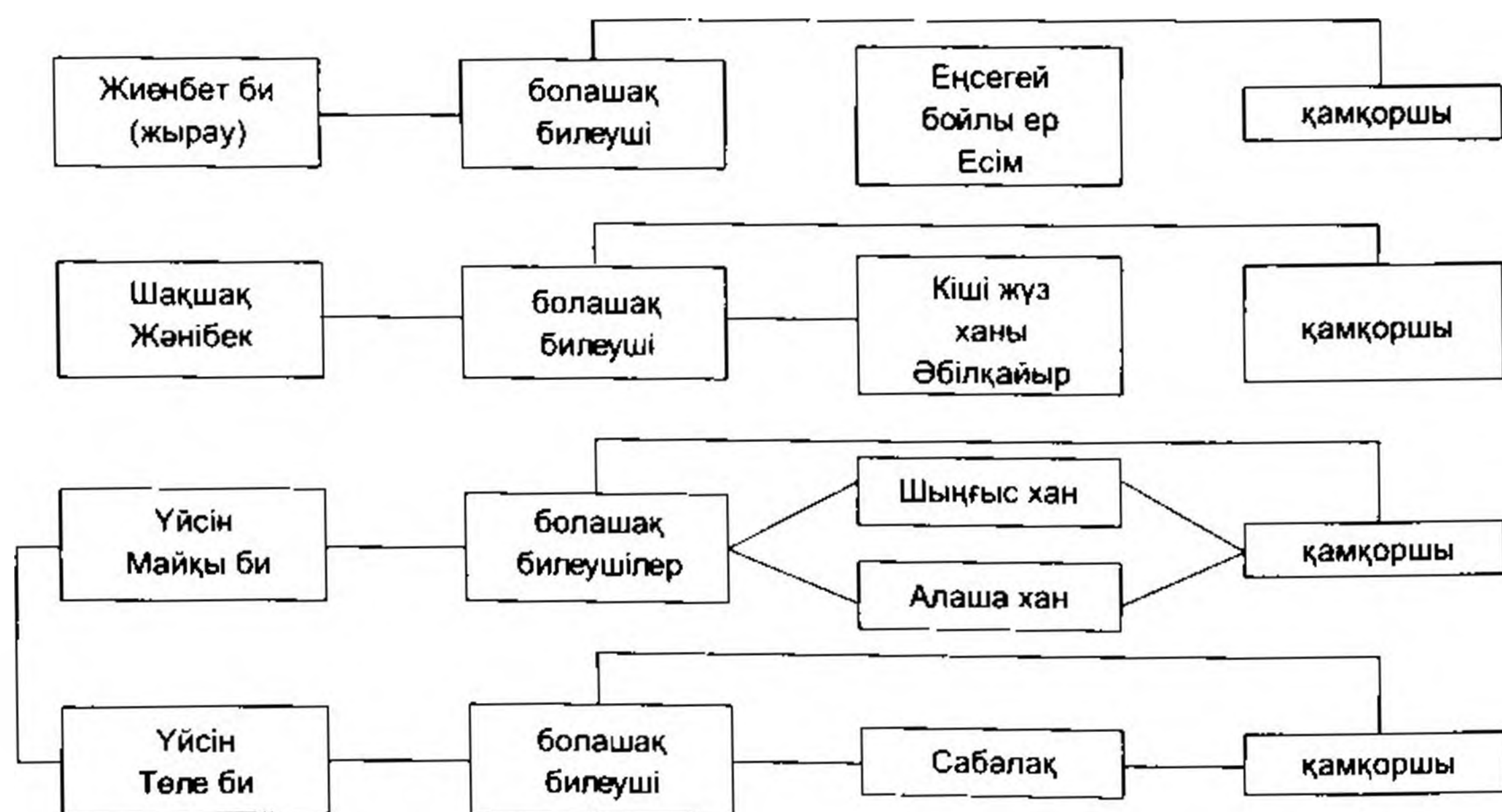
жалғанға жалғыз қара болып келген жан екен» деп үйіне әкеліп қамқорлық көрсетеді. Алашаның жанына өз ұлы Үйсінді жүз жігітпен қосып, жайлайтын жерлерін, тірліктерін анықтап көрсетіп: «Күндердің күнінде осы бала хан болады, сендер қараша боласыңдар», – деп қосын жинап береді.

Билер хандыққа лайық адамды Шыңғыс сынды ерекше жаратылған тұқымынан іздейді. Сондықтан Майқы би өз баласы Үйсіннен Алаша туралы хабарды естігенде, оны баяғы сағымнан туған Шыңғыстан кейінгі ерекше жаратылған жан екен деп оны әдейілеп іздеп келеді. Алаша да Майқының беделінен хабардар. Сондықтан ол биді алғаш көргеннен-ақ «Ассалаумағалайкүм, хан атаулының қазығы, қара бұқараның азығы» [53, 151 б.] деп, ұшып тұрып сәлем береді.

Шыңғыс тұқымының атақты би қамқорлығымен хан тағына көтерілу сюжеті XVIII ғасырда өмір сүрген Абылай хан туралы аңыздарда қолданылған. Жас жетім, Үш жүздің болашақ ханы Абылай, Атығай-Қарауыл деген елдің байы Даулеткелдінің қолында, сондай-ақ атақты Үйсін Төле бидің қолында жалшы болады. Жас баланы қамқорға алған кісілер оның ерекше қасиетін таниды. Даулеткелдінің бәйбішесі күйеуіне: «Өзге жалшыдай көрме мұны, күте гөр! Бойында қасиеті бар екен. «Қалайша?» десең, алты күн, алты түн аш жүрсе де, өз қолымен бір ас құйып ішпейді және жарты аяқ ас ішсе де сарқытын біреуге бермей ішпейді және жерге бір отырмайды. Дәнеме таба алмаса, киімін шешіп, астына салып отырады. ...Және өзі ұйықтап жатқанда үсті жап-жарық болып тұрады, жанып тұрған шам-шырағы болса керек!» [53, 175б.], – дейді. Абылайдың тегі бөлек жан екенін Төле би де байқайды. Бидің қолында малшы болып жүрген Сабалақ екі қолы мен аяғын керіп ұйықтайды. Би әкелген сыбағаны өзге жалшылармен бөліп жейді.

Абылай атақты Төле биді әлдейілеп өзі іздеп келеді. Бұл келіс – оның ықпалды би тарапынан саяси қолдау іздегенінің белгісі. Ал Төле бидің оны өз қамқорлығына

алуы – болашақ ханға саяси қолдау көрсеткені. Өйткені Үйсін Төле би – Шыңғыс тұсынан хан сайлау құқығына ие Майқы бидің ұрпағы [99, 273 б.]. Бұл – бір. Екіншіден, тарихи шындықта Үйсін Төле би – Қазақ хандығында билікке зор ықпалы болған тұлға. Ол Ұлы жүз ханы Жолбарыстың Ташкенттегі билігін бөліскен [14, 173 б.] және Әз Тәукенің «Жеті Жарғысын» жасауға қатысқан атақты би. Төле бидің ықпалы жоғары болған Ұлы жүздің Қазақ хандығындағы саяси орны да ерекше болды. Себебі Өзбек ұлысынан бөлек шыққан Керей мен Жәнібек хандардың Моғолстаннан пана тапқандағы алғашқы қонысы Ұлы жүздің жері болатын және Ұлы жүз «барша қазақта ең ежелгі деп құрметтелетін» [6, 65б.] де еді. Міне, осындай тарихи шындықтың негізіне қарай Абылай туралы аңызға болашақ ханның атақты би қамқорлығында болу сюжеті пайдаланылған. Қазақ аңыздарындағы билердің хан баласына қамқорлығы №6 сурет-кескіндемеде берілген.

6-сурет. Қазақ аңыздарындағы билердің ханға қамқорлығы

Аңыздық әңгімелердегі билер болашақ Шыңғыс тұқымына қамқорлық көрсетіп, жәрдем бергенімен, тарихи-шежірелік еңбектердегі билер сынды хан сайлау ісіне тікелей араласпайды. Аңыздарда ханды таққа

көтеретін – батырлар. Себебі хан тағына көтерілген тұлға жаугершілік заманның талабына сай ержүрек, батыр кісі болуы керек. Мысалы, жауға «Абылай-лап» шауып, қалмақтың батырын өлтірген Сабалақты қазақ батырлары хан көтереді [53, 176 б.]. Ендігі бір аңызда Абылайды Орта жүздің жақсылары: «бұрын үлкен хандар Ұлы жүзде болушы еді, бұл ханды өзіміз сақтаймыз, қалмақпен көп ұрысатұғын да біз деп Төле биге сый алып барып» [6, 276.] Абылай ханды өздеріне алып кетеді.

Қорыта келгенде, қазақ қоғамындағы ең басты саяси оқиға – билердің хан сайлауы. Саяси мәні ерекше осы оқиғалар аңыздық шығармаларға арқау болып, түрлі мазмұндағы халық шығармаларының дүниеге келуіне септігін тигізген. Қазақ қоғамында билердің хан билігі мен хан сайлауына тигізген ықпалы №6 сурет-кескіндемеде берілген.

Болашақ билеушінің сырттан келуі. Бұл сюжет дүниежүзі халықтарының көне мифтері мен аңыздарында, діни әпсаналарында молынан ұшырасады. Болашақ билеушінің сырттан келу сюжетіне сюжетке арқау болған негізгі түпкі мотив – кейіпкердің ғайыптан тууы. Алғашқы қауымдық қоғамда кейіпкердің ғажайып жағдайда дүниеге келуі жалпылық сипатта қабылданса, әлеуметтік жіктелу, яғни таптық қоғам орнаған кезеңде бұл түсінік оның тұтас билік жүргізу құқығына жол ашады. Билеушіні сырттан келтіру арқылы мифтер мен аңыздар оның тегінде тылысым күштердің әсерімен болатын асылдық пен өзге ерекше қасиеттер бар деген ұғымды жеткізеді. Сондай түсініктің көне бір ізін ертедегі бұлғар мемлекеті билеушісінің хандық лауазымынан байқауға болады. Бұлғар мемлекеттің ханы «елтабар» деген лауазымға ие болған [219, 35 б.]. Мұның мағынасы «елді өзі іздеп табушы», яғни сырттан келуші дегенді білдіретіні сөзсіз.

Түркі-моңғол халықтарының аңыз, мифтерінде сырттан келіп елге билеуші немесе сол елді құраған кейіпкерлер туралы көптеген әңгімелер бар. Онда ел құраушы кісі, әдетте, сырттан келеді. Мысалы, моңғол-түркі халық-

тарының арасында «көкте – Құдай, жерде – Шыңғыс хан»[7, 29б.] деп аса қатты қадірленген Шыңғыстың арғы аталары туралы көне мифте қағанның түп атасы Бөрте Чинуа ағайындарымен араздасып, тәңірдің жазуымен «солтүстік тарапқа мұхит, теңізден өтіп, жат жерге келіп, ері жоқ Қоға Марал есімді қызды алып, жаттың жерін мекендеп, *Моңғол әулеті* атанады» [67, 29 б.].

Ал Бөрте Чинуаның арғы тегі жаратушы Будданың әмірімен «бұл дүниедегі адамзат пен жан-жануарларды тұтастыра әрекет еткізу үшін қалың жұртқа мәртебелі қаған деп» [67, 18–26 б.] жариялаған, «хандардың арғы тегі» Мақа Самади болып табылады. Осы Мақа Самадидің мың жылдан кейін қайта туылған ұрпағы ерекше нышанмен және көктің бұйырумен дүниеге келеді [67, 22–23 б.]. Сол ұрпақтан Моңғол билеушілері де тарайды.

Түркі-моңғол аңыздарында Шыңғыс қағанның жер бетіне жүргізер билігі Көк тәңірінен жарлық болып түсіп, оның жер бетіне жүргізер билігі де сырттан (көктен) белгіленген. Бұл пәрмен көктен жерге Көкше бақсы арқылы жіберіледі: «Қонқамар руынан Меңлік ечекенің ұлы Көкше деген бар еді, халық оны «тәңірінің беті» дер еді. Сол келіп, «Маған тәңірден ишарат болды. Темучинге бар, елге, халыққа бұл күннен соң Темучин демесін, Шыңыз десін, жержүзінің патшалығын Шыңызға, оның балалары мен тұқымына бердім», – деп баяндайды аңыз [12, 59 б.].

Халық танымында биліктің сырттан белгіленуі мен болашақ билеушінің сырттан келу арасында керісінше қайшылық жоқ. Керісінше, олар бірін-бірі толықтырып тұратын ұғым. Мұның нақты дәлелі – қазақ аңыздарындағы Шыңғыстың бейнесі. Қазақ аңыздарының бір парасында Шыңғыс хан – сырттан келген билеуші. Ол аңыздың қысқаша мазмұны мынадай: Алла тағаланың әмірімен жүкті болған Алтын-бел ханның сұлу қызын әкесі сандыққа салып, дарияға ағызып жібереді. Сандықты Тоқтағұл деген мерген тауып алып, қызды алады. Қыз Шыңғысты

бөтен елде дүниеге келтіреді. Шыңғыстан кейін тағы үш бала табады. Бауырлары хан болған Шыңғыстан тақты қызғанып, оны елден қуады. Шыңғыс кеткен соң елдің берекесі кетеді, азып-тозады. Жұрт кеңесіп, Шыңғысты іздеп тауып, хан етеді. «Сол патша болып тұрғанда, тамам патшадан артық болды. Ешбір жауға алдырмады, жұртына қайғы салдырмады» [53, 246.], – деп аяқталады аңыз.

Бұл жерде айқындайтын мынадай бір мәселе бар: әкесі сандыққа салып дариямен ағызып жіберген Шыңғыстың шешесі – өзге, бөтен дүниеге өткен кісі. Өйткені көне мифтерде өзен, дария түріндегі су әлемнің құрылысын бейнелейді. Мифтер поэтикасын зерттеген Е. Мелетинскийдің көрсетуінше, солтүстік халықтарының мифтеріндегі өзен түріндегі әлем құрылысы – жоғары дүние мен төменгі дүниені байланыстырып және оның тылсымын қабылдап тұратын космос моделі [220, 217 б.].

Өзен немесе дария түріндегі космос моделі туралы түсініктер қазақ халқының ертегілері мен мифтерінде де сақталған. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде басты қаһарман Төстік жылан Бапының еліне бару үшін су астына түссе, өлімнен қашқан «бақсылар атасы» Қорқыт Сырдарияға келіп, сол жерде су ортасында ұзақ уақыт өмір сүреді, су жыланынан ажал табады. Қорқыт туралы әпсананы арнайы зерттеген ғалымдар кейіпкердің су сағасынан пана табуын космос моделін үлкен өзен түрінде бейнелеген шамандық түсініктің әсері деп таниды [108, 103 б.].

Қазақ фольклорын қаһармандарының өзен түріндегі өзге тылсым дүниемен байланысы тікелей кейіпкердің өзімен ғана емес, кейде оның жары арқылы да жүзеге асады. Айталық, Желмая мініп, қазаққа Жерұйық іздеген Асан Қайғы жас жігіт кезінде «ұзын аққан Ертіске» салған қармаққа ілініп шыққан сұлу қызға үйленеді. [215, №14].

Өзен түріндегі тылсым дүниемен байланысы бар сырттан келген болашақ билеушінің бейнесі Едіге батыр туралы жыр-аңыздарда кездеседі. Онда «елдің

қамын жеген» Едіге батырдың әкесі Бабай Түкті Шашты Әзіз көлге аққу болып қонған пері қызына ғашық болып, оған үйленеді. Пері қызы оған шарт қояды. Бабай Түкті шашты Әзіз шартты ұстай алмайды. Соған ашуланған қыз бойына біткен баламен елден жыраққа ұшып кетеді. Баланы жырақта дүниеге келтіреді. Әкесі баланы Ніл дариясының бойынан тауып алып, Еділ-Жайыққа әкеліп, бір қойшыға табыс етеді. Өзі де ғайып болады. Балаға даладан табылды деп Едіге деген ат қойылады. Едіге әділ батыл жігіт болып өседі. Сәтемірдің қолдауымен Тоқтамыстың тағын алады.

Аңыздарда болашақ билеуші түрлі сепетермен туған елінен кетіп, сыртта жүруге мәжбүр болады. Маңғыт биі Едіге баласы Уақастың мықты қолдауына ие болған Шайбан Әбілқайыр алғашқыда сырт өлкеде жүріп, Маңғыт тайпасының Сарық Шымған атты биінің қолында өседі. Сарық Шымған бидің қолдауымен болашақ билеуші өз еліне аттанады [72, 142 б.].

Қырғыз халқының аңызы бойынша, олар ханнан (ханның аты аталмайды) өздеріне оның кіші ұлы Жошыны хан етуді сұрайды. Жошыны қырғыздарға алып келе жатқанда, оны құлан таптап өлтіреді. Ақсақ құлан – Жошы хан, Ш. Уәлихановтың айтуынша, қырғыздардың алғашқы әрі соңғы ханы [109, 45 б.].

Қазақтың тұңғыш ханы Алаша да қазақ жұртына сырттан келеді. Оны Бұқарада хандық қылған әкесі Арыстан хан елден қуып жібереді. Сыр суынан өтіп, Апатау, Қаратау өлкесінде жан сақтаған Алашаны Майқы би өз қолына алып, алдына үш жүз жұрт салып хан етеді [53, 149–153 б.]. Алашаның сырттан келуі оның өз есіміне мағыналық мән ретінде де орныққан. Алаша атауының бір мағынасы «сырттан келген бөтен кісі» дегенді білдіреді. «Қазақ деген одақты құрайтын Үш жүз, – деп жазады Ш. Уәлиханов, – өзінің шығу тегін Алаша деген кісіге тірейді. «Алаша» сөзі жатжұрттық немесе, дәлірек айтқанда, сырттан келген бөтен кісі дегенді білдіреді» [221, 24 б.].

Абылай хан әртүрлі себептермен ата-бабалары билік құрған Түркістан (Бұқара, Үргеніш) қаласын тас-

тап, Сарыарқаға «Қазақ – елім, Сарыарқа – жерім» деп келеді. Оның тағдыры әкесі немесе аға-бауырлары сыртқа қуған Алаша, Шыңғыс тағдырына ұқсас. Абылайдың өз жұртынан кетуіне ағайын-туғандарының шеттетуі себеп болады.

Осылайша, тарихи аңыздар Үш жүздің алғашқы ханы Алаша мен XVIII ғасырдағы атақты хан Абылайды қазақ даласына сырттан келген билеуші деп таниды. Алаша хан қазақ даласына бірде Бұқара, бірде Қазан қаласынан келсе, Абылай бірде Түркістаннан, енді бірде Бұқара немесе Үргеніштен келеді. Аталмыш қалалар – мұсылман діні терең орнаған, отырықшы тұрмыс берік орныққан отырықшы өлке. Қазақ даласына мұсылман дінінің таралуына Бұқара, Түркістан, Үргеніш сынды қалалардан шыққан діни қайраткерлердің қызметі зор болғанын, қазақ хандары көрнекті дін өкілдерінен өздеріне пір алғанын және хандықтың саяси орталығы ретінде отырықшы өңірдегі қалаларды таңдап, өздері дүниеден озарда мұсылман әулиелерінің қасына жерленгенін ескерсек, бұл сюжеттің пайда болуына қазақ даласына мұсылман діні орнығуына байланысты туындаған тарихи оқиғалардың әсері болғаны сөзсіз.

Қазақ аңыздарындағы билеушілердің сырттан келу сюжетінде ел билейтін кісінің тегі қарапайым жұрттан бөлек болуы керек дейтін ғайыптан пайда болу мотивінің түсінігі сақталғанын білдіреді. Болашақ билеушінің сырттан келуі – дүниеге ерекше жағдайда келумен тығыз байланысты ұғым, дәлірек айтсақ, оның жаңа әлеуметтік қоғамның шындығына бейімделген, өзгерген түрі. Оның астарында билеуші тұқымның көктен жаратылуы, Алланың әмірімен дүниеге келуі сынды көнеден келе жатқан түсініктің ізі бар. Бұл – бір.

Екіншіден, билеушінің сырттан келуін көшпелі қазақ қоғамындағы хандық жүйенің саяси құрылымның шындығынан туындаған көрініс. Қазақ қоғамының негізі – ру-тайпалар. Ру-тайпалардың бірігуі, одағы, ру көсемдерінің келісімі арқылы хандық құрылады. Ханның жанына ел-жұрттың жиналуы ру көсемдері мен билеріне байланысты болды. Олай болса, халыққа

рубасылар ие, ал хан тек соларды біріктіретін билікке ие болды. Жұртты бірлікке жұмылдыра алатын билік иесін Орта Азияның Бұхара, Үргеніш, Түркістан сынды хандық билігі мықты қалаларынан келтіру (Алашаны Бұхарадан, Абылайды Үргеніш, Түркістаннан) – бір орталыққа бағынған мықты билікті көксеген халық аңсары. Себебі Орта Азия қалаларында мұсылмандық дін терең тамыр жайып, феодалдық қоғам көшпелі мемлекеттерге қарғанда шапшаң дамып, бір орталыққа бағынған хандық билік ертеден қалыптасқан болатын. Оның үстіне, XVIII ғасырдың соңында Қазақ хандығы (өзге көшпелі мемлекеттердің кебін киіп) тарай бастағанда, Орта Азия қалаларында хандық жүйе әлі де іргесі берік күйде сақталып тұрған болатын. Сондықтан қазақ аңыздары хандық биліктің озық үлгісі ретінде оңтүстіктегі Орта Азия қалаларын таниды.

Хандықтың іргесін нығайтуда билердің қызметі ерекше болғанын олардың болашақ билеушіні сырттан өздері іздеп әкелуінен байқауға болады. Мысалы, қазақ, башқұрт аңыздарында ел ішінде берекесіздік орын алып, елдің бағы тая бастағанда болашақ билеуші Шыңғыс ханды Майқы би бастаған 12 би іздеп тауып алып, арбаға отырғызып елге әкеледі. Аяғы ақсақ Майқы Шыңғыстың жанына арбаға бірге отырып келеді, сондықтан ордаға кіргенде ол ханнан кейін кіріп, оның бас биі болады [54, 65 б.]. Қарақалпақ аңызында 40 биді бастаған қоңырат Майқы би ағалары елден қуып жіберген Шыңғысты қарақалпақ жұртына әкеліп, хан сайлайды [102, 80 б.].

Моғолдардың аңызы бойынша, сырт өлкеге кеткен жас бала Тоғылық Темірді әмір (би) Болатшы арнайы кісі жіберіп іздетеді. Әмір Болатшының баласы әмір Хұдайдад Қызыр Қожа ханды ел асырып жіберіп, кейін оны хан тағына отырғызады [2, 55; 90 б.]. Кейбір аңыздарда болашақ билеуші хан ықпалды биді тікелей өзі іздеп келеді. Мысалы, Абылай «Сарыарқа – жерім, қазақ – елім» деп Төле биді іздеп келіп, оның қолында бақташы болады.

Төртіншіден, Бұхара, Үргеніш, Түркістан сынды қа-

лалар ежелден мұсылман діні терең тамыр жайған өлке. Үш жүз қазақтың басын қосқан атақты билеушілердің (Алаша, Абылай) мұсылман өлкесінен шығуы – қазақ арасына аталмыш өлкенің мұсылман дінін таратуда ықпалы ерекше болғанының белгісі.

Бесіншіден, Шыңғыс империясының кеңістігінде жұртқа, халыққа (жекелеген ру-тайпаға емес) деген билікке тек Шыңғыс хан тұқымы тікелей, төтелей құқыққа ие болды. Сол себептен сырттан келген кісі міндетті түрде Шыңғыс тұқымы болуы қажет. Елден жырақта жүрген Шыңғыс тұқымынан әділ билеуші күту сарыны қазақтың халықтық әлеуметтік утопиясына да орныққан.

Бұл көрініс қазақ фольклорында ғана емес, өзге елдердің фольклорлық мұраларында молынан ұшырасады. Орыс фольклорында Е. Пугачевтың «Петр» болып келуі. т.б.

Тегі бөлек, сырттан келген билеушіден әділ хан күту утопиясының сарыны Майқы бидің Алашаны-Шыңғыстан кейін тегі ерекше болып жаратылған Алашаны қазаққа хан етіп сайлауынан байқауға болады. Дәл осындай сарын Абылайдың Төле биге келуін баяндайтын аңызда да орын алған.

Шежірелік тегі қудаланған Шыңғыс пен Алашаға қамқоршы болған және олардың хан тағына отыруына ықпал еткен атақты Майқы биге тірелетін Үйсін Төле бидің сырттан келіп, кейін Үш жүздің ханы болған Сабалаққа (Абылайға) қамқорлық көрсетуі – Үйсін Майқы биге қатысты ескі аңыздық желінің халық қиялындағы қайта өріс табуы. XVIII ғасырдағы Үйсін Төле бидің хан билігі жанындағы атқарған қызметі Майқы бидің Алаша хан жанындағы атқарған қызметіне орай қайта жаңғырған аңыздық баян. Мұның дәлелі – Алаша мен Сабалақ аңыздарының сюжеттік қаңқасындағы негізгі логикалық тіректер. Ол тіректердің жақындығын мынадай салыстырулар арқылы көрсетуге болады:

а) «Сағымнан пайда болған Шыңғысты көрген» Майқы би керемет қасиетке ие, өз бетімен күн кешіп жүрген Алашаны іздеп барады, себебі, оның мақсаты – «сәтті күн туған, бірақ жеріне жетпей тұрған» [53, 150 б.] бала-

ны басшы етіп Үш жүз қазақ хандығын құру. Ал Абылай Төле биді өзі іздеп келеді, өйткені, біріншіден, бұл уақытта Үш жүзді құру күн тәртібіндегі кезек күттірмес мәселе емес, керісінше, бірлігі кете бастаған хандықтың басын қайта біріктіру маңызды. Екіншіден, Абылайдың көздегені – Үш жүзге толық билік жүргізетін хан болу. Бұл мәртебеге ол Үйсін Төле би арқылы қол жеткізеді, себебі Төле – Үйсін Майқы би ұрпағы. Патриалхалды – рулық қоғамның материалдық тірегі (көшпелі ел үшін малға жайлы қоныс) мықты, адам саны көп күшті руға негізделген идеологиядан нәр алатын халық логикасы бойынша, болашақ үш жүзге хан болар кісі аңыздағы атақты Үйсін Майқы би ұрпағының қамқорлығында болып, оның тәрбиесі мен қолдауына ие болуы тиіс. Майқы би – Шыңғысты хан сайлаған аңыз кейіпкері. Шежірелік тектегі қамқорлық сабақтастығын орнықтыру үшін халық қиялы Абылайдың арғы аталарын да Майқы би ұрпағының қолдауына ие болуына «мәжбүр» етеді. Аңыз бойынша, Абылайдың жетінші атасы Ұзын Оқты Ондан сұлтан кісі өлтіргені үшін тартатын жазадан қашып, Төле бидің әкесі Әлібекті паналайды. Әлібек оған сұлтандарды сыйлайтын көшпелі тайпаларға барып паналауына кеңес береді [246, 173 б.].

ә) Алашаны іздеп келген Майқы биге жас бала: «Ассалаумағалайкүм, хан атаулының қазығы, қара бұқараның азығы» [53, 151 б.], – деп ұшып тұрып сәлем берсе, «Қазақ – елім, Сарыарқа – жерім» деп келген Абылай Төле биге арнайы ат басын тірейді. Болашақ билеушілердің атақты билерге берген сәлемдерінде де Үш жүздің құрылу тарихына қатысты ой сілемдері бар. Алашаның сәлемінде Майқы би арқылы хан болу тілегі берілсе, ал Абылайдың сәлемінде Майқы ұрпағы Төле би арқылы біріккен елге, хандыққа ие болу тілегі бой көтерген. Оның бұл тілегі «Абылай» атты тарихи жырда да айтылады:

Естіп жатқан азапты,
Елдің қамын жейді екен.
Сансыраған қазақты
Біріктірсем дейді екен [207, 34 б.].

б) Атақты билер Алаша мен Абылайдың болашақта ел билейтін билеуші болатындарына сәуегейлік сын айтады. Майқы би Алашаның алдына баласы Үйсінді бас етіп жұрт салып: «Күндердің күнінде осы бала хан болады» [53, 1516.], – десе, Төле би де төрт тағандап ұйықтап жатқан Сабалақты көріп: «Бұл төрт рулы елді билейді екен» [153, 4086.], – деп көрегендік танытады. Би тойдан келген сарқытты (қойдың басы) Абылайға беріп, оны қалай үлестіретінін де бақылайды. Кісі алаламай сарқыт үлестірген жас Абылайдың ісінен Төле би жанына жұрт жиналатын билеушінің кейіпін таниды.

в) Өз баласы Үйсінді бас етіп Алашаның алдына жұрт жинаған Майқы бидің қызметі халық танымында үлкен хан сайлау құзырын Ұлы жүзде қалдырады. Сол Майқы қалдырған құзырлық Үйсін руының шежірелік тегі бойынша XVIII ғасырдағы Төле биге ауысады. «Абылайлап» жауға шауып көзге түскен Әбілмансұрды (Сабалақты) «Орта жүз жақсылары Төле биге сыйсыяпат беріп, үлкен хандыққа сұрап алады» [6,27 б.].

Қорыта келгенде, болашақ билеушінің сырттан келу сарыны қазақ қоғамының ру-тайпалық құрылымының саяси шындығынан туындаған. Оның астарында барлық ру-тайпаларға ортақ, оларды бөліп-жармай әділ басқаратын билеушіні көксеу аңсары жатыр.

Батырлардың достасуы (анттасуы). Батырлардың достасуы мотиві – фольклорлық шығармаларда жиі кездесетін сарын. Бұл сарынның көркем фольклорға өту кезеңін рулық қоғамды ығыстыруға себеп болған әскери демократияның қоғам дамуында басымдылыққа ие болған тұсы деп санауға болады [222, 86–87 б.]. Мотивтің түп-төркіні, В. Проптың көрсетуінше, көне мифтердегі басқа дүниеге өткен қаһарманның ерекше күш иелерімен достасу мотивіне тіреледі [201, 185–190 б.]. Бұл мотив қазақтың қаһармандық ертегілерінде де кездеседі. Мысалы, қазақ ертегісі «Ер Төстікте» Төстіктің жер асты патшасы Жылан Бапыға Темір ханның қызын әкеп беру үшін шыққан сапарында Таусоғар, Көлтауысар, Желаяқ, Қы-

рағы сынды мифологиялық кейіпкерлермен достасады [223, 16–18 б.].

Көне түсінік ығысып, қоғам жаңа сатыға көтерілген уақытта, айталық, әскери демократия жетекші күшке айналған кезеңде қаһарманның өзге батырлармен достасуы қан араластырып, ағайын-туыс болу жолы арқылы жүреді. Бұл тұста қан араластырып туыстастыру жолына анда ғұрпы көмекке келеді. Олай болса, әлеуметтік жіктелу тұсында батырларды достастырудың басты жолы – анда ғұрпы.

Батырлардың анда ғұрпы арқылы достасуы Шыңғыс хан туралы шежірелерде орын алған. Шыңғыстың бала күнінде анда болысқан Жұмақа атты досы болады [80, 84 б.]. Шыңғыстың әкесі Есукей баһадүр Керейдің Уаң қағанымен анда болады [80, 71 б.].

Шыңғыс өмірбаянындағы андалық ғұрып қазақ аңыздарына да да түскен. Қазақтың Шыңғыс хан туралы аңыздарының бірінде өз бауырлары елден қуған болашақ ханды досы көкалташ Қараш оны арнайы іздеп барып, хан болуға шақырады. Аңыз мазмұнында Шыңғыстың досы Қарашты туған бауырынан артық көргені және хан болғанға дейін елде жырақ жүрген кезінде де ол көкалташ досы Қарашты ұмытпай, жеген асынан әке-шешесіне және досына сыбаға бөліп отырған деген баяндар орын алған [172, 147–148 с.].

Қазақ хандарының арасында бір-бірімен анда болысып, ант берісіп, достасқан хандар – Тұрсын мен Есім [119, 9 б.]. Екі хан қазақ жерін бірігіп жаудан қорғауға, бір-бірімен жау болмасқа анттасады [53, 140 б.].

Ел билеген хандардың андалық дәстүр арқылы достасуы қазақ хандарын ортақ жауға күш біріктіруге, бір-бірімен қас болмауға, түптеп келгенде, қазақ халқының бірлігінің жарасуына қызмет етіп тұр. Халық танымынша, достыққа адал болу – ел бірлігі мен баяндылығының басты арқауы. Өкінішке қарай, Жұмақа да, Тұрсын да достыққа адал болмай шығады. Сол үшін олар өздерінің әділ жазасын тартады.

Тарихи аңыздарда қазақ батырлары Олжабай мен Жасыбайдың бір-бірімен дос болғаны баяндалады. Екі

батыр алғашқыда бір-бірімен Баянауыл жері үшін араз болады. Олар ту тігіп, күш сынасуға келеді. Бірақ бір-бірімен жүздескеннен кейін, өзара татуласып достасады: «Баянауыл тауының қалың ортасында бір көл бар. Сол көлдің күн шығысында бір тасты «Ту тіккен» деседі. «Олжабай мен Жасыбайдың: «Айтысымыз!» деп, ту көтерген жері» деседі. Екеуі мұнан бұрын жүзбе-жүзге келісіп, бірін-бірі көріскен жоқ екен. Бірін-бірі көріскен соң, «ішпей мас, жемей тоқ» болып, өзді-өзімен тойысып (түйісіп), «ұрысамыз, төбелесеміз!» дегенді қойысып, қоян-қолтық алысып, құшақтасып, дос болысты».

«Ер шекіспей бекіспейді» дегендей, бір-бірінің батырлық қасиетін танып дос болып, қалмаққа қарсы күш біріктіреді [119, 128 б.].

Батырлар өзара ғана емес, жау батырымен де достасады. Эпикалық шығармаларда басты қаһарманның жау батырымен жекпе-жекке шығып, күш сынасқанынан кейін, жеңілген жау батырмен адал дос болуға серт беретіні – батырлық эпостағы тұрақты көне мотив. Түркі халықтарына кең тараған Алпамыс батыр жырында қалмақ батыры Қаражан Алпамыстан күресте жеңілгеннен кейін, өз достығын ұсынып, ағайынды кісіге айналады. Осы жырдың қоңырат нұсқасында Қаражан Алпамыстың күші асқан батыр екенін түсінде көріп, батырдың алдынан шығып, достық пейілін ұсынады [139, 18 б.].

XV–XVIII ғасырдағы тарихи аңыздарда қазақ батырлары мен билеушілері негізгі басты жау-қалмақтардың хан-батырларымен достасады. Бұл – жаугершілік заманның тарихи шындығынан туындайтын көрініс. Елмен елдің арасындағы соғыс пен ұрыстар бірде тоқтап, бірде қайта жалғасып отырған. Ел арасындағы бейбіт келісімдерді орнатуда батырлардың рөлі ерекше болған.

Достық тізгінін ұсынушы, әдетте, жау өкілі болып келеді. Жау қазақ батырының мерейінің үстемдігінің, аруағының, күшінің артықтығын мойындап, достық ұсынып отырады. Сөз жоқ, бұл жерде өз батырын жау батырынан артық етіп көрсетуге ұмтылатын эпикалық

дәстүр орын алған. Қолынан қатты жараланғандығына қарамастан қорғанға тығылған қалмақтардың дарбазасын бұзып-жарып кірген Олжабай батырды қалмақтың (шүршіттің) ханы арнайы шақыртып алып, оның ерлігіне разылығын білдіріп: «Сары ала ту, сауыт-сайман, дулыға, қалқан, сауытты ат мінгізіп, құшақтасып, дос болады». Қалмақтың ханымен болған достықтан кейін батыр «бұрынғы Олжабай емес, басқа бөлек Олжабай болып қайтады» [119, 126 б.].

Жаудан қазақ батырлары мерейінің үстемдігі сонша, тұтқынға түскен қазақ елінің батыры мен ханына қалмақтар өз достығын ұсынып, тату-таралғы беріп, құрметпен еліне аттандырады. Айталық, Сырым Малайсары батыр қалмақтардың қолына түседі. Оны «Қалмақтың ханы ақбоз үйге кіргізіп, құда, күйеуше сыйлап күтіп: «Сірә, мұнымен елдеспей, бізге тыным – тыныштық болмас» – деп күтеді. Батырды сыйлап күткен қалмақ ханы, қазақ батырымен анттасып, келісімге келіп, бір-бірімен дос болып аттанады. Екі батырдың достасуын аңыз: «Сені біз осы сыйлаған бетімізбен сыйлап аттандырайық. Сен тұңғышың Тілеуқабылды бізге «ақ үйліге» бар! Ақ мылтықтың ауызын жаласып, бұл баласы Тілеуқабылды қалмаққа «ақ үйліге» бермек болып, ақ мылтықтың аузын жаласып, анттасып қайтқан екен» [119, 124–125 б.], – деп баяндайды.

Бұл тұста «ақ мылтықтың аузын жаласып, анттасып қайтқан екен» деген тіркестің мәнін аша кеткен жөн деп санаймыз. Ант беру, достасу салтында батырлардың қарулары ғұрыптық атрибут қызметін атқаратынын байқаймыз. Мұнда антты бұзған кісіні ант үстінде ұстаған қаруы жазасын береді деген көне түсінік орын алған. Геродоттың жазуынша, скифтер ант берушілердің қаны араласқан шарапқа семсер, жебе, айбалта, найза сынды қаруларды батырып, шарапты ішеді [120, 257 б.]. Ант шарабына қару малып ішу ғұндардың ғұрпында сақталған [121, 82 б.] .

Ант беруде қарудың не себептен ұсталатыны XII ғасырда жазылған Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінде айқын жазылған: «Қырғыз, йабақу

қыпшақ, тағы басқа халықтар ант ішкенде, яғни уәде бергенде, жалаң қылышты алдына көлденең қойып: «Бұ көк кірсін, қызыл шықсын, – дейді. Яғни «осы уәде бұзылса, темір қанға боялсын, темір сенен өш алсын дегендік. Өйткені олар темірді биік санайды, темірге құрмет қылады» [122, 419 б.].

Ант үстінде ұстаған қаруы антты бұзушының өзін табады деген түсінік қазақтың Сырым Малайсарыға қатысты аңызында орын алған. Онда «Ақ мылтықтың аузын жаласып, анттасып қайтқан» Малайсарыны Абылай хан қоярда-қоймай қалмаққа қарсы жорыққа алып шығады. Сол жорықта «бір қанды мылтықтың ауызы Малайсарыға дөп келіп» батыр қатты жарланып, соның салдарынан қайтыс болады [119, 125–127 б.].

Батырлар ант беріп достасу үстінде бір-бірімен қару-жарақтарын алмастырады. Мысалы, Темучин мен Жұмақа бір-біріне алғашқы уақытта садақ пен жебенің ұшына орналастыратын оқыршақты сыйлап анда болса, кейін сол андалықты жаңғырытып өзара белбеу мен ат алмастырады [67, 83–84 б.]. Бұл көрініс анда салтында батырлардың өзара қан араластыру мен қару-жарақ, тұлпар алмастыруында өзара байланыс болғандығын көрсетеді. «Анда болу ғұрпының бір варианты, – деп жазады Қ. Ахметжан – анттасқан адамдардың кейде қаруларын, аттарын, кісі белдіктерін бір-біріне беруі, айырбастауы. Бұлай қару алмасу да қаруда батырдың жаны болады деп санайтын көне нанымға тікелей байланысты. Қандарын араластыру мен қару айырбастаудың ішкі мәні бір: бұл – жауынгерлердің бір-біріне рухани мәнін араластырып, жолын айырбастаудың символы» [220, 193 б.].

Тарихи аңыздарда қалмақ ханы Қалдан Серенге тұтқынға түскен қазақ ханы Абылаймен достасады. Тарихи оқиғалардың ізінен туған бұл аңыздағы екі тұлғаның достасуы өзге батырлардың достасуынан өзгеше. Бұлардың бірі-бірімен достасуының бірнеше негізі бар. Біріншіден, бұлар – қара халықтан тегі бөлек ел билеушілері. Сондықтан достаспас бұрын Қалдан Серен Абылайды тегінде асылдық белгінің

бар-жоқтығына сын жасайды. Екіншіден, Абылай мен Қалданның достық келісімі – сөз сайысынан жеңілу нәтижесінде болады. Сөзден тосылған Қалдан тектілік танытып, Абылайды өзімен тең көреді, оған әйелдікке қызы Топыш сұлуды береді. Қыз беру арқылы құда болу – ағайын, дос болудың бір жолы. Үшіншіден, Абылайды Қалдан Серен өзінің баласы Әмірсанамен достастырады.

Жаудан қазақ батырларының мерейінің үстемдігін көрсетудің екінші бір жолы – қазақ еліне жау батырының не билеушісінің өзінің келуі. Қалмақ ханының бейбіт, татулық жалауын көтеріп қазақ еліне өзі келуі М. Тынышпаев жазып алған XVII ғасырда туған аңызда орын алған. Онда Тәуке ханның тұсында қазақ батыры Алдиярдың аулына қалмақ ханы келеді. Қазақ батыры мен қалмақ қонтайшысы бейбіт шарт жасасып, екі жақтың жауласуын тоқтатуға келіседі [149, 218 б.].

Батырлардың достасуы сарынынан туған сюжеттерде достықты құрметтеген батырлар бейнесі ардақталады да, ал достықты, антты бұзған кейіпкерлер ісі датталады. Антқа адал болу – адалдық ісі. Антқа адал болмаған кісінің тағдыры өз жазасын алады деген түсініктер орын алған.

Түйіндей келгенде, аңыздар батырлардың достығын дәріптейді. Ол достықтан халық елдің жаудан қорғанар күш-қуатын, шабуылына тойтарыс беретін айбарын таниды.

Батырлардың бір-біріне сын айтуы (жауаптасуы). Ұрыс алдында әскердің алдына жыраулар шығып, жырмен сайысады. Ондағы мақсат – сөз арқылы жау әскерінің рухын жеңу. Оның астарында рухы жеңілген жауды соғыс үстінде жеңу оңай деген түсінік жатыр.

Жекпе-жекке шыққан батырлар ұрысар алдында бірін-бірі сөзбен қағытып, сынайды. Мұндағы мақсат – тыңдаушыға екі батырдың алапат, ерен күш иесі екендігін, неден болса да қайтпайтын нағыз жау жүрек батыр екендігін жеткізу. Оның ішінде, әсіресе, басты қаһарманның ел, ер намысын арқалаған алапат күш иесі екендігін таныту. Мысалы, «Қобыланды батыр»

жырындағы Қазан мен Қобыландының жекпе-жек басталар алдындағы сөз сайыстары үлкен күш иесі екендігін танытады. Қазан батыр өзін мақтай келіп, Қобыландыға: «Қарсыласпай астыңдағы атың мен үстіндегі сауытты өз еркіңмен беріп, тізе бүк», – дейді. Оған қарсы айтқан Қобыланды жауабында Қазанды «тексіз, атасыз, дінсіз кәпір» деп тұқырта мұқатып, ел намысы үшін оны өлтіріп, кек алатынын айтады [140, 67–68 б.].

Дәл осыған ұқсас сурет «Алпамыс» жырында да көрінеді. Қаражан Алпамысқа: «Аман-есен тұрғаныңда, Баршыннан күдерінді үзіп, келген жолыңмен кейін қайт» [139, 18 б.], – деп сес көрсетеді, Алпамыс: «Ашулансам мен кесермін басыңды, Баршынға апар, абыройың барлықта...», – деп қаһарына мінеді.

Ноғайлы эпосында қалмақ батыры Домбауыл мен ноғайлы батыры Ер Тарғын жекпе-жекке шығар алдында бір-бірін сөзбен сынап, жауаптасады [80, 288 б.].

«Есімі Табын тайпасының ұранына айналған» Барақ батыр туралы «Асау-Барақ» жырында 18 жасар жас Барақ жекпе-жекке шыққан қалмақ батыры Ала Көбікпен жауаптасады. Қалмақ батыры жас Барақты менсінбей: Жекпе-жекті қарсыласпай бер, – дейді. Оған жас Барақ батыр жауының құтын қашыратындай сөздермен жауап қайтарып, жекпе-жекте жеңіп шығады [224, 6 б.].

XVIII ғасырдың тарих аңыздарында да Абылай мен қалмақ қонтайшысы Қалдан Сереннің жауаптасуы сақталған. Абылайдың Қалданға айтқан сыны қазақ фольклорындағы шешендік дәстүр үлгісінде көрінген. Абылай мен Қалданның жауаптасуы батырлардың ұрыс немесе жекпе-жек алдындағы жауаптасуларынан өзгеше. Біріншіден, бұлардың жауаптасуы жекпе-жек алдында емес, Қалдан Сереннің ордасында өтеді. Екіншіден, Абылай Алпамыс, Қобыланды батырлар секілді жауын тұқыртып, жер-жебіріне жетуге, сөйтіп айбынын асыруға ұмтылмайды, өзінің майдан үстінде ерлер ұқсап айқасып өлмейтін тағдыр бұйрығы-

на, қапыда қолға түскеніне өкінеді. Орындалмай бара жатқан арманын, тұқымсыз қалатын жалғыздығын айта келіп, жауын сөзден тосылдырады.

Ендігі бір аңыз нұсқасында Абылай Қалданның нақты сауалдарына тұспалдап жауап беріп, қалмақ ханынан өресі биік, тегі асыл жан екенін танытады [153, 308 б.]. Мұнымен қатар, аңыз мазмұнында батырлардың дәстүрлі жауаптасуынан мүлдем бөлек көрініс көзге түседі. Батырдың бойындағы қара күш басымдылықтың белгісі емес, ұтқыр, өрелі жауап, яғни шешендік өнер – басымдылықтың, алғырттықтың белгісі. Сонымен қатар аңызда дәстүрлі эпостық үлгілерінен өзгеше екінші бір жауаптасу бар. Ол – Қалданың, яғни жаудың қазақ жұртына берген бағасы. Қалдан Абылайға бірнеше сауал қойып, соған қайтарылған жауаптар негізінде қазақ қоғамының ішкі әлеуметтік жай-күйіне сын айтады [6, 29 б.].

Қалдан жабауының мазмұнында қазақ халқының ішкі әлеуметтік қарым – қатынастары, шаруашылық кәсіби өмір салтындағы өзгерістерді қалаған тілегі көрініс алған. Мұны жау аузына салу арқылы жұрт көңіліне ой салуды, сананы оятуды көздейді.

Абылай мен Қалдан Сереннің жауаптасуында билік иелерінің атақ-абыройымен, даңқы да айтылады. Абылай Қалдан Серенді өзінің алдында тұратын билеуші деп танитынын айта келіп: «Аз елді билейсің, бірақ үлкен елді билеуге лайықтысың» [69, 227 б.].

Бұл жауаптасуда жауын мақтай отырып, оның астарынан өз айбынын асыру тәсілі қолданылған. Сонымен, эпикалық жырларда батырлардың жауаптасу өз басы немесе ру – тайпаның мүдделерін жоғары қою түрінде болса, тарихи аңыздардағы батырлардың бір-біріне берген жауаптары мен бағаларында тұтас ел, ұлт қамы алға шыққан. Эпостағы тұрақты мотив халық, ұлт санасының өсуіне және тарихи қалыптасқан жағдайға байланысты өзгерген. Батырлардың бірін-бірі тұқырта сынауы жоқ. Бұл – бір.

Екіншіден, жаудың басты қаһарманы, не оның ел-жұртына берген бағасы батырдың намысын оятып,

бойына үлкен ашу-ыза тудыратын болса, аңыздағы жау бағасы елдің өз тұрмысы мен тіршілігін сын көзбен қарау, болашақ замана кейіпін аңдау, аңғару сипатында болады.

Ханның кеңес құру мотиві. Хан кеңесі қазақ қоғамында қалыптасқан саяси-әлеуметтік жағдайларды талқылау үшін шақырылады. Оның тұрақты мүшелері – би, батыр, жырау-жыршылар. Хан билермен елдің бірлігі мен болашағы туралы әлеуметтік мәселелерді, ал жырау-жыршы, батырлармен саяси мәні ерекше жорық жайын талқылайды. Хан кеңесіндегі билердің саяси салмағы «Күлтөбенің басында күнде кеңес» деген аңыздық мәтелде бейнеленген.

Ханның кеңес құруы жорық үстінде де, жорық алдындағы дайындық пен бағыт-бағдарды талқылау алдында жүреді. Ханның жорық үстінде жасайтын кеңесіне, негізінен, батырлар қатысады. Хан өз батырларымен жорық үстінде қалыптасқан жағдайды талқылайды. Кеңесте батырлар өз пікірін бүкпесіз айтады. Олар кейде ханның пікіріне қарсы да шығып отырады. Билеуші батырлардың пікірімен санасуы тиіс. Орыс фольклорында ел басқарған князьдар өз жанындағы әскери қосын (военная дружина) мүшелерінің пікірімен санасып отырады. Мысалы, князь Святослав шоқынарын сәтінде әскери қосынның мазағына қалам деп қаймығады [225, 169 б.]. Фольклордағы мұндай көріністер – феодалдық-патриархалды қоғамда әскери-демократияның шарықтау шегіне жеткенінің белгісі. Хан кеңесіндегі талқылауда халықтың пейілі үнемі батыр жағында. Сондықтан ел үшін жанын шүберекке түйіп жүрген батырдың пікіріне ден қоймаған ханның жорығы сәтсіздікке ұшырайды. Мысалы, 1771 жылы Еділ бойынан Ұлы Жоңғарияға қарай қашқан жоңғар қалмақтарына жасалған атақты «Шаңды жорық» барысында бітім сұраған қалмақтардың тілегіне орай Абылай хан батырлармен кеңес құрады. Кеңес барысында хан атақты Баян батырдың ақылын тыңдамай, қалмақпен келісімшарт жасауға шешім қабылдайды [69, 226 б.]. Батырдың кеңесін алмаған хан қалмақ-

тың алдауына түсіп қалады. Алдап қашқан жаудан кек алмаққа ұмтылған батыр Баян қайтыс болады.

Бұл аңызда халық аңсары ханнан батырлардың кеңесін алу қажеттігін көлденең тартады. Бәлкім, хан батырдың кеңесін алып, қазақтың батырлары жиналған қалыңқолмен қалмақты шапқан уақытта мұндай қайғылы жағдай болмас еді дегенді де мегзейді. Сонымен қатар хан кеңесінде алда жасалатын жорықтардың тиімді бағыт-бағдарлары, қолды бастайтын батырларды анықтау т.б. талқыға салынады. Мұндай кеңестерде пікір таластырушылар да – хан батырлары. Төрелік айта-тын – ханның өзі, ал кейде бұл міндет кеңесші Бұқар жырауға да тиеді. Хан кеңесінде Бұқардың төрелік айтуы мына бір аңызда сақталған:

«Абылай ханның қалмақпен ақырғы соғыстарында қазақтар көп әскермен Қалба тауына келгенде, елдің етекке түскенін естіген торғауыттар солтүстік Ласты-Шорға бойында, қалмақ руларының тарбағатайдың оңтүстік жағы Ұржар өзені мен Еміл бойында екен. Қай шеттен тиіп, қай жақтан шабу керек деп үлкендермен кеңескенде қолбасылары Қабанбай мен Бөгенбай екі ұдай болады. Бөгенбай: «Қалмақты «Ұржар, Еміл бойына Тарбағатай арқылы асып шапса, торғауыт ат-айылын тартып дайындалып отырады, бізге көрші, жақын, мүмкін олар таудан ерте түсіп кеткеніне қарағанда бізден хабар алған шығар, ондай жағдайда көп адам шығынымен алуымыз мүмкін. Ал алыстағы ел алаңсыз отырады, қапысыз басамыз, олжалы болып қайтамыз», – дейді. Ал Қабанбай: «Алыс жолдан ат арып, қол әлсірейді. Егер торғауыт аттанған ізімізді біліп қалса, ілгері елге хабар беріп, өздері артымыздан тосады, ортада қалып шығынданамыз», – дейді.

Абылай хан бұлардың қайсысын тыңдарын білмей, дағдырып Бұқар жырауға ишара етіп: "сен сөйлеші" дейді. Бұқар жырау толғау айтып Қабанбайдың пікірін қуаттапты. «Бұлар Ласты – Шорадағы торғауытты шауып, бірталай шығын болса да олжалы қайтыпты» [23, 106 б.]. Хан кеңесінде сыртқы елмен қарым-қатынас мәселелері де қаралады. Мұндай мәселені шешу-

ге хан кеңесіне Үш жүздің билері шақырылады [153, 318 б.].

Қорыта келгенде, ханның кеңес құру мотивінде көшпелі хандық мемлекетінің жаугершілік тұсында орын алған тарихи шындығы көрініс тапқан. Мұнда көшпелі тайпалардың басын біріктірген ханның тұлғасы, мемлекеттік істегі негізгі атқарған қызметінің мазмұны орын алып отырады. Көшпелі мемлекетте хан – сыртқы жауға қарсы күресті ұйымдастырушы және жорық басшысы ретінде қызмет атқаратын саяси тұлға. Сондықтан аңыздарда хан жорықтың бірден-бір қолдаушылары – батырлармен, тірегі – билермен, ақылгөйі – жыраулармен жорықтың бас істерін талқылау сынды мәселелерді қарастырады.

Қазақ аңыздарында ірі феодалдық мемлекеттілікке тән сән-салтанатпен өтетін хан кеңесі көрінбейді. Мұндай көрініс шарықтап дамыған феодалдық қоғамда жырланған эпостық жырларға тән. Қазақ қоғамы патриархалды-феодалдық даму шеңберінде болды. Аңыз ел өміріндегі ең маңызды оқиғалардан тыңдарманына хабар, дерек беруге құрылатындықтан хан кеңесі мотиві ірі эпостық суреттеуге тән баяндауларға ұласпаған.

Ханның батырларына сый тарту, жөн-жосық белгілеу мотиві. Ханның (әміршінің) қызметі мен түрлі қасиеттерін жан-жақты көрсететін мотивтердің бірі – оның өз батырларына немесе қарамағындағы қызметшілеріне сый тартуы. Бұл мотив көне дәуірлердегі түсінік астары пен әлеуметтік қарым-қатынас салдарынан туындаған. Ертедегі адамдардың түсінігінше, түрлі керемет қасиеттерге ие көсем кісінің сыйға берген заты арқылы алушының бойына да сондай қасиеттер орнайды [226, 202–203 б.].

Патриархалды-феодалдық қоғамда ел билеушісінен сый алу әлеуметтік маңызы бар мәселеге айналады. Билеушінің жанына еріп жорыққа шығу әлеуметтік мұқтаждықты түскен олжа арқылы толықтыру немесе үстемелеу сипатына қарай ауысады. Би-батырлардың хан жанына еріп, ел-жұрт мүддесі үшін жорыққа шығу жолында әлеуметтік мұқтаждықтардың (олжа түсіру,

тұтқын(жесір), дүние-мүлік, қатын алу) орнын толтыру мақсаттары да көзделеді.

Түркі-моңғолдық фольклорда өзге елге жорыққа шыққан хан сол соғыстан түскен олжаны батыр-бектерімен бөліске салаған көріністері мол ұшырасады. Мысалы, көне жыр «Оғызнамада» Оғыз қағанның татарларға жасаған жорығында көп олжа түседі. Бұл олжаны атқа арту аздық етеді. Сонда Оғыз әскерінің ішінен бір шебер арба жасап, барлық олжаны соған тиеді. Арба жүргенде «қаңқ» деп дыбыс шығарады. Соған қарай сол арбаны жасаған адамға «қаңлы» деп ат қояды. Бүкіл қаңлы елі сол адамнан тарайды [12, 23 б.].

Ханның жорықта түскен олжаға деген жомарттығы арқылы оның жырдағы немесе аңыздағы әділ хан ретіндегі бейнесі толықтырылатын болған. Ол өзінің батырлары мен қол астындағы кісілерге мынадай іс-әрекеті мен қызметіне орай сый береді:

- 1) ұрыс үстінде үлкен ерлік, жаужүректік, батылдық көрсеткендерге;
- 2) татулықты, бірлікті жақтаған және соған үлес қосқандарға.

Шыңғыс ханның тұсында жорықтан түскен олжа белгіленген қатаң тәртіппен нояндар мен батырлардың арасында бөліске салынатын болған. Халық аңыздарында Шыңғыс хан түскен олжаны, бұйырылатын жөн-жосықты әділ шешкен билеуші ретінде көрінеді. Ол өзінің түменбасы мен мыңбасылар арасында бөлінетін сый-жосықтарды белгілеп беріп кеткен кісі. Мысалы, Шыңғыс хан соғыста қайтыс болған жалайыр Құйлдұр батырға арнап: «Құйлдұр анда соғыста жанын пидеткені үшін және бұрын жасаған жақсылықтары үшін ұрпағынан-ұрпағына дейін жетімдердің алымын алатын болсын» деген жарлық шығарады. Ал баласы Үгедей жараланғанда Бороқұл атты кісі жарақаттан аққан қанды аузымен сорып, түнде қасынан кетпей аман алып қалағаны үшін оған «тоғыз мәрте қателік қылса да айыпты саналмасын» деп жарлық етеді. Сондай-ақ Үсүн (Үйсін – А.Ә.) қарияға «көргенін жасырмайтын,

естігенін бүкпейтін» [67, 159–160 б.] кісі деп нояннан бек сайлау жолын береді.

Шыңғыстан қалған сый-жосық белгілеу қазақ аңыздарында да орын алған. Айталық, Есім хан Тұрсын ханды өлтірген уақытта ханның дүние-мүлкін, балашағасын батырларының арасында бөліске салады. Тұрсынның бір қызын ез батыры Шақшаққа тарту етеді [53, 181 б.].

Ханның жорықтан түске олжаны батырлар арасында бөліске салу көрінісі Бұқар жырау толғауында да орын алған:

Жәбірлеген қалмаққа
Тырнағын қатты батырды.
Бұзылып қалмақ кеткен соң,
Өңкей батыр жиыл деп
Хан Абылай шақырды.
Бір төбеге жиылды,
Құм төбедей үйілді.
Бөліске олжа түссін деп
Хан Абылай бұйырды [114, 98 б.].

Хан жорықтан түскен олжаны бөліп беруші емес, сонымен қатар ел бірлігі мен татулығы үшін қызмет еткен кісілерге де лайықты жөн-жосық таратушы. Айталық, ол өзіне қарсы көтерілген Бекболат пен Едіге билерінің арасынан «Ханын жаулаған қалмақ оңбайды, ханын жаулаған қара оңбайды. Хан қисайса – бәрі оңбайды», «Халық қадірін білмесе, хан тартпақшы жазасың, хан қадірін білмесе халық тартпақшы сазасын», «Абылаймен ұрыс, соғыс қыламын демесің, бітім сөйлесің, жарассын» деген сөздерімен татулықты жақтаған Жәңке батырға Абылай: «Қазақ ортасында ат шаптырған ұлы жиын ас болса, Жәңке батырдың босағасынан түйе бастаған тоғыз байлансын», – деп билерге бітім кестіреді. Ал өзін атпақ болып мылтық құрған Қозған мергенге: «Мылтығыңның аузын қырсық бассын», – деп бір түйе байлайды. Арашағы түсіп Қозаның мылтығын шап беріп ұстай алған Жәңке батыр баласы Жанаққа да үлкен жоралғы бекітеді [153, 321–322 б.].

Сонымен, аталмыш мотив елдің татулығы мен тұтастығын қорғаған кісілерден еш нәрсе аямайтын хан бейнесін сомдауға қызмет етеді. Жомарттық – хан бойындағы ізгі қасиеттердің бірі. Бойына біткен құдіретті қасиеті арқылы қол бастап жауды жеңген әміршінің халық танымындағы ендігі бір ерекше қасиеті – жомарттық. «Көсем кісі бойындағы жомарттық, – деп жазады А.Я.Гуревич, – орта ғасыр қоғамында әскери қимыл әрекеттерде жеңіске жеткізген қасиеттерімен бірдей саналады» [226, 119 б.].

Билеуші хандар аңыздарда аса жомарт кісі бейнесінде танылады. Тіпті, кейбір аңыздарда, хан өзі отырған тағын ерлігі асқан батырға сыйға тартуға да даяр. Айталық, Абылай хан бір жорықта Шыңғыс тауындағы қалмақ қамалын ала алмай: «Кім қамалды алса хандығымды беремін», – деп жар салады. Сонда «Қабанбай мен Еспембет батыр екеуі аз әскермен садақ, зеңбірек оқтары өз алдына, жаңбырдай жауған тастарға қарамай, қамалға еніп, қалмақты қырып шыққан. Сонда хан Қабанбайға тәжін кигізіп, Еспембетке бір қымбат бағалы кестелі жарғақ тон жапқан» [23, 105 б.]. Есімі Матай руының ұранына айналған Сарыұлы Бөрібай батыр жоңғардың қолынан мерт болады. Батырдың ұрпағына «Бөрібай сыбағасы» деген үлес, жөн-жосық қалады [53, 6 б.].

Түйіндей келгенде, хан мен би, батырлар арасында жарасымда құрмет пен сыйластықтың орнауы – іргесі берік бірліктің белгісі. Тарихи аңыздардағы ханның сый тарту мотиві билеуші бейнесін жан-жақты, сан қырынан ашып көрсету үшін жұмсалатын көркемдік құрал, тәсіл қызметін атқарады.

Ханталау. Көшпелі қазақ еліндегі хан билігі отырықшы елдерде орын алған орталық билігі мықты классикалық монархиялық мемлекеттердегідей үлгіде болмады. Хан билігі әлсіз болды. Бұған, біріншіден, қазақ қоғамының ру-тайпалық жүйесі әсер етсе, екіншіден, Қазақ хандығын билеген Шыңғыс тұқымдарының арасында биліктің алмасуы атадан балаға емес, жасы үлкен ағайынға өтетін. Мұның өзі Шыңғыс тұқымының

арасында үлкен хан тағы үшін күресті үнемі тұтандырып отырды.

Үлкен хан өлгенде оның орнына жасы үлкен ағайынның таққа отыруы – сонау Түркі қағанатынан сақталып келе жатқан көне дәстүр еді. Айталық, Қапаған хан өлгеннен кейін таққа оның ағайыны Елтіріш қағанның ұлы Могилян отыруы тиіс еді. Бірақ Қапағанның ұлы «кіші қаған» Бегі орда маңындағы кісілердің қолдауымен өзін «ұлы қаған» етіп жариялайды. Түркі халқының билік алмасуындағы дәстүр бұзылғандықтан Елтіріш қағанның кіші ұлы Күлтегін ордаға шабуыл жасап, Қапағанның балаларын және оның кеңесшілерін өлтіріп, өз ағасы Могилянды «Білге қаған» деген атпен қаған жариялайды [227, 115 б.]. Күлтегіннің әрекеті Қапағанның өз басы немесе оның балаларына деген жеке өшпенділік емес еді. Бұл тақ мұрагерінің легитимдігін бұзған іске қарсы әрекет болатын [233, 115 б.].

Есім ханның Тұрсын ханды өлтіруіне де осы билік алмасуындағы легитимдіктің бұзылу қауіпінің орын алуы әсер еткен секілді. Себебі Тұрсын хан өзінің көзі тірісінде Ташкент билігіне өз баласы Шах-Сейітті отырғызады. Аштарханилік Имамқұлдың беделді баһадүрі Алшын Жалаңтөс Шах-Сейітке аталық болады [92, 297 б.]. Баласын үлкен билікке дайындай бастаған Тұрсынның әрекеті ағайындық жолы бойынша жасы үлкен аға ретінде таққа отыруға тиісті Есім ханға ұнамауы әбден мүмкін еді. Қауіптің алдын алу мақсатында Есім Тұрсынды өлтіргенге ұқсайды.

XVIII ғасырда Барақұлы Дайыр сұлтан патша үкіметіне Абылай ханның өзіне тиісті билікті заңсыз иеленгенін айтып шағымданады. Онда ол өзін Тұрсын ханның ұрпағы екенін, ал Тұрсын Шығай ханның, Шығай хан қазақ хандарының түп атасы Барақ ханның баласы екенін айтады. Оның айтуынша, Абылай бұның жас бала екенін пайдаланып, билікке ие болған [228, 37 б.].

Дайыр сұлтанның шағымында Абылай шыққан тұқымның Тұрсын хан кезінде-ақ хандық билікті тартып алғанын еске салатын мән-мағына бар. Бұған сұлтан-

ның қазақты билеген өз ата-баба шежіресін көлденең тартуы дәлел. Ал Абылай хан билікке мұрагерлік құқықпен емес, жолы үлкендікпен тиген болатын. Мұны ханның орыс үкіметіне берген хабарламасынан оқуға болады. Абылай ол хатта: «...Менің ата-бабама туыс болған Әбілқайыр хан мен Әбілмәмбет хан қайтыс болды. Олар дүниеден өткен соң, хан болу жолы маған тиді» [228, 87 б.], – деп жазған болатын

Шыңғыс тұқымының тақ жолындағы өз ағайындарымен талас-тартысы хан билігінің күшеюіне жол бермейтін. Сондықтан Кіші жүз ханы Әбілқайырдың Ресей патшалығынан биліктің хан баласына мұрагерлікпен өтуіне ықпал етуін өтініш етіп, сол жолда саяси қимыл-әрекеттер жасайды. Ал Әбілқайырдан кейін қазақ билігін қолына жинаған Абылай хан билігін нығайту мақсатында билер кеңесін жойып, рубасыларының сепаратистік көзқарастарымен күреседі [21, 116с.].

Хан тұқымының өзара қырқысуы ірі рубасы билерінің саяси тартыста белсенді роль атқаруына жол ашты. Рубасылар таққа таласқан қолайлы Шыңғыс тұқымын қолдай отырып, сол тартыстан өздеріне де тиімді саяси пайда іздеді. Билер билігіне кедергі келтірген ханға оның хан туысқанын қарсы қойып, өздері жақтаған жаққа әскери де, материалдық та көмек көрсетіп, үлкен саяси ойындар жүргізді.

Қазақ қоғамындағы хан тұқымының өзара қырқысы тарихи аңыздарға түсіп, сол саяси оқиғаларды баяндайтын аңыздарды дүниеге келтірді. Мұндай аңыздардың сюжетіне арқау болатын мотивті біздер «хан-талапай» деп атап отырмыз. «Ханталапайдың» мағынасы – ханды талау, оның олжасын бөлу дегенге келеді. Осы аттас асықпен ойнайтын ойын да бар. Ойын екі түрлі жолмен жүреді. Бірі – ерекше асық-ханды оның жанындағы өзге асықтарды шеріте отырып ханды ең соңында атып алу. Екінші жолы – алшы түскен ханды тәртіп бұзылды деп талапайға салу. Ойынның логикасына қазақ қоғамындағы саяси оқиғалардың сәулесі түскендігі сөзсіз.

Қазақ хандары үлкен билікке таласып, біріне-бірі

жорық жасағанда жеңілген ханның дүние-мүлкі, бала-шағасы талауға салынатыны аңыздарда анық орын алған. Мысалы, Есім хан Тұрсынды өлтірген уақытта дүние мүлкі, қатын-баласы Есімнің батырлары арасында талауға түседі. Шәкәрім келтірген аңыз бойынша, оның арғы атасы Әлі деген кісі шабылған Тұрсын ханның қызын олжаға алып, содан Кішік пен Мәмбет сопы туып-өсіп тараған [6, 24–25 б.], – деп жазады Шәкәрім. Атақты Шақшақ Жәнібектің арғы шешесі де Тұрсынның қызы. Оны Тұрсынды өлтірген Есім хан өз батыры Шақшақ батырға олжаға береді. [119, 43 б.].

Ханталау тек хан тұқымдарының арасындағы талас-тартыстан ғана туып қоймайды, сонымен қатар хан қарапайым халыққа өктемдік пен зорлық жасаса да орын алады. Бірде Абылай хан Қаракесек руының адамы Ботақанды жазықсыз жазалайды. Ханнан Ботақанның құнын сұрап Бес Мейрамды атқа қондырған Бекболат би: «Абылайдың басын кессем, қатынын ат көтіне салсам, қара қазанын қақ айырып қайтсам» [119, 57], – деп хан ордасына аттанады. Хан Бес Мейрамның қаһарынан қаймығып, Ұлы жүзге көшіп кетеді [6, 32 б.].

Хан билігі Үш жүз қазақтың көңілінен шықпаса, онда жұрт билеушіні ханталауға салуға құқылы. Мысалы, XVIII ғасырдағы атақты жорықшы жырауы Тәтіқара елдің көңілінен шықпаған Абылай ханға қарсы көтеріліп, жұртты ханталауға баруға шақырады [114, 70 б.].

Ханталау мотиві арқау болған аңыздық сюжеттер қазақ қоғамының саяси билігінде орын алып отырғандағдарыстар мен кикілжіңдерден хабар береді. Саяси биліктегі алауыздық қазақ хандығының күйреуіне әкеліп соқтырады. XX ғасырдың басында қазақ ұлтының бірлігін жоқтаған, Алаш қозғалысының саяси көсемі Әлихан Бөкейханның бұрынғы қазақ билеушілерін сынға алуына толық негіз бар болатын. Алаш көсемі Ә.Бөкейхан: «Пәлен хан-ай. Түген би-ай! деп үйде отырып өкінесіңдер. Бұрынғы хандардың да, бұрынғы билер де осы күнгі атқа міндім деп жүрген өздеріндей еді! Қазақтың бұрынғы басшыларында әділдік бере-

ке болса, бұ күнде қазақ бұл күйде болар ма еді? Жұртың берекесі кетуге түптен себеп болған нәрсе – қазақта бірліктің жоқтығы. Бірлік жоқтан һәм жанға еріп бытыраған, бірлік жоқтан қазақтың һәр қайсысын һәр жерде дұшманы ойбайлатқан. Бұрынғы хан болсын, билер болсын, әділдіктен жырақ болған дәл осы күнгі атқа мінген өздеріңдей» [229, 121 б.], – деп қазақта бірліктің жоқтығына бұрынғы ел билеушілерінің де кінәсі бар екендігін айтады.

Қаһарманның қысастық көруі. Феодалдық қоғамда қаһарманның ерекше жағдайда өскенін білдіретін көркемдік формуланың бірі – оның өз ағайынан қысастық пен қорлық көруі. Бұл тұрақты көркемдік тарихи аңыздарда жиі кездеседі. Атақты батырлар алдымен өз ағайынан қорлық көріп, өзге елге атанып кетеді. Мысалы, Мамайдың қызын алмақ болған Жаңбыршы баласы Телағысқа ағайыны Мұсаның отыз баласы қарсылық көрсетеді. Оларға өкпелеген Телағыс туған жері Боғданы тастап, Қырымға көшіп кетеді [230, 185–187 б.]. Қырымға көшіп барған Телағыс Асан Қайғыға жолығып, одан Мұсаның отыз ұлына қарсы көтерілу үшін Қырымның қырық батырын жинап беруді өтінеді [230, 188–189]. Қырымға Ер Тарғын батыр да қашып барады. Батыр өз елінде кісі өлтіріп, соның жазасынан қорқып елінен шетке кетеді [230, 281 б.]. Ресейдегі Қасым хандығын билеген қазақ хандарының тұқымы Ораз-Мұхаммедтің әкесі Ұзын оқты Ондан сұлтан кісі өлтіріп, айыпты болып елінен қазақ даласына қашады [85, 173 б.].

Башқұрт аңызында Ноғайдың батыры Орақтың атақдаңқын оның туысқаны Исмаил би қызғаныш етеді. Қызғаныш өртіне оранған Исмаил би Орақты өлтірмек болады. Бірақ Ораққа өзінің қылышынан басқа нәрсе өтпейді екен. Исмаил бидің қарақшылары Орақ ұйықтап жатқанда оның қылышын алып, қаруды үйдің есігіне көлденең керіп қояды. Бір уақытта олар ауылға жау шапты деп айқайлап, елді дүрліктіреді. Ұйқыдан оянған Орақ батыр үйден жүгіріп шыққанда, керілген қылышқа түсіп өледі. Орақ батырдан Қарасай, Қазі атты екі бала қалады [88, 110 б.].

Қазақ арасындағы «Қарасай, Қази» батырлық жырында да Орақ батырға өз ағайыны Ысмайыл қастық ойлап, батырдың есігіне алмас қылыш құрып, Орақ батыр соған түсіп өледі [230, 150 б.]. Абылай хан өз ағайындарының шеттеуімен сыртқа кетеді [21, 111 б.]

Жауғаш әкесінің жалғыз баласы болғандықтан еркелеу өсіп, алғырлығын аңғартып, Бабалы бидің, әсіресе, кіші әйелі Бөртеңің балаларымен асық ойындарынан ат ойындарына дейін артықшылығын көрсетіп, ерегісіп, төбелесіп қала беретін болған [166, №9]. Бірде үлкен астың үстінде Жауғаш батыр күші басым жақ зорлық көрсеткен бір кісіге араша түседі, қарсы топқа басу айтады. Бірақ олар көптігін пайдаланып, батырға тізесін батырып жібереді. Батырдың атасымен бірге туған Бабалықтың тоғыз ұлы бауырына араша түсіп, жақтаспайды. Жауғашты жалғыз қалдырады. Батыр бұған қатты қапаланып, наразы болып, Алатаудан Сарыарқаға-Абылайға аттанады [231, №8].

Өз ағайының қысастығына өкпелеп кеткен батырларды татуластырушы тұлға – жыраулар. Жырау сынды татуластырушы тұлғаның аңыздарда көрінуі – ел бірлігі мен батырлардың татулығын аңсаған халық тілегінің қастықтан достықты жоғары қоюы.

Батырға лайықты тұлпарды сыйға тарту – батырлық эпостың тұрақты желісі [232, 124–125 б.]. Жүйрік тұлпар – батырдың жорықтағы сенімді серігі, әрі жорықта жаудың құтын қашыратын аруақ иесі. Жылқы малының аруақтық культке қатыстылығы туралы түсінік – көне заманнан келе жатқан наным-сенім. Ертедегі адамдардың түсінігі бойынша жүйрік ат – о дүниеге аттанған батырдың да сенімді серігі. Ер серігі тұлпар елдің батырға артқан үлкен үміт-сеніміне – «елді сыртқы жаудан қорғау мақсатына тікелей байланысты» [233, 117 б.] туған эпостық аңсар.

Түркі халықтарының эпостық жырларда болашақ батыр өзіне лайық тұлпарды әкесінің немесе нағашысының, болмаса қайын жұртының жылқы табынынан таңдап алады. Бала батырға жүйрік тұлпарды таңдап беруші оның ең жақын адамдары – сүйікті жары,

нағашысы немесе әкеге жақын кісі. Батырдың өзіне лайық тұлпарға ие болуы – оның ерлік істерінің басталуы. Мұндай көрініс орыс эпосында да көрінеді. Онда атақты Илья Муромецтің ерлік істері батырға лайық тұлпарға ие болғаннан кейін басталады [234, 146 б.].

Қазақ арасындағы «Ер қанаты – ат», «Жеті қазы-наның бірі – жүйрік ат» деген қанатты сөздер жорықшы батырлардың бейнесінен түзілген ұғымдар. Тарихи аңыздарда батырға тұлпар таңдаушы немесе сыйға тартушы оның туысы немесе жақыны емес, жауға қарсы күресте сан мәрте ерлік көрсеткен, жорықта шыңдалған аға батырлар. Бұл тұста аңыздар жаугершілік заманның рухынан нәр алған.

Аға батырлар кіші батырларға тұлпар таңдап береді немесе бала батыр аға батырдың тұлпарын сыйға қалап алады. Бұл тұста балаға ақыл-кеңес берушілер – батыр әкесі. Айталық, бала Олжабайды әкесі Толы би нағашысы Қабанбайға Нарқызыл аттың енесінен туған Тайбурылды қалап алуға жібереді. Қартайған Қаракерей Қабанбайдан он төрт жасар Олжабай «тартуға Тайбурыл мен ақ сауытты киіп қайтады» [53, 171 б.].

Тайбурыл – Қаракерей Қабанбайдың тұлпары болса, Нарқызыл – Қанжығалы Бөгенбайдың тұлпары. Сонда екі атақты батырдың астындағы тұлпарлары бір биеден туған болып шығады. Сол Нарқызыл тұлпарды Бөгенбай батыр Төле бидің қолында малшы болып жүрген Сабалаққа сыйға тартады. Бұл оқиғаның баяны мынадай: қалмаққа қарсы жорыққа аттанбақ болған Қанжығалы Бөгенбай Төле биден бата алуға келеді. Сабалақ батырға еріп қалмаққа қарсы жорыққа аттанады. Сол жорықта Сабалақ қалмақтың батырын жекпе-жекте жеңіп, ерлік көрсетеді. Сабалақтың ерлігіне разы болған Қанжығалы Бөгенбай Абылайға өзінің Нарқызыл тұлпарын мінгізеді [207, 66 б.].

Нарқызыл тұлпарды мінген Сабалақтың ұрыста «Абылайлап» шауып, жау батыры Шарышты жекпе-жекте жеңеді. Атақ-абыройы артып, хан атанады. Абылай хан өзінің алғашқы ерлік және кейінгі басқа да

ерлік істеріне серік болған Нарқызыл тұлпарды жекпе-жек алдында жаман түс көрген Шақшақ Жәнібек батырдың жолына құрбандыққа шалып та жібереді. «Қайрат-қуаты бұрынғысынан да басым болып кеткен» Шақшақ Жәнібек «құты қашып, аяғын әукелетіп басып, найзасын қалай толғарын білмей, өзінен қалбалақтап сасып қалған» [119, 43б.] қалмақтың батырын шаншып түсіреді.

Қаракерей Қабанбай мен Қанжығалы Бөгенбай батырлардың өздері мінген тұлпарды жас батырға сыйға тартуында көпті көрген батырдың ерлік жолын жаңа бастаған жас батырға сәттілік тілеумен қатар аға батырдың ісін жас батыр жалғастырсын деген тілек жатыр:

Қол жайып бата берді қарт Бөгенбай,
Астынан атын берді таңдап қандай?!
– Жылқының – «Нарқызылым» – тұлпар еді,
Мен қартайдым, шырағым, саған орай! [207, 66 б.].

Бұған қоса, көпті көрген батырдың жорықтағы сенімді серігі жүйрік тұлпарды жас батырға сыйға тарту арқылы оның бойындағы батырлық қасиеттер жаңа батырға ауысады деген түсінік орын алған. Бұл анда ғұрпындағы ант беріскен батырлардың бір-бірімен қару-жарақ айырбастау арқылы «жауынгерлердің бір-біріне рухани мәнін араластырып, жолын айырбастауымен» [220, 193 б.] пара-пар құбылыс. Орыс эпостарында ағайын (обряд побратимство) болатын батырлар бір-бірімен ат алмастырады [222, 85 б.].

Тұлпар ат аруақты күш иесі ретінде батырға әрдайым серік болады деген ұғым Нәрікұлы Шора батыр туралы аңызда да сақталған. Шора батырға лайықты тұлпарды Қырым батыр таңдап береді. Қой бағып жүрген он жасар бала Шора қалмаққа аттанған жорықта қырық батырынан айырылып келе жатқан Қырым батырды бір қойын сойып қонақ етеді. Қонақ болғаннан жолға аттанбақ болған Қырым батыр Шораға жау қолында өлген қырық батырының аттары арасынан қалғанын алып қалуды ұсынады. Шора батыр: «Мынау қырық

атыңыздың ішінде мен мінетін көрінбейді. Маған қисаңыз мынау астыңыздағы кер атыңызды беріңіз», – дейді. Қырым батыр: «Шырағым, саған ат қимастық істемеймін, бірақ жасымнан мініп жау жаулаған кәрі жолдас болған ат еді, мұның бір туған інісі бесті кер ат бар, мұнан артық болмаса, кем емес, соны алып кет. ... Саған деген аттың аты – Таспагер. Онымен қалмақтың жұртын аралап жүрегін шайлықтыр, атағыңды аруақ көтерсін» [90, 333 б.], – дейді.

Күндердің күнінде Шора батыр Қырым сыйлаған Таспагерді іздеп барады. Шора келе жатқанда Қырым батырдың қарауылшысы: «Ол шеті мен бұл шетіне көз жетпейтін көп жау келеді», – деп шауып келеді. Сонда Қырым батыр: «Қорықпаңдар, ол жау емес шығар, 7 жасар жас бала, мен танысам, аруағы күшті Нәрікұлы Шора батырдың келіп Таспагерді алатын мезгілі болған. Сол Шора батырдың аруағы шығар. Біреудің тілінде, біреудің көзінде бар, ешқайсысың шықпаңдар, мен өзім барып, ел ішіне кіргізбей сол жерде тоқтатып, үстіне үй тігіп, қонақ етіп атын беріп жөнелтемін», – деп, Шораны қонақ етіп, атын беріп қайтарады.

Шораның әкесі Нәрік батыр Қырым батырдың сыйға тартқан Таспагерді сынайды: «Шырағым, атың қайырлы болсың, нағыз тұлпардың өзі екен, дүниежүзі қара тұман болса, жержүзіне қалмақ толса, үзеңгі шығармастан 12 күн, 12 түн шабысқа шаршамас» [90, 334 б.], – дейді.

Эпостық жырларда батырдың тұлпарын баптайтын кісі – оның жары. «Қобыланды батыр» жырында Тайбурылды Құртқа сұлу өзі қалап алдырып, батырдың жорығына баптайтын. Бұл сарын аңыздарға да ауысқан. Аңыз бойынша, XVIII ғасырда қалмаққа қарсы соғыста аты шыққан Найман Бөдес батырдың Шұбар атын күтіп-баптаған – жары Құралай [198, 14 б.].

Демек, тарихи аңыздардағы батырға лайық тұлпарды сыйға тарту – көне эпостық жырлардан келе жатқан мотив. Оның басты қызметі – батырдың тұлғасын сомдау.

Бата алу – үлкен батырлардың кіші батырларға жол ашып, сый тарту көріністерінің бірі. Ол – батырдың

қару-жарағы мен мінген тұлпарындағы магиялық күшті жас батырларға алмастырудың бір жолы. Бата сөз арқылы берілетіндіктен, онда сөздің магиялық құдіреті бар деген ұғымның орныққаны сөзсіз.

Аңыздарда бата аға батырдан жас батырға, биден болашақ ханға немесе батырға, сондай-ақ болашақ шешенге беріледі. Болашақ батырлар аға батырдан немесе қарт биден бата алу үшін арнайы сапар шегеді. Мысалы, Сырым батыр бата алу үшін Тама Есет батырды іздеп шығады [38, 50 б.].

Жас батырға аға батырдан бата алу қажеттігін өз әкесі немесе ата-бабасы түсіне кіріп, кеңес-аян береді: «Жеті-сегіз жасқа келгенде Жидебай әкесінің ағайыны Әлмұрат байдікіне Қаракерей Қабанбай қонып жатыр дегенді естиді. Таң ата Жидебайды бабасы Дос батыр түсіне кіріп, оятады: «Балам, Қаракерей Қабанбайдан бата алып қал!» – дейді. Ұйқыдан тұра салып Жидебай Қабанбай батырды іздеп, жаяу құстай ұшады. Қабанбай батыр көп кісімен аттанып бара жатыр екен. «Бата аламын» деп жүгіріп келген Жидебайға Қабанбай төрт алмажайының(батырдың киелері) бірі – қызыл түлкіні сыйға тартады» [119, 141 б.].

Бата алу бата беруші батырдың есімін алуға да ұласып жатады. Бұл тұста есім қою баланың дүниеге келіп жатқан тұсында болады. Өз есімін беру арқылы аға батыр болашақ нәрестенің батыр болатындығын куәландырады. Аңыздарда атақты Ер Жәнібектің атын қойған және оған өз батасын берген Шақшақ Жәнібек деген дерек бар [235, №2].

Осылайша сөздің магиялық құдіреті бар деген түсініктен туындаған бата ғұрпы тұрақты сарынға айналып, фольклорлық қаһарманның бейнесін сомдауға қызмет жасайды.

Батырдан ұл туса игі,
Ата жолын қуса игі.

Жаугершілік заманның мұратынан туған мотивтің бірі – батырдан батыр туып әкеден қалған ерлік істерді жалғастыруы. Осы аңсардың негізінде «Қырымның

қырық батыры» сынды шежірелік желіге құрылған эпостық мұра да бар. Қапыда қалып, жау қолынан өлген батырлар өз баласына жаудан кек алуды өсиет етеді. Мысалы, жау қоршауына түскен Жанатай батыр атынан түсіп, оған баласын мінгізіп: «Үйге бар, қоршауды бұзып шық, егер өйтпесең, менің кегімді алатын адам қалмайды» [69, 226 б.], – деген өсиет айтып, баласын құтқарып жібереді.

Мәшһүр Жүсіп жазбаларында «Қырғызға барған батыр» атты аңыз-жыр бар. Батыр қырғызға Мандық деген батыр әкесінің кегін алуға барады. Сол жорықта қайтыс болады. Сонымен қатар кек алу қазақтың өз ішіндегі руаралық қақтығыстарда да орын алған. Мысалы, Бердіқожа батырды руы көп өзге ел жерге таласып, батырды өлтіреді. Батыр өлер уақытында кек алуды балаларына өсиет етеді:

«Туысқаны аз ердің ерлігі зая,
Тілеуқоры жоқ ердің еңбегі зая.
Екіден кіші балам,
Ержеткен соң, бәлем,
Қаратад, Қояндыға қосыңды тая!

Сол айтқандай, екіден кіші баласы ержеткен соң, Бердіқожаны өлтірген екі ағайындыны: біреуін Қаратад, Қоянды деген жерде өлтіріпті, бірін Бұхарай Шәріптей шаһарға қашып барған жерінде соңынан қалмай қуып барып өлтіріпті» [53, 208–212 б.].

Аңыз мазмұнында атаның жауда кеткен кегін қайтарудағы ерлік істер жаугершілік замандағы елдің есесін қайтарумен пара-пар құбылыс деп саналғандығы байқалады.

Жауды аяған жаралы. Жауынгерлік кезеңде, ұрыс-соғыс үстінде түрлі жағдайлар туындайды. Жеңіліп бара жатқан жақ бітім-келісім сұрайды, ыңғайлы шарт ұсынады. Бірақ ол іс-шаралар уақытша, алдамшы жағдай болып та шығады. Сондай көріністен туған тұрақты сарынның бірі – жаудың сөзіне сеніп, алданып қалу. Мұндай көріністерді халық «жауды аяған жаралы» деген мәтел арқылы бейнелеген.

Еділ қалмақтарының Жоңғарияға қарай көшкен жұртын шабуға қазақ батырларын жинап барған Абылай хан бітім сұраған қалмақ елшілерінің сөзіне алданып қалады. Қалмақтар бітім сұраған уақытты пайдаланып қашып кетеді. Ызамен жау соңынан қуған Баян батыр сол жорықта қайтыс болады [69, 221–222 б.].

Қырғызға жасаған жорығында Абылай Жайылды сегіз баласымен қолға түсіреді. Жайыл Абылайдан өзінің кіші баласын босатып жіберуін сұрайды. Хан оның тілегін орындайды. Жайыл баласын босатып жатып әке мен бауырларының кегін алуды өсиет етеді. Жайылдың кіші баласы, кейде Әйтеке жырықтың немересі өскен соң әке мен өз бауырларының кегін қуып, Абылайдың немересі Кенесарыны өлтіреді.

«Ташкент маңындағы қазақтарды сартқа қаратып қоймаймын» деп Бұқара, Самарқантқа жорық жасаған Абылай хан Шымкентті алып, оның билігіне сарт Ғабдырахманды қояды. Самарқантқа жасаған жеңісті жорығынан қайтып келе жатқанда Шымкентке өзі қойған Ғабдырахман қамап алып, соғыс жасайды. Абылайдың көп қолы қырылады. Өзі сол жерде қорланып қайтыс болады [53, 193 б.]. Тарихи аңыздар осындай оқиғалар баянынан қорытынды түйіп, аталмыш мәтелдің дүниеге келуіне септігін тигізген.

Тектілікке сынау сюжетінің түп бастауы ғайыптан пайда болу мотивіне тіреледі. Тегі бөлек жан дүниеге ерекше жартылып келуі қажет. Сондықтан халық үшін қызмет еткен қаһарманның өзгеден бөлек бейнесін сомдауда бұл мотивтің атқаратын қызметі зор.

Тарихи аңыздарда қазақ билеушілері мен атақты кісілердің асыл тегін жау көзімен анықтау кең орын алған. Мұның себебі де түсінікті: өз батырын жаудан асырып, көтермелеп суреттеу – фольклорлық шығармаға тән басты белгі.

Тарихи аңыздарда қазақтың негізгі жауы қалмақтың қазақ билеушілері мен би-батырларына берген сындары кездеседі. Мысалы, Қалдан Серен қазақ ханы Абылайды сынайды. Бұл сынның өзге сындардан айырмашылығы бар.

Біріншіден, Абылай мен Қалдан бетпе – бет келіп сынаспайды. Қалмақ билеушісі тұтқындағы Абылайға жендеттерін жіберіп, оның асыл тектілігін, батырлығын сынайды [153, 306–307 б.].

Қазақ билеушілерін қалмақ ханы ғана сынап қоймайды, оның ханымы да бұл іске араласады. Ханым қазақ елшілерімен бірге келген бала Қазыбекті, батыр Тұрсынбайды, би Тайкелтірді сынап, олардың асыл тегіне баға береді [119, 15 б.].

Қазақтың билері болашақ ханның тегіне сын айтады, баға береді. Мысалы, Төле би жас Сабалақты сынайды [119, 87 б.].

Тектілікке сынаудың жаугершілік замандағы бір көрінісі – батырлыққа сынау. Болашақ батырды кейін өз қосынына алатын хан немесе талай жорықтарға қатысып, ерлік көрсеткен аға батыр сынайды. Аңыздарда Абылай ханның атақты Тұрсынбайдың батырлығын сынағаны туралы айтылатын баян бар. Хан батырды жорықта емес, бейіт арасында сынайды:

«Абылай хан көп қолға білдірмей, екі жігітті ілгері оздырды:

– Бүгін қонатұғын жерде көп ұлтты бар-ды. «Соның ішінде бір көрде бет-ағашы бар», – деген. – Ерте жарықта барып, соны тауып алып, ақтарып, біреуің ақырет оранып, ішінде жатыңдар, біреуің қайта өзінікіндей қылып, бетін жауып, тегістеп, адам ашпағандай қылып қойыңдар. Түн болған соң, мен: «Бетағашты алып кел!» – деп, Балтакерей Тұрсынбай батырды жіберейін. Көрді ақтарып, бетағашты ала бергенде: «Өлген менің көрімде әкеңнің көз құны бар ма еді?» – деп жағасынан ал. Шошыр ма екен, шошымас па екен, батырлығын сынайық! – дейді [119, 135 б.].

Балтакерей Тұрсынбай хан сынынан мүдірмей өтеді. Өзінің жаужүрек батыр екендігін танытады.

Батырларды жорыққа бастаушы хан ғана сынамайды, батырлардың өздері бірін-бірі сынайды. Сынаушы – аға батыр. Сынға түсуші – болашақ батыр. Айталық, Шақшақ Жәнібек жас Тарақты Байғозы-

ның батырлығын қалмаққа барған жорықта сынайды [69, 222–223 б.]

Батырлар өз кіндігінен тараған балаларын да сынайды: «Бердіқожа батыр балаларын сынағанда, былайша сынайды екен. Үймелі-сүймелі үш баласы болыпты, бір-бірімен тетелес туған. Бір пышақты сабын жерге тіреп, ұшын жоғары қаратып, балаларына:

– Ана жақтан домалап келіп, мына пышақтың үстінен өтіңдерші, – дейді екен.

Үлкен екі баласы домалап келуін келіп, дәл пышаққа жақын келгенде, тайқып-жалтарып аунайды екен. Екіден соңғысы пышақпен жұмысы жоқ, жалтармай-бұлтармай аунайды екен. Пышақты өзі жалтарады екен» [53, 213–214 б.].

Қорыта келгенде, тұрақты мотивтер басты қаһарманның бейнесін әсірелеп дәріптеуге қызмет етеді. Бірақ аңыздардағы тұрақты мотивтер ертегілер мен эпостық жырлардағы мотивтерге қарағанда көркемдік қуаты аз және ол көбіне тұрмыс шындығына жақын көріністерде орын алады.

Үшінші бөлім. ТАНЫМ

I тарау. ТАРИХИ АҢЫЗДАР ЖӘНЕ ҒҰМЫРНАМАЛЫҚ ТҮТАСТАНУ ҚҰБЫЛЫСЫ

Қазақ хандығының тұсында орын алған тарихи оқиғаларға байланысты туған аңыздар елдің тыныс-тіршілігінде болған оқиғалардан хабар беріп, сол кезеңде өмір сүрген тұлғалардың атқарған қызметі мен бейнесін фольклорлық тәсілдермен, көркемдік дәстүрмен баяндайды. Фольклорлық әдіс-тәсілдер мен көркемдік дәстүрлер өмірде болған тарихи оқиғаларды белгілі бір кезеңге жинақтап, оған халық танымындағы түрлі көзқарастарды, қоспаларды қосып жаңғыртып, жаңалап жеткізеді және қаһарманның бойына халық эстетикасының негізінде түзілетін түрлі асыл қасиеттерді жинақтайды.

«Көркем жинақтау, – деп жазады профессор С. Қасқабасов, – ең алдымен фольклорға тән. Онда басты қаһарманның бойына адам баласындағы ең ізгі қасиеттер жинақталған, соған қоса ел аңсаған, армандаған батыр жігіттің ісі мен мінезінен, қимыл-әрекетінен көргісі келетін небір асыл қасиеттер де таңылған. Сөйтіп, өмірдегіден гөрі қиялда, ойда армандаған мінез-құлық, іс-әрекет, өмір салты фольклорлық туындыға, оның кейіпкеріне ғаламат жинақтық әрі тұлғалық сипат береді. Мұнда, бір жағынан, іс-әрекетті жинақтау, екінші жағынан, уақытты жинақтау, үшінші жағынан, арманды жинақтау бар» [236, 181 б.].

Фольклорлық шығармадағы уақытты жинақтау көркемдік әдісі түрлі кезеңде өткен тарихи оқиға-

ларды бір мезгілге, бір тұлғаның маңайына шоғырландырады. XIX ғасырда атақты орыс зертеушісі Н. Добролюбов орыс халқының татар басқыншыларына қарсы жүргізген соғысы туралы жыр-аңыздаулары сол бір тарихи кезеңнен үш ғасыр бұрын өмір сүрген атақты Владимирдің есімімен байланыстырылып, ескі мазмұндар жаңаша жырланғанын жазады [237, 283–291 б.].

Орыс фольклорында жүрген құбылыс қазақ фольклорына да тән еді. Мұны XX ғасырдың 20 жылдары М. Әуезов байқап, тарихи оқиғаларды жинақтауда қиялдың (вымысел) орны ерекше екенін атап өтеді. «Ел әңгімесі, ел қиялы тарихтың пәлен жылмен, пәлен жыл арасындағы уақиға деп санайтын өлшеуінен бірде ілгері, бірде кейін кетіп отырады, тарихқа дәл болып өткен мезгілді ел әңгімесінің кейде білмей шатастыратыны да болады. Кейде әдейі біле тұра бір сүйген мезгіліне, не есінде ұмытылмастай болып нық орнап қалған тарихи уақиғаның тұсына ертеде болған уақиғаны, кейінгі заманда болған уақиғаны да түгелімен алып келіп, бір жерге басын қосып, үйіп-төгіп қоятыны да болады», – деп жазады ғалым. М. Әуезов қазақ халқының түркі шаңырағынан бөлініп шыққанға дейінгі «сүйген мезгіліне», «ұмытылмастай болып нық орнап қалған тарихи уақиғасына» Алтын Орданың кезеңін, оның ішінде, Әз Жәнібек хан билеген тұсты жатқызады [89, 67 б.].

XX ғасырдың 60-жылдары түркі халықтарының эпосы жайында ірі зерттеулер жүргізген атақты ғалым В. Жирмунский тұтастану құбылысына арнайы көңіл бөледі. Түркітанушы ғалым Шығыс пен Батыс Еуропа халықтарының эпостық мұраларын типологиялық тұғырдан салыстыра зерттей келе, тұтастанудың сюжеттік, ғұмырнамалық, шежірелік, бір орталыққа тұтастану сынды негізгі төрт түрін белгілейді. В. Жирмунский тұтастану құбылысы қоғам мен фольклордың даму деңгейіне қарай әрқилы жүретіндігін көрсетеді [175, 37–43 с.].

В. Жирмунскийдің тұтастану құбылысы жайындағы ғылыми пайымдары қазақ фольклортанушыларының осы ғылыми мәселеге арнайы көңіл бөлуіне қозғау

салды. Қазақ фольклортану ғылымында тұтастану мәселесін арнайы зерттеу нысынасы етіп алып, оның эпостық шығармаларындағы көрінісін алғаш талдаған ғалым – С. Садырбаев. Ол Мұрын жырау жырлаған «Қарадөң батыр мен оның ұрпақтары» эпостық шығармалары негізінде зерттеулер жүргізіп, тұтастанудың қазақ эпосындағы негізгі түрлерін анықтайды [238, 103–104 б.].

Тұтастану құбылысы қоғамдық қарым-қатынастардың қарапайымдылықтан күрделіге қарай тереңдеуіне байланысты және фольклордың даму деңгейіне қарай түрлі жанрларда әрқилы деңгейде көрінеді. Эпостық шығармаларда, әсіресе қаһармандық эпостық тұтастану құбылысы айқынырақ, бояуы қанық, бедері анық болып көрінеді. Сонымен қатар тұтастану құбылысы тарихи аңыздарда да орын алады. Бірақ аңыздар эпикалық шығармалардағыдай кең көлем, бірегей нысаналы мақсат-мұраттарға, тұрақты композициялық құрылымға ие болмайды. Десек те, фольклорлық шығармаға тән көркем жинақтау мен романтикалық дәріптеу тәсілдерді қолданады. Аңыздардағы көркем жинақтау қаһарманға зор тұлғалық, идеалдық сипат береді.

Тарихи аңыздардың негізгі қаһармандары – Қазақ хандығының тәуелсіздігі мен тұтастығына, көршілес елдермен бейбіт қарым-қатынас орнатуға, ішкі бірлік пен татулықтың беріктігіне қызмет еткен хан-сұлтандар, батырлар мен би-шешендер. Аталмыш қаһармандардың бойына аңыздар халықтың өзі қалаған саяси танымын, көңілі сүйген мінез-құлықын, армандаған іс-әрекеттері мен асыл қасиеттерін жинақтайды.

Қазақ хандығының пайда болуы мен оның ел, мемлекет болып қалыптасу тұсындағы тарихи оқиғаларға байланысты туған аңыздарда ғұмырнамалық тұтастану мен бір орталыққа тұтастану құбылысы айқын көрінеді. Аталмыш көркемдік құбылыстың түрдің өзге тұтастану құбылысынан айрықша көрінуі аңыздың жанрлық ерекшелігіне байланысты туындаған. Себе-

бі ақпараттық және танымдық функциясы күшті аңыздың басты мақсаты – өмірде болған нақты оқиға мен тұлға жайында хабар-дерек беру, тағылым қалдыру. Сондықтан аңыздарда қаһарманның фольклорлық өмірбаянын құрайтын ғұмырнамалық тұтастану мен халықтың мемлекетшілдік санасымен тығыз байланысты бір орталыққа тұтастану құбылыстары айқын орын алған.

Кейіпкердің туғанынан өлгенге дейінгі өмірін фольклорлық дәстүр арнасында баяндау *ғұмырнамалық тұтастану* деп аталады. Ел қорғанышы болған «сүйікті батырдың өміріне деген халық ынтықтығы, қалай туып, қалай өскенін, қалай үйленгенін білгісі келетін ықыласы» негізінде дүниеге келетін ғұмырнамалық тұтастану «фольклордың бар қуатын, көне мифология мен ескі нанымдарды, тұрақты мотивтер мен сюжеттерді мейлінше мол пайдаланады» [236, 185 б.].

Қазақ тарихи аңыздарында, әсіресе, XVIII ғасырдың қаһармандарын, атап айтқанда, Абылай хан, Сүйіндік Олжабай, Шақшақ Жәнібек, Қаракерей Қабанбай батырлардың бейнесін сомдалуында ғұмырнамалық тұтастану құбылысы байқалады. Ғалымдардың айқындауынша, көркем тізбектегі өмірбаян, яғни ғұмырнамалық тұтастану типологиялық сипатта болып, бірнеше бөліктен тұрады. Олар: перзентсіз ата-ана, болашақ батырдың ерекше тууы, оның тез өсіп жетілуі, алғашқы ерлігі (батырлық ойыны), үйленуі, қаһармандық істері, қартаюуы [236, 185 б.].

Эпостық шығармаларда тұрақты сақталатын бұл бөліктер аңыз қаһарманының барлығында бірдей орын алмаған. Айталық, XVIII ғасырдың басты қаһармандарының бірі Абылай хан туралы эпикалық сарындағы аңыздарда көркем тізбекті өмірбаян біршама тұрақты сақталған.

Абылай хан туралы аңыздарда тұтастанудың мынадай кезеңдері бар:

- а) ата-анасыз қалып, жетімдік көруі;
- ә) лақап есіммен кісі қолында тұруы;
- б) алғашқы ерлігі;

в) қаһармандық істері (жорықтары);

г) қартаюы (өмірден өтуі).

Абылай туралы аңыздарда қаһарманның ата-анасы перзентсіз жүруі, оның ерекше жағдайда дүниеге келуі, тез өсіп жетілуі сынды кезеңдері жоқ. Аңыздарда аталмыш көркемдік тізбектің орын алмау себебі, біріншіден, ол аңыздардың фольклорлану сатыларынан толық өтіп үлгермегені, екіншіден, ол кезеңдерді сүйікті қаһарманды дәріптеудің екінші бір түрі – кейіпкердің жетім қалуы алмастырған. Болашақ билеушінің әкесі жау қолында немесе өзі адал қызмет еткен әміршінің жазықсыз жазалауынан қайтыс болып, қаһарманның жетім өсуі – кейіпкерді ерекше тосын жағдайда дүниеге келтірудің феодалдық дәуірдегі бір тәсілі [167, 24 б.].

Абылай туралы аңыздарда түзілген ғұмырнамалық тұтастану түркі-моңғол тарихында ерекше із қалдырған тұлғалар – Оғыз қаған, Шыңғыс хан, Едіге батыр жайлы аңыздарда да кездеседі және олар типологиялық тұрғыда бір-біріне ұқсас келеді. Біздің тарапымыздан Абылай туралы аңыздардағы тұтастану құбылысы арнайы зерттелген болатын [47, 117 б.].

XVIII ғасырдың қаһармандары арасында Олжабай, Қаракерей Қабанбай, Шақшақ Жәнібек сынды батырлар туралы аңыздарда да тұтастану құбылысының кейбір бөліктері орын алған. Әсіресе, болашақ батырдың жастық шағындағы кезең белгілі бір көркемдік желімен түзіледі. Мысалға Олжабай батыр туралы аңызды алайық. Олжабай батыр әкесі Толы би Үргеніш, Қоңырат еліндегі нағашыларына кеткенде дүниеге келеді. Шешесі Айбике күйеуі жоқта боснған соң, атын «Олжабай» қояды. Олжабай аламастың асылындай болып өседі. Өз қатарлы балаларды бір-біріне түйіп, үлкен күштілік танытады. Бір күні оның Құлынкөк дейтін жүйрік атын қалмақтар елге шапқанда алып кетеді. Олжабай он төртке толғанда әкесі Толы би оны нағашысы Қаракерей Қабанбайдың Нарқызыл атты тұлпарының еңсінен туған Тайбурылды қалауға жібереді. Сол сапарда орман ішінде қабыланмен кез-

десіп, ержүректігінің арқасында аман қалады. Нағашысының еліне барған Олжабай Қабанбай батырдан Тайбурыл тұлпар мен ақсауыт киіп қайтады.

Бұл аңызда ғұмырнамалық тұтастанудың мынадай бөлшектері бар:

- а) батырдың тосын жағдайда дүниеге келуі (Олжабайдың әкесі нағашысы Үргеніш, Қоңырат еліне кеткенде дүниеге келеді);
- ә) ерекше өсуі (өзі секілді балалардың ортасында алыс-жұлыста, ешкімге дес бермейді);
- б) болашақ батырдың өзіне тұлпар іздеуі (он төрт жасында нағашысы Қаракерей Қабанбай батырдың Нарқызыл аттың енесінен туған Тайбурылды қалауға аттанады [53, 170–171 б.].

Ғұмырнамалық тұтастанудың кейбір белгілері Қожаназар баласы Жидебай батыр туралы аңыздарда орын алған. Шешеден айырылған Жидебай «бойы бір қарыс» тоқалдың қолында өседі. Оның алты ұлы болады. Тоқал үй ішіндегі жұмыстың барлық ауыртпалығын Жидебайға жүктеп мойына артып қояды: «Тезек, су, от жағу – бәрі Жидебайдың мойынында. Ол күнде көшершілік қандай көп, күнде көш. Күнде үй тігіліп, уық бауы байланатұғын болса, аяқ астына төсеп, бой өсіруге Жидебай дап-даяр» [119, 140 б.]. Мұнымен қоймай тоқал шешесі астың тәттісін өз балаларына беріп, Жидебайды шеттетеді.

Жидебай батыр туралы тарихи аңыздарда ғұмырнамалық баянның жетімдік, аға батырдан қамқорлық табу сынды кезеңдері бар. Бірақ Жидебайдың жетімдігі өзгешелеу. Ол атадан айырылмайды, шешеден айырылып, әділетсіздік пен шеттетуден жапа шегеді. Аңыз патриархалды қоғамдағы ата еркі дәуірінің тегеуіріні әлсіреп, отбасында әйел баласының салмағы арта бастаған кезеңінен хабар береді. Аңыз ер кісінде бірнеше әйел болған қазақ қоғамының отбасындағы шындықты баяндай отырып, болашақ батырдың қиындықпен өткен балалық шағынан хабар береді. Аңыздағы тағы бір ерекшелік – болашақ батыр аға батырдан өзіне лайық

тұлпар алмайды, оның есесіне, батырдан кие алады. Бұл жерде батырлардың тұлпар ауыстыру немесе сыйлау арқылы ағайын (анда болудың бір түрі – А.Ә.) болуды қолдаушы кие беру арқылы алмастырып тұр.

Тарихи аңыздардағы ғұмырнамалық тұтастану құбылысының бір балаға зар болған перзентсіз ата-ана, болашақ батырдың қарапайым малшы болып өсуі, оның аға батырдан өзіне лайық тұлпар алуы сынды кезеңдері Нәрікұлы Шора батыр туралы аңызда орын алған.

Нәрік батырдың өзінен туған баласы болмайды. Бір баланы асырап алып, оның атын Құл Шора қояды. Бірақ «кісі баласы кісендесең де тұрмас» деп, жасы тоқсанға келсе де көп мал беріп, кедейдің қызы он алты жасар Меңдісұлуды алады. Меңдісұлу Нәрік батырға адал жар болып ұл тауып береді. Құл Шора інісінің атын Шора қояды. Аға-іні болып өмір сүреді.

«Қартайғанша бала көрмей тарығып жүрген» Нәрік батыр Шораның ер жеткеніне асығып: «үйде тұрсам уақыт өтпес, түрікпен жұртына барып ат-тұрмаң, қару-жарақ істетіп келейін» деп үйден аттанып кетеді. Сол кеткеннен Нәрік жеті жыл жүреді. Аман-есен келгеннен кейін балаларына қыз айттырмақ болып Құл Шораны ертіп аттанады. Кіші Шора қой бағып ауылда қалады. Қой бағып жүрген Шораға қырық жолдасымен қалмаққа жорыққа барып, жолдастарынан айырылып келе жатқан Қырым батыр жолығады. Шора Қырым батырға қой сойып, қонақ қылып күтеді. Қонақасын жеп болғаннан кейін Қырым батыр Шораға: «Шырағым, мынау аттардың арасынан қалаған атыңды алып қал», – дейді. Шора: «Мынау қырық атыңыздың ішінде мен мінетін көрінбейді. Маған қисаңыз, мынау астыңыздағы кер атыңызды беріңіз», – дейді. Қырым батыр оған: «Шырағым, саған ат қимастық істемеймін, бірақ жасымнан мініп жау жаулаған кәрі жолдас болған ат еді, мұның бір туған інісі бесті бір кер ат бар, мұнан артық болмаса кем емес, соны алып кет», – дейді. Шора батыр әкесі істетіп әкелген ат-тұрманың, қару-

жарағын тағып Қырым батыр сыйлаған Таспагер тұлпарды алуға аттанады. «Жау жаулайтын Таспагер атты» алып келген Шора батырдың тұлпарын әкесі Нәрік батыр сынайды. Нәрік Шораның тұлпары нағыз батырға лайық ат екеніне көзі жетеді [79, 330–334 б.].

Болашақ батырдың балалық шағы кезеңіндегі тұлпар таңдап алуы, атақты батыр, би кісілерден бата алуы сынды кезеңдер Шақшақ Жәнібек батыр туралы аңыз әңгімелерде кең суреттеледі. Аңызда Жәнібекке атасы Шақшақ бірнеше өсиет қалдырады. Атасы баласына өзіне лайық тұлпарды (жиен құрықты) нағашысы Бектас Қарабиден алуды және Найман Абыл қартқа, Соқыр Абыз билерге арнайы сәлем беруді аманат етеді. Жәнібек атасының өсиетін орындау мақсатында Қаратауды жайлап отырған нағашысы Бектас Қарабиге барып, «жиен құрығын» алады. Нағашысы оған он екі мың үйір жылқының ішінен бесті шыққанша жүген-құрық тимеген асау күреңді сыйға тартады. Асаукүреңді Жәнібек он бес жыл жауға мінеді.

Нағашысынан «жиен құрығын» Жәнібек Бірқазан көлінің маңын жайлап отырған 126 жасар Найман Абыл қартқа сәлем беріп келеді. Найман Абыл Еңсегей бойлы Ер Есім ханның тұсында Жәнібектің бесінші атасы Аманжолмен жорықтас болған батыр кісі екен. Қарт батыр Жәнібекке өз батасын береді.

Абыл қарттан шыққан Жәнібек Сыр бойын жайлап отырған Соқыр Абызға сәлем бере келеді. «Көлденең көк аттыға қолын жайып бата бере бермейтін» Соқыр Абыз Жәнібекке ықылысы ауып, бата береді. Одан әрі болашақ батыр Ақсақал Тәуіп деген жерде отырған Керей Тайған биге соғады. Керей Тайған би Жәнібекке үзеңгілес серік болатын құрдас жинап беріп, ол да батасын береді [164, 19–24 б.].

Бұл аңызда ғұмырнамалық тұтастанудың бір бөлшегі – батырдың балалық шақ кезеңін тұтастай суреттей келе оның келешектегі батыр әрі би болған бейнесін сомдауға қызмет етіп тұр. Жәнібектің нағашысына баруы батырға лайық тұлпарды алуына әкелсе, Най-

ман Абыл қарттың батасы – үлкен батырдың кіші батырға көрсеткен қамқорлығы. Бұл жерде кіші батырға көрсетілетін қамқорлықты «бата беру» ғұрпы алмастырып тұр. Еңсегей бойлы Ер Есім тұсында батыр болған Абыл қарттың бата беруі болашақ батыр Шақшақ Жәнібектің абыройын асқақтататыны сөзсіз. Батырдың Соқыр абыз бен Керей Тайған билерден бата алуы – оның ел ішінде билік айтқан ел тағдырын шешуге араласқан қызметінің негізсіз болмағандығының белгісі. Ал Жәнібектің бата алған кісілерінің әр жерді жайлап отыруы – қазақ жерінің тұтастығы мен батырдың Үш жүзге аты жайылған абыройының рәмізі.

II тарау. ТАРИХИ АҢЫЗДАР ЖӘНЕ БІР ОРТАЛЫҚҚА ТҰТАСТАНУ КҰБЫЛЫСЫ

XV–XVIII ғасырлар – Қазақ хандығының әрі өрлеу, әрі күйреу дәуірі. Бұл кезеңде бірде хандық шарықтап дәуірлесе, енді бірде ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен әлсіреп, әрі-сәрі күй кешті. Жошы ұлысы мен Моғолстанның күйреген қонысынан жаңадан пайда болған Қазақ хандығында заман талабына бейімделген көшпелі мемлекеттің төл құрылымы өз жалғасын тапты. Батыстан Ресей, шығыстан Қытай империясы «Ұлы далаға» (Н. Гумилев) отаршылдық бұғауын салып, екі жақтан қыса түсті. Қазақ хандығына екі ұлы көршісіне (Ресей мен Қытай) және мұсылмандық Орта Азия хандықтарына мемлекеттік нышандар мен құрылымды таныта білуге, ұғындыруына тура келді.

Мемлекеттіліктің тұтастығын сақтау үшін Қазақ хандығы сыртқы жаулармен кескілескен соғыстар жүргізіп, ішкі саясатта мемлекеттің саяси құрылымын жетілдіретін реформалар жүргізді. Саяси құрылымдағы басты ұстаным ру-тайпалық жүйеден бір орталыққа бағынған мықты мемлекеттілік құру болатын. Көшпелі қазақ хандығының билігіне келген қандай да бір болмасын билеушінің қоғамның саяси құрлымын жетілдірудегі басты мақсаты – бір тізгінге бағынған жүйені орнату еді. Бұл ағым Керей-Жәнібек, Қасым, Есім, Абылай хандардың тұсында ерекше жүрді. Өзге хандардан гөрі аталмыш билеушілердің халық жадында ерекше сақталуының сыры да осында.

Жалпы, ру-тайпалық одақтардың бірігуі арқылы мемлекеттілік құру Қазақ хандығының көне тарихында бірнеше рет болған. Мемлекеттіліктің орталық билігін

хан қолына беріп, ру-тайпалық одақтардың билік алдындағы тепе-теңдігін біршама тең ұстау – негізгі орталықтық нышан болды. Бұл одақтар барлық ру-тайпалардың тең қатысуымен емес, ірі тайпалардың жетекшілігі, саяси белсенділігі, экономикалық күш-қуатының артуы, өсуі негізінде жүзеге асып отырды және ол бірігулер бірыңғай мамыражай, бейбіт түрде өткен жоқ, түрлі қантөгіс, ұрыс-соғыстар арқылы жүріп отырды. Ірі-ірі тайпалар өзінің саяси-экономикалық күш-қуатынан айырылған сәтте ол одақ тарап, ендігі кезекте тарих аренаcына көтерілген екінші бір тайпаның маңында түзіліп отырды.

VI–VIII ғасырлардағы Түркі қағанаты, IX–X ғасырлардағы оғыз-қыпшақ бірлестігі, XIII ғасырлардағы оғыз-қыпшақ бірлестігі, XIII ғасырдағы Шыңғыс империясы, XIV–XV ғасырлардағы Алтын Орда бірлестігі, XV–XVIII ғасырдағы Қазақ хандығының құрылуы жоғарыда аталған себептер негізінде жүзеге асты.

Хандықтың саяси-әлеуметтік дамуы, өркендеу кезеңі, күйреу уақытындағы әр түрлі көңіл күй, арман-аңсар тарихи аңыздардан орын алды. Хандықтың дамуында орын алған саяси-әлеуметтік тарих фольклорлық шығармаларда өз сәулесін тапты. Бірлігі баянды бір орталыққа бағыну жұмыстарын жүргізген билеушілердің қызметі тарихи аңыздарға түсіп, қазақ қоғамындағы түрлі әлеуметтік топтардың бір ханның маңына топтастырады. Хан жанына «елім деп еңіреген» ерлер-батырлар, «елге бай емес, би құт» деген би-шешендер, «Ай, хан, мен айтпасам, білмейсің» деп көмейінен ақыл-нақыл сөздерге толы көркем жыр төккен жыраулар жиналады.

Фольклорда бір билеушінің (әмірішінің) немесе батырдың маңына өзге батырлардың топтасуы *бір орталыққа тұтастану құбылысы* деп аталады. Мәшһүр ғалым В.Я Проптың айтуынша, бір орталыққа тұтастану ру-тайпалық қоғам ыдырап, бір мемлекеттілік орнаған уақытта болады және бір орталыққа тұтастану фольклорлық туындының формалық тұрғыдан өсіп-өркендеуін көрсетпейді, ол ұлттың әлеуметтік, сондай-

ақ сыртқы саясаттағы байланыстарының тарихи өсуінің шығармадағы көрінісін білдіреді [146, 33–34 с.] және ол алғашқы феодалдық мемлекеттілікке тән белгі [146, 53 б.].

Феодалдық қоғамда нығайа түсетін мемлекеттілік нышан-белгілер фольклорлық шығармаларда көрініс табады. Бұрынғы ру-тайпаны «елім-жұртым» деп санап, жаумен айқасатын жеке батырлардың орнына ұлт қамын тұтас ойлайтын хан бейнесі орнығады. Ел қамын жеген жеке батырлар, би-шешендер, жырау-жыршылар хан маңына топтастырылды. Сөйтіп хан жанына әлеуметтік жағынан белсенді «үштік» топтасады. Бұл көріністің түп-тамыры сонау көне түркі дәуіріне бойлайды. VI ғасырда Түркі қағанатының қайта көтерілген кезеңінде билік құрған Білге қағанның жанынан батыр інісі Күлтегін, ақылгөй кеңесші Тоныкөк орын алады. Күлтегін мен Тоныкөктің хан жанындағы қызметтері тасқа қашалған жырларда суреттеледі. Күлтегін қағандықты жаудан қорғау және оның ірге тасын кеңейту істеріне байланысты жорықтарда көзге түсіп, ерлікпен қаза тапса, Тоныкөк ханның бірнеше атасын көрген, табғаштардан білім алған ақыл иесі ретінде ханға адал қызмет жасайды.

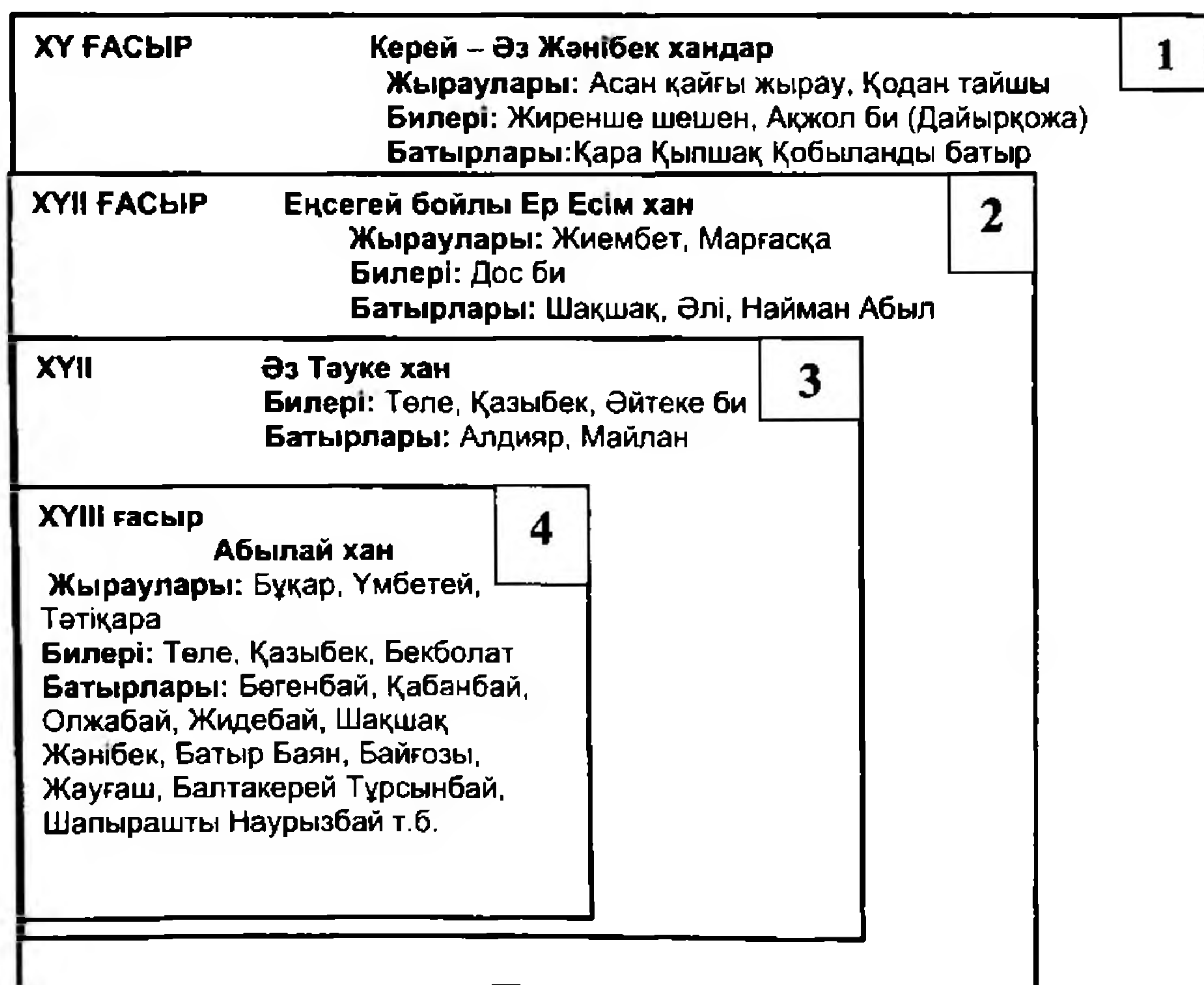
X–XII ғасырларда Сырдария, Жетісу бойында өмір сүрген оғыз-қыпшақ бірлестігі тұсында дүниеге келген батырлық жырларда Оғыз қағанның жанында қария жыршы Ұлық Түрік, Ұйғыр қария ақыл-кеңес беріп отырса, ханның жорықтарында Қыпшақ, Қарлұқ, Қаңлы сынды батырлар ерлік пен айла танытып көзге түседі.

XIII ғасырда тарих сахнасына көтерілген Шыңғыс ханның тарихын баяндайтын «Моңғолдың құпия шешіресі» атты еңбекте ұлы қағанның жанына жиналған түрлі батырлар мен шешендер, жыршылар бейнесі бар. Рубасы батырлар мен билер Шыңғысқа ант берісіп, оны қаған сайлады. Шыңғыстың жорықтарына серік болған Жебе, Сүбегетей, Жалайыр Мұқұлай, Чу мерген сынды батырлар, хан ордасына адалдықты серт етіп келген Чадана [67, 181–138 б.], Менкетү, Қоға [67, 206–208 б.]

сынды шешен кісілер, Арсұғұн қобызшы деген жыршы кісілер бар.

Қазақ хандығы тұсындағы аңыздарда батыр, би-шешен, жыраулардың хан маңына жиналуы түрлі деңгейде көрінеді. Қазақ хандығының құрылған тұсына, яғни тарих төріне қарай бойлаған сайын хан маңындағы батырлардың қатары сирейді, ал хан жанындағы кеңесші, ақылшы жырау немесе би-шешен кісінің отыруы – тұрақты. Ал қазақ фольклоры жиналып, аңыздар жазбаға тіркеле бастаған ХІХ ғасырдан аса алыс емес ғасырларда, атап айтқанда, ХVІІІ ғасырдағы тарихи аңыздардың мазмұнында хан жанындағы батырлардың да, би-шешен, жыраулардың да қатары мол. Бұл көрініс №7 сурет-кескіндемеде бейнеленген.

7-сурет. Аңыздардағы бір орталыққа тұтастану құбылысы

Жаугершілік заманды басынан көп кешірген Қазақ хандығында батырлардың саяси әлеуметтік салмағы

бөлек болды. Қазақтың түрлі руларынан шыққан батырлар – қолына қару алып жауға қарсы майданға шыққан, ерлік танытып, елдің мерейін арттырған, халықтан қол жинап, кек қайтару үшін аттанатын бірден-бір күрескер топ. Батырлар – қазақтың айбыны, мақтанышы.

Батырлардың аты алдымен өз руының арасында шығады. Сондықтан олардың есіміне қоса шыққан руы тіркесе айтылады. Мысалы: Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Шақшақ Жәнібек, Шапырашты Наурызбай, Тама Есет т.б. Олар өзіне қарасты руларды жауға күреске ұйымдастырып, елдің кегін қайтаруға ұмтылады.

Қабанбай елге жар салды,
Аттанбаққа қалмаққа.
Өсікті кеткен қалмақтан
Елдің кегін алмаққа [238, 736.], –

деп жырлайды ХІХ ғасырда қазақ батыры Еспембет туралы дастан жазған Дулат ақын.

Ру ішінде аты шыққан батырлардың ендігі ерлік ісі ел билеуші ханның жанында өтеді. Олар елдің тағдырға сынға түсетін алмағайып жаугершілік кезеңде хан жанына жиналып, беделді әлеуметтік топ ретінде елеулі қызметтер атқарды. Оның хан жанында негізі атқаратын қызметі – жорыққа шығу, елді жаудан қорғау.

Халық аңыздарында батырлар – ерлік, батырлықпен аты шыққан хандардың өзін алғашқы жорыққа алып шығушылар. Тарихи аңыздардың мазмұны бойынша, қазақтың атақты батырлары Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Шақшақ Жәнібектер Төле бидің қолында малшы болып жүрген Сабалақты жорыққа алып шығып, батасын береді, астындағы тұлпарын сыйға тартады.

Батырлардың билеуші жанына жиналуының бірнеше жолы бар:

- хан бастаған жорықта алғаш ерлік көрсетіп, танылған батырлар;
- хан жорығына жолай қосылатын есімі елге таныс батырлар;

- ханның жорыққа аттанамыз деген дабылын естіп, хан қосынына жиналатын батырлар;
- ханның өзі іздеп баруымен қосынға қосылатын батырлар;
- болашақ билеушіні жорыққа алып шығып, оның ерлігіне тәнті болып, ханның жорықтағы сенімді серігіне айналатын батырлар.

Жекебас мүддесінен елдің мүддесін жоғары қоятын халық батырлары ханды арнайы өздері іздеп келеді. Олардың мақсаты – ханға айнымас серік бола отырып елді жаудан қорғау, жаудан елдің кегін алу, күші басым жауға қарсы күш біріктіру. Аңыздарда батырлар ханды екі түрлі жағдайда өздері іздеп келеді. Біріншіден, батырлар ханды жаудан кек алу үшін іздесе, екіншіден, ханның жауға қарсы аттанбақ болған жарлығын естіп, хан қосынына қосылуға келеді. Батырлардың ханды іздеп келуіндегі ең басты мақсат – жауда кеткен кекті қайтару. Мысалы, қырғызда кегі кеткен 15 жасар жас Жауғаш батыр Абылай ханды іздеп келеді:

Сен Сәдірге қылмасам,
Көтіңнен сүргі салмасам,
Арқадағы Абылай ханыма бармасам,
Сөйтіп бір кегімді алмасам, –

дейді батыр.

Аңыздың екінші бір нұсқасында Жауғаш батыр жоңғардың бір ноянын өлтіріп, өміріне қауіп төнген соң қорғаныш іздеп ханға келеді: «Қалмақтардың елді билеп, еңсесін көтертпей тұрған кезінде жоңғардың ноянын қасындағы атқосшымен Жауғаш он бес жасында өлтіріп, өзінің өміріне қауіп төнгеннен кейін әкесі Қырбастың рұқсатымен, Бабалы бидің баласы – Қарпық пен Майлыбай достарымен бірге Арқадағы Абылайға кеткен» [166, №9].

Кейбір атақты батырлар хан жорығына батырлар арнайы келмей-ақ, жолай қосылады. Мысалы, Балтакерей Тұрсынбай ханның алыс жорыққа аттанып бара жатқан жолында кездесіп, ханның серігіне айналады. Батырдың ханның қосынына қалай қосылғанын аңыз былайша суреттейді:

«Абылай хан және бір жорыққа аттанғанда құс ұшпас, құлан жорытпас Бетпақтың сары даласында бір қара ала аттыға кез болды дейді.

– Кімсің? – деп сұрағанда:

– Көн етікті демесең, көпке татыр өзім бар, көн садақты демесең, көпке тиер сөзім бар. Мен – Балтакерей Тұрсынбаймын, – дейді.

– Бәрекелді, атыңа қанық едім, жүзіңе танық едім, батыр. Жорықтас болайық, олжалас болайық, – деді хан» [153, 313 б.].

Хан – қазақ батырларының басын қосушы, елді сыртқа жаудан қорғауды ұйымдастырушы тұлға. XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ қоғамының саяси құрылымына назар салған орыс зерттеушілері халық арасында аты шыққан хандардың, негізінен, елді сыртқы жауға қарсы күресті ұйымдастырушы, жауынгер, батыр болғандығын айтады. Ханның бұл қызметі аңыз-жырларда анық бейнеленеді:

Қазақтың жиып алып қосты басын,
Қалдырмай үлкен-кіші ақылдасын.
Жатыр деп қалмақ елі жеңіс бермей,
Мен салам халқым үшін мал мен басын [207, 14 б.], –

деген жолдардан ханның ел үшін басын қауіп-қатерге тігетін ерлігі мен өрлігінің көрінген.

«Мал мен басын» құрбан етуге дайын ханның жанына жиналған батырлар жауға қарсы жорыққа ханмен тізе қоса аттануға әрдайым дайын:

Тауыңның Арқар деген аты – Құлжа,
Жігіттер, атқа түйе тегін олжа.
Хан Абылай аттанды дегенді естіп,
Келіпті Шанышқалыдан Бердіқожа! [53, 214 б.]

Ханның «жорыққа аттанамыз» деген дабылын ести сала батырлар өзге істі кейінге қалдырып, ханның қосынынан табылуға асығады. Бұл тұста хан мен батыр арасындағы болған реніштер, «күрең қабақ» [207, 377 б.] өкпелер де ұмытылады.

Хан атақты батырлары жиналмай, жорыққа аттан-

байды. Мысалы, Абылай хан атақты батырлар – «Уақ Сары, Баянсыз, Балтакерей Тұрсынбайсыз, Шанышқалы Бердіқожасыз, Көкжарлы Көкжал Барақсыз, Малайсарысыз жорыққа аттанбайды екен» [154, 124 б.]. Ханның сенім артқан батырларының бірі ретінде шұбар атты Найман Бөдес батырдың аты аталады [199, №3]

Ханның сүйікті батырларының бірі Батыр Баянды күткен оқиғаның баянын Шоқан жазып алған тарихи аңыздардың ішінде кездестіреміз. Онда Абылай хан қазақ даласының үстінен Жоңғарияға қарай қашқан торғауыт қалмақтарын шабуға жиналады. Ханның қосынына қазақтың белгілі деген батырларының барлығы жиналады. Бірақ хан жорыққа аттану туралы жарлық бермейді. Батырлар шыдамсыздана бастайды. Соған қарамастан хан Батыр баянды ұзақ күтеді. «Ақыры 540 кісімен келген Баян батыр хан алдына келіп: «Қайда жіберсеңіз де бұйрығыңызды орындаймын», – дейді. Хан қосынына қарап: «Менің Баянды ұзақ күткенімнің себебі осы еді» [69, 221 б.], – дейді

Тарихи аңыздарда елді жауға қарсы күреске ұйымдастырушы хан халыққа аты аса танымал батырларды өзі де арнайы іздеп барады. Мысалы, Абылай Қалдан Сереннің: «Қалмақтан бір сырттан, қазақтан бір сырттан тауып, екеуін жекпе-жекке шығарайық. Менің сырттанымның күші асса, малдан, жаннан Абылай безіп шықсын, біз олжа қылайық. Абылайдың сырттанының күші асса, малдан, жаннан қол жуып, екі қолды төбеге қойып біз шығайық, Абылай олжа қылсын. Уәде осы болсын», – деген шартын орындау үшін «сырттан тауып алуға ел барлап, Шақшақ Жәнібек батырдың ауылына түседі» [119, 42 б.]. Сонымен қатар Абылай «қосын жасап, ту тігіп», қалмаққа аттанған бір жорығына Малайсары батырды ала кету үшін оны арнайы іздеп барады [119, 124–125 б.].

Батырлар мен ханның жорықтас серік болып, қосын құруы – халықтың мүддесімен астасып жатады. Себебі хан мен қарашасы «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған» уақытта ғана ел шетіне жау жақындай алмайды.

Батырлық ерлік істердің түпкі мұраты – елді сыртқы жаудан қорғау, ел тыныштығын баянды ету, бір сөзбен айтқанда, халыққа қызмет ету. Мемлекеттілік сана қалыптасқан дәуірде «халық» деген ұғым мен «хан» деген ұғым бірін-бірі алмастыра алады. «Ханға қызмет – халыққа қызмет» деп бағаланады. Себебі «...хан, біріншіден, халықтың өзін бейнелейді, екіншіден, билікке ие, үшіншіден, өзі батыр. Ең бастысы, ол – мемлекетті сақтаушы» [236, 195 б.], – деп жазады академик С. Қасқабасов.

«Мемлекетті сақтаушы» ханды қорғау үшін батырлар – жауға қарсы қатты қайрат көрсететін, ерлік пен батылдылық танытатын бірден-бір тұлға. XVII ғасырдың атақты батыры, жырау Жиёмбет Есім ханды қалмақтың Бөрі ханы келгенде ерлік пен қайраттылық көрсетіп, жаудың бетін қайтаруға көп жәрдем етеді. Мұны жырау Есім ханға бағыттаған толғауында жырлайды [114, 53 б.]. Толғау қалмақ жорығына қарсы Жиёмбет батырдың қатты қайрат көрсеткенін білдіріп тұр. Қалмақтың тегеуірінінің қатты болғандығы сонша, хан мен сұлтандар қалаға тығылып, жан сақтаған. Жыраулар поэзиясын зерттеген ғалым М. Мағауин Жиёмбет жырлап отырған оқиға қалмақтардың 1620 жылғы жорығы болуы мүмкін деген пікір айтады [217, 63 б.].

Ханның бас амандығы үшін батырлар өз жанын беруге даяр. Олардың ұғымында «хан – елдің берекесі, ал батырлар – қазақтың көп ұлының бірі». Қазақ батырларының бойындағы мұндай отаншылдық сезім «Абылайды Ер Жәнібектің құтқаруы» деген аңызда айқын байқалады. «Қазақ-қалмақтың қанды айқастарының бірінде, – деп баяндайды аңыз, – Жәнібек көп қалмақ құрсауында қалған Абылай ханның аты барлығып қолға түсуге шақ қалғанын байқап қалады. Осы сәтте көк дөненімен жебедей зымырап жау қолына ұран салып, бұзып кірген Жәнібек бірнеше қалмақты қылышымен қағып түсіргенде, жау қолы бытырап қашыпты.

– Мынаны мініңіз, – деп көк дөненін көлденең тартқан жалынды жас жігітке Абылай хан:

– Қарағым-ай, өзің қайтесің? – дегенде, Ер Жәнібек:

– Сіз қол бастаған батырсыз. Басшысы өлсе, қолдан береке қашады. Мен – көптің бірімін. Мен өлсем, қазақтан мен сияқты бір ұл туар, – деген екен.

Жеңіспен аяқталған ұрыстан кейін Абылай өзін құтқарған жас жігітті сұрастырады. Абақ-Керейдегі момын шаруа Бердәулеттің баласы Жәнібек екенін біліп, өзіне шақыртады. Жәнібектің сәлемін алғаннан кейін Абылай: «Басымды жаудан құтқарғанды кім болса да оң тіземде отыратын би тағайындаймын деген сөзім бар еді, – депті. Абылай хан Жәнібекті оң тізесіне отырғызыпты» [239, 194 б.].

Батырлар жорық үстінде ханды қоршаған жаудан арашалап алатын басты тұлға:

Абылайдың мінгені – Айғайсары,
Айғайласып келгенде жердің тары.
Абылайды сан қалмақ қамап жатыр,
Туыңды ала шаба гөр Малайсары! [119, 124 б.].

Ханның басына ауыр істер, қайғы қасіреттер төнген уақытта да батырлар қолұшын беруге, бастарын үлкен қауіп-қатерге тігуге де даяр. Ел басшысы хан тұтқынға түсіп қалған жағдайларда батырлар ханды босату үшін түрлі амалдар жасайды. Атығайлық Жапақ батыр Қалдан Сереннің қолына Абылай ханмен бірге тұтқынға түсіп, екеуінің орнына өзінің тұңғыш баласы Сарыны аманатқа беріп босанып шықса [69, 222 б.], Шапырашты Жапек батыр тұтқынындағы Абылайды қонтайшы ордасына тікелей шабуыл жасап босатып алады [247, №3].

Батырлар жау тұтқынында болған ханның атақ-абыройын қорғау ісінде де тапқырлық пен мәрттік көрсетеді. Абылайдың Қалдан Серенге тұтқынға түскені туралы аңызда қалмақ билеушісі қазақ ханының тектілігін сынау үшін орда ішіндегі жайылған кілемді алдырып тастайды. Ордаға кірген Абылай хан лауазымына лайық орынның берілмегенін байқап, қайда отырарын білмей қысылып қалады. Сонда Еспенбет батыр жібек шекпенін шешіп, ханның аяғының астына

жайып, қазақ билеушісінің абыройын сақтап қалады [174, 248 б.].

Ханның басына жеке қайғы түскенде де батырлар оны бірге бөліседі. Батырлар халық салты бойынша ханға көңіл айтып, оны жұбатады. «Абылайдың бір жақсы көретін баласы өліп, – дейді аңыз, – бас көтермей жатып қалғанда, көңіл айтуға келген белгілі адамдармен еріп хан ордасына кірген Жауғаш орынды жұбату сөз тауып айтып, алғырлығымен ел ағаларының көзіне түседі. Абылай хан жас жігіттің сөзіне риза болып, басын көтеріп, жөн сұрағанда:

Ұлы жүзден келдім,
Елім – Дулат, нағашым Қоңырат.
Руым – Ботбай – Қоралас,
Атым – Жауғаш, –

депті тайсалмастан. Абылай Жауғаштың әңгімелерін естіп, жағдайын әбден түсінгеннен кейін, оны «жолдастарымен бірге күзетшілер қатарына қабылдаған екен» [166, №9].

Билеушіжанындағыбатырларбейнесіндеханбилігіне, қызметіне адалдық анық көрінеді. Онда ханның ел мүддесі мен кегі үшін жүргізілген жорықтарына тұрақты қолдаушы болған қайраткердің тұлғасы сомдалады. Сондықтан да батырдың қайтыс болуы – хан үшін (яғни халық үшін де) үлкен қайғы, орны толмас өкініш. Халық үшін толарсақтан қан кешіп, жаудың қорлығы мен азабына да мойымаған ханды сүйікті батырының өлімі қатты күйзелтеді, көзіне жас алдырады [99, 222 б.].

Тарихи аңыздарда батырдың өлімін ханға естірту елге үлкен сын ретінде суреттеледі. Мұндай сәттерде батырдың өлімін естірту үшін қайғыдан күйзеліп, шарасыздықтан торыққан елге көпті көрген қария жыраулар көмекке келеді.

Қорыта келгенде, батырлардың хандық билік (мемлекеттілік) алдында атқарған қызметі, ел үшін жанын шүберекке түйген жанкештілігі қандай құрметке де болса лайық. Халық батырларды ханның негізгі тірегі деп санайды. Батырларға деген халық ықыласы

Бұқар жыраудың толғауына да түскен. Жырау атақты батырларды бөліп, жарып атап, оларды ханның негізгі тірегі, сүйеніші деп бағалайды [114, 100 б.].

Қазақ Ордасын билеген хандар жайындағы аңыздарда Асан Қайғы, Шалкиіз, Жиёмбет, Бұқар, Тәтіқара, Үмбетей сынды жыраулар бейнесі бар. Олардың белгілі бір тұлғалар мен елеулі оқиғаларға қатысты шығарған толғаулары бізге тарихи аңыздардың мазмұнымен бірге ауызша сақталып жетті. Екінші сөзбен айтсақ, бірнеше ғасырлар бойы авторлық ауыз әдебиеті мен фольклорлық шығармашылық біте қайнасып, қоса дамып жетті. Бұл көркемдік дәстүрлі құбылыс қазақ фольклортануында «авторлық ауызша әдебиет» деген ғылыми таныммен орнықты. Мысалы, ғалым Қ. Өмірәлиев қазақ халқының ауызша жеткен мұраларында авторы сақталған ауыз әдебиеті бар, бұл оны өзге халықтардың фольклорлық мұраларынан ерекшелендіреді деп жазса [240, 21 б.], академик С.Қасқабасов фольклор мен ауыз әдебиеті деген ұғымдардың аражігін ажыратып талдау керектігін ұсынады. «Фольклор, – деп жазады академик ғалым, – атам заманында туып, авторы жоқ, бірден-бірге айтылып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен ауызекі шығармалар екені белгілі. Ал «ауыз әдебиеті» деген ұғым орта ғасырлардағы Қазақстан үшін кәдімгі кәсіби жазба әдебиет рөлін атқарған туындыларды білдіреді. Оның фольклордан басты айырмашылығы – авторлық болуы, мәтінінің біршама тұрақтылығы, шығарма мазмұнының нақтылығы, оның кімге арналғанының (адресаттың) белгілі болуы, сондай-ақ шығарма стиліндегі даралық сипат пен автордың «мені» көрініс беретіндігі. Мұндай ауыз әдебиетін жасаушылар ол кезде, негізінен, жыраулар мен шешендер (билер) болды» [241, 487 б.].

Дей тұрсақ та, авторлық ауызша шығармашылықтың ұрпақтан-ұрпаққа ауысып жетуі фольклорлық мұраға тән технологиялық тізбектен тұратындықтан (ауызша жетуі, уақыттың тезіне түсуі, мәтіннің түрленуі және өзгеруі т.б.) онда фольклорға тән белгілер де сақталып жеткен. Бұл жайында кезінде әдебиеттанушы

ғалым Қ. Жұмалиев тілге тиек еткен болатын. Оның пікірінше, ауызша жеткен жыраулар толғауларының дидактикалық мазмұндағы шығармалары аса көп өзгермей, ал белгілі бір оқиғаларға байланысты айтылған толғаулары біршама өзгерістерге ұшырап жеткен. Мұндай пікірді ғалым Бұқар жырау шығармашылығын талдаған тұсында жазады: «Бұқар өлеңдерінің бәрі жазба түрде емес, ауызша сақталған. Бірақ бұлардың Бұқар жыраудікі екендігіне ешкім күдік келтірмейді. ...Оның негізгі себебі, Бұқар сөздерін тек жыршылар ғана емес, көпшілік білген де, жыршылардың еркін кете беруіне мүмкіндік болмаған. Бұзылмай сақталудың екінші бір себебі, оның сөздеріне тән дидактикалық сарын. Дидактикалық өлең-жырлар ойға, өмірді бақылай келіп айтылған қорытынды пікірлерге құрылады. Қалай қорытуы ақын-жыраулардың таптық көзқарасымен байланысты, олар өмір тәжірибесінен дұрыс та, теріс те қорытынды шығару мүмкін. Бірақ, бұл ойланып айтылған сөздердің тобына жатады. Бұл жайлы дидактикалық өлең-жырларды кез келген айтушылардың өз жандарынан сөз қосып, өзінше өзгертулеріне мүмкіндік бере бермейді. Жырларға тән дидактикалық сарын, айтушылардың белгілі бір шектен шығып кетпеулерін керек етеді» [242, 262 б.], – деді ол.

Олай болса, жыраулар шығармаларындағы дидактикалық толғаулар мен тарихи тақырыпқа арналған толғауларды бір деңгейде қарастыруға болмайды. Белгілі бір жыраудың атына таңылатын кейбір тарихи толғаулардың аңыздық та сыңары бар. Ал аңыздардағы оқиғанының барлығын дерлік нақты тарихи шындық деп қарауға болмайды. Бұл тұрғыда Ы. Дүйсенбаевтың мына бір пікірін келтірген жөн: «...Ауыз әдебиетінде кездесетін аңыз-әңгімелер, тарихи жырлар мен эпостарда кейде халық өмірінде болған үлкенді-кішілі оқиғалар, сонымен бірге жеке адамдардың бейнелері суреттелетіні мәлім. Бірақ бұларға қарап азаматтық тарихтың желісін тартуға я болмас белгілі бір дәрежеде ғылыми қорытынды жасауға үнемі реті келе бермейді. Өйткені, фольклор туындылары ақиқат

бір фактіге сүйенгеннің өзінде көп жылдар өткен соң оған қосындылар жамалады, көбінесе, халық қиялы (фантазиясы) өзінің көксеген арманын қуалып, шындықтан мүлде алшақ кететін жайлар да кездеседі» [243, 21 б.].

Толғау жанрын арнайы зерттеген Б.Әбілқасымов былай дейді: «Толғау создавались и бытовали в устном виде, что является одним из главных определяющих факторов поэтической сущности жанра» [244, 3 б.].

Аталған ғалымдардың пікір-пайымдарын негізге ала отырып біз жыраулардың толғаулары арқылы сомдалған халықтық бейнесін зерттеуде әдебиеттану мен фольклордың тоғысын ұстанатын методология қолданған дұрыс деп есептейміз. Осындай қисынды методология ғана ғылымилығы толық, нанымды тұжырым жасай алады. Сондықтан біздер алдымен толғау авторлары-жыраулардың халық ауыз әдебиетіндегі поэтикалық бейнесіне назар аударамыз.

Көне түркілік фольклорда жыраулар – хан мен батырлардың ақылшысы, кеңесшісі. Бұл бейне олардың көпті көрген қариялығымен және сол қариялыққа тән ел тарихынан көп хабары бар білгірлігінің нәтижесінен туындаған әрі көне жыр-аңыздарға, тарихи жырларға әбден берік орныққан образ. Олар қазақ тарихи жырларында елдің өткенін зерделеген көнекөз шежірешілер ретінде бағаланады. Жыраулар ел аралап, аңыз-шежірелерді жырға қосады. Сондықтан ел тарихын білем деген даңқты тұлғалар өз кезегінде жыраулардың жырын тыңдап өседі.

Жыраулардан тыңдапты,
Шежіресін алаштың.
Көкейіне жинапты
Тарихын көп таластың [207, 336.], –

дейді жас Абылайдың ел тарихын білуге ұмтылған көрінісін суреттеген тарихи жырдың бірі.

Ақын-жыршылардың тарихқа, әсіресе елдің, рудың шежіресіне көп мән беретінін ХІХ ғасырда Ш. Уәлиханов атап өткен. Ол өзінің «Қазақ шежіресі» («Киргизское

родословия») атты зерттеу еңбегінде Абылай ханның тұсында өмір сүрген Шал ақынның қазақтың арғы-бергі тарихын, хандар мен рулардың шежірелерін бір жырға қосып жырлағанын жазады [72, 158 б]. Ақындардың шығармашылығында фольклорлық дәстүрдің сақталып, оның ілгері дамығандығы Қарақалпақстандағы қазақ шайырларының шығармашылығынан да байқалады [245, 19 б.]

Жырау-жыршылар елдің тарихын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған. Жыраулық өнерді ұстанған жыршы кісіге өз елінің тарихын жақсы білуі қажет болған. Атақты жырау Мұрат Мөңкеұлына ұстазы Беріш Есет би: «Ақын боламын, басқамен айтысамын десең, өз елің мен бөтен елдің шежіресін, өткен-кеткен даңқты адамдарын, ел қамын жеген ерлерінің ерлік істерін жақсы біл, тек сонда ғана басқаларды жеңе аласың, онсыз құр ақындық даңқ әпере алмайды» [243, 65 б.], – деп кеңес береді. Ұстазының кеңесін алған болашақ жырау Мұрат ақын ел аралап, қариялар сөзіне құлақ түреді: «Өз елінің өткен тарихына үңіле қарап, ертеде қол бастаған батырлардың қанды жорықтарымен ерлік істері жөніндегі аңыздарды зор ықыласпен құштарлана тыңдайды» [243, 65 б.].

Көпшілік бас қосқан ірі тойларда, ас-жиындарда ақын-жыраулар елдің, ру-тайпаның тарихын жырлап, тарихты білу білімдері тұрғысынан сынға түсетін болған. Олар қазақ ру шежіресінің аса ірі білгірі ретінде саналған. Жыраулардың атақ-даңқы олардың ру шежіресін білуге байланысты көтерілетін болған. Айталық, атақты Қашаған жыраудың алғаш атының танылуына оның Адай мен Таз руының шежіресін жүйрік білуі себепкер болады [246, 174 б.]. Ал Қашағанның тарихты білуіне өзінің ұстаз ақын-жыраулары көп көмек тигізген:

Көзім көрген адамда:
Абыл, Нұрым, Ақтаным,
Осылар еді тақ-тағым.
Осылай деп маған үйреткен
Тарихтың ескі ақпарын [246, 107 б.].

Қашағанның шәкірті Мұрын жырау «Қырымның қырық батыры» жырын ұстаздан шәкіртке қалай ауысқанын былайша баяндаған: «Қашаған жырау: «Мен бұл жырларды Нұрым жыраудан алдым» дейтін. Ал Нұрым жырау: «Бұл жырларды Абыл жыраудан алдым» дейді екен. Абыл жырау: «Бұл жырларды Сыпыра жыраудан алдым» дейді екен» [79, 256 б.]. Олай болса, қазақ жыраулары – батырлық жырларды жырлайтын өнер иелері. Белгілі фольклоршы ғалым Ә.Қоңыратбаевтың жырауларды профессионал айтушылар деп [247, 23 б.] баға беруінде үлкен мән жатыр.

Идеологиялық ұстанымы хандық жүйеге байланған жыраулық поэзияны ақындық өнер ығыстырған уақытта жырау-жыршылар – көне дәстүрді қазақ өнерінде сақтап қалған шығармашылық иелері.. Қазақ зерттеушілерінің бірқатары жыраулар шығармашылығынан «әдебиет тарихының жасын межелеу ғана емес, азаматтық тарихымыздың да көптеген бұлыңғыр жайларының бетпердесін ашу жолындағы қызметі ерекше» [248, 646.], – деп бағалайды.

Қазақ аңыздарында жыраулардың «қазақ тарихының білгірі» ретінде сақталуының сыры да осында. Аңыздар жыраулардың қазақ қоғамында атқарған қызметінің басты белгісін сақтап қалған. «Тарихилық ұғым, – деп жазады Ш. Ибраев, – шығарманың тұтас өзіне ғана емес, оның ішкі құрамдас бөліктеріне, атап айтқанда, образдар жүйесіне, сюжеттік-композициялық құрылымына, көркемдік кестесіне де қатысты» [158, 274 б.].

Жыраулар толғауларына тарихи аңыздар дерегінің арқау болып, жырлануын біздер фольклордағы бір орталыққа тұтастану құбылысының әсерінен деп түсінеміз. Басқаша айтқанда, жыраулардың толғауы тарихи аңыздардан нәр алып отырған. Себебі тарихи аңыздар мен тарихи жырлардағы шындық халықтың саяси және әлеуметтік өмір арнасынан туындайды. Бұлардың сюжетіне шындықта болған оқиғалар арқау болады және ондағы көркем қиял нанымды болып көрінеді [51, 37 б.]. Сондықтан бұл толғаулардың ав-

торы сақталғанымен, оны халықтық тарихи өлеңдер қатарында қарастырған да жөн болар еді. Орыс фольклористикасында халықтық тарихи өлеңдер мен белгілі бір авторға тіленетін өлеңдерді зерттеудің методологиясы белгіленген. Орыс тарихи аңыздары мен өлең-жырларын зерттеген ғалым Н. Криничная тарихи өлеңдердің тақырыбы мен суреттеліп отырған нысанасы, кейіпкерлердің сипатталуы және олардың бір-бірімен қарым-қатынасы, қайшылықтары, орын алған оқиғаларды баяндауы және баға беруі, композициялық тәсілдер мен көріктеу құралдары сынды белгілері фольклорлық дәстүрмен игерілген болса оны халықтық тарихи өлең деп санайды [249, 21 б.]. Мұндай методологияны жыраулар толғауын зерттегенде, әсіресе тарихи оқиғаларды жырлайтын шығармаларға қолдануға болады.

Жыраулар поэзиясында анық көзге түсетін фольклорлық дәстүрдің бірі – атақты хан жанында ақылды, данышпан қария жыраудың орын алуы. Атақты ханның қасына билеушінің балалық шағы мен оның басынан өткен оқиғалардың куәгері ақылшы, данышпан, сәуегей қария жырауды отырғызу, сондай-ақ хан жүргізген жорық-ұрыстарға жорықшы жырауларды қатыстыру – ежелгі фольклорлық тұрақты дәстүр. Бұл дәстүр туралы фольклоршы ғалым Е. Тұрсынов былай дейді: «Қазақ жыраулары хан ордасында жүріп мемлекет басқару ісіне тығыз араласқан, хандар мен батырларға, бүкіл халыққа ақыл-өсиет айтқан, болашақты болжап, істің жөнін нұсқап жүрген дуалы ауыз, ақылгөй кеңесшілері, хандар мен ерлікпен аты шыққан батырлардың, қолбасшылардың ерліктерін мадақ етіп жыр айтқан жыршылары. Соғыс кезінде жыраулар ханның әскери кеңесіне қатысып, жауынгерлердің рухын көтеріп, жыр айтатын» [250, 158 б.].

Ханның жанында сөз ұстаған жырау-жыршы немесе қария кісінің қызмет атқаруы тұрақты дәстүр түрінде Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі Иолық тегін, Тоныкөк бейнелерінен бастау алады. Түркі қағанатының данышпаны, хандардың ақылшысы Тоныкөк үш

билеушінің-Құтылық, Қапаған, Білге қағандардың жанында әскери кеңесші ретінде қызмет атқарса, Оғыз жырларында дана қариялар – Қорқыт, Ұлық Түрік жыршылар хан ордасындағы келелі кеңестерде тұрақты орын алған. Ноғайлы дәуіріндегі [251, 122 б.] Сыпыра, Асан Қайғы, Шалкиіз, Доспамбет, Қазтуғандар мен Қазақ хандығы тұсындағы Асан Қайғы, Жиёмбет, Марғасқа, Бұқар, Үмбетей, Тәтіқаралардың бірі жорықшы жырау, бірі қария жырау болып көрінеді.

Қазақ хандары жанында тұрақты орын алатын жырау-жыршылардың қызметі ішкі мазмұны жағынан үлкен үш топқа бөлінеді:

1. Үнемі тақ қасында отырып халық мұңы мен бірлігін, хандық биліктің баяндылығын, хан мен батырдың өзара татулығын жыр-толғауына арқау ететін қария жыраулар (Асан Қайғы, Шалкиіз, Бұқар жырау, Үмбетей);
2. Хан жорығына тікелей қатысушы жорық жыршылары (Марғасқа, Ақтамберді, Тәтіқара);
3. Хан билігі халықтық, рулық мүддеге қайшы келген шақта билік иесіне қарсы шығып, оған мойынұсынбайтын жырау-жыршылар (Жиёмбет, Тәтіқара, Көтеш).

Осы қызметтердің негізінде аңыз-жырларда халықтың эстетикалық, салт-ғұрыптық дүниетанымын, саяси көзқарасын, қарапайым халықтың билікке қатысын беретін поэтикалық бейне сомдалған. Жыраулар арқылы халық хандық биліктің қоғамдағы орнына, ханның саяси істеріне баға бере келе, хан саясатының қарашаның мүддесіне қарсы келген тұстарын сынайды, ал оң істерін мадақтайды. Жыраулардың ханға айтқан мадақ жырларында ханның елді жаудан қорғау жолындағы ерлігі мен батырлығы, айбары асқақтатыла жырланып, билік иесінің елдің ішкі саясатында даналықпен атқарған игі істері толғау мазмұнына арқау болады. Жырау бір орталықтан басқарылатын билігі мықты мемлекетті қалаған тұлға, сол күшті мемлекеттің идеологі. Сондықтан оның саяси көзқарасы хан мен қарашаның мүддесімен үйлесім тауып жатады.

Жырау екі жаққа да тиімді саясат көздеп, елдің бірлігі мен татулығына қызмет жасауға ұмтылып отырады. Мемлекеттілік мүддені жоғары қоятын қазақ жырау-жыршыларының бейнесінде оғыз, ноғайлы дәуіріндегі түркілік фольклормен типологиялық тұрғыдан ұқсастығы бар. Олардың хан жанында атқаратын негізгі түрлері мыналар:

ЖЖ – жорықшы жырау;

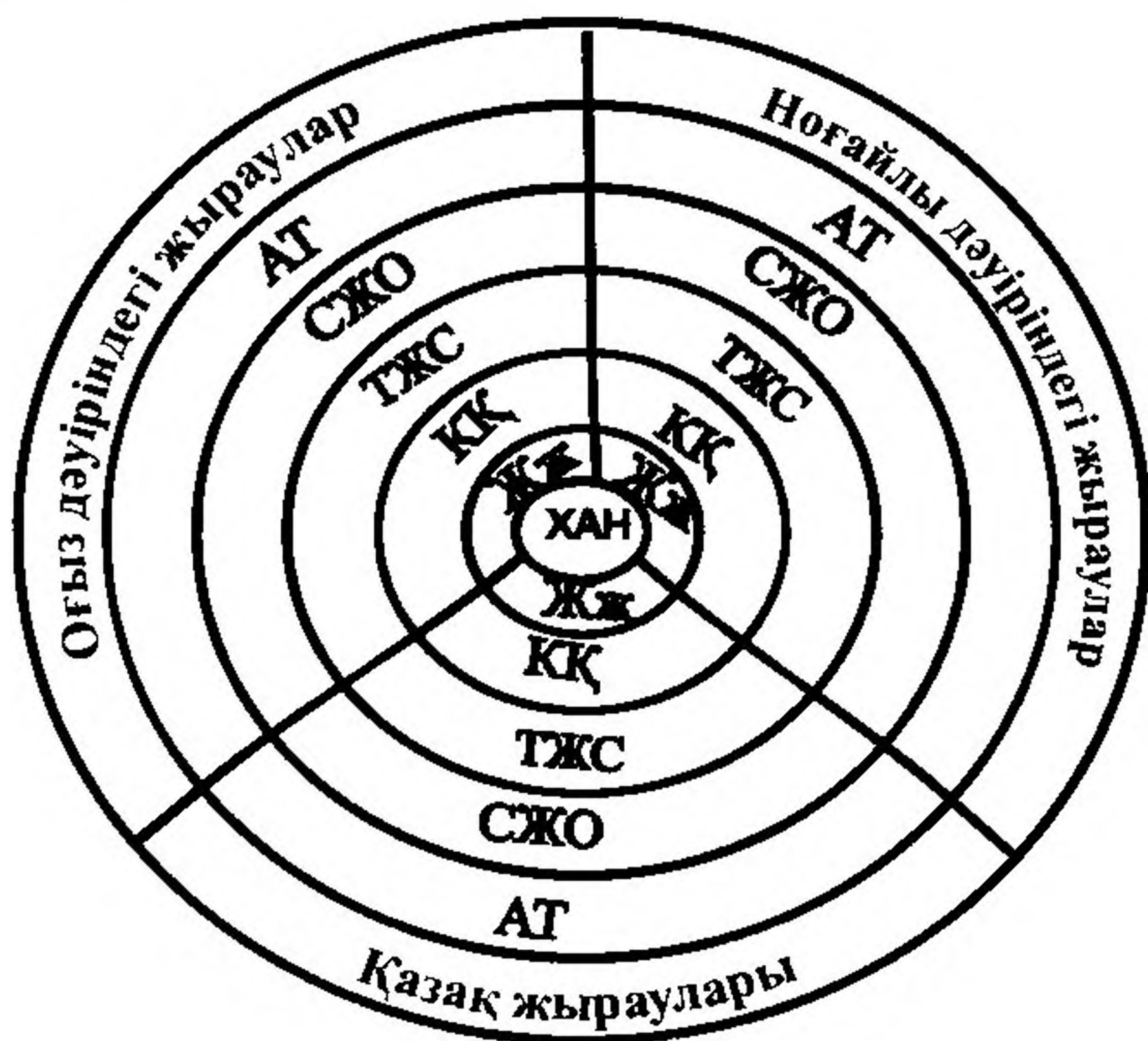
КҚ – кеңесші қария;

ТЖС – түс жорушы, сәуегей;

СЖО – салттық жоралғыны орындаушы;

АТ – арасашы, төреші.

Типологиялық ұқсастығы бар бұл қызметтер 10-сурет-кесіндемеде берілген.

10-сурет. Жырау-жыршылардың хан жанындағы негізгі қызметі

ЖЖ – жорықшы жырау.

Жорық үстіндегі хан жанында жорықшы жыраудың жүруі – көне түркілік фольклордағы тұрақты арна. Бұл түркі-моңғол халықтарындағы шамандықтың түсініктен туындаған. Ертеде бақсы-шамандар ұрыс алдында жыр-

күй толғап, жады тасын ойнатып, сол құдіреттің күшімен әскерге жеңіс алып беруі оқиғалары көне түріктер заманынан бері аңыздалып келе жатыр [180, 82 б.].

Түркілердің соғыс үстінде жай тасын ойнатып, жеңіске жетіп отырғаны ортағасырлық жазба деректерге де тіркелген. Дулатидың айтуынша, Әмір Темірдің жетелермен (көшпелі моғолдармен – А.Ә.) соғысқан бір соғасында оның әскері жеңіліс табады, «себебі жау қулыққа басып, қасиетті тас «сәнг-и жада» құдіретіне сүйенді» [2,67 б.].

Жай тасының сиқырын пайдаланып әскерге тосын көмек көрсету оқиғасы XV ғасырдағы көшпелі Өзбек ұлысының ханы Әбілқайырдың жорықтарын баяндайтын тарихи жазбаларда да көрініс алады. Онда Әбілқайыр хан Әмір Темір ұрпақтары Абу Саид пен Сұлтан Абдаллах арасындағы қақтығысқа араласып, Абу Саидке әскери қосын береді. Жизак даласының үстінде қалың әскер ыстық күнге шыдамай қинала бастайды. Сонда Абу Саид әскеріндегі өзбектер жай тасын ойнатып, нәсер жауын жаудыртады [98, 380 б.].

Көшпелі өзбектер арасында жай ойнатып, шайқас үшін қолайлы ауа райын орнатып жүргендер бақсы екені шүбәсіз. «Бақсы-жыраулар, – деп жазады Ә.Марғұлан, – жаугершілік кезде қолбасшының қасында болып, қобызға қосылып, азынатып жауынгерлік дәстүрді жырлайтын болған. Әскер жауға аттанарда оларға рух беріп, қобызбен күй тартады. Соғыс үстінде жай (жада) тасымен күн жайлатып, ашық күнде «қар жаудырып, боран соқтыратын» болған» [252, 224 б.].

Бақсы шамандардың сөз бен тылсым күш арқылы жорық барысына ықпал ете алатын функциялары уақыт өте келе хан жанындағы жорықшы жырау-жыршыларға ауысады. Жыраулар ұрыс алдында бұрынғы өткен аталардың ерлік істерін баяндайтын жырларды айтып, жауынгерлердің рухын көтерген [253, 45 б.]. Жорыққа бақсы-шаманның функцияларын қабылдаған өнер иесінің жүруі жауынгерлер арасында ұрыстың жеңіспен аяқталатынына сенім орнатады.

Оғыз жыраулары (ОЖ) +ЖЖ – Оғыз жырларында

Қорқыт жырау – батырларға бата беруші қария. Үлкен батырдың кіші батырға бата беруін ескеретін болсақ, Қорқыттың жорық жыршысы болғаны да сөзсіз. Сонымен қатар Оғыз қағанның жорықтарында қасында болатын Ұлық Түрік сынды жыршы бар [202, 208 б.]. Бұл есім Шыңғыс хан туралы аңыздарда да кездеседі. Онда ол Шыңғыс ханның сыйлы әмірлерінің бірі ретінде ханға Жошының өлімін естіртеді.

Ноғайлы жыраулары (НЖ)+ЖЖ – Түркі фольклорында ноғайлы дәуірі – ерлік пен бірлік жарасқан елдіктің жарасым тапқан кезеңі. Ноғайлы кезеңінде билеушінің жанынан табылатын жорықшы жырау ретінде Қазтуған мен Доспамбетті атауға болады. «Айдаса – қойдың көсемі, сөйлесе – қызыл тілдің шешені» Сүйінішұлы Қазтуған – ерлік істерді мадақ еткен жырау. Башқұрт аңыздарында Қазтуған – Қарақыпшақ руынан шыққан батыр әрі жыршы [112, 63 б.]. Қарақалпақтар арасында Қазтуған «Қаһарман шайыр», яғни қазақша ұғыммен айтсақ, *батыр ақын* деп те аталады.

Ноғайлы дәуіріндегі көрнекті жорықшы жыраулардың бірегейі – Доспамбет. Жорықшы жырау толғауларынан ерен ерлік пен асқан өрліктің рухын көре аламыз. Ерлік пен жорықты жырлау – Доспамбет толғауының негізгі сарыны. Жырау қас батырлар сынды жорық үстінде қайтыс болады [114, 32–34 б.].

Қазақ жыраулары (ҚЖ)+ЖЖ – Қазақ хандарының жанында жыраулық пен батырлықты өміріне серік еткен тұлғалар бар. Еңсегей бойлы Ер Есім ханның жанындағы Жиёмбет пен Марғасқа сынды жорықшы жыршылар ханның жорықтарына қатысып, өздерінің ерлігі мен батырлығының арқасында хан сеніміне кірген кісілер.

XVII ғасырдың атақты жырауы Жиёмбеттің Есім ханға айтқан толғауынан оның жорықшы, жауынгер батыр екенін анық аңғаруға болады [114, 53 б.].

XVII ғасырда өмір сүрген делінетін Марғасқа жырау да Есім ханның Тұрсынға жасаған жорығының тікелей куәгері және «ант атқан» Тұрсынды тұтқынға алған кісі болып көрінеді.

Жорықшы жыршылар ұрыс, соғыс үстінде сарбаз-

дардың рухын көтеру үшін жыр толғайды. Тәтіқара жырау Абылайдың әскери қосынында болып, ханның жорығына қатысады. Ол ұрыс үстінде жауынгерлер қысылтаң хал кешкенде, оларға жыр жолдарымен дем беріп отырған.

КҚ – кеңесші қария.

Жыраулардың бір қатары жорық үстінде хан жанынан табылса, енді бірі жасы келген қария кісі ретінде хан ордасында ақылшы, кеңесшілік қызмет атқарады. Аңыздарда хан жанындағы қария жыраулардың қатары қалың.

ОЖ+КҚ – Оғыз жырларында ханға өз кеңесін айтып отыратын Қорқыт, Ұлық Түрік сынды қария кісілер бар. Олар туралы жыр аңыздар былай дейді:

а) «Оғыз тайпаларында Қорқыт ата ең қиын деген мәселелерді шешкен. Қандай ғана қиын іс болмасын Қоқыттың кеңесін алмай, ел ешбір жұмысқа қол ұрмаған. Ел оның барлық өсиетін бұлжытпай орындаған» [194, 7 б.].

б) «Оғуз қағанның жанында ақ сақалды, мұз шашты, шексіз өнерлі бір қарт кісі бар еді. Ақылы тура бір ер еді» [202, 208 б.].

НЖ+КҚ – Тоқтамыс ханның ақылшысы, «Аузында отыз тісі босаған, сұп аяқты, сұп бөрікті» Сыпыра жырау – тоғыз ханды көрген қария кісі [169, 59 б.]. Едіге батыр тоғыз жолдасымен хан ордасынан кеткен уақытта Тоқтамыс кеңес сұрау үшін ноғайлыдан ақылды кісі таппай «Ноғайлының ауыр жұрты абдырап, айланып» қиналғанда, 180 жас жасаған, жағын жібекпен тарттырған «Сұм аяқты, сұп бөрікті Сыпыра сынды сұм жырауды» алдырады. Қария жырау:

Мен қартыңмын, қартыңмын.

Не көрмеген қартыңмын! [169, 92б.], –

деген жолдармен толғауын бастап, ханға кектеніп кеткен Едігені елге қайтар деп ақыл айтады. Бұған қоса Ноғай халқының эпостық жырларында Сыпыра жырау болашақ билеуші Едігенің шыққан тегін білетін бірден-бір кісі [64, 62 б.].

Әз Жәнібек ханға өкпелеп, халыққа қоныс іздейтін Асан Қайғы да қария кісі: «Жәнібек хан дегеніне жетіп тұрған кезінде Асан Қайғы 95-ке келген кезі екен» [107, 510 б.]. Әз Жәнібектің ақылшысы, «Ноғайлының қорғаны» [79, 195 б.] Асан Қайғы халық арасында «бұл қария қашанда ханға жағынбай, жарамсақтанбай тура сөйлеуші» [217, 29 б.] еді деп аңыздалады.

ҚЖ+КҚ – Қазақ хандарының жанындағы жыраулардың арасында қария, ақылшы дана кісі – Бұқар жырау: «Орта жүз арғындағы төртуыл Қаржас Алтын-торыдан шыққан Қалқаман батырдың баласы Бұқар жырау атанған қария тоқсан үш жасында Абылай ханның алдында жыр толғаған. ...Сол Бұқарекең Абылай ханға айтқан екен: «Сенен бұрын жеті ханды жебеледім. Еңсегей бойлы Ер Есім ханға да жолдас болдым. Сен оның түсінігіне де жарамайсың», – деген екен [53, 190 б.].

Бұған қоса, қария Бұқар – Абылайдың бала күнін («Сені мен көргенде, Тұрымтайдай ұл едің») көрген, Едігенің шыққан тегін білетін Сыпыра жырау секілді ханның шыққан тегін білетін жалғыз кісі («Оны да көрген жерім бар, Жаныс Қарабайдың қолында Түнде туған ұл едің»). Сонымен қатар ол – хан өмірінің белгілі бел-белестеріне куә болған («Елу жасқа келгенде, Үш жүздің баласының атының басын бір кезеңге тіредің»), о дүниеге сапар шеккен Абылайдың соңғы тілегін тыңдаған, хан өліміне қайғырған («Үш жүзден үш кісіні құрбан қылсам, Сонда да қалар ма екен қайран жаның-ай?») жырау.

Атаеркі (патриархат) дәуірінде туған шығармалар мазмұнындағы жақсы істердің жанында, хан ордасындағы ақыл-кеңесте қария кісінің тұрақты бой көрсетуі – фольклорлық көркем шешім. Өйткені көпті көрген дана қария – патриархалды-рулық қоғам эстетикасынан туған көркем бейне. Халықтық эстетиканың танымында, қария кісі – ақыл-ойдың асыл қазынасы. Бұқар жырау сөзімен айтсақ:

Қариясы кімнің бар болса,
Жазулы тұрған хат болар [114, 103 б.].

Жыраулар үшін де көне көз, «кәрі құлақ» қариядан естіген шежіре мен аңыздар – негізгі дерек көзі:

Осы бір сөздер көңіліме
Бұрынғы өткен үлкеннен
Қағида болып қалынған
Шежіре болып жазылған.
Бұрынғы қарт адамның сөздерін
Құлағым естіп, көргенін
Осылай құралды жерге келгенде,
Шығарып жүрмін жарыққа [246, 100 б.], –

деп жырлайды Қашаған жырау.

Хандық қоғамның саяси жүйесі сахнаға шығарған қызмет пен қариялықты бойына сіңірген жыраулар хан алдында тікелей, қаймықпай үн қата алады. Елдің мүддесін қорғайды. Елге Жерұйық іздеген «Ноғайлының данасы» Асан Қайғының ханға қатқыл сөйлегені секілді Бұқар жырау да Абылай ханға «жаулық жолын сүймей», соғыспай, елді Жиделі Байсынға көшіруге ақыл етеді.

Бұқардың ханға айтқан толғауында Асан Қайғының Жәнібек ханға «қарадан қатын алдың» және «құладыңға қу ілгізіп, тектіні тексізге қор қылдың» деп ренжитін өкпесінің ізі және ол текті мен тексізді қосуға да қарсы

Қалың бұқараның атынан сөйлейтін Бұқар жырау кей тұста хан көпшіліктің тілегін тізеге салып тыңдамай кетсе, ашу көтеріп, оған қариялығын алға тартып, қарттығын «бұлдап», ханды жөн іске бұрмақ та болады. Ол ханға өзі айтқан ақылын алмаса, ордадан кететіндігін (Асан Қайғы жырау секілді) де ескертіп отырады:

Бұқар жырау үшін ең маңызды мәселе – ел бірлігі мен тыныштығы. Сондықтан ол мал мен жер үшін болатын дау мен егестен аулақ болуды үгіт-өсиет етеді [114, 90–100 б.].

Қорыта келгенде, хан жанындағы кеңесші қария – патриархалды рулық қоғамның саяси-әлеуметтік жайкүйіне негізделген, халықтық дүниетаным мен салт-санаға байланысты сомдалған поэтикалық образ. Ол қалың бұқараның билікке қатысын, ықпалын білдіреді, сонымен қатар халықтың ханға тікелей айтқысы

келген тілек-аңсарын, сондай-ақ хандық билік пен қара бұқараның тілегі бір арнадан тоғыса тұтасқан бірлігін бейнелейді.

ТСО – түс жорушы, сәуегейлік.

ОЖ+ТСЖ – а) «Баят руында Қорқыт ата дейтін білікті, сәуегей адам болыпты. Тәңірі зердесіне салған соң, оның барлық болжамдары қатесіз болған» [194, 76.], – дейді «Қорқыт ата кітабы».

б) Оғыз қаған туралы көне жырларда Ұлық Түрік атты сәуегей қария кісі бар. Ол ханның болашақта істер ісін түс көріп біліп, оны жориды. Жыр мұны былайша жеткізеді: «Улұғ Түрүк күндерде бір күн ұйқыда бір алтын жай көрді, тағы да үш күміс оқ көрді. Бұл алтын жай күн шығар жерден күн батар жерге дейін тиіп тұр еді. Ал үш күміс оқ сол түстікке қарай кетіп (атылып) бара жатыр еді. Оянған соң түсінде көргенін Оғуз қағанға білдірді. Тағы да айтты:

Ай қағаным! Саған жасар жас болсын ұзын,

Ай қағаным! Саған берер төре болсын түзін.

Маған Көк тәңірі берді түсімде – келтірсін,

Талай тұрар жерді ұрығыңа бердірсін! – деп айтты» [202, 208 б.]

НЖ+ТСЖ – Ноғайлы жырларындағы Сыпыра мен Асан Қайғы болашақта не болатынын күні бұрын білетін сәуегей кісілер.

а) Тоқтамыс ханның қастығын біліп қойып, ашуланып кеткен Едігенің ісінен кейін Сыпыра жырау хан алдында мынадай сәуегейлік айтады [169, 61 б.];

б) Әз Жәнібек ханның жанындағы Асанның да басты қасиеті – алдағы заманда не боларын біліп, болжап отыратын сәуегейлігі.

ҚЖ+ТСЖ – Қазақ жырауларының арасында сәуегейлік қасиетке ие жырау – Бұқар. Бұқар хан жорығының бағытын анықтауға жәрдемдеседі: «Абылай хан жорыққа аттанбақшы болса, Бұқарекенді алдырып, жұлдызың оң ба деп, Айдың, Күннің сәтін сұрайды екен. Сәде көріп беріңіз дейді екен» [53, 190 б.]. Бұқар еншісіне ханның көрген түсін жору, елдің болашағына сәуегейлік айту сынды істер тиген.

Сәуегейлік, түсімелдік (түс жору) қасиеті бар кісінің айтқанына сену – әлемдегі халықтардың барлығында бар сана құбылысы. Көне замандарда ел басқарған билеушілер сәуегей кісілерді жанына ұстап, олардың қызметіне сүйеген. Геродот тарихында скифтер патшасы өзін әлдебір нәрсе мазалаған жағдайда сәуегейлердің қызметіне жүгінетіні жазылған [120, 256 б.].

Жыраулардың хан жанында атқаратын басты қызметтерінің бірі – сәуегейлік. Фольклорлық шығармада жырауға мұндай қызмет атқару «құқығы» оның бойындағы ерекше қасиеттерге құрмет негізінде туған. Ол құрмет халық ұғымындағы шамандық түсініктердің негізінде сомдалғандықтан, жыраулар бейнесінде бақсының кейіпі сақталған. Себебі болашаққа сәуегейлік айту – шаман дінінің басты өкілі бақсының негізгі қызметтерінің бірі. Болашақты болжап, сәуегейлік айту мотивінің түп негізі – бақсының басты функциясынан бастау алатыны сөзсіз. Бақсы – көк тәңірінің жердегі өкілі, тәңірімен тілдесіп, оның әмірін жер бетіне жеткізер ерекше қасиетке ие кісі. Бақсылардың болжауына ел билеушілері құлақ асып отырған. XIII ғасырда Моңғол империясына Ватиканнан арнайы елшілікке келген миссионер Г. Рубрук Мөңке ханның аузынан «Мы верим, что существует единый Бог, которым мы живем и которым мы умрем, и мы имеем к нему открытое прямое сердце. ... Он дал нам гадателей, и мы исполняем то, что говорят нам, и живем в мире» [254, 154 с.], – деген сөзін естіген.

Тәңірден Темучинге жержүзінің патшалығы тигенін халыққа жеткізген Көкше бақсы – әрбір кезеңде жазбаға саяхатшылар мен шежірешілер жазбаларында аталып өтетін «құпия сырларды ашып, болашақта не болатынын болжап [254, 167 б.], «тәңірімен сөйлесіп» [12, 59 б.] келетін қасиеттерге ие кісі.

XIX ғасырда қазақ фольклорын жинаушы Ш. Уәлиханов: «Қазақтардағы алдын ала болжаушы сәуегейді бақсы дейді. Бақсылар алдын ала болжап айтатын болжамын өздерінің рухы атынан айтады. Бақсылар алдын ала хабар беріп тұратын, болжайтын рухтарын

кейіннен келген мұсылман дініне ыңғайластырып *періште* деп те атайды» [255, 211], – деп түсініктеме берген еді. Хан жанындағы кеңесші қария жыраулардың түсемелдік, сәуегейлік қасиеттері осы бақсылықтан бастау алады [256, 14 б.], – деп жазады В. Жирмунский.

Қ. Жұбанов қазақ арасындағы күйші, өлеңші өнерпаздардың шығу тегін ертедегі шамандар қызметінен шығарып таратады: «Алғашқы әзірде қобыз немесе басқа түрлі инструментке қосып өлең айтып, сол өлеңмен ауруды емдеп басқа түрлі аспап үнімен, сиқырлы істерімен тиісті міндетін атқарып жүрген шамандар бері келген соң қоғам ішіндегі алуан түрлі зиялылардың аты болып кетті» [257, 17 б.].

Көрнекті тілші ғалымның жалпы атаумен атаған «түрлі зиялылардың» бірі – жыраулар. Жыраулардың негізгі музыкалық аспабы – қобыз. Қобыз моңғол-түркі халықтарында киелі аспап ретінде қатты қадірленген. Моңғолдардың арасында қобыздың аса қатты қадірленетінін Шыңғыс хан тұсында өмір сүрген Арғысұн атты қобызшының хан ордасында өткен оқиғасының баянынан байқауға болады. «Моңғолдың құпия шежіресінде» Арғысұн атты қобызшы Шыңғыс Құлан ханымға үйленген тойда мас болып, хан ордасындағы алтын қобызды қорамсағынан алып, бөтен біреулерге беріп кетеді. Қаған қатты ашуланып Арсығұн қобызшыны сөзге келтірмей өлтіруді бұйырады. Шыңғыстың жұмсаған кісілері қобызшыға келгенде, ол:

Өлтірушінің үнін еститін,
Өлетін адам, өз сөзін айтып өлмей ме?! –

дейді.

Сөзден тұтылған хан жаушылары қобызшыны ордаға алып келеді. Хан үн қатпайды. Сонда Арсығұн қобызшы өзінің жас күінен қағанға әрдайым адал қызмет еткенін, араққа мас болып, абайсызда қобызды алып кеткенін жыр етіп төгеді. Сонда Шыңғыс хан:

Аузың жақсы, Арсығұн,
Қылығың жақсы, қобызшым! –

деп, өлімнен құтқарып, бостандық етуге жарлық береді [68, 131 б.].

Бұл көріністен қобыз аспабының аса қымбат қасиет зат екені, оның үнемі хан ордасында сақталатынын, ал қобызда күй ойнайтын қобызшының хан жанында, ордада қызмет ететінін көреміз және бұл аңыз қазақ арасында айтылатын «Ақсақ құлан-Жошы хан» аңызындағы Кетбұғаның оқиғасына ұқсас.

Жыраулар елдің немесе ханның басына түсер оқиғаны түс көру арқылы біледі. Жалпы, қаһарманның болашақта болар оқиғаны ғажайып түс арқылы көруі – түркілік фольклорда жиі кездесетін көрініс. Белгілі фольклорлық қаһармандардың арасында бұл қасиетке ие емес кейіпкерлер кемде-кем.

Абылай хан жанындағы Бұқар жырау кезекті бір жорыққа шыққан ханның өлімін түс көру арқылы біледі. Абылай жыраудан түсінде не көргенін сұрайды. Сонда Бұқар оған мынадай жауап қатады: «Мен көрген-білгенімді айтсам, Күннің көзі, Жердің жүзіндегі әулиелер Абылай өледі, соның жаназасына Түркістанға бара жатырмыз деп жындай жиылып, құмдай құйылып жүр. Қайтқаннан басқа жабдық жоқ» [153, 325 б.].

XV–XVIII ғасырлар – қазақ хандығының құрылуы мен күйреуіне куә болған дәуір. XVIII ғасырдың соңында қазақ хандығы өзінің күйреу фазасына келеді. Әсіресе, Абылай хан өлгеннен кейін (1781) хандық қоғам ыдырай бастайды. Хандықтың күйреуі аңыздар мен жыр мазмұндарына өзгерістер әкеліп, мұң мен шарасыздыққа толы сарындарды орната бастайды. Қазақ қоғамындағы бұлдыр болашақтың бейнесін болжау Бұқар толғауларына да түскен. Бұл көрініс «Асан сөзінің мәнін Абылайдың сұрауы» атты аңыз сюжетінде де бар [23, 111 б.].

Аталған мәселеге мазмұны жақын ендігі бір аңызда бұл сәуегейліктің екінші бір үлгісі келтіріледі. Онда Асан қарадан қатын алған Әз Жәнібек ханға: «Енді мұнан кейін «төре» деген зат болмайды. Енді сенен ілгері төре туады деймісің? «Әз Жәнібек те қараның қызын алған деп, қалған төре бәрі қараның қызын алады» деп

қайғыланса, құладыңға қу ілдірген ісіне: «Ол бір жаман ырым емес пе? Ол құладың құстың құлы еді, аққу құстың төресі еді, оның несін жақсы дейсіз. Енді мұнан кейінгі заманда ханның басын қара алады екен», – деп өкінеді. Ал ханның кеме жасатып, елді жалпақ судан өткізген ісіне: «Сенен де халқы көп патшалы жұрттар бар, соған көрсеткен бұл өнеге емес пе? Енді бұл жерді көзі шегір, шашты алады. Бұл жер саған, сенің халқыңа жоқ» [106, 415 б.], – деп қайғырады.

Асан жырлаған жырларда да ол Әз Жәнібек хан мен елдің болашағына болжау жасайды. Ол ханның орысқа қорған салдыруын елдің қонысын тарылтудың, ханның қарадан қатын алуын хандық биліктің жойылудың басы деп санап, ал құладың құстың аққу алуын ханның өз құлынан өлетінін болжайды. Ақырында, Ханын құл өлтірген жұрт азып-тозады. Ноғай Ордасының күйреуін халық осы кесірлі істен деп түсінеді.

Қорыта келгенде, жыраулардың болашақты болжауы, сәуегейлігі оның ел қамын ойлаған данышпан кісі ретіндегі бейнесін асқақта та түседі. Жыраудың хан жанына тұрақты орын алуына да аталмыш қасиеттің септігі бар.

СЖО – салттық жоралғыны орындаушы.

ОЖ+СЖО – Жыраулар елдің ғұрыптық салттарын қорғаушы, орындаушы тұлғалар болып та көрінеді. Әсіресе, магиялық сипаты бар ғұрыптарды орындауда жыраулар белсенділігі айқын байқалады. а) Қорқыт ата келіп, баланы әкесіне алып барып, кеңесті: «...Бұл бала ай тақырда Баяндүр ханның өгізімен алысып, соны өлтірді. Баланың аты Бұқаш болсын. Менің берер атым сол, Тәңірі өмірін ұзақ қылсын», – депті [194, 14 б.].

б) «Оғыз қағанның ұйғыр деп ат қойған жамағатының бір ақ сақалдысының Ерқыл хожа атты ұлы оның өле-өлгенше уәзірі ретінде қасында болып еді» [12, 23 б.]. Сол Ерқыл хожа Оғыз қағанның 24 ұлына лақап есім беріп, әрқайсысына таңба мен кие (онгон-аң-құс бейнесіндегі жебеуші – А.Ә.) үлестіреді [174, 64 б.].

НЖ+СЖО – «Жошы туралы жаманат хабар жеткізген кісінің көмейіне қорғасын құям», – деп қаһарланған

Шыңғысқа баласының өлімін Кетбұға жырау жырмен тұспалдап жеткізеді.

ҚЖ+СЖО – Қазақ жыраулары ханға сүйікті батырдың (Бөгенбайдың) өлімін естірту, науқас жанның көңілін сұрау, қайтқан батырға көңіл айту сынды салтық жоралғыларды орындайды. Абылай ханға атақты Бөгенбай батырдың өлімін Бұқар мен Үмбетей жырау естіртеді.

Бұқар жыраудың Бөгенбай қазасын естіртуі Кетбұға толғаған жырдай тұспалдап сөйлеуден басталып, ерлік істерін ардақтау, халыққа істеген қызметін бағалау, оның серіктерін мадақтау орын алған [114, 99–100 б.]. Ал Үмбетей жырау естіртуінде қазаны тұспалдап жеткізудің орнын ханның басынан өткен оқиғаларды жырлау алған. Онда ол Абылайдың жастық шағынан бастап басынан өткізген елеулі істер мен оқиғаларды жырлай келе Бөгенбай батырдың дүниеден өткендігін жеткізеді, қазаға көңіл айтады [114, 80 б.].

Қос жыраудың естіртуінде батырлардың хандық қоғамда алар орны ерекше екені, бұл қайғы халыққа да, ханға да ауыр тигені айтылады. Ханға батырлардың халық үшін атқарған еңбегі ерекше екені ескертіледі.

Салтқа байланысты айтылатын әдет-ғұрып өлеңдерін пайдалана отырып, орындаушы өзін қоршаған ортаға, оқиғаға көзқарасын білдіретіні мәлім. «Қазақ ғұрып фольклорына енетін және наным-сенімдерге қатысты поэзия жанрлары, – деп жазады Б.Әбілқасымов, – халықтың қарапайым тіршілігінің, күнделікті күйбеңінің, өмір үшін күресінің тынысын ашады. Мұнда әлеуметтік тарихтан гөрі халықтық тұрмыс пен халықтық сананың суреті әлдеқайда басым» [258, 5 б.].

АТ – арашашы, төреші.

ОЖ+АТ – Байбөрі баласы Байраққа оғыз еліндегі аса тентек батыр Қарашардың қарындасы Бану шешекті айттыру үшін оғыз бектері атақты Қорқытқа қолқа салады [194, 39 б.].

НЖ+АТ – Қажылық сапарға аттанбақ болған Би

Темірді райынан қалай қайтаратынын білмей сасқан ноғайлы жұрты Шалкиіз жырауға келіп өтінеді. Шалкиіз толғауы Би Темірді райынан қайтарады [114, 40 б.]

ҚЖ+АТ – Бірде Абылай хан жасақ жинап, ұнамсыз ісі үшін Үйсін Ердене бидің ауылын шауып алмақ болады. Ханның қаһарына мінгені сондай, ешкім кінәлі Ердене батырды жақтап бірауыз сөз айта алмапты. Сонда халықтың сұрауымен Бұқар жырау ханға келіп былайша жыр толғаған екен: «Әй, Абылай, Абылай! Сенің даңқың Арсы мен Күрсіге (жеті қабат көктің үсті) жетіп, таумен таласты. Босатқан құлдарың бес қақпаға сыймайды. Алатаудан асыңыз, ашуыңызды басыңыз, сонда ала шапанды Ердене құлыңыздың мал-мүлкі сексен сандық болып алдыңызға келмей ме?» – деген екен. [69, 221 б.].

Ханның орынсыз шешімі немесе жарлығы қара бұқараны тұйыққа тіреп, хан бетіне шындықты тура жеткізудің жолын таппай қиналған сәтте жыраулар бар жауапкершілікті өзіне алып, қаһарлы ханның алдына келеді. «Жошы туралы жаманат хабар жеткізген кісінің көмейіне қорғасын құям» деп жарлық берген Шыңғысқа баласының өлімін Кетбұға жырау жырмен жеткізеді [259, 215–216 б.].

Ноғайлы эпостық жырларында Қырымның қырық батырын ертіп келген Телағыс пен Мұсаның отыз ұлының арасындағы қақтығысқа арашаға түсетін кісі – Сыпыра қарт. Оны: «Ноғайлының батырларын татуластыр», – деп Асан Қайғы жібереді. Сыпыра қарт жауласушы екі топтың ортасында атқарған бітімгершілік сөзінің арқасында шайқас болмайды. Ақыры батырлар «Ноғайлының қорғаны» Асанның сөзіне тоқтайды.

Ноғайлы жырларында жиі көрінетін Сыпыра жырау Ханзада ханға қызыңды бермедің деп ашуланып кеткен Ер Тарғынға ақыл айтып, хан қызының орнына өзге сыйлықтар алуға кеңес береді. Батыр жыраудың тілін алып, ханмен татуласып, одан мол сыйлықтар алады да, жеке ел болып хандық құрады [80, 290 б.].

Қажылық сапарға аттанбақ болған Би Темірді иесіз қалып бара жатқан ноғайлы жұрты қалай тоқтатарын білмей сасқан уақытта көмекке Шалкиіз келеді [114, 41–42 б.].

Қазақ хандығының тұсында өмір сүрген жыраулар хан мен қарашаның татулығын ойлап, жарасымдылықты қалайды. Жыраулар ханның артық кеткен тұсын бетіне тіке айтып, тығырықтан шығу жолдарын ұсынады. Ұлы жүз биі Ерден батырды жазаламақ болған Абылайды Бұқар жырау толғау айтып тоқтатады [69, 221 б.]. Ал ханның іс-әрекеті мен шешімі шектен шығып кетсе, қарашаға арашы болған жыраулар оған тіке айтып, сес көрсете де сөйлейді. Бұны Бұқар жырау, Көтеш ақындардың жырларынан көреміз. Айталық, Көтеш ақын Қаракесек руынан Ботақан деген кісіні жазықсыз жазалағаны үшін Абылай ханға әділетсіздігін бетіне басып, кінәсын мойнына қояды [114, 108 б.]. Тіпті, жыршы-жыраулар Үш жүздің атынан да сөйлеп, көпшілік қалаған келісімге кенбеген ханға қарсы қару алып көтерілуге де үндейді. Бұған Тәтіқара жыраудың «ханталауға» үндеген толғауын мысалға келтіруге болады.

Қорыта келгенде, тарихи аңыздардағы жырау-жыршылардың хан жанында қызметі – хандық құрылымдағы қазақ қоғамының ең елеулі мәселесі – ел бірлігі мен татулығын жарастыруға құрылады. Олар батыр мен хан арасында бітімгершілік рөл атқарады. Жыраулар бірде хан-батырларға ақылшы, кеңесші қарт бейнесінде көрінсе, енді бірде жорыққа тікелей қатысып, жауынгерлердің рухын көтеруші кейпінде көрінеді. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеушілердің жыраулық поэзияның көне заман өкілдерін «өмірде болған қайраткерлерден гөрі, аңыздан туған, солардың бейнелері мен сөздері арқылы кейінгі ұрпақтар өз ой-армандарын көрсеткен деп таныған дұрыс» [87, 421 б.] деп ой қорытуында белгілі бір ғылыми танымның орын алғаны сөзсіз еді.

Патриархалды-феодалдық құрылымға негізделген хандық қоғамда рубасы билердің ірі саяси күш, ықпалды билік иесі болатыны – заңды құбылыс. Хандық билік

жүйесінде нақты бір ру-тайпаның басшысы, көсемі және ханды таққа көтеретін дала аристократиясының өкілі ретінде билердің саяси орны ерекше. Ол билік билердің кеңесімен үйлесім тапқан жағдайда ғана қоғамның дамуы өз арнасымен жүретін. Ал бұл заңдылық пен дәстүр бұзылған жағдайда қоғамда «бұлғақтар» жүріп, аумалы-төкпелі кезең туатын.

Қазақ аңыздары хан мен билердің билігі өзара жарасым тауып, ел ішінде береке мен бірлік, татулық орнаған кезең ретінде Әз Тәуке ханның тұсын мегзейді. Шын мәнінде, Тәуке хан қазақ ру-тайпалық қоғамының реформаторы болды. Ол Қазақ хандығының тұңғыш «конституциясы» іспеттес болып саналатын «Жеті Жарғы» атты заңды атақты жеті бидің тікелей қатысуымен жасайды. Үш жүздің атақты билері – Төле, Қаздауысты Қазыбек, Әйтекелердің есімі Тәуке ханның тұсынан бастап ел есінде ерекше сақталып келді. Осы тұрғыдан қарағанда, әдебиеттанушылардың би кісілерге мемлекет тағдырын шешетін тұлғалар деп баға беруінде қазақ қоғамының өткен дәуіріндегі шындығынан туындағаны даусыз.

Ал ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен саяси хал-ахуалы әбден шиеленіскен XVIII ғасырдағы жаңа қазақ қоғамындағы билер институты бір тізгінге бағынуды қалайтын, сыртқы жауға қарымды тойтарыс беруге жұмылдыратын орталықтандырылған билік жүйесіне белгілі бір тұста өз зиянын тигізеді. Сол ғасырда Қазақ хандығында билік құрған Әбілқайыр мен Абылай хандар билер институтына реформалар жасауға тырысты. Кіші жүз ханы ол реформаны Ресейдің қолдауына сүйеніп отырып жүзеге асыруға ұмтылса, Абылай хан Қытай мен Ресейдің қолдауына қатар ие болуға ұмтыла отырып, хан билігін шектейтін билер кеңесін күшпен таратып жібереді. Бұл екі билеушінің де реформаларының соңы қазақ қоғамындағы қақтығыстарға жол ашады. Батыс өлкедегі Кіші жүзде Әбілқайыр хан бастаған реформаны оның балалары жалғастырады. Ал оған Сырым батыр бастаған қозғалыс қарсы тұрады. Ал Орта жүздегі Абылай жүргізген реформаны Ресей үкіметі

тікелей қолға алып, шағын билер институтын күшейтіп, хандық жүйені жоюмен аяқтайды. Бұл саясат – XIX ғасырдың алғашқы ширегінде жүзеге асырыла бастайды.

Қазақ қоғамындағы билік тізгінін әртүрлі саяси жолдармен қолға алған Ресей алдымен хандық, кейінірек сұлтандық билікті жойып, рубасы билердің қазақ қоғамындағы орнын күшейте түсті. Ресей тарапынан қазақ қоғамының құрылымына жүргізген саяси реформа «қарадан хан шыққан» Құнанбайларды, «билігі анау-мынау хан жарлығынан кем қабылданбаған [8, 81 б.] Шоң билерді саясат сахнасына шығарады. Ресей тарапынан енгізілген саяси реформа әр ру көсемдерімен билерін көтермелеп, соның әсерінен қоғамдағы билік тартысында күш сынасатын саяси күштер билер мен байлардың маңына топтаса бастайды. Қазақ даласындағы саяси өзгерістің бір көрінісін поляк А. Янушкевичтің жазбаларынан көруге болады. Ол атақты би Құнанбайды қазақтар «қара қылды қақ жарған әділдігі әрі үлгілі мұсылмандығы үшін әулиедей құрметтейтінін» [8, 89 б.] айта келе, одан ойдағы-қырдағы жұрттың ақыл сұрау үшін ағылып жататындығын және ел ішіндегі даулардың би тарапынан шешілетінін жазған болатын.

Билер қазақ қоғамында туындайтын түрлі дауларды көнеден келе жатқан дәстүрлі билік кесу жолымен жүргізуге ұмтылды. Билердің билік, үкім шығаруына дау үстінде айтылған терең ойға, көне жөн-жосыққа сүйеген қисынды шешен сөздердің маңызы зор болды. Қазақ ішіндегі дауларды шешуді жергілікті билер сотының қарауына беруді қолдаған Ш. Уәлихановтың бұл құқықтық институтты «ең басты қасиет формальдықтың және кез келген ресми кедергінің жоқтығы» [261, 90–93 б.] деп бағалауы билер сотында негізгі түйінді шешім таза пікір сайыс, қызу шешендік айтыс үстінде шығарылатындығын мегзегені еді.

XIX ғасыр шындығы, әсіресе Ресей тарапынан жүргізілген әкімшілік реформалар хан жанындағы би-шешендердің фольклорлық шығармадағы бейнесінің

қайта өңделуіне, өзгеруіне әсерін тигізеді. Мұның өзі көне фольклордағы басты кейіпкер жыраулардың (Қорқыт, Ұлық Түрік) хан баласы мен батырларға ақылшы, қамқоршы болуы, бата беруі, елшілікке баруы секілді қызметтері би-шешендерге ауысады. Қазақ аңыздарындағы басты кейіпкерлердің бірі би-шешендердің хан жанындағы атқаратын қызметі көне жырау қызметінің жаңа дәуірдің саяси шындығына орай өзгерген, бейімделген көрінісі деп айтуға болады.

Қоғамдық-саяси шындықтың өзгеруіне байланысты халық әдебиетіндегі билердің бейнесінің жаңаша сипат алуы көршілес башқұрттар да орын алады. Бірақ ол өзгеріс қазақ қоғамына қарағанда ертерек дәуірде, XVI ғасырдың II жартысында өтеді [112, 123 б.].

Тарихи аңыздарға қазақ қоғамында елеулі рөл атқарған би-шешендер қызметінің саяси идеологиясы сәулеленген. Билер, негізінен, ел бірлігі мен татулығы үшін күрескен тұлға және сыртқы жауға күресті ұйымдастырған қайраткер ретінде хан жанынан үнемі орын алады. Хан билермен елдік, мемлекеттік мәселелерді талқылайды.

Билер – ханның ғана емес, сонымен қатар қарадан шыққан батырлардың да қамқоршысы, ақылшысы. Олар жауға аттанар батырға қол жинауға көмектесіп, ақыл-кеңес, бата береді. XVIII ғасырда патша отаршылдығына қарсы күрес ұйымдастырған батыр Сырым Нұралы ханға шабуыл жасар алдында Алдар биден келіп ақыл сұрайды:

Хандардың ең ақыры Нұралы еді,
Төренің «Арқар» атты ұраны еді.
Хан ұлын батыр Сырым шабарында,
Ақылды Алдар биден сұрап еді [38, 48 б.].

Билердің қарадан шыққан тегі оның қазақ руларының басын біріктіре алатын саяси тетік ретінде бағаланады. Үш жүздің құрылуын баяндайтын тарихи аңызда Үйсін Майқы би Алаша ханға жұрт жинап берген саяси тұлға ретінде суреттеледі. Ел басын біріктіруде Майқы би қызметін дәріптейтіні соншалық,

аңыздар түркі халықтарына «Түгел өзбектің түбі – бір, түп атасы – Майқы би» [103, 162 б.] деп келетін тарихи танымды «Түгел сөздің түбі – бір, түп атасы – Майқы би» деген халық аңсары мен арманын бейнелейтін, саяси танымын жүйелейтін тіркеске ауыстырады. Мұндағы «түгел» қайсібір зерттеушілер бағамдап жүргендей, «түгін қалдырмай түгесіп айтты дегендей ұғым әкеледі» [262, 304, 4 б.] деген мағынаны емес, ру-тайпалық жүйеге құрылған қазақ қоғамында аса үлкен саяси мағынаға ие «бірлік» деген ұғымды білдіреді.

Бұл сөздің бірлік мағынасында қолданылатынын қазақтың «Төртеу түгел болса, төбедегі келер, Алтау ала болса, ауыздағы кетер» деген мақалы айқындап тұр, яғни «төртеу бірлікте болса, биіктегі нәрсе өзі келеді, ал алтау ала болса (бірлігі болмаса), қолыңдағы тұрған нәрседен айырылып қаласың» дегенді білдіреді. Сыр шайырларының бірі Тұрмағамбет ақынның шығармашылығында «түгел» сөзі бірлік, татулық мағынасында қолданылып, «алтау ала болса» деген тіркес бірлігі жоқ берекесіздіктің сипаты ретінде алынған:

Деген бар: «Төртеу түгел – төрге шығар!»
Төрің сол – бақыт құстың айналғаны.
Алтау боп аузың ала бола қойса,
Дұшпанға құл боп анық байланбағы [263, 27 б.].

Бірлік мағынасындағы «түгел» сөзі кісі атауына да енген. Қарақалпақтар қазақтарының арасында жырланатын «Асау-Барақ» жырында қазақтың қамын жейтін дана, үлкен қария кісінің есімі – Түгел қарт. Ол қалмақтың қару-жарағын сайлап, қазаққа қарсы аттанғалы жатқанын түсінде көріп, үш жүзге хабар салады [82, 18 б.].

Майқы бидің үш қазақтың басын біріктірудегі қызметіне орай түзілген «Түгел сөздің түбі – бір, түп атасы – Майқы би» деген қанатты сөз «бірлікке шақырар (әрине, қазақ халқын) сөздердің түпкі мақсаты бір, ол Майқы бидің бірлік үшін істеген қызметінен айқын көрінеді, билер «бірліктің жақтаушысы» деген мағынаны ұғындырады.

Майқы биге қатысты айтылатын аталмыш қанатты сөздің қазақ руларын біріктіруде, елді татулыққа, ынтымақтастыққа шақыруда атқарған қызметі кезінде ерекше болғаны сөзсіз. Мұның өзі аңыздарда билердің хан жанындағы қызметін кең суреттеуге, баяндауға септігін тигізгені анық.

Тарихи аңыздарда кең орын алған рубасы билердің хан жанындағы қызметі ішкі мазмұндық тұрғыдан былайша сараланады:

- а) қазақ қоғамының заң-жоралғысын жасауға қатысушылар (Төле, Қаздауысты Қазыбек, Әйтеке билер);
- ә) болашақ билеушіге қамқоршы болу (Жиембет, Төле билер);
- б) хан шешімі қарашаның құқығын таптап намысына тисе, қарсы тұру (Қаздауысты Қазыбек, Бекболат билер);
- в) хан атынан елшілікке бару (Қаздауысты Қазыбек, Тайкелтір, Жанайдар билер);
- г) хан маңындағы атақты батырларға (Бөгенбай, Қабанбай, Шақшақ Жәнібекке) қол жинап, жорыққа аттандырып, бата беруші.

Әз Тәукенің тұсында «Жеті Жарғыны» талдауға әрі қабылдауға қатысқан Төле, Қаздауысты Қазыбек, Әйтеке билердің есімдері – тарихи аңыздарда Үш жүздің тұтастығы мен бірлігі рәмізі ретінде сақталып жеткен. Қазақтың атақты билері мен қырғыз, қарақалпақ халықтарының өкілдерінің қатысуымен XVII ғасырдың соңында қабылданған «Жеті Жарғыдағы» жөн-жосықтар хандықтың кейінгі тарихына да қызмет етеді. Құрылтайдың тағылымы қазақтардың сыртқа жауға біріге, тізе қоса отырып тойтарыс беруіне көп септігін тигізіп, ол ел тағдырына үлкен сын түскен XVIII ғасырдағы тарихи кезеңдерде елдік істер үшін үлгі болады. Тарихи аңыздардың хабарлауынша, XVIII ғасырдың басында, шамамен 1710 жылы қазақтар жоңғарлардың шабуылына тойтарыс беру үшін қазақтар Қарақұмда құрылтай шақырады. Оған жиналған ру көсемдері мен батырлары жауға тізе қосып, қасық қаны

қалғанша соғысуға ақ боз атты құрбандыққа шалып, соның етін жеп ант беріседі. Әбілқайыр сұлтанды хан Табын Бөгенбай батырды бас сардар етіп сайлайды [135, 325 б.]. Дәл осыған ұқсас оқиға «Ақтабан шұбырындыдан» кейін де қайталанады. Тұтқиылдан болған жау шабуылынан ойсырай жеңілген қазақтар жоңғар қалмақтарына күш біріктіре тойтарыс беру үшін Үш жүздің ру-тайпа көсемдері Ордабасында құрылтай шақырып, онда құрбандыққа ақ боз ат шалып, анттасып жауға аттанады. Сөз жоқ, мұндай құрылтайлар рубасы билердің қолдауынсыз, олардың жігері мен саяси белсенділігісіз жүзеге асуы мүмкін емес еді.

Билер мемлекеттік мәселелге де кең араласады. Олар онда ел тағдырын шешетін мәселелерді талқылайды. Аңыздарда мемлекеттік мәселеге тікелей араласқан билердің бейнесі Үш жүздің Төле, Қаздауысты Қазыбек, Әйтеке сынды атақты билерінің істері арқылы сомдалып отырады. Олар қазақтың орысқа бодан болуы жайындағы мәселені де талқылайды [264, 14 б.].

Билер дала аристократиясының өкілі ретінде хандық билікке қарсы тұра алатын саяси күш еді. Қазақ аңыздарында сақталған Қаздауысты Қазыбек бидің қалмақ билеушісі Қоңтажыға айтқан мына бір сөзінде билердің саяси салмағының қандай екені байқалады:

Түзушілік жолын сақтай білген елміз.
Бірақ, сен секілді ақылы жоқ ханның
Ордасын таптай білген елміз [177, 84 б.].

Қаздауысты Қазыбек қалмақ ханына қазақ елінің атынан сөйлегенімен, оның сөзінде билерде үкімі халыққа жақпаған «ақылы жоқ» хандарға қарсы көтеріле алатын күш бар екендігі суреттеліп тұр. Қазақ тарихында Қаздауысты Қазыбек би баласы Бекболат екеуі хан үкімі мен жарлығына қарсы шыққан оқиғасы болғаны да тарихтан мәлім.

Қазақ билерінің саяси салмағының фольклорлық сипаты Төле бидің жетім Абылайға қамқоршы болуы туралы аңызда көркем бейнеленген. Атақты бидің жас жетімге қамқорлығы – билер идеологиясының фоль-

клорда сәулеленуі. Ұлы жүз Төле бидің қазақ қоғамындағы беделі тарихи аңыздарда мынадай мазмұндармен беріледі: «Майқы биден кейінгі ақыл, сезім жағынан төрт құбыласы түгел, дана би деп, Төле биді айтатын. Қазақтың жауы көп болған ғой. Көбінесе қорғанып жүрген жауға қарсы аттанарда елдің басшылары, билері, игі жақсылары, Төле биге барып бата алады екен. «Төле биден бата алмаса жол болмайды» деген мәтел содан шықса керек. Төкеңнің бірауыз сөзі оларға ақ жол болған» [265, 77 б.].

Қазақ қоғамында ықпалды саяси билігі бар билер хан жанында елдің бірлігі мен ынтымағына қызмет етіп, ел тағдырын шешетін бейбіт келіссөздерге қатысып елеулі еңбек етеді. Қазаққа Жерұйық іздеген аңыз кейіпкері Асан Қайғы жас күнінде қазаққа тиімсіз, ақылға сыймсыз шарт қойған шүршіт елінің билеушісі Ежен ханға елшілікке барады. Ежен ханды тапқыр сөз, ұтымды жауаппен жеңген ол қазаққа еркіндік алып келеді.

Қазақ пен қалмақ арасында баянды бейбітшілік орнату үшін қазақ ханы Абылай атынан Қалдан Серенге елшілікке Қазыбек, Тайкелтір билер барады. «Абылай хан Қалдан Серен жауласпай тұрған күнінде қазақ, қалмақтың тынышталып, бір-біріне тимей тұруы үшін елдесіп бітімге келіңдер деп көп елші жіберген екен» [266, 33–40 б.] дейді аңыздар.

Билер ханның атынан көршілес елдердермен жүргізген алыс-беріс істерге де араласады. Қазаққа Бұхара ханы «Май қатығын тауып берсін» деген талаппен елші жібереді. Бұхара ханының не сұратқанын білмей, Жәнеке биге кісі жібереді. Жәнеке би бұл талаптың мәнін табуды Күнту баласы Жанайдарға жүктейді. Жанайдар Абылайға Бұхара ханы тұз сұратқанын түсіндіреді. Абылай түйе жидырып, оған тұз тиеп, Бұхараға қырық би бастаған керуен жібереді. Керуенге Жанайдар атшы қылып қосады. Бұхараға тұз апарған қазақ керуені Жанайдардың тапқырлығы мен шешендігі арқасында қазақ жері мен оның билеушісінің мерейін арттырып келеді [53, 201–203 б.].

Елдің қамын тұтас ойлайтын хан би-шешендерді елшілік қызметтері арқылы бағалайды, елшілікті жауапты іс деп есептейді. Сондықтан ол қалмаққа бара жатқан өз елшілеріне: «Қол бастайтын батыр болу да қымбат, жол бастайтын көсем болу да қымбат, бәрінен де ел тағдырын шешетін шешен болу қымбат. Елдестірмек-елшіден, жауластырмақ-жаушыдан. Елдесе алмай, жауласып кетсек, сендердің олақтылықтарыңнан болғаны», – деп, ел тағдырының бір ұшы елшілерде тұрғанын айтады. Ел мен хан сенімін арқалаған елшілер өздеріне жүктеген істі ойдағыдай атқарып, асып-тасып отырған Қалданды сөзбен жусатып [266, 35–40 б.], «ханды қалбаң қақтырады» [119, 17 б.].

Хан атынан барған қазақ елшілері – қарапайым, қара жаяу емес, текті, аруақты, шешен кісілер. Билер ханның басын жаудан арашалауға да күш салады. Айталық, Төле би, кейбір зерттеушілердің көрсетуі бойынша, жоңғар тұтқынына түскен Абылайды келіссөздер арқылы босаттырып алған [267, 167 б.].

Ірі билік иесі билер хан шешімі халықтың наразылығын тудырғанда ханға қарсы қол да жинайды. Бірақ олар хан мен қарашаның жауласпауын қалайды. Ханмен соғысу елдің тыныштығын, берекесін келтіреді деп есептейді. Ханға қарсы көтерілген Бес Мейрам бастаған Едіге мен Бекболатқа Күлік Шобалай баласы Жаңабатыр би баласы Жанақты: «Ханын жаулаған қалмақ оңбаған. «Ханын жаулаған қара оңбайды// Хан қисайса, бәрі оңбайды» деген. «Халық қадірін білмесе, хан тартпақшы жазасын// Хан қадірін білмесе, халық тартпақшы сазасын» деген. Абылаймен ұрыс, соғыс қыламын демесін. Бітім сөйлесіп, жарассың. Арашашы бол!», – деп жібереді» [119, 56 б.].

Билер қазақ қоғамындағы еншілік құқық істерін жолға қоюға да араласады. Еншілік құқықтың қайшылықтары қазақ даласына мұсылман діні орныққанда кең көрініс алады. Себебі түркі-моңғол халықтарында еншілік құқық бәйбіше балаларына ғана тиісті болып, тоқалдан туған балаларға енші тимейтін. Мұсылман діні бәйбі-

ше мен тоқал балалары арасындағы бұл қайшылықты жойып, олардың құқығын теңестіруге ұмтылады. Қазақ билері еншілік құқықтағы осы өзгерісті ел арасына орнықтырушы тұлға ретінде көрінеді. Бұл тұста олар үлгіні өз отбасынан бастайды. Айталық, XVIII ғасырда өмір сүрген Қыдыралы бидің өзінің үш әйелінен туған он бір ұлды және асырап алған он бір ұлды алаламай тең енші бөліп берген деген аңыз бар [258, №4].

Рубасы билердің қазақ қоғамындағы осындай саяси-әлеуметтік, құқықтық билігінің әсерінен туған фольклорлық туынды – шешендік сөздер. Мұнда қазақ қоғамының саяси-экономикалық, әлеуметтік-тұрмыстық қырларының белгілері орын алған.

Шешендік сөздерді ауыз әдебиетінің бір саласы ретінде қарастырған алғашқы зерттеушілер А. Байтұрсынов, М. Әуезов, С. Сейфуллиндер еді. А. Байтұрсынов шешендік сөздерді *ділмәр сөз* (афоризм) деп атайды. «Бұрынғы даналардан, билерден, шешендерден қалған сөздер – ділмар сөз (еуропаша – афоризм) деп аталады» [30, 246 б.], – дей келе, оны «жұрттағы келе жатқан салт сарынымен айтылатын» сарындама саласына жатқызады [30, 232 б.]. А. Байтұрсынұлының сарындамаға (ғұрыптық фольклорға – А.Ә.) берген анықтамасынан ділмар сөздің белгілі бір салт үлгісінен туындағанын аңғаруға болады. Ал әрбір салттың қалыптасуына халықтың дүниетанымы, көзқарасы, тұрмысында өткен қоғамдық құрылысы әсер етеді.

А. Байтұрсыновтың шешендік сөздердің иесі (авторы) ретінде бұрынғы өткен дана, би, шешен кісілерді атауы қазақ ауыз әдебиетінің бұл саласы халықтың басынан өткізген ру-тайпалық қоғамның үлкен салмағы, қалдырған ізі бар екендігін аңғартады. Сондықтан болар қазақ фольклорының білгірі М. Әуезов шешендік сөздерді «Билер айтысы» десе, С. Сейфуллин «Билер сөзі» деп атаған.

Билер сөзі мен шешендік сөздің арасында тепе-теңдік ұғым бар. Қазақтар ақыл-үлгісімен ерекше көрінген билерді *шешен* деген атақпен құрметтеген. Басқаша айтқанда, «би» ұғымы «шешен кісі» дегенге

пара-пар болған. Шоқанның айтуынша, «шешен» сөзі «данышпан» (мудрец) дегенді білдіреді [221, 309 б.]. Сондықтан шешендік сөздерде қазақ билерінің бейнесі сомдалған деп айтуға толық негіз бар.

М. Әуезов «Билер айтысын» ішкі мағынасына қарай 4 топқа бөледі:

1. Дау мен билікті қоса айтып, ру жігінің бетімен сөйлейтіндер;
2. Екі бидің әділ билікке таласып айтқан сөздері;
3. Арбасып, ырғасып жұмбақпен, тұспалдап айтысатын талас билік;
4. Дау мен билік тұсында не жамандап, не мақтап айтатын сөздер [89, 188–191 б.].

Шешендік сөздерді қазақ ауыз әдебиетінің жеке саласы ретінде қарастырған, оны жүйелеп зерттеген ғалымдардың бірі – Б. Адамбаев. «Қазақ ауыз әдебиетінің бір саласы, – деп жазады ол, – *шешендік сөздер*. Шешендік сөздер ақындық айтыс секілді, қазақ ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерін, көркемдік қасиеттерін көрсететін негізгі жанрлардың бірі» [38, 8 б.]. Мұнымен қоса, ғалым ауызша тараған халық өнеріне таза сөз өнері деп қарамай, оны елдің басынан өткен оқиғалардан, халықтың арман-тілегінен, дүниетанымынан хабар беретін мұра ретінде қарау керектігін де ескертеді [268, 8 б.].

Қазақ аңыздары мен шешендік сөздері туралы арнайы зерттеулер жүргізген ғалымның пікірінен шешендік сөздердің өзіндік ерекшеліктері аңыз жанрының белгілеріне жақын екендігін аңғаруға болады. Шешендік сөздерде аңыз жанрына тән ақпараттық, тағылымдық сипат бар екенін дәл аңғарған фольклортанушы ғалым С. Қасқабасов оны тарихи аңыздар қатарына жатқызады. «К историческим преданиям отнесены нами и шешендик сөздер (изречения ораторов), выделяемые в казахской фольклористике и изучаемые в качестве самостоятельного фольклорного жанра. Шешендик сөздер – это рассказы о каких-либо событиях или фактах жизни, послуживших причиной возникновения определенных афористических и мудрых изречений,

приписываемых по традиции кому-либо из ораторов периода Казахского ханства» [269, 157 б.], – деп жазады ғалым.

Ғалым шешендік сөздерде өмірде болған, шешендікпен, даналықпен аты шыққан нақты тарихи тұлғалардың аузынан айтылатындықтан және өмірде болған оқиғалардан хабар беретін деректік сипаты бар болғандықтан, оны тарихи аңыз жанрында белгілейді. Бірақ оның тарихи аңыздардан айырмашылығы бар екендігін де ескертеді: «...Шешендік сөздер, – деп жазады ғалым, – по существу являются собою образцы исторических преданий. Но в отличие от собственно исторических, преданий они выполняют, наряду с информативно-познавательной, также общественно-законодательную, художественно-эстетическую и нравственно-дидактическую функции. В них акцент делается не столько на самом событии, сколько на полезности и логичности изречения, высказанного шешеном и служащего аргументом (орудием) в решении родовых тяжб или других конфликтов» [269, 158 б.].

Шешендік өнер – қазақ қоғамы дәріптеген қасиеттің бірі. Сөзге ұста шешен кісінің фольклорда кең дәріптелуінің түпкі басты себебі – сөздің магиялық құдіреті бар деген көне ұғымынан бастау алады. Магия кез келгенге қона бермейді, ерекше қасиеті бар кісіге қонады. Ерте замандағы түсінік бойынша, ондай кісілер – абыздар мен бақсы, әулиелер. Қазақ халқының танмында да сөз ұстаған қазақ шешендері де сондай тегі бөлек жандар.

Жалпы, атақты хан жанында түрлі түйінді мәселені оң шешетін шешен кісілердің көрінуі – ертеден келе жатқан әдеби-шежірелік құбылыс. Дана, тапқыр шешен кісілердің бейнесі Шыңғыс хан туралы тарихи-шежірелік еңбектерде орын алған. Онда қаһарлы қаған тақ жанындағы шешен кісілермен әлдебір түйінді мәселелердің шешімін шығару барысында жиі ақылдасып отырады. Қазақ ханы Әз Жәнібектің жанына Жиренше шешеннің аты жиі қосақталады. Қарадан шыққан кедей Жиренше ханнан тапқыр, ұшқыр ой-ақылы арқылы озық көрініп отырады.

Шешендік сөздерде нақты тарихи оқиғаны жеткізуден гөрі сол тұста орын алған көркем танымды, адамгершілік-тәрбиелік құндылықты насихаттау, қоғамдық құндылықтар мен, құқықтық шешімдердің орынды шешілуін жеткізу басым. «Түгел сөздің түбі – бір, түп атасы – Майқы би», «Ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен Едіге би», «Елге бай емес, би құт» деген сөздер қазақ қоғамының шындығынан туындағаны сөзсіз.

«Батыр жауда, шешен дауда сыналады» дегендей, болашақ би-шешен кісінің бейнесі оның дауды қалай шешкеніне қарай сомдалады. Шешендер айтқан билік, шешімін шығарған дау сөздерде Қазақ хандығы тұсында болған оқиғалардың белгісі, қазақ қоғамындағы тарихи шындықтың көріністері орын алған. Сан түрлі мазмұндағы шешендік сөздердердегі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік шындығынан, тарихи болған оқиғалардан хабар беретін дауларға, негізінен, үш дауды жатқызуға болады. Олар – *құн, жесір, мал, жер даулары*.

Құн дауы – кісі өліміне төленетін айыппұл В. Радлов: «Қазақтарда құн айыбы қандай да бір ерікті кісіні өлтірген адамға салынады. Кісі өлімі үшін жазалы кісі 100 жылқы немесе 1000 қой төлеуі қажет» [270, 389 б.], – деп жазады. Ал хан тұқымы өлген жағдайда жеті кісінің құны, яғни 7000 қой, 700 жылқы, 350 түйе төленетін болған [271, 84 б.]. "*Құн*" сөзінің түбірі моңғолдың «адам», «кісі» деген ұғымды білдіретін [260, 22 б.] «ғұн» сөзінен туындағаны сөзсіз.

Құн дауы қазақтың дәстүрлі құқығында ерекше орын алған. Тіпті, Керей мен Жәнібек хандардың өзіне қарасты руларды бөліп алып, Өзбек ұлысынан шығып кетуіне себепкер болған оқиғаның туындауына да құн дауы себепкер болған. Бұл дау Шәкәрім ақынның жыр жолдарына да өрнектелген [6, 74 б.].

Құн дауы ұзақ жылдар жауласқан қазақ пен қалмақ арасында да жиі болып тұрған. Атақты Жауғашы қазақ-қалмақ соғысында өліп, қазақтар оған жеті ердің құнын алған [119, 115 б.].

Құн дауын шешуде билер жетекші рөл атқарған.

Қазақ билерінің тікелей қатысуымен қабылданған «Жеті Жарғыдағы» жаңашылдық сипаттағы басты өзгерістердің бірі құн дауына байланысты болған. Онда бұрынғы «жанға – жан» дейтін қағидаға сүйенген құн өтемі төлеммен өтеуге алмастырылады. Мысалы, Кіші жүз ханы Әбілқайырдың балалары әкесінің құнына негізгі айыпкер Барақ сұлтанды өлімге беруді сұрағаны тарихтан белгілі мағлұмат. Қазақ билері оны айып төлеумен алмастырады. Тарихи аңыздарға бұл оқиғаның негізгі нобайы ғана тіркелген: «Әбілқайырдың Ералы деген баласы әкесінің құнын даулап Төле биге барады. Төле би өздері құрастырған «Жеті жарғы» заңына сүйеніп хан өліміне жеті құн (жеті ердің құны – А.Ә.) төлеуді бұйырады» [175, 75 б.].

Билер құн дауында тапқыр, ділмар сөз, ұтымды ой айту арқылы қазақ қоғамындағы ең ділгір мәселені – бірлікті сақтау мәселесін даналықпен шешеді. Ел арасындағы бірлік пен татулықтың іргетасын шайқалтпауға, әсіресе қазақ ру-тайпаларының саяси одағы Үш жүздің арасына сына түсірмеуді ойлайды: «Ертеде Төле би мен Қаздауысты Қазыбек бір өлген кісінің құнын даулап Алшын еліне барады. Дау ұзаққа созылып, жуық арада бір бітімге келе алмайды. Сонда есік жақта отырған жігіт билерге өз назын айтады. Бұл – Алшын Қаражігіт би еді. Ол бұл дауды Үш жүздің арасына жауластық пен өкпе қалмастай етіп шешеді. Қаражігіт өлген кісінің құнын: «Алты атасын арқалап жүргенді кім көріпті? Жеті атасын жетелеп жүргенді кім көріпті. Ескіріп кеткен дау екен, бірақ құр қайтсаңыздар, ағалық наздарыңды қалармын. Ердің құлы жүз саулық қой. Егер олай болмаса, кім жүз санын жүзге толтырып, тайынша торпақ берсін. Соған разы болыңдар?! – депті» [175, 129 б.] дейді аңыз.

Дәл осыған ұқсас оқиға Ұлы жүз бен Орта жүз арасындағы құн дауында да көрініс алған. Ошақты елінің бір батыры барымта кезінде Мамай Жәдігер ауылының Құлназар деген жігітін өлтіріп, уақыт өте келе құн дауы басталады. Құн дауын 14 жасар Едіге даулап барады. Көнерген дауды Төле би Ошақты жағынан жасаулы қыз

беру арқылы шешу жолын ұсынады. Едіге бастаған қарсы жақ сол шешімге келіседі. Сөйтіп, ала көз болып жүрген екі ел құдандалы болып татуласады [175, 72–73 б.].

Қазақ қоғамындағы ірі даулардың бірі – *жесір дауы*. Бұл дау – қазақтың жаугершілік заманындағы өмір шындығынан қалған көрініс. Олай дейтін себебіміз – «жесір» сөзінің көне мағынасы «тұтқын, ықтиярсыз кісі» дегенді білдіреді. Жаугершілік заманда қолға түскен тұтқынды ертөде жесір деп атаған.

"Жесір" сөзінің «тұтқын» деген мағынада қолданғанын айқындайтын көне жазба деректің бірі – XVII ғасырда жазылған Әбілғазының «Түрік шежіресі». Мұнда бұл сөз жаудан алынған немесе қолға түскен тұтқын деген мағынада бірнеше рет жұмсалады [12, 203 б.].

«Тұтқын» деген мағынадағы «жесір» сөзі ноғай-орыс қарым-қатынастарының құжаттарында да кездеседі. Ноғай Ордасының биі Қанайдың 1631 жылы орыс патшасына жазған хатында қалмақтардың ноғайларды қатты шығынға ұшыратып, 20 мың жылқы, 30 жесір, 40 өгіз, 100 қой алып кеткеніні жазылған [272, 326с.].

XVIII ғасырдағы орыс-қазақ қарым-қатынасына қатысты құжаттарда да «жесір» сөзі «тұтқын» деген мағынада қолданылған. 1715 жылы Әбілқайыр ханның I Петрге жолдаған хатында бір-біріне жесірлерді қарымтасыз қайтару мәселесі көтерілген: «Что у наших есть ясырей, и мы отдадим, а которой есть у вас ясырь, вы одайте. И между собою станем без выкупу менятьца. Русских, и татарских, и башкирских...» [273, 271 б.]. XVIII ғасырдағы қазақ-қалмақ қатынастарында да жесір жорықтан түскен олжа, ал оны қайтару екі ел арасындағы бейбіт қарым-қатынас орнатудың құралы ретінде саналғаны байқалады [273, 316 б.].

«Жесір» сөзінің тұтқын деген мағынада қолданылуы эпостық жырларда да кездеседі. Мысалы, Қырымның қырық батыры цикліндегі «Мұсахан» жырында қалмақ ханы Оспан ноғайларға мынадай сөздермен айбар шегеді:

Жесірлікке айдармын
Қатыны менен баласын [230, 123–124 б.].

Мұнда, сөз жоқ, қалмақ ханы ноғайлының қатын-баласын тұтқынға аламын деп қаһарланып тұр.

Қазақтың ішкі дау-тартысында да *жесір* сөзі тұтқын мағынада қолданылған. Өз руынан өзге руға кеткен жесірін, яғни тұтқынға түскен адамдарын қайтару мәселесіне байланысты айтылатын әңгіме Құлеке батыр туралы аңызда сақталған. XVIII ғасырда өмір сүрген Атығай Құлеке батыр (Шал ақынның әкесі – А.Ә.) Ұлы жүз Үйсінге кеткен 11 жесірді іздеп арнайы жол сапарға шығады. Үйсіндер Құлекенің дауына жартымды жауап бермейді. Құлеке батыр еліне қайтпай, оңаша тігілген шатырда жата береді. Бір күні Үйсіннің жылқысын Кіші жүз Бөлек батыр алады. Үйсіннен жау қуарға адам шықпайды. Құлеке жалғыз қуып барып, жылқыны қайтарады. Содан кейін Құлеке батырдың даулап келген он бір жесірін Үйсіндер Атығайларға қайтарады [197, 71 б.].

Ш. Уәлиханов жазбаларында да «жесір» сөзі тұтқын деген мағынада қолданған. Атасы Абылай хан туралы жазған зерттеу еңбегінде ғалым Абылайдың қырғыздардан көп жесір әкелгенін баяндайды: «Абылай – хан в одном из своих чапу на киргизов вывез в свою орду несколько сот джесырей (пленников)...» [21, 115–116 б.]. Мәшһүр Жүсіптің жазбаларында да «жесір» сөзі жаугершілік заманда қолға түскен тұтқын мағынасында беріледі: «Қалдан Серен дәуірлеп тұрған күнінде қалмақ қазақты түп көтере ойсыратып шауып, есе бермей, көп жесір алып кеткен соң, артынан бітім, тыным сөйлесуге көтеріле аттанып, қазақ барған» [119, 47 б.].

Демек, *жесір дауы* дегеніміз – тұтқынға түскен кісіні босату үшін жүргізілетін іс-шаралар, дау-дамайлар, келіссөздер. Жаугершілік кезеңде тұтқынға алынған жесірлер ұрыс-қимыл әрекеттерді тоқтату немесе өзара тұтқын аламастыру, тұтқын орнына бағалы өтем алу жолдарының бірі, сонымен қатар айырбасталатын тауар, берілетін сый ретінде бағаланған. XVIII ғасырдың 30-жылдары Жоңғар хандығына Ресей тарапынан келген елші майор Угримов жоңғар тұтқынындағы үйлі-баранды болған орыстарды босатуды сұрайды. Оған

Қалдан-Сереннің өкілі бұл талаптың орындалмайтынын айтады. Басты себеп ретінде қалмақ ханы орыс тұтқындары өздері секілді қырғыз, қазақтардан тұтқынға түскен әйелдерге үйленген, ал ол әйелдер тұтқын алмастыруға өте қажет екенін айтады [133, 419 б.].

Жесір (тұтқын) алмастыру қарымтасы бар айырбас құралы екендігі қазақ танымында да сақталған. Мәшһүр Жүсіп тіркеген аңыздардың бірінде қазақ ханы Абылайдың Қалдан Серенге жіберген елшілері Қаздауысты Қазыбек, Тайкелтір, Балтакерей Тұрсынбайлардың айбарынан қаймыққан қалмақ ханы әрқайсысына 90 жесірді қарымтасыз қайтарады: «Қалдан Серен, – деп жазады аңызды тіркеуші Мәшһүр Жүсіп, – сонда бұл төртеуіне – ер басына тоқсан жесірді долгсыз берген екен. Бұрын қазақ, қалмақ арасында шабыншылықта түскендерді мал беріп, сатып алады екен. Бұл жолы бұлар сатусыз алып қайтыпты» [119, 21–22 б.].

Тұтқынға түскен жесірлерді қайтару арқылы саяси мәселелер де реттелетін. Жесір қайтару – өз билігін мойындату немесе бейбіт келісімсөздер жасаудың алдыңғы амал-әрекеттері. Мұндай оқиғаның көрінісін XVII–XVIII ғасырлардағы қазақ-қалмақ қарым-қатынастарынан байқауға болады. 1616 жылы Ойрат ұлысына барған орыс елшілері Т. Петров пен И. Куницын қазақ-қалмақ арасындағы жағдайды суреттеген: «К Колматцкой земле ныне в подданстве и в их послушанье Казачья Большая орда да Киргизская орда, и тем обием ордам колмаки сильны. А которые ясыри Казатцкие и Киргизские земли преже сего пойманы были в полон в Колматцкую землю, и тех ныне Богатырь-тайш, сыскивая, отдаёт им без окупы. А Казачьи и Киргизские орды начальники о том ему присылают бити челом, и живут с ним в совете и во всем Богатыря-тайша над собою почитют и его слушает» [133, 134 с.].

XVIII ғасырдың 40-жылдары тұтқында болған Абылай босату үшін қалмақ ханы Қалдан Серен қазақтарға атақты кісілердің балаларынан аманат беру шартын қояды. Қалдан Абылайды қазақтардан аманат келгеннен кейін босатады. Тұтқындағы Абылайға қал-

мақтар ерекше күтім мен бақылау жасайды. Себебі қазақтардың атақты билеушілерінің бірі болған Абылайдың қалмақ қолындағы жесірлік жағдайы жау жағының өзіне тиімді шарт, келісім жасалуына жол ашатын. Қазақ билеушілері мен батырларының жау қолындағы тұтқындығы, біз ойлағандай, қол-аяғы байлаулы, қапаста қамалып жататын қорлық емес, керісінше, келіссөз жасау, саяси есеп үшін пайдаланатын амал-әрекет еді. Кіші жүз ханы Әбілқайырдың Аюке ханның қолында тұтқында болып, оған қызмет етуі [135, 98–100 б.], Тама Есеттің жеті жыл қалмақ қолында тұтқында жүруі [136, 122 б.] – жаудың саяси есебі мен амал-әрекетінің салдарынан туындаған көріністер еді деп санауға болады.

Жаугершілік заман шындығында жесір, яғни тұтқын билеушілер арасында сый ретінде алыс-беріске түсетін болған. Есім ханға қалмақтар сыйға «жесір», яғни тұтқынға түскен қызды беріп жіберген. Ханның «қалмақтан алмақ сыйы» – көшпелілер арасында аса қатты бағаланатын тұтқын, яғни жесір. Қалмақтар Есім ханға жаугершілік кезінде тұтқынға түскен жесірлерді қайтарса керек. Бұл сыйдың арты Есім мен Жиёмбет жырау арасындағы дауға, қақтығысқа ұласады. Өйткені оны Жиёмбеттің «жол тосып жүрген Жолымбет» атты інісі тартып алады. Белгілі ғалым М. Мағауин жырау мен хан арасында болған араздықтың себебін қыз дауынан болған деп пайымдайды [217, 61 б.].

Ал қолға түскен немесе жау қолындағы тұтқындарды қайтару арқылы ру-тайпа адамдарының санын арттыру – көшпенділердің қоғамында жиі орын алған құбылыс. Мысалы, Абылай хан қырғыздармен болған соғыста тұтқынға түскен жесірлерді Көшетауға әкеліп, қазақ руларына қосады. Жесір қырғыздар Арғын руының «жаңа қырғыз» және «бай қырғыз» деген атасына айналады.

Қазақ басынан жаугершілік заман өткеннен кейін «жесір» сөзінің тұтқын деген тура мағынасы «құл» сөзіне ауысып, кейін ауыспалы мағынасына күйеуі өліп, жалғыз қалған әйелге қолданыла бастайды. Бұл құбы-

лысты XIX аяғы мен XX ғасырдың басындағы баспасөз беттерінен көруге болады. «Жесірдің» құл деген мағынаға ауысқаны 1899 жылы «Дала уалаятының газетінде» жарияланған «Қазақ құлдары турасынан» атты мақалада анық көрінеді. «Қазақ арасында, – дейді мақала, – құлдық деген нәрсенің өзі екі түрлі болған. Әуелі басқа жұрттың адамын ықтиярсыз ұстап тұрған, соғыстан түскен олжа деп яки ғайри бір нәрсеге сатып, айырбастап алысатындар еді. Құлдарды екінші ғұмыры бойынша (екінші түрі – А.Ә.) тегін қызметкер қып ұстаушы еді» [274, 668 б.].

«Жесірдің» күйеуі өлген әйелге қоданылатын ауыспалы мағынасына 1911 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Тауарих хамса» кітабының авторы Қ. Халид былайша түсінік берген: «Қазақта жесір «әсир» деген сөз арабша «тұтқын» деген сөзден алынған. Ері жоқ әйел басы бос болғанымен, қазақта өз ықтиярымен ерге бара алмай, ерінің жақындарының бірімен некеде тұруы керек. Бұл – үлкен заң, халық дәстүрі» [23, 90 б.].

Бүгінгі қазақ этнографтары бұл "жесір" сөзінің осы ауыспалы мағынасын тура мағынада алып, жесір дауын «атастыру» немесе әмеңгерлік салтының бұзылуынан туындайтын дау-дамай деп таниды. Ал негізінде күйеусіз қалған әйелді қазақтар «жесір» деп емес, «тұл қатын» деп атаған. «Тұл» сөзін әке-шешесіз қалған балаға да қолданылады. «Едіге батыр» жырының бір нұсқасында Тоқтамыс хан баласын өлтірген Жылқыбай ханды былайша қарғайды:

Құдай алсын басыңды,
Қысқартсын сенің жасыңды.
Иесіз ордаң бұл қалсын,
Қатының мен балаңыз
Екеуі де тұл қалсын [169, 73 б.].

«Жесір дауы» – тұтқын дауы. Ол соғыс, жаугершілік заманда жауласушы жақтың арасында жиі туындап отырған. Кейін жаугершілік заман аяқталып, қазақ қоғамы сыртқы жаудың қатерінен құтылған уақытта «жесір» сөзі әмеңгерлік салт бойынша *келін* болып

атастырған немесе түскен жерінде қалатын әйелге айтылатын болған. Күйеуі өлген тұл әйел де, кең мағынада алғанда, бір отбасының, әулеттің тұтқыны.

Жау қолына түскен тұтқының, яғни жесірін түрлі амалмен, мәмлегерлік шеберлікпен босатып алу қазақ арасында шешендіктің де, батырлықтың да үлгісі ретінде бағаланған. Ш. Уәлиханов жазып алған аңыздардың бірінде Абылай хан: "Үш жүздің батырынан кімді ардақтайсыз?" деген сауалға Қаракесек Қазыбек пен Уақ Деріпсалдының атын атайды. Себебі Қазыбек 90 адамын тұтқыннан өзі барып босатып алған болса, уақ Дербісалды жауға түскен тұтқындарды үйінде отырып жауды қорқытып алады [69, 222 б.].

Бірі – би, бірі – батыр бұл екі кісінің хан алдындағы абыройы жау қолындағы тұтқындарды босатып алуына байланысты асқақтап тұр. Жау қолындағы тұтқындарды босату – жаугершілік заманда маңызы зор іс болғандығының белгісі. Шешендік сөздерде жау қолына түскен тұтқындарды босатуға барған қазақ билерінің бейнесі ардақталады. Әсіресе, жау қолынандағы тұтқындарды қарымтасыз босатып алып келген Қаздауысты Қазыбек бидің бірнеше елшілігі ерекше аңыздалады. Қазыбектің шешен ретіндегі қызметінің бастауы да қалмаққа түскен тұтқындарды босатудан басталады: «Қалмақтың ханы Қонтажы қазақ елін үш рет шауып алғанда, малдан бөлек, сол шабылғанның ішінде бірталай ұл мен қыз да кетіпті. Абылай осы істі шешу үшін Келдібек биге тапсырады. Келдібек өз баласы Қазыбекті жібереді». Әке тапсырмасын орындаған бала Қазыбек би кейін тұтқынға түскен інісі Қазымбекті де Қалданнан елші сөз арқылы құтқарып алады [175, 95–103 б.]. Бұл мысалдар жесір (тұтқын) дауында би-шешендердің қызметі ерекше болғанын көрсетеді.

Көшпелі тіршіліктің басты тірегі – төрт түлік мал. Төрт түлік малға қатысты қазақ арасында жиі туындаған дау – *мал дауы*. «Мал ашуы – жан ашуы» дегендей, мал дауы көрші жау елдермен де, сондай-ақ қазақ руларының арасында да туындап отырған. Көрші жау

ел мал алғанда қазақтың атақты батырлары мен билері тізе қосып қарымта қайтаруға аттанады. Қазақ пен қалмақ арасындағы қақтығыстардың туындауына жаудың қазақтардан мал алуы себеп болады. Мал дауына байланысты туындаған қақтығыстар мен жанжалдардың басым дерлігі XVIII ғасырдағы қазақ-қалмақ қарым-қатынасына байланысты болып келеді. Әдетте, бейбіт жатқан қазақ еліне шабуыл жасап, мал, дүние-мүлік, құл, күң алып кететін жау – қалмақ жағы. «Сол уақытта, – деп баяндайды қазақ аңызының бірі, – қазақтың жылқысын түп көтере қара қалмақ Қатысыбан деген жау алды. Қазақ: «Қыл құйрық!» – деп аттанды. Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Қаздауысты Қазыбек, Шақшақұғылы Жәнібек, Көжарлы көжал Барақ, Шанышқалы Бердіқожа, Сырым Малайсары, Керей-уақтан шыққан Сары, Баян – бәрі аттанып» қалмаққа барады. Енді бір аңыз нұсқасында бейбіт жатқан қазақ еліне қалмақтың Қоңтажы деген ханы қалың қолмен келіп «қоралы қой, үйірлі, қосты жылқы, «құл» қылам деп ұл, «күң» деп қыз әкетеді» [119, 13–15 б.].

Мал дауынан туындаған соғыс, жаугершілікті баяндайтын шешендік сарындарға аңыз әңгімелерде батырлардың ерлік істері, хандардың ұйымдастырушылық қызметі мен билердің шешендік тапқырлығы дәріптеледі. Әсіресе, басты кейіпкер би-шешеннің бейнесі асқақтатылады. Олар жауға кеткен есені қайтару үшін күші басым, аса қауіпті жаудың еліне елшілікке аттануға әрдайым дайын. Бұл тұста олар елдің басшысы ханмен ақылдасып кеңеседі. Хан «айтқанына көнбегенді күшпен жөнге салып жатқан» «білегі жуан батырлары мен сөз білетін шешендері» [119, 16 б.] іріктеп алып, малдың қарымтасын қайтару үшін қалмаққа атандырады.

Мал дауы қазақтың ішкі қарым-қатынасында да туындап отырған. Бірақ қазақ қоғамында мал дауының салмағы құн дауына қарағанда төменірек. Сондықтан аңыздар ел арасында болған кейбір ірі құн дауын мал дауына алмастырады. Мысалы, Абылай

ханның Қаракесек руынан өзіне қарсы қол көтерген кісіні жазалаймын деп кісі өлтіріп, Бес Мейрамның қарсылығына ұшыраған тарихи оқиғаның баяны кейбір шешендік сөздер нұсқасында мал дауына ауыстырылады және мал ұрлығы Бекболат тарапынан (кейде оның інісі) абайсызда болған оқиға деп баяндалады [175, 104–105 б.]. Аңыз мазмұнының бұлайша өзгеруіне халықтың хан мен қараша арасында үлкен алауыздық болмауын қалаған аңсары мен қалауынан деп түсіну қажет. Түйіндей келгенде, мал дауына байланысты туындаған дауларда қазақ билері шешендік тапқырлық, тура жолдан таймас әділдік көрсетіп, елдің татулығын қалыптастыруға күш салып отырады.

Экстенсивті шаруашылықтың бір түрі көшпелі тіршілікке басты қажеттілік – жайылымның кеңдігі. Табиғаты қуаң Еуразия кеңістігінде жыл мезгіліне орай қыс уақытында оңтүстікке қарай, ыстық жазда солтүстікке қарай сулы-нулы жерлерді бойлай көшу – төрт түлік малды өсірудің басты әдісі болды. Мал өсіруге аса қажет кең өріс үшін қазақ қоғамында жер дауы туындап отырған. Қазақ пен қалмақ арасындағы ұзақ жылдарға созылған жаугершілік заманның орын алуы да осы жер, жайылым үшін талас-тартыстан туған еді. Қазақ аңыздарының деректемелік белгілері осы тарихи шындықты суреттей алған. Мысалы, XVII ғасырда билік құрған Еңсегей бойлы Ер Есім хан Ташкент ханы Тұрсынның: «Күнбатыстан келген жауға мен төтеп берейін, күншығыс жақтағы жауға сен кедергі болып тұр. Менен қосын ал, жабдық ал, азық ал, сөйт те ұлы Ертістің басынан түсіп, аяғынан шық. Сонан бергі жер өзімізге қарап қалсын» [53, 140 б.], – деген ақылымен Ертіс өзенінің бойынан қалмақты тазарту үшін жорық жасайды.

XVIII ғасырдың басында қалмақтар қазақтардың Жетісу, Сырдария бойындағы қоныстарын тартып алып, Үш жүз қазақ жан-жаққа бытырап, тарап кетеді. Қазақ аңыздары бұл кезеңді «қалмақтың дәуірі көтерілген» [53, 134 б.] кезеңі деп санайды. Сол ғасырдың II жартысында билікке келген Абылай хан

қалмақтардың бетін қайтарып, қалмақ иелігіндегі қазақ жерін кейін қайтарады: «Абылай хан ат арқасына мінген соң, қалмақтың бетін қайтарған. Алатаудың бергі жағында, Алтай тауының бергі жағында қалмақ түтін түтетіп, күн көріп отыра алмаған. Қалмақты Сарыарқадан аударған, басына қан жаудырған Абылай болатұғын» [119, 81 б.].

Жоңғар қалмақтары тынышталғаннан кейін қазақ қонысына көз салған жаңа көрші пайда болады. Ол солтүстіктегі – Ресей. Қала салып, сауда ісін орнатам деген желеумен орыс үкіметі қазақ жеріне дендеп ене бастады. Тарихи аңыздарда суреттелетін орыс-қазақ арасындағы қарым-қатынастың бір бөлігі жер дауына қатысты болып келеді. Аңыздарда орыстардың қазақ жерін қулықпен, алдаумен алғандығы баяндалады. Айталық, Орынбор қаласының қалай пайда болғанын баяндайтын қазақ аңызының мазмұнында қазақ жерінде сауда-саттықпен айналысқан орыс көпесі қазақ ханынан бір өгіз терісінің көлеміндей жер сатып алады. Көпес теріден жіңішке қайыс тіліп, сатып алған жерінің көлемін белгілеп, қоныстанады. Орыстар қоныстанған жерде Орынбор атты қала пайда болады [74, 104 б.].

«Дала уалаятының газетінің» 1890 жыл шыққан №14–15 сандарында дәл осыған ұқсас аңыз тіркелген. Онда Орал қаласы орыс адамының қазақ ханы Темірліктен бір өгіз терісіндей көлемде жерді сыйға алып, сол жерге өзге орыстарды әкеліп орналастыруынан пайда болады [275, 200–203 б.]. Қызылжар қаласы (қазіргі Петропавлск) да Ресей патшасының жармеңкеге жер сұрауынан бастап салынады. Ресейге жер беруші хан Абылай. Қазақ ханы орыс өтінішіне Дәулетбайдың жерін береді. Ханға өкпелеген Дәулетбай Қызылжардан Жиделібайсынға көшіп кетеді.

Орыстарға жер беру мәселесіне байланысты туындаған даулардың ең көрнекті тұсы Асан Қайғы туралы халық аңыздарында орын алған. Асан Қайғы қазақ жеріне қала салдырдың деп Жәнібек ханға өкпелеп, 17 жыл жер шолып келіп: «Мына жақтан жер көріп келдім. Басқа патшалы халық ала алмайды тартып. Ой төңі-

регі шулап жатқан мал, жері жайлы» [276, 415 б.], – деп халқын көшіріп алып кетеді.

Жер дауына байланысты жанжалдар қазақтың өз ішінде де жиі болып тұрған. Абылай заманында өмір сүрген, ханның атақты батырларының бірі Шанышқалы Бердіқожа жер үшін таласта қаза табады [53, 213 б.]. Шешендік сөздерге осындай жер дауларына байланысты туған оқиғалар да арқау болған. Бірақ қазақ жүздері мен руларының арасында туындаған жер даулары би-шешендердің тапқырлығы мен даналығы арқасында үнемі бейбіт келісіммен аяқталып отырады. Жер дауын шешуде билер таразының басын татулық пен келісімділік жағына қарай бұрып отырады. Осындай дауларда көзге түскен болашақ билердің атақ-даңқы шығып, есімі елге танылады. Олардың есімі екі жаққа тиімді шешім шығарғаны үшін ардақталады. Атақты Төле бидің жас кезінен даңқы шығуы жер жайындағы даулардың бірінен басталады [175, 48–49 б.].

Қазаққа қатысты жүз бен рулардың жер дауында құқығын тең ұстау – шешендік сөздердегі басты мақсат: «Төле би мен Әйтеке би Ормамбет биге Қасқакөл дауы жайлы хат жазады. Ормамбет екеуіне хатпен жауап қайтарады. Халық жиналып, бір олай, бір былай сөйлесіп, ақырында үй тігіп сөйлесуге келіседі. Қасқакөл жағасында жиырма үй тігіледі.

Төле би: «Үш жүздің ортасында Қасқакөл бар, әр жерде су ішетін басқа көл бар, үш бөліп енші қылып алысайық, жер жетер, көңілді ұстама тар» [175, 58 б.], – деп, дауды екі ауыз сөзбен шешеді.

Төле бидің «Қасқакөл» атауын «басқа көл» деген сөз тіркесімен қиюластыра білген сөз тапқыш тапқырлығы – көлді тең бөліп жайлауға келісуге жол ашады. Бұл мысал – шешендік сөздерде тарихи оқиғаларды, халықтың арман-аңсарының берілуімен қатар кейіпкердің сөз табу оны қолдана білу жолындағы өнері де дәріптелетіндігіне нақты дәлел. «Шешендік сөздердің құндылығы, – деп жазады Б. Адамбаев, – ойының тапқырлығында деуге болады. Қиын жерден жол, қи-

сынсыз жерден сөз табу – шешендердің аса бағалы қасиеттерінің бірі» [38, 89 б.].

Шешендік сөздердегі даулардың шешілуі де осы жыр жолдарындағы өсиетпен сарындас болып келеді. Басқаша айтқанда, шешендік сөздер қазақтың ішкі бірлігін нығайтып, сыртқы жауға тойтарыс берер күресті жандандыруға септігін тигізген. Бұл мұрат аңыз жанрының поэтикасын жалпы фольклорға тән белгілермен дамуына әсер етеді.

Көркемдік мұраты халықтың бірлігі мен татулығына қызмет ететін шешендік сөздерде фольклорға тән поэтика да орын алған және шешендікпен аты шыққан кейіпкер бейнесінің сомдалуы даңқты фольклорлық қаһарман бейнесінің сомдалуына өте жақын. Болашақ би-шешен кісінің ерекше балалық шағы, ел аузына ілінген ерлік кезеңі, дүниеден өтуі сынды кезеңдер дәстүрлі фольклорлық көркемдік әдіс-тәсілдер арқылы бейнеленеді.

Шешендік сөздерде болашақ шешеннің балалық шағына ерекше мән беріледі. Онда шешен кісілер бала кезінен аса дарынымен, тапқырлығымен көзге түсіп, күрделі деген дауларға қатысады. Ал қаһарманның асыл қасиеттері көрінетін ерте көрінетін ерекше балалық шағы – бүкіл әлемдік фольклорға ортақ көркемдік құбылыс.

Ел билейтін болашақ ханды немесе ел қорғаны батырды қарапайым кісілер ортасында тәрбиелейтін халық танымы мен қиялы шешен кісілерге де ауысады. Қазақ арасындағы атақты би-шешендердің барлығы дерлік бала күнінде қарапайым кісінің тірлігін кешеді. Ханмен құда болған, дәулетті Сырымды халық аңыздары кедей шаруаның отбасынан шығарады [38, 49 б.].

Болашақ шешен кісі де фольклордағы даңқты кейіпкерлер сынды жас күнінді кедей немесе оның қарапайым жан болып малшылық, бақташылықпен айналысады. Сол ортада жүріп алғаш көзге түседі. Қазақ шешендік сөздеріндегі осындай ортақ көріністің бірі мынадай: Ауыл сыртында мал бағып жүрген болашақ шешен балаға дау қуып келе жатқан адамдар

жолығып, оған өздерінің дауларын айтады және оның шығарған шешіміне разы болып аттанады. Мысалы, қазақтың атақты үш биінің бірі Әйтекенің бала күніндегі шешендікпен аты шыққан оқиғасы қой бағып жүрген бала күнінде өтеді: «Әйтеке қой жайып жүрген жас бала екен. Құн даулап Қосуақ биге бара жатқан үш атты кісі Әйтекеге жолығады. Әйтеке Қосуақ бидің үйін көрсетіп, сол жерде би айтар билік сөзді айтып жібереді. Баланың айтқан билігін Қосуақ би де қайталайды. Сонда құн даулаған кісі:

– Япырым-ай, осы билікті, бізге жолда кездесіп, жөн сілтеген бір қойшы айтып еді. Түбінде сол бала елді аузына қаратқан би болар», – деген екен [277, 16 б.].

Бала шешен дау ісіне бірнеше жағдайларда араласады. Айталық, болашақ шешеннің би әкесі дұрыс шешім шығармай, даугерлердің өкпелеп қайтып бара жатқан өкінішті ісіне араласуы. Атақты Төле бидің билік іске араласуы әкесі Әлібектің дауды дұрыс шешпеуінен басталады [175, 49–51 б.].

Мұнда Төле бидің бейнесі қартайған әкесінің орнына билік айтып, оның ісін әрі қарай жалғастырушы мұрагеріндей сомдалып тұр. Эпостық жырлардағы батырдың ерлік істерін оның баласы жалғастыратыны секілді шешендік сөздерде әкеден келе жатқан шешендік істерді баласы жалғастырады.

Әкенің шешендік өнерін жалғастыратын бала тосын жағдайда көзге түседі. Болашақ шешен болар балаға дау қуып келе жатқан кісілер кездейсоқ жолығады [277, 16 б.] немесе ол – кәдімгі ойын баласы. Айталық, Сырым кішкене бала күнінде асық ойнап жүрсе, төрт-бес аттылы адам қастарынан өтіп бара жатады. Олардан жөн сұраған Сырымға жолаушылар: «Танамыз», – деп келте жауап береді. Сонда Сырым Тананың аталарын түрлі сипатпен атап береді. Жолаушылар тоқтап, Сырымнан жөн сұрайды. Сырымның әкесі Даттың үйіне қонақ болып кетеді. Бұл – Қараман Малайсары екен. Ол кетерінде Сырымның шешесіне:

– Осы баланы жақсылап өсіріңіз, – дейді [38, 48 б.].

Мөңке би де бала кезінде екі елдің арасында болған

құн дауын аса тапқырлықпен шешіп көзге түседі [155, 122–123 б.].

Аңыздарда тұрақты көрінетін сарын – шешендікке сынау. Тарихи аңыздарда батырлар ерлікке сыналса, шешендік сөздерде болашақ билер шешендік сынға қатыстырылады. Шешендік сын ел ішіндегі дауларда да, сыртқа жауға аттанар елшілік кезінде де сыналды. Тайкелтір, Жанайдар, Қаздауысты Қазыбек сынды би-шешендердің атақ-даңқы елшілік сапардан кейін кеңге жайылады. Қазақ пен қалмақ арасындағы дау дамайдағы елшілік істе аты шыққан Қазыбек бидің алғашқы шешендік сыннан өтуі жауға барған елшілік сапарада жүзеге асады [119, 18 б.].

Болашақ шешендердің шешендік сынға түсер жолының бірі – өзінен жасы үлкен, атағы кеңге жайылған аға шешендерден бата алуы. Жасы үлкен аға батырлардың жасы кіші батырды сыннан өткізіп, қосынына алатыны секілді бала шешендер үлкендер алдында сөз тезінен өтеді, олардан киелі бата алады. Атақты Төле би – бала күнінде жасы жүзге келген Әнет бабадан бата алған кейіпкер [175, 44 б.].

Жасы үлкен биден бата алу кейде қазақтың Үш жүзінің жолы үлкендігіне қарай ауысып, Ұлы жүздің биіне Орта жүздің, Орта жүздің биіне Кіші жүздің биі келіп бата алады. Мысалы, Орта жүздің биі Қазыбек жас күнінде Ұлы жүз Төле биге бата алуға барса, Кіші жүз биі жас Қаражігіт, яғни Әйтеке би Орта жүз Қаздауысты Қазыбекке сәлем бере келеді [175, 90; 115 б.]. Сырым жас кезінде Есентемір Бөкен биге бата алайын және ақыл сұрайын деп ат, шапан алып барады [277, 24 б.].

Шешендік сыннан өту – қаһарманның жаңа есім алуына жол ашады. Тарихи аңыздардағы шешендік сын – эпикалық жыр-аңыздардағы басты қаһарманның алғашқы ерлігіне сай келетін көркемдік поэтикалық құбылыс. Батырдың есімі алғашқы ерліктен кейін таңылса, шешендік сөздердегі басты қаһарманның атақ-даңқы сөз сыннан өткеннен кейін кеңге жайылады. Шешендердің атақ-даңқы лақап есіммен асқақтатылады, дәріптеледі. Лақап есіммен аты шыққан

би-шешендердің қатарына Қаздауысты Қазыбек би, «Қарлығаш әулие» атанған Төле би, «Саққұлақ» атанған Сәбден би, жастайынан шешендікпен көзге түсіп «Бала би» атанған Едіге билерді жатқызуға болады.

Шешендік сарындағы аңыз әңгімелердегі басты кейіпкердің бейнесіндегі жалпы фольклорлық қаһарманға тән қасиеттің бірі – сәуегейлік. Олардың сәуегейлігінде елдің бірлігі мен татулығына, елдің бүгінгі мен болашағына қам жеген, алаңдаған қоғам қайраткерінің бейнесі сомдалған. Бұл тұста алдымен тілге оралатын есім – Асан Қайғы. Қазақ аңыздары оны «Ертеде болашақта не болатынын көре алатын Асан Қайғы деген кісі болыпты» [54, 68с.] немесе «Бұрынғы заманда Еділ мен Жайық арасында бір үлкен патшалы жұрт болған. Ханы Жәнібек хан деген екен. Оның жұртында бір Асан Қайғы деген жұрттың қамын ойлаған данышпан адам болыпты. Өзінің ақылдылығы сондай екен, ілгеріде не болатынын болжап, күнібұрын халыққа айтады екен, сондай-сондай болады деп» [106, 510 б.], болмаса «Күнібұрыннан ілгері не нәрсе уайымды болатынын білетін әулие-зада ақыл иесі» [107, 413 б.], – деп суреттеп отырады.

Асан Қайғының қайраткерлігі би-шешендік қызметтен басталады. Ол 12 жасар бала кезінде қазақ еліне ақылға сыйымсыз шарт қойған Ежен ханның еліне елшілік сапармен барып, тапқырлық пен шешендік таныта отырып елге бостандық, азаттық ала келеді. Осы қызметтен кейін ол Қасен хан атанып кетеді [278, №4]. Ел арасында Асан Қайғының сәуегейлігі қазақтың басына кейінгі заманда түскен «отаршылдық дәуірді күн ілгері тұспалдай» [279, 79 б.] болжай білгендігі үшін дәріптеледі.

Асан Қайғы Өз Жәнібектің орысқа сарай (қала) салдырғанын ел шетін жау алудың басы деп санаса, ханның қарадан қатын алғанын ел билеу ісіне тексіз тұқым келіп, билік нашарлайды, елдің құты қашады деп түсінеді де, ханның құладың құсты баптап қу ілдірген ісіне ханның билігіне қара кісі қол көтереді деген болжам-сәуегей сөздер айтады.

Хан тұқымы қарамен араласып азғаннан кейін елді тексіз, арсыз, зердесіз би-төрелер билей бастайды. Шыңғыс тұқымына тиісті ел билеу, елді жауға алдырмау сынды қызметтің мәні таяды. Бұл күйді XIX ғасырда әдебиет сахнасына шыққан зар заман ақындарының көрнекті өкілдері Мұрат, Дулат, Шортанбай сынды ақындар жыр жолдарына естелеген еді. Айталық, Дулат былай дейді:

Төреліктің белгісі –
Елін жауға бере ме?
Еліне қорған болмаса,
Ел төрені көре ме?! [239, 736.], –

деп сауал тастай зарласа, енді бірде:

Тек дейтуғын тегі жоқ,
Өз еліне ебі жоқ,
Жатқа зерде кегі жоқ.
Азған елге бек болды
Ағынды мырыш қолаба [280, 102 б.], –

деп күңірене келе:

Дұрыс бастар басшы жоқ,
Әділетке шөлдетті [280, 89 б.], –

деп билеуші топ азғаннан кейін, елдің жай-күйі кетті деген ой айтады.

Туып-өскен жылдары белгісіз, қолжазбаға түскен бір-екі өлеңі Қостанай өңірінен табылған Ысқақ атты ақынның: «Сауысқан, қарға ел билеп, сұңқары кеткен тұғырдың, көбі пәле, азы у боп // Көп жасаған ғұмырдың // Асылсыз адам әділсіз, Содан жапа көрген соң, қайнағаны зығырдың» [281, 69 б.] деген жыр жолдары Дулат сынды зар заман ақындарының мұңымен үндес.

Би-шешендердің билеуші асылды хан тұқымының сақталуына қам жеген, қайғырған істері ақыры шындыққа айналады. Аңызда салдары жаман істерде жауға сауға мұрындық болған Жәнібек хан өзінің есігіндегі құлының қолынан өледі [282, №5].

Мұндай мазмұндағы сәуегейліктің туындауына хандық билік әлсірей бастаған қазақ қоғамының шындығы әсер еткендігі сөзсіз. XVIII–XIX ғасырларда қазақ

даласында Шыңғыс заманынан бері билік құрған хан тұқымына қарадан шыққан би немесе батырлардан қару көтеруі жиелей түседі. Қазақ даласына дәстүрлі билер кеңесінің билігін орнатпақ болған атақты Сырым батыр Нұралы ханды тақтан түсіреді, оның орнына отырған Есім ханның өліміне себепкер болады.

Сырымның ерлік істері кең аңыздалып, халық оны қарадан шығып хан болған батыр деп ардақтайды. Мұрат ақынның Сырым батырдың немересі Қазыдан туған Омарға айтқан сөзінде мынадай мадақ жолы бар:

Хан емес біз көргендер правитель,
Ақыры – ақсүйектің Нұралы хан.
Тоздырып Нұралының отыз ұлын,
Хан болған қара ұлынан сіздің атаң [47, 117 б.].

Сондай-ақ «Шеше жағынан қара сүйекке араласпағандықтан өзін таза Шыңғыс тұқымынанмын» [283, 940 б.] деп мақтанатын Бөкейден кейін таққа отырған Жәңгір ханға (ол да таза Шыңғыс тұқымы [284, 9 б.]) Исатай мен Махамбет қарсы шығып, көтеріліс ұйымдастырады. Сол кезеңде Ақтөбе-Орынбор аймағында хан-төрелерге қарсы Бекет батыр халықты көтереді. Көтерісшілер қолынан Әбілқайыр ханның ұрпағы, правитель Жантөрин Арыстан қаза табады. Бекет батыр бастаған көтерілістің негізінде туған тарихи жырда батыр ханның ордасын талауға түсіріп, ханды өз қолымен өлтіргені жыр жолдарына түскен [285, 102 б.].

Сырым, Исатай, Бекет сынды батырлардың ханға қарсы шығып, қол көтеруі елдің бірлігін бұзып, баяғы Асан Қайғының:

...Мұнан соң қилы-қилы заман болар,
Заман азып, заң тозып жаман болар.
Қарағайдың басына шортан шығып,
Балалардың дәурені тамам болар.
О күндер қарындастан қайыр кетер
Ханнан күш, қарағайдан шайыр кетер.
Ұлың, қызың орысқа бодан болып,
Қайран ел, есіл жұртым сонда не етер? [23, 111 б.], –

деген сәуегейлігі дәл келді деп түйіндейді халық.

Халық жырларының Құрғақ жерде өсетін «қарағай» мен суда жүретін «шортанды» бір-біріне қарсы қоюында рәміздік нышан жатыр. Қарағай – хандық биліктің белгісі. Жырда хан мен қарағай бір-біріне телдестіріліп айтылады. Осы жыр жолынан түзелген мақалды 1899 жылы «Дала уалаятының» газетінде М. Ешмұхаметов деген автор жариялайды. Мақалға берген түсніктемесінде бұрын қазақтарды хандар билеген, бұл күнде олардан билік тайған деген ишара білдіретінін жазады [286, 135 б.].

«Ханнан күш кеткен» соң елді орыс алады деген Асан сәуегейлігі тура келеді. Сондықтан ХІХ ғасырда өмір сүрген Мұрат ақын орыстың Еділ, Жайық, Ойыл бойындағы қоныстарды алуын Асан болжамының дәл келгендігі деп жырлайды:

Бізден бұрын өтіпті
Асан Қайғы бабамыз –
Ғайыптың ісін болжаған.

Аңыздар Асанның Қайғының сәуегейлігі арқылы сол тұста болып жатқан оқиғаларға, заман шындығына баға береді. Болып жатқан оқиғалар өткен күндерде жіберілген қателік пен өкінішті істің салдары деп ұғынады. Бұл – бір. Екіншіден, қазақтың тарихында өткен сәуегей кісілердің бейнесін дәріптей отырып, сол мұраны насихаттаушы ақын-жырауларды да көтермелеу мен асқақтату бар.

Әз Жәнібектің орыс патшасымен жақсы қарым-қатынаста болып, оған есе жіберіп отырған ісін сынаған Асан Қайғының сарыны Сырым батыр туралы тарихи аңыздарда да орын алған. Атақты батыр Нұралы ханға орыс патшасымен жақсы қарым-қатынас орнатқаны үшін наразы болады. Хан бұл ісін қоймаса, оған қарсы елді көтеріліске шығарамын деген ишараны шешендік сөз үлгісімен жеткізеді [38, 47–48 б.].

Асан Қайғыда кездесетін сәуегейлік қасиет өзге де қазақ би-шешендерінің бойында да бар. Айталық, Ұлы жүз Үйсін Майқы бидің ел болашағы туралы айтқан сәуегейлігі Асан Қайғы сарынына ұқсас. Онда

ол қазақты алдағы күндері елді шегір көз, өзі сары кісі билейтінін айтады [175, 10].

Ел болашағына айтылған сәуегейлік Кіші жүз Мөңке бидің болжамдарында да орын алған. Аңыздардың айтуынша, Мөңке би алдағы болатын заманды «кер заман» деп атап, оның негізі сипаттарын жырлаған [287, 28 б.].

Мөңке би сипаттаған «кер заманды» ХІХ ғасырда Шортанбай ақын «зар заман» деп атаған еді.

Би-шешендер жалпы заманның нобайы мен жобасына ғана болжам айтпайды ел ішіндегі әлдебір келеңсіз, жағымсыз істерге немесе ағайын-туған арасындағы қарым-қатынастың азғанына қайғырып, оның ақыры жайы сәуегейлік болжамдарын айтады. Мысалы, шешендік сөздерде Төле бидің ел ішінде орын алып жатқан істердің болашақтағы салдарының қалай болатына берген бағасы сақталған. [288, №5].

Ал Орта жүздің атақты биі Қаздауысты Қазыбек те ел билеген кісілердің пара мен зорлыққа жол бергенін естігенде былайша күйзеледі: «...Қазақтың қайғысы қалмақ еді, берекемен жауын алмақ еді. Мынау берекені бұзатын-құрт ауру, не қылған ауыр салмақ еді. Қазақтың түбіне жететін ауыр дерт, зығыр майындай жайылмаса игі еді, – деп кейін, жантая кетіпті» [277, 18 б.].

Би-шешендердің сәуегейлік қасиеттерінде ел болашағы туралы қам жеген қайраткерлік ойлар, халықтың мұң-тілегінен туындаған көңіл күйлер орын алған. Бұл өз кезегінде қазақтың «әлеуметшілдік» (М. Әуезов) сарындағы рухани танымына да әсер еткені сөзсіз.

Қорыта келгенде, шешендік өнерді қару еткен билер қазақ қоғамының ірі қайраткерлері ретінде мемлекеттің ішкі және сыртқы істеріне араласып, хандық биліктің ірге тасын бекіте түседі. Би-шешендердің хан жанындағы қызметі тарихи аңыздардағы бір орталыққа тұтастану құбылысын күшейте түскен. Қазақ қоғамында беделді батыр, жырау, би-шешендердің, яғни қараша кісілері қолдаған ханның бағы жанып, мерейі асады.

ҚАНЖЫҒА **(ҚОРЫТЫНДЫ ОРНЫНА)**

XV–XIX ғасырлар белесі – қазақ халқының жеке ұлт болып қалыптасып, тәуелсіз Қазақ хандығы мемлекетін құрған тарихи дәуірі. «Дәуір» атты көшпелі тарих керуенін әрбір халықтың сол кезеңге сай сана-салты, дүниетанымы, рухани келбеті құрайды. Қазақ хандығы тұсында болған оқиғалар мен тарихи тұлғалар жайындағы аңыздарға халқымыздың төл тарихына қатысты деректер түсіп, оған әрбір кезең өз рухын қалдырып, ізін салып отырған. Жеңіс пен жетістіктерге куә болған аңыздық әңгімелерде өршіл, асқақ рух орын алса, ел басына ауыр күн туған кезеңдерде дүниеге келген аңыздарда мұң мен қайғыға оранған сарындар белең алып, азаттылық пен тәуелсіздікті аңсаған мемлекетшілдік мұрат-мақсаттар бейнеленеді.

XV ғасырда ұлан-ғайыр Моңғол империясының бір бөлігінде Шыңғыс тұқымдарының саяси жетекшілігімен Қазақ хандығы атты жаңа көшпелі мемлекеттің пайда болуы халықтың ұлттық санасын қайта жаңғыртады. Халықтың саяси танымы жаңа хандықты Шыңғыс иелігінің мұрагері ретінде таниды. Сондықтан аңыздарда Шыңғыс хан қазақ тарихының төрінен орын алып отырады. Қазақ Ордасын билеуші хан-сұлтандардың ата-бабасына саналатын Шыңғыс хан тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі тектес халықтарының жаңа дәуірі.

Түркі-моңғол халықтарының генеалогиялық мифтері көшпелілер арасында үлкен қуатқа ие болған шыңғысизмнің әсерінен үлкен өзгерістерге ұшырайды. Бұл өзгерістер қазақ миф-аңыздарына да әсерін тигізді.

Шыңғыс қазақтың алғашқы ханы Алашаның бейнесімен тұтастандырылып, Алаша түркі халықтарына кең тараған «Ақсақ құлан-Жошы хан» аңызында құланнан қаза тапқан Жошының әкесі болып та аңыздалады.

Қазақ хандығының бастауына тұтастандырылған Шыңғыс пен Алашаға қамқор болып, әкесіз туғандықтан елден қуылған Шыңғысты жұртқа қайта әкеліп хан сайлаған, ал анадан ала туып, елінен қазақ арасына қуылған Алашаның Үш жүзге хан болуына жәрдемдескен Майқы би – түркілік фольклорға ортақ кейіпкер.

Ал Майқы биден пана тауып, соның тікелей қолдауымен хан болған Алаша – поэтикалық образ. Хандық асыл тек оның жоғары билікке ие болуына даңғыл жол ашады. Алаша сол билікті күтуші ғана, билік үшін белсенді күрескер емес, яғни биліктің белгісіндей рәмізге ие. Белсенділік көрсететін тұлғалар – билер. Аңыздардағы билердің белсенділігі – ру-тайпалар бірлестігінен құрылған қазақ қоғамының шындығында саяси салмағы. Алаша ханның аузымен Майқыға қаратылып айтылатын «хан атаулының – қазығы, қара бұқараның азығы» деген тіркесте билердің қоғамдағы рөлі мен беделі бейнеленген.

Алаша хан туралы циклді аңыздар – қазақтың көшпелі дүниетанымынан, көне наным-түсінігінен хабар беретін көмбелі рухани қазына. Оның есіміне қатысты «Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда, үйіміз – ағаш, ұранымыз – Алаш болғанда үш жүздің баласы қазақ емес пе едік» немесе «Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда, таңбасыз – тай, еңсіз – қой» деп келетін тарихи аңыздық мәтел сөздерде халықтың жаугершілік рухы мен көшпелі тұрмысты қалаған арман-аңсары орын алған. Бұл арман-аңсарлар қазақ жұртының Ресей патшалығының боданына айналып, көшпелі хандық ыдырай бастағанда күшейе түскен. Хандықтың күйреуін халық аңыздары көшіп-қонатын жердің қала-қорған салынып тарылуына, отырықшылық тіршіліктің артуынан деп түсінеді. Ел санасы мұң мен қайғыға батып, шерге шырмалып Шыңғыс ханнан мұра болып

қалған хандықпен бірге көшпелі тірліктің (кигіз турлықты тіршіліктің) бағы тая бастады деп зар кешеді. Бұрынғы заманды көксеу өсе түседі. Бұл – адамзат санасында заңды жүретін құбылыс. Ол құбылыс қоғамның дамуында белгілі бір қалыптасқан, тұрақталған тұрмыс-тіршілік жаңа арнаға күрт бұрылған тұста орын алады. «Тіршілікте, – деп жазады философ К.Ясперс, – әрбір жаңа ұрпақ құлдырау, күйреу үрейін кешеді. Сондықтан оларға өмірдің жарқын күндері өткен дәуірде болып кеткен көрінеді» [289,294 б.].Алаша хан дәуірі – қазақ халқы үшін «өмірдің жарқын күндері өткен» кезеңі.

Тарихи аңыздардың сюжеттік құрамы өзге фольклорлық жанрлармен тығыз байланыста дамиды. Он да ертегілік прозаның, сондай-ақ тарихи прозаның миф, әпсана-хикаят жанрларында тұрақты кездесетін сюжеттер жиі ұшырасады. Өмірде болған белгілі бір оқиғаның ізінен туған аңыздар уақыт өте келе әу бастағы оқиға ұмытылғандықтан және шығарманың көркемділігі арта түскендіктен ертегілік сипатқа көше бастайды. Болмаса, миф, әпсана-хикаяттың көркемдік белгілерін қабылдайды. Мұндай көрініске Шыңғыс, Алаша, Едіге, Асан Қайғы, Абылай хан туралы аңыздардағы кейбір сюжеттерді жатқызуға болады. Мысалы, Шыңғыс, Едіге, Асан Қайғы сынды қаһармандардың дүниеге келуі жайындағы аңыздарда тотемдік наным-сенімге негізделген көне мифтік сюжеттер пайдаланылған. Ал XVIII ғасырда билік құрған Абылай хан туралы әңгімелерде көне түсініктердің феодалдық заманның шындығына бейімделген түрлері кездеседі.

Аңыздар сюжеттік тұрғыда ғашықтық және қаһармандық жырлармен де байланысады. Әсіресе, феодалдық замандағы монархиялық билік жүйесіндегі талас-тартысты бейнелейтін сюжеттер аңыздардың мазмұнын жиі толықтырып отырады. Онда хан тағына мұрагерлік құқықпен отыратын басты қаһарманның заңды биліктен шеттетіліп, жазықсыз қудалауға түсуі жиі суреттеледі. Сонымен бірге эпостық жырлардан идеалды қаһарман бейнесін сомдау, көркемдік шарттылық, әсірелеу сынды көріктеу құралдары да ауысып оты-

рады. Батырлық эпостағы басты қаһарманның қалың әскери қолға баланатын шарттылықты беретін қырық (кейде отыз) санды сенімді серіктері аңыздық тұлғаның жанында жүреді. Мұнда да ол кісілер хан жанына ерген көп жұрттың шартты саны.

Батырлық эпос пен аңыздық шығарманың идеялық-композициялық ерекшеліктері де ортақ болып келеді. Эпос пен аңыз қаһармандарының басты идеалдары – туған елін жаудан қорғау, елдің кегін қайтару, халқына адал қызмет ету. Жорыққа аттанған батырдың басты мақсаты елдің кегін қайтару болып келеді. Егер батыр ол мұратты орындай алмай, жау қолынан өлсе. Оның ісін баласы жалғастырып, әкенің де, елдің де кегін алуы тиіс. Кек алу – басқыншылық емес, әділетті жорық. Басқаша атсақ, кейіпкер ел үшін туып, ел үшін өледі. Шығарманың композициясы осы ерлік өмірді, қаһармандық іс-әрекеттерді рет-ретімен беруге құрылады.

Тарихи аңыздар өмірде болған оқиғаның туындау және даму себебін сол кезеңдегі халықтың танымынан өрістетіп отырады. Аңыздарға фактологиялық дәлдіктен гөрі, танымдық, ғибраттық тағылым жеткізу маңыздырақ. Сондықтан аңыздар болған оқиғаға өзінше баға береді. Аңыздардың болған оқиғаға деген бағасы халықтың дүниетанымымен, сал-санасындағы ғұрыптармен, орныққан саяси танымдармен тығыз байланыста болады. Аңыз өзі дәріптейтін қаһарманның «мінсіз», идеалды болғанын қалайды және оның мазмұнына Қазақ хандығында билік құрған, өмір сүрген барлық хандардың қызметі мен ғұмырнамасы толық түсе бермеген. Тарихи аңыздар ел есінде әлдебір маңызды істерімен қызмет еткен тұлғаларды ғана сақтаған. Қазақ тарихи аңыздарында есімдері сақталған хандардың қатарына Керей мен Жәнібек, Қасым мен Есім, Хақназар, Тәуекел, Әз Тәуке, Әбілқайыр, Абылай, Әбілмәмбет, Барақ сұлтандарды жатқызамыз. Бұлардың іс-әрекеттері аңыздарда түрлі деңгейде баяндалады. Аңыз қаһарманы тарихтың қойнауына тереңдеген сайын ол туралы аңыздық мағлұматтар

азаяды, ал керісінше кейінгі ғасырларда, әсіресе XVIII ғасырда өмір сүрген хандар туралы аңыздар қатары мол және деректік сипаты да терең. Ал сол ғасырға дейін Қазақ хандығында билік құрған Қасым мен Есім, Әз Тәуке хандар туралы толымды аңыздар қатары жоқ. Олардың қызметтері халықтың сан ұрпақ алмасқан өмір керуенінде тарихи санада сұрыпталып, сығымдалған, сөйтіп өз бағасын алған мәтел сөздерге кіріккен, біріккен. Мысалы, «Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы» деген тарихи мәтелде Жәнібек хан балалары Қасым мен Есімнің Қазақ хандығының негізін қалау жолында сіңірген еңбегіне берілген саяси баға орын алған. Бұл тарихи мәтелдің астарында қос ханның елдің саяси бағыт-бағдарын анықтауда атқарған істеріні бейнеленген. Қасым хан – атақоныс Еділ-Жайық үшін қанын төккен ер, ол сол өлкені қазаққа қоныс етпек болған деген саяси бағам жатыр. Ал «Есім ханның ескі жолы» деген мәтелде Есімнің Түркістан қаласын Қазақ хандығының ордасы етіп, сол қаланың маңындағы өңірге иелік ету үшін жүргізген қимыл-әрекеттеріне берілген баға орныққан. Ал «Күлтөбенің басында күнде кеңес» тіркесіне атақты Әз-Тәуке ханның ел бірлігі мен татулығын жарастыру үшін істеген ісінен ғибрат, таным береді. Бұл өзара қырқысуды қойып, бірлігі мықты жұрт, тірлігі тыныш ел болуды, бейбіт, тату-тәтті өмір сүруді өсиет еткен тағылымдардың жиынтығы іспеттес мәтел «Күлтөбенің басында күнде кеңес» оқиғасында көшпелі жұртқа ортақ алғашқы заң-жоралғы – «Жеті жарғы» қабылданып, қазақтардың алғашқы бәтуа келісімдері жүзеге асады. Сондықтан ол оқиғаны қазақтардың тұңғыш құрылтайы деп санауға да болады. Ал сол құрылтайды өткізуге жиналып, заңды қабылдауға келісім берген жеті бидің (қазақтың Үш жүзінен және қырғыз, қарақалпақ, қатаған, жайма ру басылары) құрметіне қарай ол заң «Жеті жарғы» деген атаққа ие болады.

Фольклордың өзге жанрлары секілді аңыздар да тұрақты мотивтер мен сюжеттердің көркемдік қызметін орын алады. Аңыздарда әлемдік фольклорға кең

тараған ғайыптан туу, жетімдік, лақап есім, алғашқы ерлік, түс көру, керемет көмекшілер, қаһарманның тұтқынға түсуі, ханның кеңес құруы, ханның сый таратуы сынды мотивтер жиі кездеседі. Бұған қоса түркі-моңғол халықтарындағы көшпелі тіршіліктің ыңғайы мен тұрмыстық жағдайына байланысты туындаған түркілік мотивтер де жиі кездеседі. Олардың қатарына билердің хан сайлауы, ру-тайпалардың әлдебір іске наразылық танытып ауа көшу, батырлардың достасуы (анттасуы), тектілікке (асыл текке, батырлыққа, шешендікке) сынау т.б. мотивтерді атауға болады.

Шығу тегі көне дәуірлерге бойлайтын фольклорлық тұрақты мотивтер мен сюжеттер қазақ қоғамындағы патриархалды-феодалдық қоғамның шындығына қарай өзгеріп, түрленіп, аңыздардың көркемдігіне әрі халық аңсары мен тілегіндегі қаһарманның бейнесін сомдауға қызмет жасайды. Әсіресе, ғайыптан туу, жетімдік, лақап есім, алғашқы ерлік сияқты мотивтердегі көне наным-сенімдер қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік шындығына орай өзгерген. Өзгерген көне түсініктер халық эстетикасына сай жаңа қаһарман бейнесін сомдайды. Бұл тұста олар көне миф, әпсана-хикаяттарда, батырлық эпоста жиі кездесетін көркемдік формулаларды жиі пайдаланады. Ол көркемдік формулада қаһарманның ғұмырнамасын түзілуі бір тегіс сипатпен емес, бұралаңы мен бұдыры көп даму соқпақтары арқылы көтеруге ұмтылады.

Қазақ халқының хандық дәуірде ұзақ уақыт жаугершілік заманда басынан кешуі сол кезеңге лайық сарындарды дүниеге келтірді. Ол сарындардың арасында көне түркі-моңғол кезеңінен келе жатқан ғұрып-салттан туындағаны да, қазақ қоғамының ру-тайпалық сипатынан дүниеге келгені де бар. Мысалы, билеушілер мен батырларға лақап есім беруде қазақ аңыздары қаһарманның әлеуметтік тек пен ерлік істерінің сипатына қарай жаңа есім берілетін түркілік дәстүрді сақтаған. Аңыздар лауазымдық лақапты ханның ел билеу ісіндегі даналығы мен данышпандық қызметіне сай реңдік мағынада таңатын болса, батырлардың

лақабы олардың жаужүректігі, қайсарлығы, батылдығы сынды істерінің ерекшеліктеріне қарай қойылады. Дегенмен де, кейбір тұста ел билеген хандарға берілген лақап есім оның ел басқару ісіндегі даналық, данышпандық бейнесіне қарай емес, ханның жорық істеріндегі батырлығы үшін қойылады. Бұған мысал ретінде Есім, Жәңгір, Әбілқайыр Абылай хандарға «ер», «салқам», «баһадүр» деген лақаптар қосақталып отырғанын атауға болады. Ал ел билеу ісінде ақыл-парасаты, даналығымен көзге түскен хандарға «өз» деген құрметті атау берілген. Мысалы, Әз Жәнібек, Әз Тәуке. Аңыздардағы батырлардың достасуы сарынының түп негізі де көне замандағы ант беру, яғни анда ғұрпына тіреледі. Түркі-моңғол халықтарында антқа адал, сертке берік достық құрметтеліп, ал оны бұзған жан айыпталатын. Қазақ батырлары арасындағы шынайы достық осы ұғымға негізделеді.

Жаугершілік рухтан туындап, аңыздар мазмұнына жиі арқау болған сарындар қатарына «Жауды аяған жаралы», «Батырдан ұл туса игі, ата жолын құса игі» деген тіркестердің астарындағы танымдарды да жатқызуға болады. Тарихи аңыздарда сөздің магиялық құдіреті мен тылсым күш иелеріне деген сенімнен туындаған «Бата алу», «Тектілікке сынау» сынды сарындар да жиі кездеседі.

XV–XVIII ғасырлардағы тарихи аңыздардың негізгі қаһармандары – Қазақ хандығының тәуелсіздігі мен тұтастығына, көршілес елдермен бейбіт қарым-қатынас орнатуға, елдің азаттылығына, ішкі бірлік пен таулықтың беріктігіне қызмет еткен хан-сұлтандар, батырлар мен би-шешендер, жырау-жыршылар. Бұл тұлғалардың фольклорлық бейнелеріне халық өзі қалаған саяси танымды, көңілі сүйген мінез-құлықты, армандаған іс-әрекеттермен, асыл қасиеттерді жинақтайды. Белгілі бір қаһарман бойына түрлі асыл қасиеттер мен іс-әрекеттерді жинақтау – көркем фольклорға тән белгі. Бұл көркемдік тәсіл аңыздарда тұтас-тану құбылысын тудырып, оны күшейтеді.

Хандық жүйенің жақтаушысы, оның негізгі идеологі –

жырау мен жыршылар. Қазақ хандарының жанында тұрақты орын алған жыраулар хандық жүйенің баяндылығына, елдің болашақтағы жай-күйіне қам жейді, батырлардың ерлік істерін мадақтайды, хан мен қарашаның бірлігін сақтауға өз толғауларын арнайды. Қазақ хандарының жанындағы жырау-жыршылардың қызметі көне түркілік фольклордағы жыраулардың қызметімен типологиялық тұрғыдан ұқсас болып келеді.

XVIII ғасырлардағы тарихи аңыздарда қазақ батырларының ерлік істері мен қызметтері дәріптеледі. Қазақ батырлары – елді жаудан қорғауда, жерді тазартуда үлкен ерлік істер көрсетіп, қанын төгіп, жанын берген тұлғалар. Батырлардың ел үшін атқарған айтулы ерлік істері хан жанында жүрген уақытта жүзеге асады. Олар – мемлекеттіліктің басты рәмізі – ханға адал қызмет етуші кейіпкерлер. Халық батырлардың түсінігіне «ханға қызмет – халыққа қызмет» деген сана терең орныққан.

Аңыздарда тарихи атқарған қызметі ерекше бағаланатын кейіпкерлердің шоғыры – билер. XVIII ғасырда өмір сүрген атақты билер – Үйсін Төле, Қаздауысты Қазыбек, Жанайдар, Тайкелтір сынды билер елшілік сапармен барып елдің мүддесін қорғауда, жауға қарсы күресті ұйымдастыруда көрнекті рөл атқарады, жауға қарсы күрескен хандар мен батырларға дем беріп, олардың басына түскен қиын-қыстау істерді бірге бөліседі. Қазақ қоғамында ірі рубасы ретінде үлкен саяси билікке ие болған билердің хан өкіміне бағынбай бөлек кеткен немесе оның билігіне қарсы көтерілген тұстары да болған. Бірақ аңыздарда мұндай көріністер бейбіт келісім, татулықпен аяқталып отырады. Себебі халықтың аңсары билеуші мен оны қостаушылардың «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған» бірлігін қалайды. Хан билермен елдік, мемлекеттік мәселелерді талқылайды. Осы қызметке байланысты ел арасында «Түгел сөздің түбі – бір, түп атасы – Майқы би», «Елге бай емес, би – құт», «Күлтөбенің басында күнде кеңес» дейтін мәтел сөздер сақталған.

Аңыз – өткенге көз салу, оны ой елегінен өткізу. Әрбір

ұрпақ аңыздық деректі өзінше таниды, бағалайды. Осы бағадан ұлт санасы түзіледі. Ұлттық сананың ажырамас бөлігі ретінде аңыздар ешқашан өз маңызын жоймақ емес. Қазақ ұлтының көне тарихын әдебиет, кино өнері арқылы беруге ұмтылатын шығармашылық иелері халық аңыздарын кең пайдаланып келеді. Қазақ тарихи романдар көшін бастаған І.Есенберлиннің «Көшпенділер» романына арқау болған кейбір сюжеттік желілер қазақ аңыздарының мазмұнынан алынған еді. Аңыздарды өз туындыларына пайдалану Ә.Кекілбаевтің «Үркер», «Елең-алаң», М.Мағауиннің «Аласапыран», Ә.Әлімжановтың «Жаушы», С.Сматаевтің «Елім-ай», Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» тарихи романдарынан да байқалады. Белгілі жазушылардың аңыздарды кең тынысты романға пайдалануы белгілі әдебиеттанушы ғалым Ш. Елеукенов көрсеткендей, «халқымыздың «рухани-мәдени даму жолдарын, ұлттық өзіндік мінез, салт-сана, сенім-наным ерекшеліктерін аңсар-мұраттарымен айшықты, толымды, патриоттық зор қуатпен бейнелуге, даңқты қайраткерлердің характерлерін сомдауға» [290, 89 б.] қызмет ететін мұра ретінде қала бермек.

Қорыта келгенде, Қазақ хандығы тұсындағы тарихи оқиғалар туралы аңыздар – халықтың басынан өткен қиын-қыстау, аласапыран заманның көркем шежіресі. Онда шындықта болған тарихи оқиғалардың мән-мазмұны, өмірде нақты өмір сүрген тұлғалардың қызметі фольклорлық дәстүрмен баяндалады. Тарихи аңыздарда халықтың көне түсініктері, дүниетанымы, белгілі бір оқиға мен тұлғаларға берген саяси бағасы, мемлекетшілдік санасы, ел болашағына алаңдаған көңіл күйі, бірлікті, татулықты көксеген, арман-аңсары орын алған. Халықтық мұраның ұлтымыздың төл тарихын тануға, саяси бағыт-бағдарын бағамдауға, рухани мұрасының қыр-сырын ұғынуға тигізер маңызы зор. Санғасырлық ұрпақтар көшінен ауызша жеткен тарихи аңыздар – халқымыздың мәдени тарихын тануға қызмет жасайтын қазыналы рухани мұра.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. *Бабыр Захар ад-дин Мұхаммед*. Бабырнама / Орыс тілінен ауд. Б.Қожабеков. – Алматы: Жалын, 1990. – 320 б.
2. *Дулати М. Х.* Тарих-и Рашиди. Алматы: М.Х. Дулати қоғамдық қоры, 2003. – 616 б.
3. *Бөкейхан Ә.* Таңдамалы. Избранное. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – 478 б.
4. Алаш не сөз? «Қазақтың» 12 нөмерінде Оқшау сөз жазған «Қыр баласына жауап. //«Қазақ» газеті / Құрастыр.: Ү. Сүханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. -560 б.
5. *Абай (Ибраһим) Құнанбаев*. Шығармаларының толық жинағы. Алматы: Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасы, 1948. – 502 б.
6. *Құдайбердіұлы Ш.* Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан-Сана, 1991. – 80 б.
7. Қазақстан туралы түркі деректемелері. I том. Өтеміс қажы. Шыңғыс-наме. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.-400 б.
8. *Янушкевич А.* Қазақ даласына сапар туралы жазбалар. Ауд. Ғ.Зұлхаров. – Астана: Аударма, 2003. – 264 б.
9. *Валиханов Ч.Ч.* Киргизское родословие // Соч. В 5 т. – Алматы, 1985. – Т. 2. -416 с.
10. *Валиханов Ч.Ч.* Извлечения из Джами ат таварих //Соч. В 5 т. – Алма – ата, 1984.-Т.1. – 432 с.
11. *Жалайыри Қ.* Шежірелер жинағы. Алматы: Қазақстан, 1997. – 128 б.
12. *Әбілғазы.* Түрік шежіресі. Алматы: Ана тілі, 1992. – 208 б.
13. *Рычков П.И., Рычков Н.П.* Капитан жазбалары /Ауд. Шәймерденов Р. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 104 б.
14. *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей.Под общей редакцией академика М.К Козыбаева. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
15. *Мейер Л.* Киргизская степь Оренбургского ведомства. Санкт-Петербург, 1865. -288 с.
16. *Валиханов Ч.Ч.* Письмо профессору И.Н. Березину // Соч. В 5 т.Алма-Ата, 1984. -Т. 1. – 432 с.
17. *Гродеков Н. И.* Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т.1. Юридический быт. – Ташкент: Типо-лит. С.И. Лахтина, 1889. – 205 с.

18. *Маковецкий П. Е.* Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Материальное право. Выпуск X. Омск. Типогр. окружн. штаба, 1886.
19. *Сүлейменов Б.* Ыбырай Алтынсариннің өмір жолы мен қызметі. // Ыбырай Алтынсарин тағылымы. Әдеби сын мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
20. *Валиханов Ч.Ч.* Очерк Джунгарии. // Соч. В 5 т.. – Алматы, 1985. – Т.3. – 416 с.
21. *Валиханов Ч.Ч.* Аблай. // Соч. В 5 т. – Алматы, 1985.-Т.4. – 463 с.
22. *Потанин Г.Н.* Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. -Пг., тип. Б.Д. Смирнова, 1917. – 198 с.
23. *Халид Құрбанғали.* Тауарих хамса (Бес тарих) /Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. -Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
24. *Кәкішев Т.* Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 448 б.
25. *Қамзабекұлы Д.* Алаш және әдебиет. Астана: Фолиант, 2002. – 474 б.
26. *Қазақ фольклористикасы тарихы.* Алматы: Ғылым, 1988. – 432 б.
27. *Бөкейхан. Ә.* Таңдамалы. Избранное.-Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 б.
28. *Қыр баласы.* «Қара қыпшақ Қобыланды» Сын.// «Қазақ» газеті /Құраст. Ү. Сұханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560. – 172–179 б.
29. *Қамзабекұлы Д.* Руханият.-Алматы: Білім, 1997. – 272 б.
30. *Байтұрсынов А.* Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. /Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
31. *Дулатов М.* Шығармалары./Құрас. М. Әбсембетов, Г. Дулатова. – Алматы: Жазушы, 1991. – 384 б.
32. *Досмұхамедұлы Х.* Аламан./Құраст., алғы сөзін және түсініктемелерін жазғандар – Ғ. Әнесов, А. Мектепов, Ш. Керімов. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 176 б.
33. *Әуезов М.* Қазақ халқының эпосы мен фольклоры// Әуезов М. Әдебиет туралы. О литературе. – Алматы: Санат, 1997. – 304 б.
34. *Жұмалиев Қ., Марғұлан Ә.* Қазақ әдебиеті. Фольклор. – Алматы: Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасы, 1941. – 159 б.

35. *Ғабдуллин М.* Қазақ халқының ауыз әдебиеті: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 1974. – 320 б.
36. *Қоңыратбаев Ә.* Қазақ фольклорының тарихы. /Құраст., алғы сөзін жазған Ә. Қоңыратбаев. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 288 б.
37. *Русское народное творчество* / Под. ред. проф. Н.И. Кравцова. – М.: Просвещение, 1971. – 384 с.
38. *Адамбаев Б.* Шешендік өнер (Сырым сөздері негізінде). – Алматы: Жазушы, 1969. – 140 б.
39. *Адамбаев Б.* Тарихи аңыз әңгімелер// Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1981. – Б. 79–128.
40. *Қасқабасов С.* Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
41. *Қасқабасов С.* Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
42. *Соколова В.К.* Русские исторические предания. – М.: Наука, 1970. – 288 с.
43. *Криничная Н.А.* Русская народная историческая проза: вопросы генезиса и структуры. – Ленинград: Наука, 1987. – 325 с.
44. *Азбелев С.Н.* Отношение предания, легенды и сказки к действительности (с точки зрения разграничения жанров)// Славянский фольклор и историческая действительность. – М.: Наука 1965. – 300 с.
45. *Аникин В.П.* Художественное творчество в жанрах неказочной прозы (К общей постановке проблемы.// Русский фольклор. Т.13. Русская народная проза. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1972. –
46. *Тарақты Ақселеу.* Күй шежіре. – Алматы: КРАМДС-Яссауи, 1992. – 488 б.
47. *Әбсадық А.* Абылай хан: аңыз және ақиқат. Қостанай: Баспа үйі, 1999. – 128 б.
48. *Ғабдуллина А.* Қабанбай батыр туралы тарихи жырлар мен аңыздар: филол. ғылым. ... автореф. – Алматы, 1995. – 25 б.
49. *Мамиева Б.* Асан Қайғы туралы аңыздар. Филол. ғылым. канд. ... диссерт. – Алматы, 2007. – 130 б.
50. *Путилов Б.Н.* Об историзме русских былин.// Русский фольклор. X т. – Москва-Ленинград, 1966.
51. *Соколова В.К.* Изображение действительности в разных фольклорных жанрах. //Русский фольклор. XX. Фольклор

- и историческая действительность. – Ленинград: Наука, 1981. – 3-44 с.
- 52.Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: Атамұра, 2002. – 768 бет.
- 53.*Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы*. Шығармалары. 8 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 452 б.
- 54.Казахский фольклор в собрании Г. Н. Потанина. (Архивные материалы и публикации). – Алма-Ата:Наука, 1972. – 382 с.
- 55.Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Соч. В 5 т. – Алматы, 1985. – Т. 2. -416 с.
- 56.Қазақтардың асыл түбінің қайдан шыққанының хикаяты. //Дала уалаятының газеті. – Алматы: Ғылым, 1990. – Б. 32-33.
- 57.Григорьев А.П., Григорьев В.П. Коллекция золотордынских документов XIV века из Венеции: Источниковедческое исследование.-СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2002. – 276 с.
- 58.*Нысанбай жырау*. Кенесары-Наурызбай // Хан Көне. – Алматы: Жалын, 1993. – 448 б.
- 59.Фердоуси. Шахнаме. I том. М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. – 675 с.
- 60.Гумилев Л.Н. Хұндар /Орыс тілінен ауд. Ә.Жұмабаев, П. Бейсенов. – Алматы: «Қазақстан», 1998. – 528 б.
- 61.Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – Москва: Наука, 1973. – 180 б.
- 62.Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М.: Восточная литература РАН, 2002. – 752с .
- 63.Пищулина К.А. Юго-восточный Казахстан в середине XIV – после XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). – А., 1977. – 288 с.
- 64.Сикалиев А.И.-М. героический эпос. – Черкесск, 1994. – 322 с.
- 65.*Мағауин М.* Қобыз сарыны. XV-XVIII ғасырда жасаған қазақ ақын, жыраулары. – Алматы: Жазушы, 1968. – 156 бет.
- 66.*Көпейұлы М.Ж.* Қазақ шежіресі. – Алматы: Жалын, 1993. – 76 б.
- 67.Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. II том. Лұбсанданзан. Ежелгі хандар негізін салған төрелік жосығының туындыларын құрастырып, түйіндеген Алтын

- тобчы (Алтын түйін) демек-дүр. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 305 б.
68. Моңғолдың құпия шежіресі (XII-XII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі / Ауд.-М. Сұлтанияұлы. – Алматы: Өнер, 1998. – 222 б.
69. Валиханов Ч.Ч. Исторические предания о батырах XVIII. // Соч В 5т. – Алма-Ата, 1984. – Т. 1. – 432 с.
70. Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалары. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 272 бет.
71. Путилов Б.Н. Русский историко-песенный фольклор XIII-XVI веков. М.: Наука, 1960. – 300 с.
72. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). – Алма-Ата, Наука, 1969. – 636 с.
73. Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Гылым, 1998. – 280 с.
74. Нестеров Ал. Прошлое приаральских степей в преданиях киргизь Казалинского уезда. // Записки Восточного отделения Русского архиеологического общества. – СПб., 1900. Т.12. – 95-105 с.
75. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – Москва: Изд. восточной литературы, 1960. – 336 с.
76. Аттокуров С. Кыргыз санжырасы / Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 216 б.
77. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том VII. Потанин Г. Н. Исследования и материалы. / Составление тома и указателей, транскрипция текстов, историографический очерк К.Ш. Алимгазинова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 600 с.
78. Бердібай Р. «Манас» және қазақ эпикалық дәстүрі // Адамзаттың «Манасы». – Алматы: Рауан, 1995. – 256 бет.
79. Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. 6 т. Батырлар жыры. / Құраст. О. Нұрмағамбетова, Т. Сыдықов. – Алматы: Жазушы, 1990. – 272 бет
80. Қазақ халық әдебиеті: көп томдық. – Алматы: Жаушы, 1988. Ертегілер. Т.4. – 302 б.
81. Башкирские предания и легенды / Сост. и вступ. ст. Ф. Надршиной. – Уфа: Башк. кн. изд-во, 1985. – 287 с.

82. Аманжолұлы Т. «Асау-Барақ» жыры. / Қ. Жұмажанов. – Хожелі: № 3 баспахана, 1993. – 120 б.
83. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 367 б.
84. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 512 б.
85. Валиханов Ч.Ч. Родословное древо казахских ханов и султанов. // Соч. В 5 т. – Алма-Ата, 1984. Т.4. – 463 с.
86. Юдин В.П. К этимологии этнонима казах (қазақ). // Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 384 с.
87. Дүйсенбаев Ы. «Қаратаудың басынан көш келеді» жыры хақында // Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 232 б.
88. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV в.в. – М.: Наука, 1985. – 244 с.
89. Әуезов М. Әдебиет тарихы: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 бет.
90. Нәрікұлы Шора батыр. // Дала уалаятының газеті. – Алматы: Ғылым, 1990. – 584 б.
91. Пищулина К.А. Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV-XVIII веках. // Казахстан в XV–XVIII веках. – Алма-Ата, 1960.
92. Кляшторный Г, Султанов Н. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 216 с.
93. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – Москва: Мысль, 1989. – 764 с.
94. Потанин Г.Н. Отрывки из киргизского сказание о Идыге // Валиханов Ч.Ч. Соч В 5 т. – Алма-Ата, 1985. – Т.5. – 528 с.
95. История Казахстана в русских источниках XVI-XIX веков I том. Посольские материалы Русского государства (XV-XVII вв) /. Сост., транск., специальное редактирование текстов, вст. статья, комментарии, составление словников указателей А. Исини. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 704 с.
96. Тынышпаев М. Великие бедствия... (Ақтабан-шубырынды). – Алма-Ата: Жалын, 1991. – 152 с.
97. Мусеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 238 с.

98. История Казахстана в персидских источниках. Том. IV. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волониным./ Отв. редактор М. Х. Абусеитова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 620 с.
99. Валиханов Ч.Ч. Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой Орды. // Соч. В.5т. – Алма-Ата, 1984. – Т. 1. – 432 с.
100. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Народные предания об исторических событиях и выдающихся людях Казахской степи (XIX-XX вв)/ Сост. С.Ф. Мажитова. – Алматы: Дайк-пресс, 2007. – Т. 9. – 500 с.
101. Башкирские шежере / Сост., перевод текстов, введение и комментарии Р. Г. Кузеева. – Уфа: Башкнигоиздат, 1960. – 304 с.
102. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Родо-племенная структура и расселение в XIX-начале XX в. – М.,-Л.: – Изд-во АН СССР, 1950. – 172 с.
103. Толстова Л. Исторический фольклор каракалпаков как источник для изучения этногенеза и этнокультурных связей этого народа //Этническая история и фольклор/ Отв. ред. Р.С. Липец. – М.: Наука, 1977. – 268 – 141–164 с.
104. Корнис В. Краткий обзор положения ногайских татар. Водворенных в Мелитопольском уезде Тварической губернии.// Телескоп. – Москва, 1836. ч.33. – 3-230 с.
105. Әбсадықов А. Абылай хан ғұмырнамасы: миф пен шындық. Биография Хана Абылая: мифы и реальность. – Астана: Фолиант, 2005. – 140 б.
106. Асанқайғы. //Дала уалаятының газеті. – Алматы: Ғылым, 1992. – 576. – 413–415 б.
107. Асанқайғы //Дала уалаятының газеті (1895–1898). – Алматы: Ғылым, 1990. – 626. – 509–514 б.
108. Қасқабасов С. Миф пен әпсананың тарихилығы// Қазақ фольклорының тарихилығы. – Алматы: Ғылым, 1994. – Б. 82–129.
109. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах// Соч. В. 5 т. – Алма-Ата, 1985.Т. 2. – 416 с.

110. Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы: каракалпак, черные клобуки, черкес, башкурт, кыргыз, уйгур, тюрк, печенег, сак, массегет, скиф. – Нукус, 1986. – 231 с.
111. Казанская история / Под редакцией В. П. Андриановой-Перетц. – М.,-Л.: Наука, 1954.
112. Хусаинов Г.Б. Башкирская литература XI-XVIII вв. – Уфа: Гилем, 1996. – 192 с.
113. Досмұхамедов Х. Мұрат ақын сөздері // Досмұхамедұлы Х. Аламан / Құрастыр., алғы сөзін және түсініктемелерін жазғандар Ғ. Әнесов, А. Мектепов, Ш. Керімов. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 бет
114. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық. / Құрастыр. М. Мағауиң, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т.1. – 384 б.
115. Ахметзянов М.И. Между Волгой и Уралом // Идель. – Казань, №10–11. 1991. С.82-84
116. Гарипов Ф.Г. Некоторые источники для раскрытия ногойского (кыпчакского) пласта в топонимии Татарской АССР // Исследования по источниковедению истории Татарии. – Казань, 1980. – С.136-149
117. Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль // Соч. В 5 т. – Алма-Ата, 1984. – Т.1. – 432 с.
118. Толстова Л. Исторические предания Южного Приаралья. К истории ранних этнокультурных связей Арало-каспийского региона. – М.: Наука, 1984. – 246 с.
119. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 9 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 366 б.
120. Геродот. История / Геродот: пер. и примеч. Г.А. Стратановского. – Москва: АСТ МОСКВА, 2006. – 696 с.
121. Сиуңну / Ауд., алғы сөзін жазған және құрастырған Қ. Салғараұлы. – Алматы. Санат, 1998. – 288 б.
122. Қашқари Махмұт. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-турік). 3 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Хант, 1997. – Т.2. – 538 б.
123. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы: Алатау, 2007. – I Т. – 608 б.
124. Казахи: историко-этнографическое исследование. – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с.
125. 100 құжат (Қазақ хандығы мен Чин империясы арасындағы қарым-қатынастарға байланысты құжаттар). – Алматы: Санат, 1988. – 176 б.

- 126.Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994. – 304 б.
- 127.Ауэзов М. Киргизский героический эпос «Манас» //Адамзаттың «Манасы».-Алматы: Рауан, 1995. – 256 б.
- 128.Бейсенбайұлы Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Ана тілі-Атамұра, 1994.
- 129.Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары.10 том. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2007.-445 бет.
- 130.Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (О внешней и внутренней политике Аблая). – Алма-Ата: Наука, 1988.-144 с.
- 131.Қуанғанов Ш. Т. Бұхар жырау және оның заманы. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1992. -48 бет.
- 132.Қазақтардың ант ішіп, жан берген хұсасында.// Дала уалаятының газеті. – Алматы: Ғылым, 1994. -816 б.
- 133.Златкин И.В. История Джунгарского ханства (1635-1758). – М.: Наука, 1968.-482 стр.
- 134.Мукатаева Л.К. Г.Е. Катанаев: жизнь и деятельность исследователя Степного края. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Костанай, 2002.-157 с.
- 135.Ерофеева И. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. Научное издание.-Алматы: Санат, 2002. –336 с.
- 136.Казахско-русские отношения XVI-XVIII вв. (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: АН Каз ССР, 1961. – 743 с.
- 137.Басин В.Я. Россия и Казахские ханства. – Алма-Ата: Наука, 1971
- 138.Байтімтегі А. Қараш батыр//Қазақ батырлары газеті. – 2000. – №6.
- 139.Батырлар жыры./ Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. II т. Алпамыс батыр. /Алғы сөзі О. Нұрмағамбетова. – Алматы: Жазушы, 1986. – 288 б.
- 140.Батырлар жыры./ Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. I т. Қобыланды батыр. /Алғы сөзі О. Нұрмағамбетова. – Алматы: Жазушы, 1986. – 306 б.
- 141.Тегіс, Кегіс // Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. Т.5. Батырлар жыры/ Құраст. О. Нұрмағамбетова, Қ. Сыдықов. – Алматы: Жазушы, 1989-384 б.

142. Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана (конец XVIII-XIX вв.) / Отв. ред. Б. В. Лунин. – Фрунзе: Илим, 1985. – 221 с.
143. *Торайғыр. Жалаңаш баба. «Қазақ» газеті Құрастыр.:* Ү. Сұханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – Б.172–179.
144. История Киргизии. Т.1. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1963. – 591 с.
145. Вяткин М. Батыр Срым. Учебное издание. – Алматы: «Санат», 2002. – 344 с.
146. *Пропл В.Я.* Русский георический эпос. Издание второе, исправленное. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1958. – 603 с.
147. *Плисецкий М. М.* Историзм русских былин. – М.: Высшая школа, 1962. – 240 с.
148. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) Бес томдық. II том.- Алматы: Атамұра, 1998. – 640 б.
149. *Тынышпаев М.* История казахского народа / Сост. и авт. предисловия проф. А. Такенов и Б. Байғалиев. – Алматы: Санат, 2002. – 224 с.
150. *Абылай хан.* Өмірі мен қызметтеріне қатысты құжаттар мен материалдар жинағы / Құрастыр., қазақшаға аударған, көрсеткіштерін түзген, түсініктерін жазған З. С. Тайшыбай. – Петропавл, Астана, 2005. – 477 б.
151. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. III том. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731–1759 гг.). / Составление, транскрипция скорописи XVIII в., историографический очерк и комментарий И.В. Ерофеевой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 484 с.
152. *Зиманов.* Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX века. – Алма-Ата: АН Каз ССР, 1960. – 296 с.
153. *Мәшһүр Жүсіп.* Абылай хан дәуірі. // Абылай хан / Құраст. С. Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1993. – 416 б.
154. *Турсунов Е. Д.* Генезис казахской бытовой сказки. – Алма-Ата, 1973. – 216 с.
155. Шешендік сөздер / Құраст. Адамбаев Б. – Алматы: Жазушы, 1990. – 167 б.

156. *Веселовский А.Н.* Историческая поэтика / Вступ. ст. И.К. Горского; Сост. коммент. В.В. Мочаловой. – М.: Высшая школа, 1989. -406 с.
157. *Путилов Б.Н.* Мотив как сюжето – образующий элемент. – М.: Наука, 1975.
158. *Ибраев Ш.* Эпос мотивтерінің жіктелу жүйесі //Қазақ фольклорының тарихылығы. – Алматы: Ғылым, 1993.-
159. *Пропп В.Я.* Мотив чудесного рождения// Фольклор и действительность / Сост., ред., предис., и прмечение Б.Н. Путилова. – М.: Наука, 1976.-325 с.
160. *Косвен М. О.* Очерки истории первобытной культуры. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. -216 с.
161. *Қасқабасов С.* Ертек пен эпостың сюжеттік типологиясы // Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1981. – Б. 235–266.
162. *Бабалықұлы Ж., Тұрдыбаев А.* Саят. – Алматы: Қайнар, 1989. – 142 б.
163. *Есламғалиұлы М.* Жалаңтөс баһадүр.// Егемен Қазақстан. – 1996. – №38.
164. *Жәнібек тархан:* Деректі повесть және поэмалар мен құжаттар. – Алматы: Айқап, 1994. – 256 б.
165. *Хазанов А. М.* Загадочная кувада //Этнографы рассказывают. – М.: Наука, 1978.-166 с.
166. *Жауғаш батыр* // Қазақ батырлары.-2001.- №9.
167. *Жирмунский В.М.* Сравнительное литературоведение: Восток и Запад – Ленинград: Наука, 1979.-493 с.
168. *Семенов Н.* Туземцы Северо-восточного Кавказа (Рассказы, очерки, исследования, заметки о чеченах, кумыках, ногайцах и образцы поэзии этих народов). С-Петербург, Типография А.Хомского и Ко, Литейный пр., №43, 1895
169. *Едіге батыр.* – Алматы: Ғылым, 1996. – 368 б.
170. *Мелетинский Е.М.* Народный эпос // Теория литературы (Основные проблемы в историческом освещении. Роды и жанры). – М.: Наука, 1964. – С.50–96.
171. *Қайырбаев Т.* Көк перілі Көкжал Барақ // Қазақ әдебиеті 1992. 5-маусым.
172. *История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Народные предания об исторических событиях и выдающихся людях Казахской степи (XIX-XX вв)/* Сост. С.Ф. Мажитова. – Алматы: Дайк-пресс, 2007.-Т. 9.-500 с.

173. *Жирмунский В.М.* Тюркский героический эпос. – Ленинград: Наука, 1974, -726 с.
174. *Фазлаллах Рашид ад-Дин.* Огуз-наме. -Баку: Элм, 1987. -128 с.
175. *Төреқұлов Н, Қазыбеков М.* Қазақтың би шешендері. 1-2 кітап. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.
176. *Сүлейменов У., Танабаев Ө.* Ақпан батыр// Қазақ батырлары. – 2001. – №11.
177. *Смирнова Н.* Абылай туралы жыр, аңыздар // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы, Ғылым, 1979. – 311 б.
178. *Турсунов Е.Д.* Истоки тюркского фольклора. Қорқыт. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001.-168 с.
179. Қазақстан туралы түркі деректемелері. II том. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 252 б.
180. *Гумилев Л.* Көне түріктер. – Алматы: «Білім», 1994. – 480 б.
181. *Кичиков А.Ш.* Героический эпос «Джангар»: Сравнительно-типологическое исследование памятника / Калмыцкий госуниверситет. – М.: Наука, 1992. – 318 с.
182. *Аманжолов А.* Түркі филологиясына кіріспе және жазу тарихы. – Алматы, 1996. – 128б.
183. *Бартольд В.В.* Двенадцать лекций по истории турецких народов.// Соч. В 9 т. – М.: Наука, 1968.- Т.5.-758 с.
184. *Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Коллекция золотордынских документов XIV века из Венеции: Источниковедческое исследование.-СПб.: Изд-во С.-Петербур. унта, 2002. – 276 с.
185. История Казахстана и Центральной Азии: Учеб. пособие / Абусеитова М.Х. и др. – Алматы, 2001.-
186. История Казахстана в арабских источниках. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том I. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем. / Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.- 711 с.
187. *Фрэзер Дж. Дж.* Фольклор Ветхом завете. – М.: Политиздат, 1989. – 542 с.

188. *Кэстль Джон*. 1736 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайырға барып қайтқан сапар туралы. – Алматы: Атамұра, 1996. – 96 б.
189. *Жирмунский В.В.* Сравнительное изучение героического эпоса народов Средней Азии. – М.: Наука, 1960.
190. *Шорский фольклор*. Записи, перевод. Вступ. статья и прем. Н.П. Дыренковой. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 448 с.
191. *Диваев Ә.* Тарту/ Құраст., алғы сөзін және түсініктемелерін жазған Ф.Оразаева.-Алматы: Ана тілі, 1992. – 56 б.
192. *Есбергенов Х. Хошаниязов Ж.* Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре.-Ташкент: Фаң, 1998.-156 с.
193. *Қалиев Ы., Сыдық Ы.* Жалаңтөс баһадүр. // Егемен Қазақстан.- 2001.-№21
194. *Қорқыт ата кітабы* (Оғыздардың батырлық жырлары). Орыс тілінен ауд.: Ә. Қоңыратбаев, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1986.-
195. *Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері III том*. Деректемелер мен мұрағаттық құжаттар/ Моңғол деректемелерін аударған, түсініктемелері мен көрсеткіштерін жазған Базылхан Н., т.б. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 180б.
196. *ОҒК:кқ*, Папка 333, 4-дәптер.
197. *Әбетов Ғ.* Шал ақын жайындағы жаңа деректер // Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері (Зерттеулер, мақалалар). – Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1976. – 232 б.
198. *Кәрімұлы Т.* Найман Бөдес (1700–1752). // Қазақ батырлары. –2000. –№3.
199. *Ақпейілов Ә.* Сәмен батыр.// Қазақ батырлары.-2001.-№6.
200. *Пропп В.Я.* Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: Изд. Ленинградского университета, 1986. – 365 с.
201. *Пропп В.Я.* Поэтика фольклора. / Составление, предисловие и комментарии А.Н. Мартыновой. – М.: Изд. Лабиринт, 1998. –352 с.
202. *Өмірәлиев Қ.* Оғуз қаған эпосының тілі. – Алматы: Ғылым; 1988. – 280 б.

- 203.Шожан Гусманұлы. Хас батырлар Есет, Жәнібек, Тұрсынбай. // Әулікөл тынысы. – 1992. – №44
- 204.Құсайын Ғ. Тарақты Байғозы батыр// Қазақ батырлары.- 2001. – №12.
- 205.Қапалбекұлы Н. Қызыл жолбарысты Сарыбай би.// Қазақ батырлары.- 2001.- №9.
- 206.ОҒК:кқ, Папка 333, 7 -дәптер.
- 207.Қазақ халық әдебиеті:көп томдық / Тарихи жырлар. I том. Абылай хан. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.
- 208.Потанин Г.Н. Очерки северо-западной Монголии. Вып. 2. Материалы этнографические. – СПб., 1881. – 182 с.
- 209.Потанин Г.Н. Очерки северо-западной Монголии. Вып. 4. Материалы этнографические. – СПб., 1883. – 1026 с.
- 210.Тұрсынов Е. Фольклорды комплексті зерттеу туралы. // Қазақ фольклорының типологиясы. А., 1981.-Б.174–220.
- 211.Пропл В.Я. Морфология сказки. – М.: Наука, 1969. – 168 с.
- 212.Робинсон А.Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья (XI-XIII вв.). Очерки литературно-исторической типологии. – М.: Наука, 1980. – 336 с.
- 213.Акатай С. Асан Кайгы: прозрения и ошибки.// Мысль.- 2000. – №11. – С.59–65.
- 214.ОҒК:кқ; папка 137, 3-дәптер.
- 215.ОҒК:кқ; папка 333, 14-дәптер.
- 216.ОҒК:кқ; папка Папка 95.
- 217.Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы: Жазушы, 1991. –432 б.
- 218.С.Сейфуллин. Билер сөздері// Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т.25: Қазақтың жыраулық мұрасы. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2014. – 400 б.
- 219.Ахунов А.М. Исламизация Волжского-Камского региона (VII–XX вв.): на материале арабских и старотатарских источников. – Казань: Отечество, 2003.-216 с.
- 220.Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – Ленинград: Наука, 1976. – 407.
- 221.Валиханов Ч.Ч. О Баянаульском округе// Соб. соч. 5-ти т. т. IV. А., 1968.
- 222.Липец Р.С. Эпос и Древняя Русь. М., 1969.-
223. Қазақ ертегілері. Көп томдық. 4 том. – Алматы: Жазушы, 1988. – 302 б

- 224.Күзембаев Н. Жасыл тулы Ер Барақ// Егемен Қазақстан.- 1992. – 28 қараша.
- 225.Лихачев Д.С. Народное творчество времени расцвета древнерусского ранне феодального государства // Русское народное поэтическое творчество. Т.1. Очерки по истории русского народного поэтического творчества X – начала XVIII веков. – М.-Л., АН. СССР, 1953. – С.141–217.
- 226.Гуревич А.Я. Категория средневековой культуры. – М.: Искусство 1972. – 318 с.
- 227.Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб: «Филологический факультет СПб ГУ», 2003. – 560 с.
- 228.Казахско-русские отношения XVIII-XIX веках (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Наука, 1964. – 575 с.
- 229.Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.
- 230.Қарасай, Қазі // Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық.Т.5. Батырлар жыры/ Құраст. О. Нұрмағамбетова, Қ. Сыдықов. – Алматы: Жазушы,1989. -384 б.
- 231.Әріпбай Б. Жауғаш батырдың өмір кезеңдері// Қазақ батырлары. – 2003. – №8.
- 232.Липец Р. С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М.:Наука, 1984. – 263 с.
- 233.Бердібаев Р. Қазақ эпосы (жанрлық және стадиялық мәселелері). – Алматы: Ғылым, 1982. – 232 б.
- 234.Путилов Б.Н. Древняя Русь в лицах: боги, герои, люди. – СПб.: Азбука, 2000.-368 с.
- 235.Атығай Б. Керейде батыр Жәнібек//Қазақ батырлары. – 2000. – №2.
- 236.Қасқабасов С. Фольклордағы тұтастану құбылысы. Жұлдыз журналы, 1992
- 237.Добролюбов Н. Соч. В 3 т. Статьи и рецензии 1856–1858 гг.. – М.: Голитиздат, 1950. – Т. 1. – 728 с.
- 238.Садырбаев С. Фольклор және эстетика. Алматы: Жазушы,1976. – 152 б.
- 239.Дулат Бабатайұлы. Еспембет. // XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары / Жалпы редакциясын басқарған Ы. Дүйсенбаев). – Алматы, Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы, 1962. -421 бет.

240. *Өмірәлиев Қ.* XV–XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 270 б.
241. *Қасқабасов С.* Шығармалары. Т.1. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Фолиант. – 568 б.
242. *Жұмалиев Қ.* Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1958. – 404 бет.
243. *Дүйсенбаев Ы.* Ғасырлар сыры (Қазақ әдебиеті тарихынан очерктер). – Алматы: Жазушы, 1970. – 192 б.
244. *Абылкасимов Б.Ш.* Жанр толғау в казахской устной поэзии. – Алма-Ата: Наука, 1984. -120 с.
245. *Жумажанов Қ.* Халық шайырлары поэзиясында фольклорлық хәм даралық дәстүр.-Нөкис: Билим, 1993. – 120 б.
246. *Күрімжанұлы Қашаған Топан:* шығармалары. – Алматы: 1991. – 176 б.
247. *Қоңыратбаев Ә.* Эпос және оның айтушылары. – Алматы: Қазақстан, 1975. – 41 б.
248. *Тілепов Ж.* XIV–XV ғысырлардағы жыраулар поэзиясы: оның тарихи рөлі// Ақиқат. – 2005. – №3. – Б. 64–72.
249. *Криничная Н. А.* Народные исторические песни начала XVII века. – Ленинград: Наука, 1974. – 183 с.
250. *Тұрсынов Е.Д.* Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 200 б.
251. *Сейдімбеков А.* Сонар. – Алматы: Жалын, 1989. – 352 б.
252. *Мараұлан Ә.* Қазақтың халық музыкасындағы Қорқыт дәстүрі //Қазақ бақсы-балгерлері. / Құрастырған Ж. Дауренбеков, Е. Тұрсынов. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 224 б.
253. *Тұрсынов Е.* Тарихи жыр, өлеңдердің тегі мен дамуы // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы, Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1979-311 б.
254. Путешествия Платона Карпини и Гильмо де Рубрука в восточные страны. – Алматы: Ғылым, 1993. – 248 с.
255. *Валиханов Ч.Ч.* Тенгри // Соч. В 5 т. – Алма-Ата, 1985. – Т. 1. – 432 с.
256. *Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т.* Узбекский народный героический эпос. М.: Государственное издательство худ. литературы, 1947. – 519 с.
257. *Жұбанов Құдайберген.* Шығармалар мен естеліктер (Құраст. А. Жұбанов).-Алматы: Өнер, 1990. – 208 бет.

258. *Абылқасымов Б.Ш.* Телқоңыр (Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры). – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. – 160 б.
259. *Сейдімбеков Ақселеу.* Күңгір-күңгір күмбездер. – Алматы: Жалын, 1981. – 240 б.
260. *Салғарин Қойшығара.* Алтын тамыр. – Алматы: Жалын, 1986. – 288 бет.
261. *Валиханов Ч.Ч.* Записка о судебной реформе // Соч. В 5 т. – Алма-Ата, 1984. Т. 3. – 436 с.
262. *Қыдырбекұлы Б.* Түгел сөздің түбі бір. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 176 б.
263. *Ізтлеуов Т.* Назым. – Алматы: Жазушы, 1972. – 246 б.
264. *Қоңыратбаев Т.* Әуелбек Қоңыратбаев – түркітанушы. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Білім, 1996. – 120 б.
265. *Адамбаев Б.* Алтын сандық. – Алматы: Жазушы, 1989. – 195 б.
266. *Билер сөзі /Құрастырған Т.Кәкішев/.* – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 160 б.
267. *Садырбаев С.* Халық әдебиетінің тарихи негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 216 б.
268. *Адамбаев Б.* Қазақ шешендік сөздерінің халықтық сипаты // Шешендік сөздер / Құраст. Адамбаев Б. -Алматы: Жазушы, 1990. – Б. 3–17.
269. *Каскабасов С. А.* Казахская сказочная проза. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 240 с.
270. *Радлов В.В.* Тюркские степные кочевники. 2-е издание, дополненное. – Астана: Алтын кітап, 2007, (Қазақ этнографиясының кітапханасынан), 3-ші том. – 389 б.
271. *Добросмыслов А.И.* Тургайская область. Исторический очерк. // Известия Оренбургского отдела императорского русского географического общества. Выпуск №15. Оренбург, 1900. – 124 с.
272. *История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков* I том. Посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв). Сост., транск., специальное редактирование текстов, вст. статья, комментарии, составление словарей указателей А. Исини. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 704 с.

- 273.История Казахстана в русских источниках XVI-XIX веков. II том: Русские летописи и официальные материалы XVI – первой трети XVIII в. О народах Казахстана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 448 с.
- 274.Қазақ құлдары турасынан. // «Дала уалаятының газеті». – Алматы: Ғылым, 1994. –816 б.
- 275.Өгіз терісі. // Дала уалаятының газеті.-Алматы: Ғылым, 1992. – 576 б.
- 276.Қара қылды қақ жарған: (Билер мен шешендер сөздері). / Құраст. У. Есхожин. – Алматы: Қайнар, 1995. – 256 б.
- 277.Шешендік шиырлары: (Шешендік сөздер, нақылдар мен толғаулар жинағы /Құраст. І.Есхожин. – Алматы: Қайнар, 1993. – 240 б.
- 278.ОҒК:кқ; папка 908, 4-дәптер.
- 279.Омарұлы Б. Зар заман әдебиеті (генезис, типология, поэтика). – Астана: Елорда, 2005. – 372 б.
- 280.Дулат Бабатайұлы. Замана сазы: Өлеңдер мен дастандар (Құраст., баспаға әзірлеген Қ. Өмірәлиев). – Алматы: Жазушы, 1991. – 160 бет.
- 281.Шаяхмет А. Тақтақ ақындар және ділмар шешендер. – Қостанай, 2006. –143 б.
- 282.ОҒК:кқ; папка 910, 5-дәптер.
- 283.Иванов И.С. К столетнему юбилею Внутренней (Букеевской) киргиз-кайсацкой Орды// История Букеевского ханства. 1802–1852 гг. Сб. Документов и материалов/ Сост. Б.Т. Жанаев и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. –1120 с.
- 284.История Букеевского ханства.1802–1852 гг. Сб. Документов и материалов/ Сост. Б.Т. Жанаев и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. –1120 с.
- 285.Бекет батыр //Диваев Ә. Тарту / Құраст.,алғы сөзін және түсінікт. жазған Ф.Оразаева). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 256 б.
- 286.Киргизские пословицы //«Дала уалаятының газеті». – Алматы: Ғылым, 1992. – 576 б.
- 287.Маданов Х. Кіші жүз шежіресі. – Алматы: Атамұра-Қазақстан,1993. –168 б.
- 288.Дәрменұлы С. Байшора батыр // «Қазақ батырлары» газеті. 2001, №5.
- 289.Ясперс К. Смысл и назначение истории. / Вступ. статья П. П. Гайдено. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
- 290.Елеукенов Ш. Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде. – Алматы, Алатау, 2006. – 352 б.

МАЗМҰНЫ

Аңдату (кіріспе орнына).....	3
Бірінші бөлім. Пайым	6
I тарау. Орта ғасырлардағы түркілік тарихи-шежірелік туындылар һәм қазақ аңыздары	6
II тарау. Қазақ аңыздарын жинау және зерттеу тарихы: отарлық кезең, кеңестік һәм тәуелсіздік дәуірі.....	29
Екінші бөлім. Зерде.....	54
I тарау. Қазақ хандығы: Тарихи оқиға, тұлға және аңыздар	54
II тарау. Тарихи аңыздар: тұрақты мотивтер мен сюжеттер желісі һәм олардың түрленуі	153
Үшінші бөлім. Таным	242
I тарау. Тарихи аңыздар және ғұмырнамалық тұтастану құбылысы	242
II тарау. Тарихи аңыздар және бір орталыққа тұтастану құблысы	251
Қанжыға (қорытынды орнына).....	314
Пайдаланған әдебиеттер тізімі.....	323

АЛМАСБЕК ӘБСАДЫҚОВ

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ
ЖӘНЕ
ТАРИХИ АҢЫЗДАР**

ISBN 978-601-03-0448-2

ИБ № 252

Редакторы *Раушан БӘЗЕНҚЫЗЫ*
Компьютерде беттеген *Әйгерім МОЛДАХМЕТОВА*
Техникалық редактор *Нұркен СҮЙЕУБЕКҰЛЫ*

Басуға 18.03.2017 ж. қол қойылды. Қалыбы 84x108 1/32.
Қағазы офсеттік. Қаріп түрі "Arial KZ".
Көлемі 18 ш.б.т. Таралымы 5000 дана.
Тапсырыс №152/2264.

"ҚАЗАқпарат" баспа корпорациясының баспаханасы

Всероссийский институт
научно-технической информации

000001537726

